

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 30

*До 70-річчя від дня народження
академіка Валерія Смолія*

Кам'янець-Подільський
2020

НЗ4

Рекомендовано до друку Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 28 листопада 2019 р.)

Рецензенти:

В. Даниленко – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України (м. Київ)

М. Чучко – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, кандидат історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **О. Комарніцький**, доктор історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **С. Кошилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **І. Собков'як-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філінок**, доктор історичних наук, професор.

НЗ4 **Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.** Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. 419 с.

Адреса редакційної колегії: історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 30

*To the 70th anniversary of birthday
of academician Valeriy Smoliy*

Kamianets-Podilskyi
2020

Reviewers:

V. Danilenko – Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv);

M. Chuchko – Doctor of historical sciences, professor (Chernivtsi)

Editorial college:

V. Mahas, candidate of historical sciences, associate professor (Editor in Chief); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, doctor of historical sciences, professor; **I. Borovets**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Vashchuk**, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow; **V. Hazin**, doctor of historical sciences, professor; **A. Hlushkovetskyi**, candidate of historical sciences, associate professor; **O. Holovko**, doctor of historical sciences, professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); **A. Diachenko**, candidate of historical sciences, Research Fellow; **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, assistant professor (Banska Bystrica, Slovakia); **O. Komarnitskyi**, doctor of historical sciences, associate professor (assistant editor); **S. Kopylov**, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); **M. Krugliak**, candidate of historical sciences, associate professor; **D. Kudinov**, doctor of historical sciences, associate professor; **V. Lozovyi**, doctor of historical sciences, professor; **O. Melnychuk**, doctor of historical sciences, professor; **V. Mykhaylovskiy**, doctor of historical sciences, professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, associate professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **I. Sobkoviak-Tabaka**, dr hab, professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); **O. Fedkov**, doctor of historical sciences, associate professor; **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2020. Vol. 30: to the 70th anniversary of birthday of academician Valeriy Smoliy. 419 p.

Address of editorial board:

The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka St., Kamianets-Podilskyi, 32300

UDC 378.4(477.43)(082):94

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Голошко. «ЧОРНІ КЛОБУКИ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСИ (КІНЕЦЬ XI – СЕРЕДИНА XIII ст.) 11

Віктор Доценко. САМОДЕРЖАВНА МОНАРХІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI ст. 29

Вячеслав Ціватий. ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ДИПЛОМАТИЧНА ПРАКТИКА В ПЕРІОД ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618–1648 pp.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА КОНГРУЕНТНИЙ ДИСКУРСИ 39

Іван Боровець. CONTRA SPERM SPERO: ПРЕЗЕНТАЦІЯ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇНАХ (1943-1945 pp.) 50

Сергій Копилов. ВАСИЛЬ БІДНОВ ТА ІВАН ОГІЄНКО (ДО ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ І СПІВПРАЦІ В 1920-1935 pp.) 68

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Лев Баженів. В ІМ'Я УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ПОДІЛЛЕЗНАВСТВА. ДО 25-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ ПРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА 82

Віталій Гуцал. РОЗРОБКА ІОНОМ ВИНОКУРОМ КОНЦЕПЦІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 100

Віктор Колесник, Анна Лоза. ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ) 113

Анатолій Філіюк. ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ВІТЧИЗНЯННІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 123

Василь Деревінський, Аліна Капінос. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ УКРАЇНОК» В 1920-1930-х pp. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «ЖІНОЧА ДОЛЯ») 142

Світлана Павловська. АГІТАЦІЙНІ ЛИСТІВКИ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РСЧА У ПЕРШИЙ ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 155

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАНЬМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Олександр Юга.** ДИСКУСІЇ СЕРЕД ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ «УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» ТА ЇХ НАСЛІДКИ (СЕРПЕНЬ 1657 – ВЕРЕСЕНЬ 1658 рр.) .. 170
- Віталій Степанков.** ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ТА СПРОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648-1676) 185
- Володимир Газін.** ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ЩОДО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654-1667 рр. 197
- Тарас Чухліб.** СПРОБИ ПРОТЕКЦІЇ КРИМУ НАД УКРАЇНОЮ (1660 – поч. 1680-х рр.) 217
- Олександр Слісаренко.** ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 232
- Віталій Дмитренко.** НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕННИКІВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ У 50-70-х рр. XVIII ст. 241
- Віктор Брехуненко.** УПОВНОВАЖЕННЯ АДВОКАТА КЛІЄНТОМ ЯК ДЗЕРКАЛО СТАВЛЕННЯ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ІМПЕРСЬКОГО ЦЕНТРУ У XVIII ст. 247

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Тетяна Таранцова.** ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ПРОФЕСІЙНОГО ТОВАРИСТВА АГРАРНОГО СПРЯМУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СТРУКТУРА, ОСОБЛИВОСТІ 259
- Вадим Стецюк.** ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА І РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870-ті – 1914 рр.) 266
- Олександр Федьков.** ЙОСИП ЗНОВІЦЬКИЙ ТА ІНШІ: НОВОУШИЦЬКІ КАДЕТИ В 1905–1907 РОКИ 274
- Анатолій Глушковецький.** СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО IV ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 286
- Сергій Добржанський.** ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ І ОРГАНИ САМОУПРАВЛІННЯ ЧЕРНІВЦІВ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. 298
- Андрій Чуткий.** «НЕ ЗНАКОВА» ПОСТАТЬ НА ТЛІ ДОБИ: ПРЕДСТАВНИКИ МОЛОДІ З ПОДІЛЛЯ У СТІНАХ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ 309

Володимир Дубінський. M. TUGAN-BARANOVSKY ABOUT THE WAYS OF SOLVING THE AGRARIAN QUESTION IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	324
Павло Кліщинський. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ЕВАКУАЦІЇ (1915-1916 РР.)	329

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Віктор Адамський. ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР У РЕВОЛЮЦІЙНІ ДНІ БЕРЕЗНЯ 1917 РОКУ	338
Олександр Марчук. ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УНР НА ЧОЛІ З ІВАНОМ ОГІЄНКОМ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (лютий-березень 1919 року).....	349
Тетяна Лякович. ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР У БАЧЕННІ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОМАНДНОГО І РЯДОВОГО СКЛАДУ (1919 р.)	363
Леонід Могильний. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ОЛЕКСАНДРА ГРЕБЕНЕЦЬКОГО.....	377
Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр. УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МІСТЕЧКА НА ЗАЛІЗНИЧНІЙ СТАНЦІЇ ЯРМОЛИНЦІ (1930-1940-ті рр.)	387
Ігор Коляда, Юлія Коляда. ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. ЖАДАНА ...	396

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Комарницький. КОРИСНЕ І СВОЄЧАСНЕ ВИДАННЯ ПРО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр. Хоптяр Андрій. Кам'янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки. Історичний нарис / Туристичний путівник. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. 49 с. / 71 с.	402
Анатолій Філінюк, Юрій Клімчук. RUES R. A BRIEF HISTORY OF THE SS-POLICE IN OSSOLA AND LAGO MAGGIORE 1943-1945. MINUSIO (SWITZERLAND): EDIZIONI INSUBRICA HISTORICA, 2018. 165 p. (ПРО ПРАЦЮ РАФАЕЛЯ РУЕСА «КОРОТКА ІСТОРІЯ ПОЛІЦІЇ СС В ОССОЛА І ЛАГО-МАДЖОРЕ 1943-1945 рр.)».....	407
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	416

CONTENTS

WORLD HISTORY

Golovko Oleksandr. «CHORNI KLOBUKY» ON THE SOUTH BORDER OF RUS (THE END OF THE XI TH -THE MIDDLE OF THE XIII TH CENTURY) 11

Victor Dotzenko. THE ABSOLUTE MONARCHY IN THE GRAND DUCHY OF MOSCOW FROM THE SECOND HALF OF XV TO EARLY XVI CENTURY 29

Viacheslav Tsivatyi. EUROPEAN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMATIC PRACTICE IN THE PERIOD OF THE THIRTYYEARS WAR (1618-1648): INSTITUTIONAL AND CONGRESSIVE DISCOURSES..... 39

Ivan Borovets. CONTRA SPERM SPERO: PRESENTATION OF SLOVAK STATEHOOD IN NEUTRAL COUNTRIES (1943-1945)..... 50

Serhiy Kopylov. VASYL BIDNOV AND IVAN OHIIENKO (TO THE HISTORY OF RELATIONS AND COOPERATION IN 1920-1935) 68

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Lev Bazhenov. NAMED AFTER UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE AND THE SCIENCE OF PODILLYA. TO 25-YEARS ACTIVITY OF CENTER RESEARCH OF PODILLYA 'S HISTORY, UKRAINIAN HISTORY INSTITUTE NAN IN UKRAINE AT KAM'IANETS'-PODIL'S'KYI NATIONAL UNIVERSITY NAMED BY IVAN OHIENKO 82

Vitalii Hutsal. DEVELOPMENT OF CHERNYAKHIV CULTURE CONCEPT BY ION VYNOKUR 100

Victor Kolesnyk, Anna Loza. NOBLE CUSTODY IN THE PUBLIC AUTHORITIES SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE (BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF ZHYTOMYR REGION) 113

Anatolii Filinyuk. DIVISIONS OFTHE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AND THE UKRAINIAN QUESTION IN NATIONAL HISTORIOGRAPHY 123

Derevinskiy Vasil', Kapinos Alina. CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE UNION OF UKRAINIAN WOMEN IN THE 1920-1930-S (BASED ON ARCHIVAL PRESS MATERIALS) 142

Svetlana Pavlovskaya. AGITATION CARDS AS A COMPONENT OF INFORMATION AND COMMUNICATION ACTIVITIES IN THE FIRST PERIOD OF THE GERMAN-SOVIET WAR IN THE TERRITORY OF UKRAINE .. 155

MIDDLE AGES AND EARLY MODERN HISTORY OF UKRAINE

Oleksandr Yuga. DISCUSSIONS AMONG THE POLITICAL ELITE OF THE COMMONWEALTH ON THE WAYS OF SOLVING THE «UKRAINIAN PROBLEM» AND THEIR CONSEQUENCES (AUGUST 1657 – SEPTEMBER 1658)	170
Vitaliy Stepankov. STATE IDEA AND ATTEMPTS OF ITS IMPLEMENTATION DURING THE NATIONAL REVOLUTION (1648-1676)	185
Volodymyr Hazin. THE CRIMEAN KHANATE'S POLICY ON UKRAINE AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE MOSCOW-POLAND MILITARY-POLITICAL CONFRONTATION IN 1654-1667	197
Chuhlib Taras. THE ATTEMPTS OF PATRONAGE OF CRIMEA ABOVE UKRAINE (THE 1660S – THE BEGINNING OF THE 1680S).....	217
Alexander Slysarenko. ORGANIZATION OF THE ARMED FORCES OF THE UKRAINE STATE AT THE INITIAL STAGE OF THE NORTH WAR	232
Vitaliy Dmytrenko. POPULATION OF HOUSEHOLDS OF PARISH PRIESTS OF PYRIATYN DISTRICT IN 50-70S OF XVIII CENTURY	241
Viktor Brechunenko. POWERS OF THE CLIENT'S LAWYER AS A REFLECTION OF THE ATTITUDE OF COSSACK NOBILITY OF THE THE HETMAN STATE TO THE IMPERIAL CENTER IN THE XVIII CENTURY ...	247

NEW HISTORY OF UKRAINE

Tetiana Tarantsova. THE FIRST PROFESSIONAL ASSOCIATION OF AGRARIAN ORIENTATION IN THE UKRAINIAN LANDS: STRUCTURE, FEATURES OF ACTIVITY	259
Vadim Stetsiuk. POLISH GENTRY AND THE RUSSIAN ARMY ON THE RIGHT OF UKRAINE (1870TH-1914).....	266
Oleksandr Fedkov. YOSYP ZNOVITSKY AND OTHERS: NOVA USHYTSIA CADETS IN 1905-1907.....	274
Anatoly Glushkovets'kyi. SOCIAL AND POLITICAL STRUGGLE IN PODILSKA PROVINCE DURING THE ELECTION TO THE STATE DUMA IV OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	286
Serhii Dobrzhanskyi. THE URBAN SPACE TRANSFORMATION AND THE LOCAL GOVERNMENT OF CHERNIVTSI AT THE END OF THE XIX – BEGINNING THE XX CENTURY	298
Andrii Chutkyi. “NON PROMINENT” FIGURE ON THE BACKGROUND OF EPOCH: YOUTH REPRESENTATIVES FROM PODILIA IN THE KYIV COMMERCIAL INSTITUTE.....	309

Volodymyr Dubynskyi. M. TUGAN-BARANOVSKY ABOUT THE WAYS OF SOLVING THE AGRARIAN QUESTION IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	324
Pavel Klishchinsky. KAMENETS-PODILSKY TEACHER'S SEMINARY DURING THE FIRST WORLD WAR: FUNCTIONING IN THE CONDITIONS OF EVACUATION (1915-1916)	329

CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE

Victor Adamskyi. PODILSKYI GOVERNOR ON THE REVOLUTIONARY DAYS OF MARCH 1917	338
Oleksandr Marchuk. ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE UNR HEADED BY IVAN OGIENKO IN KAMIANETS-PODILSKYI (FEBRUARY - MARCH 1919)	349
Tetiana Liaskovich. PROBLEM OF CREATION AND USE OF MATERIAL-TECHNICAL BASE OF ACTING ARMY OF UPTRAS VIEWED BY REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN COMMAND AND RANKS (THE YEAR OF 1919)	363
Leonid Mohylnyi. SOCIAL AND POLITICAL BELIEFS OF OLEKSANDR HREBENETSKYI	377
Andriy Khoptiar, Yuriy Khoptiar. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF A MILITARY CAMP AT THE YARMOLYNTSI RAILWAY STATION (1930-1940)	387
Igor Kolyada, Julia Kolyada. VOLUNTEER ACTIVITY OF S. ZHADAN	396

REVIEWS

Alexander Komarnitsky. USEFUL AND TIMELY EDITIONS ABOUT KAMIANETS-PODILSKY DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917-1920. Khoptiar Andriy. Kamianets-Podilskyi is the capital of the Ukrainian People's Republic. Historical essay / Tourist guide. Kamyanets-Podilskyi: FOP Buinitsky O., 2019. 49 p. / 71 p.	403
Anatoliy Filinyuk, Yuri Klimchuk. RUES R. A BRIEF HISTORY OF THE SS-POLICE IN OSSOLA AND LAGO MAGGIORE 1943-1945. MINUSIO (SWITZERLAND): EDIZIONI INSUBRICA HISTORICA, 2018. 165 p.	407
ABOUT AUTHORS.....	416

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.11-29
УДК 94:316.324.3(477)«10/12»

Олександр Головка

«ЧОРНІ КЛОБУКИ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСИ (КІНЕЦЬ XI – СЕРЕДИНА XIII СТ.)

Головка Олександр. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). У статті розглядається минуле численних груп кочівників – печенігів, торків, берендеїв та ін., які мешкали у добу середньовіччя на території України. Щодо перших із цих номадів, то автор звертає увагу на згадану у трактаті візантійського автора Константина Багрянородного (X ст.) область перебування печенігів – фему Харавої, оскільки саме цей регіон згодом стане територією мешкання «Чорних клобуків». Зазначається, що ця фема охоплювала басейн р. Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. Боротьба печенігів, торків, берендеїв та ін. із половецькими племенами примусила чималу частину цих етнічних угруповань шукати захист у південноруських князів. У свою чергу взаємодія з неполовецькими кочівниками допомагала населенню Київського, Переяславського, Чернігівського князівств відбивати напади половецьких орд, здійснювати походи до степу. Басейн р. Рось на початку 30-х рр. XI ст. увійшов до складу держави Русь і з другої половини XI ст. сюди із степу переселяються торки, печеніги, а згодом інші неполовецькі кочові племена. У середині XII ст. в Пороссі тюрські союзники київських князів утворили своерідну політичну структуру – конфедерацію «Чорних клобуків». Автор зазначає, що в басейні р.Рось мешкало, крім «чорних клобуків», значне слов'янське населення, що призводило до їх економічної, міжетнічної, духовно-релігійної інтеграції. Напередодні нападу монгольських військ на Київ у 1240 р. міста-фортеці Поросся зазнали удару з боку завойовників. На завершення статті автор пише, що осінні подія 1240 р., попри їх величезну трагічність, не завершилася історія тюркського населення Поросся. Ця історія, на його думку, буде мати продовження у добу домінування в Східній Європі монголів.

Ключові слова: Русь, басейн р. Рось, кочівники, печеніги, торки, берендеї, половці, «чорні клобуки», монгольське вторгнення.

Головка Александр. «Черные клобуки» на южной границе Руси (конец XI – середина XIII вв.). В статье рассматривается прошлое многочисленных групп кочевников – печенегов, торков, берендеев и др., которые жили в эпоху средневековья на территории Украины. Относительно первых из этих номадов, то автор уделяет внимание уделяет упомянутой в трактате византийского автора Константина Багрянородного (X в.) области нахождения печенегов – фема Харавои, поскольку именно этот регион станет территорией проживания «Черных клобуков». Отмечается, что эта фема охватывала бассейн р. Рось, к северу от которого находилась в X в. южная граница государства Русь со столицей в Киеве. Борьба печенегов, торков, берендеев и др. с половецкими племенами вынудила значительную часть этих этнических объединений искать защиту у южнорусских князей. В свою очередь взаимодействие с этими неполовецкими

кочевниками помогало населению Киевского, Переяславльского, Черниговского княжеств отбивать нападения половецких орд, совершать походы в степь. Бассейн р. Рось в начале 30-х гг. XI в. вошел в состав государства Русь и со второй половины XI в. юда из степи переселяются торки, печенеги, а позже другие неполовецкие кочевые племена. В середине XII в. в Поросье тюркские союзники киевских князей создали своеобразную политическую структуру – конфедерацию «Черных клобуков». В юассейне р.Рось проживало, кроме «черных клобуков», значительное количество славянского населения, что приводило к их экономической, межэтнической, духовно-религиозной интеграции. Накануне нападения монгольских войск на Киев в 1240 г. города-крепости Поросья оказались под ударом завоевателей. Завершая статью, автор делает вывод, что осенними событиями 1240 года, несмотря на их огромную трагичность, не закончилась история тюркского населения Поросья. Эта история, по его мнению, будет продолжаться в эпоху доминирования в Восточной Европе монголов.

Ключевые слова: Русь, бассейн р. Рось, кочевники, печенеги, торки, берендеи, половцы, «чорные клобуки», монгольское вторжение.

В історіографії давно склалася традиція зв'язувати ту чи іншу фазу середньовічної історії причорноморських лісостепів і степів за ім'ям кочівників, які в конкретну добу домінували в цьому регіоні, та у відповідності до цього поділяти цю історію на гунський, аварський, угорський, печенізький, половецький, монгольський (золотоординський) періоди. Такий підхід у певній мірі себе виправдовує, хоча інколи його застосування призводить до виникнення спрощеного уявлення про минуле причорноморського ареалу, оскільки деякі (далеко недругорядні) племена степовиків привертають до себе недостатню увагу з боку дослідників. Так в монографії В.В.Каргалова, присвяченій взаємовідносинам Русі з кочівниками, взаєминам першої з торками присвячено лише півтори сторінки¹.

Відомий дослідник історії кочівників С.О.Плетньова писала про торків: «В східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) та половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував по донським та придніпровським степам. У торків метою було завоювання Візантії. Переслідуючи її, вони, по суті, тільки пройшли по Причорномор'ю на Балканський півострів»², проте така позиція є дуже категоричною і неадекватно відбиває історичні реалії історичного розвитку степів Причорномор'я X-XIII ст.

В минулому степового і лісостепового населення Північного Причорномор'я, південних ареалів Русі особливу роль відіграло тюркське об'єднання, відоме в історичній літературі як «Чорні клобуки»³. В запропонованій статті її автор вирішив звернутися до деяких не дуже відомих сторінок історії цього об'єднання, етнічних угруповань, які до нього входили, наприкінці XI – першій половині XIII ст. Розгляд цієї теми є важливим в процесі загального вивчення проблеми Великого кордону, який в добу середньовіччя тягнувся від Паннонської долини до північних регіонів Китаю і Кореї і відмежовував носіїв землеробської і кочівницької цивілізацій⁴.

Об'єднання тюркських структур «Чорні клобуки» виникло наприкінці XI – на початку XII ст. і складалося з численних різних за величиною і силою угруповань номадів (печеніги, берендеї, коуї, каєпичі та ін.), але головними серед них, безумовно, були торки. Часто, коли в літописах XII ст. згадуються торки, реально може мова йти не лише тільки про них, а і про їх союзників. Першими серед майбутніх творців Чорноклобуцької конфедерації у Східній Європі появилися печеніги, які контролювали степи від Дунаю і Карпат на заході до Дону на сході протягом майже півтора століття.

З переселенням цих кочівників відбуваються ключові події, які кардинально змінили ситуацію як в Центральній, так і в Східній Європі та сталися в останнє десятиліття IX ст. Тоді болгарський цар Симеон (роки правління 893-927 рр.), щоб нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії і угрів, підговорив печенігів напасти на останніх. Наслідки цього нападу були величезні: угри не тільки зазнали поразки, а й були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і завоювати собі нове місце проживання в Паннонській долині⁵. Франкський хроніст Регінон Прюмський з цього приводу пише під 889 р.: «...gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pesiani vocantur, a priis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum (згаданий народ (угри – авт.) був вигнаний племенами, які зовуться печенігами, оскільки вони переважали (угрів. – авт.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами. – авт.) недостатня для такої чисельності)»⁶. Внаслідок переселення племен угрів в Центральній Європі була знищена Великоморавська держава.

Велику увагу печенігам в праці «Про управління імперією» (написана в 948-952 рр.) приділяє візантійський василевс Константин Багрянородний. Константин особливо підкреслює великий вплив цих кочівників на життя сусідніх з ними країн і народів. Візантійський автор розповідає, що печенізька територія складається з восьми «фем» (областей, точніше ареалів кочування)⁷. Чотири з них знаходяться на правому березі Дніпра, а чотири на лівому. Серед правобережних «фем» одна – Гіазихопон – знаходилась біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали нижнє Подунав'я та нижнє Придністров'я, нижня – Гіла – межувала з «Туркією» (Угорщиною), а це означає, що печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття, третя – Харавої – знаходилась поряд з «Росією» (вірогідно, що це землі в басейні ріки Рось), і, нарешті, четверта – Іадіертім має сусідами «ульгінів (уличів)», «дервленінів (древлян)», «ленцініноїв (лендзян)». На лівому березі Дніпра василевс Константин називає феми Куарцицур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон і відзначає, що вони знаходились напроти Узії (тобто країни узів (торків), Хазарії, Аланії, Херсона і інших Кліматів. Виходячи з опису, що наводить візантійський автор, десь на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я.

З вказаного списку фем для нас особливо важлива в контексті подальшого розгляду історії «Чорних клобуків» фема Харавої. Вочевидь, вона знаходилась в басейні р. Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільша кількість погребальних пам'яток цих кочовиків⁸. О.Прицак висловив цікаву думку, що саме в Пороссі знаходився центр печенізьких земель⁹. Відомий дослідник історії Г.О.Федоров-Давидов, на наш погляд не без підстав, вважав, що у печенігів на початку XI ст. появились певні ознаки ранньої державності¹⁰. Повертаючись до трактату Константина Багрянородного, зазначимо на завершення цього сюжету, що цей автор звертав особливу увагу на значення для Візантії підтримання добрих відносин з печенігами, оскільки їх військова міць могла бути використана проти русів, угорців, хозар і булгар¹¹.

У другій половині X ст. до Східної Європи починають проникати з Середньої Азії огузькі (торчеські) племена, які під час конфлікту київського князя Святослава з Хозарським каганатом були союзниками Русі¹². Відзначимо, що на межі IX – X ст. огузи мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату¹³. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, секретар посольства аббасидського халіфа ал-Мухтадіра до волзьких булгарів, розповідаючи про свою подорож біля 921-922 рр. по території Східної Європи, відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приарал'єм)¹⁴. В середині X ст., судячи з свідощів Константина Багрянородного, огузи виходять з-під контролю хозарів і починають разом з волзькими булгарами тривалу війну з Каганатом за повну незалежність¹⁵. В цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де райони їх перебування наблизилися до східних «фем» печенігів, описаних згаданим вище грецьким автором¹⁶.

Відзначаючи ворожість у стосунках печенігів і огузів у другій половині X ст., які особливо загострились по мірі просування останніх через Волгу та Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна та культурно-господарська спорідненість вже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме до поступового зближення, і, навіть, злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань¹⁷. Пізніше у другій половині XI ст. ці інтеграційні процеси (після сходу печенігів з головних ролей в розвитку причорноморських степів і посилення тут тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже наприкінці XI – на початку XII ст. стане важливим фактором формування «Чорноклобуцького об'єднання»¹⁸.

Відзначаючи факт масштабного просування торків на захід до Північного Причорномор'я, важливо звернути увагу, що вони були лише частиною вели-

кого огузького етнічного масиву. Основна частина огузів, які в X ст. прийняли іслам, мігрувала через Іранське нагір'я у Малу Азію, де утворилася у другій половині XI ст. держава турків-сельджуків¹⁹. Частина торків Північного Причорномор'я на початку XI ст. попрямувала на Балкани. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі та її володінь у степу, тому в давньоруських літописах згадки про них з'явилися знову лише у другій половині XI ст. В той же час, а саме у першій половині XI ст. на південь від Русі у степах та лісостепах відбувалися жорстокі конфлікти, про які, на жаль, ми можемо говорити із значною мірою припущення. Але те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів вже в середині XI ст., саме тоді, коли їм прийшлося зіткнутися з половцями.

На початку XI ст. католицький місіонер Бруно Кверфуртський у своєму листі до германського короля Генріха II згадує п'ять «земель» печенігів, з яких у чотирьох він побував²⁰. Коли ж згадати, що Константин Багрянородний у середині X ст. писав про вісім «фем» – земель печенігів (чотири на одному березі Дніпра, а чотири на іншому), а також те, що четверо земель, де побував Бруно, знаходилися на правобережжі Дніпра, можна припустити про втрату впливу печенігами на початку XI ст на користь торків на лівому березі Дніпра. Повертаючись до трохи більш ранніх подій, слід відзначити, що саме внаслідок експансії торків, вірогідно, були знищена значна частина «салтівських» (алано-протобулгарських) поселень у басейні Сіверського Дінця.

Під 1036 р. літопис розповідає про похід печенігів на Київ, жорстокий згодом бій їх з військом князя Ярослава Володимировича, внаслідок чого кочівники були вщент розбиті, після чого назавжди відкинуті від південного кордону Русі. «И бы^с съча зла . и шдва шдогъ к вечеру Ярославъ . и побѣгша Печенѣзи разно . и не вѣдахуса камо бѣжати . тонаху въ Сѣтомли . инѣ же въ инѣхъ рѣкахъ . а прокъ ихъ пробѣгоша и до сего днѣ»²¹. У літературі традиційно саме з цією подією зв'язують причини закінчення “печенізької доби” в історії причорноморських степів²², проте у світлі наведеного вище матеріалу такий висновок виглядає дещо спрощеним.

М.М.Ільїн вважає літописне повідомлення під 1036 р. анахронізмом і доводить, що воно має відношення до 1017 р., коли і був здійснений насправді напад печенігів на Київ. був набагато раніше, а саме в 1017 р.²³ Такий погляд здається цілком вірогідним, тим більше, що інформація літописів про напади кочівників на Київ в 1017 р. знайшли підтвердження і в інших джерелах²⁴. Звідси зовсім по-іншому варто сприймати літописне повідомлення про переселення польського («лендзянського») населення із Забужжя у Поросся після походу князів Ярослава і Мстислава Володимировичів на Польщу в листопаді 1031 р., а згодом побудову Ярославом на південному кордоні Русі укріплених фортець («и многы Лахы приведоста и раздѣлившя æ . Ярославъ посаді [своє] по Ръси . и суть до сего днѣ»)²⁵. Тут були засновані міста Юр'єв,

Корсунь, Богуслав. Зазначена інформація у певній мірі підбивала підсумки дій київської адміністрації на півдні Русі протягом 20-х і на початку 30-років XI ст. Тоді князь Ярослав і його наближені, скориставшись ослабленням печенігів, що сталося у значній мірі під тиском торків, почали колонізувати важливий для життя печенігів район південніше Києва на правому березі Дніпра між Стугною і Россю. Вірогідно, що вже у першій половині XI ст. частина кочівників, що залишилися в цьому регіоні, створила у цьому регіоні Русі залежну від київських князів адміністративну структуру, на базі якої пізніше утворилася Торчеська волость. З приходом у причорноморські степи половців цей процес переселення інших кочівників на територію Південної Русі посилювався.

На етнічний розвиток населення у степових та лісостепових регіонах сучасної України, у тому числі на зміни в господарському та суспільному житті торків, вплинули і представники більш раннього за часом заселення цієї території населення. Мова йде про різні за етнічним походженням угруповання Подоння та Приазов'я, що у VIII-X ст. входили до складу Хозарської держави. Це перш за все аланське іраномовне населення (складалося у свою чергу з двох компонентів: давнього автохтонного конгломерату і вихідців із Північного Кавказу, які з'явилися тут після арабо-хазарських війн VIII ст.)²⁶; протоболгарські поселенці, які залишилися тут після розпаду держави хана Кубрата і переселення основної частини протобулгар на Балкани та на Верхню Волгу; невеликі за чисельністю групи протоугорців та слов'янські мешканці.

Зазначене населення, носії салтово-маяцької археологічної культури, знаходилося на стадії переходу від скотарства до землеробства, мало розвинуті ремесла і промисли²⁷. Безумовно, вторгнення печенізьких та торчесько-гузьких орд (а через деякий час і половецьких) завдало великої шкоди «салтівцям». Значна частина останніх була знищена, а інша відійшла на північ. У той же час «салтівці», що залишилися у підконтрольних половцям землях (мова йде про середню течію р. Сіверський Донець в районі сучасних міст Змієва і Чугуєва), здійснили позитивний вплив на розвиток кочівників, сприяли становленню нових рис у їх господарському та суспільному житті. Таким же шляхом переходу до нового культурно-господарського типу йшли і «чорноклобуцькі» племена (самі торки, печеніги, берендеї, турпеї, коуї, бастії) – конфедерати київських князів в XII ст.

Поява в середині XI ст. в причорноморських степах потужних орд половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як крупної військової та політичної сили. Саме тиск половців призвів до війни торків з Руссю в середині 50-х років XI ст. Під 1055 р. літопис повідомляє про зіткнення переяславльського князя Всеволода Ярославича з торками: «В се же лѣто иде ^{всѣ}володъ на Торкы [зими] к Воиню] . И побѣди Торкы»²⁸. С.О.Плетньова пояснювала причини появи торків на південному кордоні Русі тим, що ці кочівники не мали у той час достатньо кормів для своєї худоби і вимушені були вдатися до нападу

на південноруські поселення²⁹. Вірогідним, на нашу думку, є зв'язок нападу торків на Переяславльської землі з діями половців, які в той же час прийшли до цієї ж землі і уклали союз із згаданим Всеволодом Ярославичем³⁰.

У наступні роки половці зберігали нейтралітет у взаєминах з Руссю, яка продовжувала воювати з торками. Небезпека з боку останніх була великою, що призводить до утворення в 1060 р. коаліції найбільш могутніх князів Русі – київського Ізяслава Ярославича, чернігівського Святослава Ярославича, переяславльського Всеволода Ярославича, полоцького Всеслава Брячиславича. Тоді ж відбувся спільний похід цих князів проти торків, проте останні довідавшись про появу давньоруських дружин у степу, ухилилися від битви. Літопис пише про ці події: «Се слышавше Торци оубоажшаса пробѣгоша и до сего | днѣ . и помроша бѣгаючи . Бжѣимъ гнѣвомъ гоними . шви ѿ зимы . друзии же гладомъ . ини же моромъ и судомъ Бжѣимъ . тако Бѣ избави хѣѣны ѿ поганьихъ»³¹.

На момент війни з Руссю торки вже не склали якийсь єдиний конгломерат, а розпалися на декілька формувань, які навіть мешкали на досить значній відстані один від іншого. Після війни з Руссю більша частина торків попрямувала на Балкани. Так, за результатами дослідження В.Г.Васильєвського, саме у вересні 1064 р. сюди прийшла величезна орда огузів. Вчений називає кількість цих кочівників – 600 тис., але ця цифра взята на підставі вивчення візантійських джерел (хроніки Михайла Атталіата) і, без сумніву, є перебільшеною³². Можна думати, що значно пізніше саме перебування цих торків на Балканах полегшило проникнення сюди їх одноплемінників – турків, які прийшли сюди з Малої Азії. За думкою В.П.Шушаріна, у 1068 р. на королівство Угорщина здійснили напад «куни», під якими місцеві хроністи могли вбачати лише тільки торків³³. У 1071 р. великий загін торків та печенігів входив до складу війська візантійського василевса Романа IV Діогена (роки правління 1067-1071), яке вирушило проти турків-сельджуків. Під час битви при Манцикерті (місто поблизу озера Ван), яка розпочалася 25 серпня 1071 р., означений тюркський загін зрадив Романа і перейшов на бік турків-сельджуків, що у значній мірі призвело до поразки візантійців. Деякі історики вважають, що відмова торків воювати проти сельджуків пояснювалась їх великою етнічною близькістю³⁴.

Є всі підстави припустити, що частина причорноморських торків, яка знаходилася у досить ворожих стосунках з половцями, досить швидко перейшла на службу до руських князів. Вірогідно, останнє відбулося і з частиною печенігів, хоча основна маса останніх, згідно досліджень В.Г.Васильєвського, десь у середині XI ст. (за нашими припущеннями, дещо раніше – у 20-30-х роках XI ст.) перейшла Дунай і направилася на Балкани³⁵. Необхідно відзначити, що зона розселення торків на давньоруській території не обмежувалася лише південними регіонами Київщини і східними ареалами Переяславльщини. Д.О.Расовський, дослідивши торчеську топоніміку, відзначає, що ці степовики мешкали навіть у північно-східній частині Русі³⁶.

Процес появи торків у сфері впливу Русі фіксують події кінця 70-х – початку 80-х років XI ст. У 1080 р., як пише «Повість временних літ», «Заратишаса Торци Переаєславстии . на Русь . Всеволодь (київський князь Всеволод Ярославич. – авт.) же посла [на на] сѣа своєго Володимера . Володимеръ же шедъ побѣди Търкъзъ»³⁷. Питання про розселення торків на лівобережжі Дніпра розглянуто в працях В.Г.Ляскоронського, Д.О.Расовського та інших вчених, які встановили, що ці кочівники мешкали у верхів'ях р. Удаю та Востру, у нижній течії Сули, Супою та Трубежу³⁸. У 1095 році переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» використовує загопи торків під час оборони переяславльських земель від половців³⁹.

Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок, як вже вище відзначалося, у Пороссі. Причому процес включення торків у конфедеративну систему Русі тут розпочався раніше і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні – на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони ландшафт Правобережжя.

У Пороссі у другій половині XI ст. виник важливий політичний і військово-стратегічний пункт – Торчеськ, який з останніх десятиліть XI ст. починає відігравати велику роль у відносинах Русі із степом. В 1093 р. під час війни князя Святополка Ізяславича з половецькими ханами, згідно літопису, «Половци почаша воєвати . и придоша Половци мнози . и штупиша Торциискъи гра⁴⁰». Про добрі фортифікаційні можливості цієї фортеці свідчить те, що половецька облога тривала протягом багатьох тижнів, і лише голод змусив захисників Торчеська здатися⁴¹. Літописний опис трагедії мешканців дає підставу вважати, що за мурами фортеці знайшло притулок чимале населення докколишніх сіл.

В «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» відзначається, що перша згадка про Торчеськ відноситься до 1096 р.⁴², однак автори припустили при такому датуванні серйозної неточності. Згадка про Торчеськ знаходиться не в датованому тексті «Повісті временних літ», а в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке пізніше, як відомо, було вміщено в літописну статтю під 6604 (1096) р.⁴³. Сама ж інформація про Торчеськ в останній пам'ятці стосується більш раннього часу. Встановленню хронології інформації допомагає синхронне співставлення матеріалу «Повчання» і безпосереднього літописного тексту, на підставі якого першу згадку про Торчеськ слід відносити до 1083/4 р.

З літописним Торчеськом дослідники зв'язують велике городище (біля 90 га) в 38 км на схід від сучасного міста Біла Церква (літописне місто Юр'єв) між селами Ольшаниця і Шарки Рокитнянського району Київської області⁴⁴. В самому ж місті Юр'єві в XI ст. виникла єпископія, духовництво якої провадило активно місіонерську діяльність серед кочівників⁴⁵. Як свідчать археологічні і письмові джерела, частина кочівників прийняла християнську віру, змішувала

лось з місцевим слов'янським населенням, сприймала звичай сусідів⁴⁶. В XII ст. юр'євська єпископія була перенесена до міста Канева, який також знаходився у прикордонному із половецьким краєм ареалі⁴⁷.

Велика, значна за чисельністю, частина торків наприкінці XI ст., вірогідно, перебувала постійно у степах і знаходився під контролем половецьких ханів. В цьому плані досить важливим є результати дослідження середньовічної кочівницької скульптури, яке провела Л.Г.Гераськова. Зокрема, в її праці вперше встановлена наявність особливого комплексу скульптур, який, по всій вірогідності, належав торкам. Вивчення цих пам'яток дало можливість вчені зробити висновок, що ці торки поступово асимілювалися половцями⁴⁸. Проте, до цього треба додати, що вже в першій половині XII ст. внаслідок русько-половецьких війн від згаданого торчеського комплексу відійшла значна група, котра теж перейшла під протекторат Русі.

Переселення половецьких орд до причорноморських степів призвело до підкорення ними усього іншого населення у цьому ареалі. Водночас, активне протистояння Русі половецьким нападам, яке розпочалося у 90-ті роки XI ст., стало причиною певної активізації вказаного неполовецького населення, що знайшло відбиття у літописах. Цікаво, що після досить тривалого мовчання (остання згадка під 1036 р.) у давньоруських пам'ятках знову згадуються печеніги (вірогідно, рештки угруповань колишнього могутнього об'єднання, основна частина якого відійшла в 20-х – 30-х рр. XI ст. на Балкани). В цей же час ми вперше довідуємося про берендеїв. Так, теребовльський князь Василько Ростиславич у 1098 р. закликає торків, печенігів та берендеїв прийняти участь у спільному поході проти поляків⁴⁹. Згадана інформація дає підстави думати про можливість здійснення вже в цей час перших кроків у напрямку залучення неполовецьких кочових груп до переселення на територію Русі, в данному випадку до середньої частини басейну р. Дністер⁵⁰.

В літературі відзначається етнічна близькість назви берендеїв як до половців, так і до торків, проте вчені справедливо відзначають, що берендеї скоріше за все належали до торчеської групи племен. Сама назва берендеїв, ймовірно, походить від родового імені їх вождів. Аналогічно в той же час вперше згадуєть група половців – “читиевичі”. Відрубність берендеїв від основної маси торків спостерігається вже у першій третині XII ст., а їх історична доля складалася трошки інакше, ніж інших племен, що мешкали на південному порубіжжі Русі. Згідно дослідження Д.О.Расовського, відомо про те, що ці кочівники перебували певний час в Угорщині, де зберіглося чимало топонімічних назв, пов'язаних з берендеями, на карті цієї країни⁵¹. Перехід берендеїв на захід стався в першій чверті XII ст. Під 1121 р. в Іпатіївському літопису розповідається про вигнання київським князем Володимиром Всеволодовичем «Мономахом» цих кочівників з його володінь⁵². Пізніше, у 1139 р. значна частина берендеїв (за перебільшеними даними літописів їх було біля 30 тис. чоловік) за наказом

угорського короля Бели II прийшла на допомогу до київського князя Ярополка Володимировича проти чернігівського князя Всеволода Ольговича⁵³.

Початок активного протистояння Русі і половців в перших роках другого десятиліття XII ст., одразу ж позначилося на долі неполовецьких груп кочівників у степу, які знаходилися під контролем половецьких ханів. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» після князівського з'їзду у Долобську здійснюють виправу у низини Дніпра до острова Хортиця. Звідси давньоруське військо вже йшло пішки і прийшло на річку Сутінь. Як встановив К.З.Кудряшов, Сутінь – це сучасна річка Молочна (тюркське слово “сют” – молоко)⁵⁴. В результаті виправи, яка була спланована проти половецьких зимників у Лукомор'ї, була завойована велика здобич, відбита велика кількість русів-полонених Серед інших трофеїв важливим було захоплення « Печенґгы . и Торкы с вежами»⁵⁵. Таким чином, важливим моментом русько-половецької війни була боротьба за впливи учасників конфлікту на інших, неполовецьких степовиків. Ще одним доказом цього є похід двома роками пізніше половців на місто Заруб на кордоні Русі із степом та захоплення тут торків і берендеїв: «того же лѣта пришедѣ Бонакъ зимѣ на Зарубѣ . [и побѣди.] Торкы. и Берендѣѣ»⁵⁶. В 1116 р., за повідомленням літопису, у Подонні виникає конфлікт торків і печенігів з половцями. Після дводенного бою перші відійшли на територію Русі. «В се же лѣто бишаса Половци и с Торкы и с Печенґгы оу Дона и сѣкошаса два дѣи и двѣ ноци . и придоша в Русь къ Володимеру . Торци и Печенґзы»⁵⁷. Наступного року на Русь перейшли мешканці міста Біла Вежа на Доні, і є всі підстави припускати, що серед них було чимало не тільки слов'янського, а й тюркського населення⁵⁸.

Відзначаючи факти переселення неполовецьких етнічних угруповань з степу на Русь, треба відзначити, що інколи у тих не зовсім склалися нормальні відносини з руськими князями. Так, в 1120-1121 рр. літопис розповідає про відхід торків, печенігів та берендеїв з Русі до степу⁵⁹, але наступні події засвідчили, що це був не основний масив цього населення на півдні руської землі. Так, в 1126 р. «оуслышавше Половци . аѣко умерлъ єсть Володимеръ князь (київський князь Володимир Всеволодович «Мономах» помер 26 травня 1125 р. – авт.) . присунушаса вборзѣ^х . и наворопиша изгоно^х . къ Барочю . и ко Бронькназю (Барочь і Бронькняж – міста Переяславльського князівства на лівому березі Дніпра. – авт.) . хотящю полонити Торкы проклатыѣ . и с тѣми повоевати Русску землю»⁶⁰. Довідавшись про ці плани, новий князь Мстислав Володимирович наказав перевести руське та торчеське населення, що мешкало на півдні Київщини, в міста. Вже в цей час торки починають використовуватися південноруськими володарями не тільки у степовій політиці. Так, взимку 1127-28 років Мстислав Володимирович залучив торчеські допоміжні заgonи під час походу проти кривичів⁶¹.

З цього часу і аж до 40-х років XII ст. у літописах нема повідомлень про торків. Коментуючи це, польська дослідниця Т.Надгродзька-Майжик відзначає, що це не означає взагалі відсутності торчеських угруповань на Русі, а було пов'язано з перебуванням при владі у Києві князів – представників чернігівської гілки Рюриковичів, які орієнтувалися на союз з половцями⁶². За цей час у житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що перш за все позначилося на поступовому формуванні їх територіально-адміністративної структури – конфедерації, яке літописи називають «Чорні клобуки». До неї, крім торків, печенігів, берендеїв, увійшли коуї, турпеї, бастії, каепичі⁶³. У Пороссі ці племена мали свої пасовища та становища, проте в їх житті, через обмеженість власної території для занять кочовим скотарством, відбувається поступовий перехід до напівосідлого господарювання. Проживання поряд з «чорними клобуками» русів також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі⁶⁴.

Зміни в суспільно-політичному житті тюркського населення, нормалізація його відносин з центральною князівською владою призводить до остаточного формування конфедерації «Чорні клобуки» в другій половині 40-х рр. XII ст. В цей час фактично стався компроміс між руською і тюркською верхівками: тюрки отримали певні привілеї щодо свого перебування на території Русі, але погодилися визнавати владу київських володарів. Невипадково, що саме в цей час в літописах появляється словосполучення «чорні клобуки».

Після смерті представника чернігівської гілки Рюриковичів князя Всеволода Ольговича, яка сталася в 1146 р., кияни не захотіли приймати до себе його брата Ігоря і запросили на столичний трон на той час переяславського князя з роду Мономаховичів Ізяслава Мстиславича. Під час переїзду цього володаря з Переяславля до Києва до нього приєдналися мешканці Київщини, зокрема Білгорода і Василева, а першими на бік Ізяслава перейшли «чорні клобуки», які присягнули на вірність новому київському володарю. «И переиде (князь Ізяслав Мстиславич. – авт.) Днѣпръ оу Зараба (помилка, правильно «Зароуба». – авт.) и тоу прислашася к нему Чернии Клобоуци . и все Поросье . и рекоша емоу ты нашъ кнѣзъ а Ѡлговичъ не хочемъ . а поѣди в борзѣ а мы с тобою . и поиде Изаславъ къ Дерновоумоу . и тоу скоупишася вси Клобоуци . и Поршане (вірогідно, цим словом літописець називав слов'янських мешканців Поросся. – авт.)»⁶⁵. З цього часу військові контингенти тюркських угруповань Поросся починають відігравати важливу роль як складова частина війська київського князя Ізяслава Мстиславича (в літописах згадуються як взагалі «чорні клобуки», так і їх складові – берендеї, торки, печеніги тощо)⁶⁶. Зміни в державно-політичному житті Київської землі в часи правління Ізяслава Мстиславича прослідковуються в ідеологічній парадигмі, яка заходиться в некролозі київського князя: «Разболѣса великий кнѣзъ Киевский Изаславъ . и чѣтнѣи бѣовѣрнѣи . и хлюбивѣи славнѣи Изаславъ Мьстиславечъ . внукъ Володимеръ . и плакаса по неѣ вса Рускаѣ

земла . и вси Чернии Клобуци»⁶⁷. Аналогічно пише літописець про початок правління нового київського князя Ростислава Мстиславича: «Вса Рускаѧ земля . и вси Чернии Клобуци . шбрадовашаса . шже Ростиславъ пришьель в Киевъ»⁶⁸. Під 1150 р. в Іпатіївському літопису вперше вміщено визначення басейну р.Рось – «Поросся» («Чернии Клобуци . жены своѧ и дѣти своѧ в городѣ^x затворивше на Поросьи а сами приѣхаша къ Изаславу всеми своими силами»)»⁶⁹.

Протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. «чорні клобуки» продовжували відігравати важливу роль в обороні південного кордону Русі⁷⁰. В басейні Росі, на території «Торчеської волості», крім «чорних клобуків», мешкали руси. Населення ареалу знаходилось під владою не тільки київського володаря, місцевої тюркської верхівки, а й інших слов'янських князів. Наприкінці XII ст. частина «Торчеської волості» з містами Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів певний час належали володимирському (на Волині) князю Роману Мстиславичу. В 90-х роках тут сидів син київського князя Рюрика Ростиславича Ростислав. В першій чверті XIII ст. Торчеськ з округою знаходився у володінні князя Мстислава Мстиславича «Удатного», а після смерті Мстислава став власністю його синів⁷¹.

Неодноразово «чорні клобуки» брали участь і во внутрішньополітичних конфліктах на Русі. Так, наприклад, остання згадка про «чорних клобуків» розповідає про їх участь в поході галицького князя Романа Мстиславича проти київського князя Рюрика Ростиславича в 1201 р. («Чернии Клобуци вси. совкупившеса ѣхаша к Роману»)»⁷². У 1235 р. київський князь Володимир Рюрикович направив володимирському (на Волині) князю Данилу Романовичу загіт торків, що допомогло обом володарям завдати поразку галицьким боярам і болохівським князям («В то же время. послалъ ба^{шт} Володимиръ . Данилови помощь Торцькы и Данила . Нажировича (воеводу. – авт.)»⁷³). Це повідомлення також останнє в літописах, що стосується домонгольського минулого торків.

Однозначно, що, крім «чорних клобуків» Поросся, конфедерати брали в удільну добу участь у житті всіх північноруських князівств, у тому числі в їх протистояннях з половцями. Проте, на жаль, існуючі джерела (письмові, топонімічні, археологічні) не дають достатньої для створення якоїсь повної картини присутності цих тюрків інформації. Крім вже названих фактів, відносно Переяславльського краю вкрай цікавими є назви сіл Ташань (від тюркського слова «таш» – камінь), Велика Каратуль, Мала Каратуль. Слово «каратуль» складається з двох частин: «кара» – чорний, «туль» – шапка або клобук, тобто фактично це синонім слова «чорний клобук (каракалпак)». Корінь «кара» є в назві села Карань, що знаходиться біля сучасного міста Переяслава на березі одноіменної річки, що впадає до притока Дніпра Трубіжа⁷⁴.

Від Західного Бугу до Сіверського Дінця в лісостеповій і лісовій зонах України зустрічаються інші тюркські топоніми, серед яких особливо важли-

вими є назви населених пунктів, що походять від етнічних назв: Печеніги (Харківська обл.), Печеніжин (Івано-Франківська обл.), Торчин (Волинська обл.), Торки, Торчиновичі (Львівська обл.), Торчин (два села з однаковою назвою в Житомирській обл.) та ін.⁷⁵ Враховуючи факт прикордонного із степом положення Болохівської землі і Пониззя, в літературі вже висловлювалося припущення про можливе перебування в цих ареалах неполовецького тюркського населення⁷⁶. На користь цього говорять топоніми з назвою торків, що мають відношення до басейну Південного Бугу. Мова йде про села Торканівка в Тростянецькому районі, Торків в Тульчинському районі, Торчин в Хмельниківському районі Вінницької області⁷⁷.

Інформація про тюркське населення на південному кордоні Русі «чорних клобуків» (тюркською «каракалпаків»), особливо мілітаризований, вкритий великою кількістю фортець-замків район Київщини (своєрідна руська Кастилія) була відома далеко за межами Східної Європи. Вочевидь, про тюркських конфедератів Русі і їх військові можливості добре знали керівники Монгольської держави, які на початку 20-х років XIII ст. готувалися до завоювання Східної і Центральної Європи. Вірогідно, що монгольські воїни зустрілись з «чорними клобуками», які постійно підтримували у військових заходах київських князів, ще весною 1223 р. під час підготовки і в ході битви на р. Калці. Проте ми не будемо робити подальші припущення на цю тему, але відзначимо, що під час вторгнення монголів в межі Київської землі після Калкської битви в червні нападники не могли оминати під час свого просування на північ Поросся. Як відомо, тоді війська монгольських полководців Субедея-баатура і Джебе-нойона дійшли до міста Новгород-Святополчського. Це місто знаходилося в декількох десятках кілометрів від Києва (зараз це городище у півтора км від на південь від села Витичев Обухівського району Київської області)⁷⁸.

Те, що монгольські війська з'явилися на правому березі Дніпра і підійшли зовсім близько до Києва, свідчило, що керівники завойовників планували захопити столицю Русі. Проте вступивши до меж Південної Русі Субедей і Джебе зрозуміли, що у них не має достатньо сил для продовження походу і були вимушені повернути на схід. Вочевидь, що в стратегічному плані монгольські полководці тоді зазнали невдачу («Піррову перемогу») і були вимушені повернути свої загони на схід. Висновок про невдачу монголів під час першої виправи до Східної Європи ми робимо на підставі того, що Субедей і Джебе не виконали наказ Чингізхана на підкорення одинадцяти країн і народів, захоплення міста Кивамен-Кермен (Київ)⁷⁹.

Друга спроба підкорити Київ була зроблена ханом Менгу під час походу монголо-татарських військ наприкінці 1239 р. Військовий контингент Менгу підійшов до столиці Русі з лівого берега Дніпра, де знаходилося місто-фортеця Пісочне (місце знаходження городища локалізується біля села Троєщина, яке входить до адміністративної структури сучасного Києва, і дещо більш від-

даленого від місця розташування городища житлового масиву Вигурівщина-Троещина столиці України). Цей давньоруський форпост, відомий з джерел ще з 20-х років XI ст., захищав паромну переправу, якою розпочинався шлях з київського Подолу до Чернігова. Звідти саме і прибули полки завойовників. Літописець пише, що вражений красою міста, хан Менгу не захотів його захоплювати штурмом («видивъ граꙗ . оудивиса красотѣ его . и величествоу»), запропонував киянам добровільно здатися, але отримав відмову⁸⁰. Насправді, у хана не було сил для ведення бойових дій проти добре укріпленого міста. Відмова від штурму міста у певній мірі була обумовлена і прагненням монгольського полководця відправитися на північний Кавказ, де він невдовзі pojavився в районі столиці Аланської держави міста Магас.

Протягом першої половини 1240 р. керівник монгольської експедиції до Східної Європи хан Бату підготував велике військо для завоювання двох найбільших південноруських міст – Києва і Володимира (на Волині), що відкривало йому шлях до Центральної Європи⁸¹. Розуміючи можливість ускладнень під час майбутнього штурму столиці Русі, монголи влітку 1240 р. переправилися на правий берег Дніпра і почали масштабну операцію по підкоренню добре укріпленого прикордонного району в Пороссі. Для розуміння важливості для монголів в кампанії боротьби з «чорними клобуками» варто згадати інформацію персидського автора Рашида ад-Діна, який писав, що у 1239-1241 рр. «царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі і Бучек відправились походом до країни руських і народу чорних шапок і в дев'ять днів взяли велике місто руських, ім'я якого Манкерман»⁸². Можна припускати, що формула «країна руських і народ чорних клобуків» стосувалася «Чорноклобуцької конфедерації» (Торчеської волості) на півдні Київської землі, де разом жили і тюркське, і слов'янське населення⁸³.

Протягом другої половини літа – першої половини осені 1240 р. монгольські війська знищили міста-фортеці Поросся, що створило умови для просування завойовників до Києва. Літописи не зберегли інформації про бойові дії монголів з мешканцями Торчеської волості, проте під час археологічних розкопок було зафіксовано рештки двадцяти трьох городищ, які залишилися на місці зруйнованих кочівниками фортифікаційних споруд: тринадцять на р. Рось і десять на притоці Росі р. Росаві⁸⁴. Можна вважати, що перша група фортець належала торкам, а друга – печенігам. Деякі з фортець, судячи з величини городища міста Торчеська – 90 га, були дуже великими і відповідно потужними. Про рівень гостроти бойових зіткнень в Пороссі свідчить та обставина, що про них зберіглася інформація в пам'ятці далекого від Придніпров'я Китаю – хроніці «Юань ші». Конкретно, з неї відомо, що монгольський полководець Субедей привів на допомогу хану Бату військовий загін з Поволжжя, який було використано під час штурму і захоплення найбільших фортець Торчеська і Юр'єва. Захоплених в фортецях полонених

«чорних клобуків» монголи не вбили, а використали, оскільки вони були кочівниками, для поповнення свого війська⁸⁵.

Осінніми подіями 1240 р., попри їх величезну трагічність, не завершилася історія тюркського населення Поросся. Ця історія продовжиться у добу домінування в Східній Європі монголів, але вивчення обставин нового періоду життя «чорних клобуків» має бути метою підготовки іншої роботи.

Примітки

¹ Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967. 264 с.

² Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X – XIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). Москва, 1981. С.213.

³ Бубенок О.Б. Проблема черных клобук в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // Східний світ. 2014. № 4. С.45-64.

⁴ Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). Москва, 1989. С.7-21; Йоги ж. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). Кам'янець-Подільський, 2000. С.288-297; Головко О.Б. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С.46-49.

⁵ История Венгрии в 3-х томах. Ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. Т.1. Москва, 1971. С.88-126; Шушарин В. П. Христианизация венгров // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. Москва, 1988. С. 159-186; Бибииков М.В. Комментарий // Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г.Г.Литаврина. Москва, 1989. С.278-280. Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы изучения // Археология і давня історія України. Вип. 7. Київ, 2011. С.21-78; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» // Вестник Удмуртского университета. Ижевск, 2011. Вып.3. С.69-74; Бубенок О.Б. Алано-угорські контакти в Лебеді // Українсько-угорські етюдії. Львів, 2012. Вип.2. С.11-26; та ін.

⁶ Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recusi. Hannoverae, 1890. P.132.

⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.156-157.

⁸ Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга. 1888-1902 гг. Санкт-Петербург, 1908. 223 с.

⁹ Прицак О. Печеніги // Український історик. 1970. №1-3 (25-27). С.98.

¹⁰ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. С.219.

¹¹ Литаврин Г.Г. Предисловие // Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.29.

¹² Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. С. 224-226.

¹³ Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX – XIII вв. // Киевские университетские известия. 1883. Июль. С.147.

¹⁴ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. Харьков, 1956. С.24, 97-98, 125-129.

¹⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.29,51; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. С.226.

¹⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.51.

¹⁷ Плетнева С.А. Половцы. Москва,1990. С.17-18.

¹⁸ Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. Prahae, 1927. Т.1. С.91-109; Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // *Східний світ*. 2014. №1. С.13-25.

¹⁹ Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. Ашхабад, 1969. С.178-187; Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. Москва, Ленинград, 1941. С.22-34.

²⁰ *Epistola Brunonis ad Henricum II regem* // *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1868. Т.1. P.224-225.

²¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.1. Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1926-1928. Стб.151.

²² Плетнева С.А. Половцы. С.17-18.

²³ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). Москва, 1957. С.124. П.П.Толочко в книзі про давній Київ погодився з висновком М.М.Ільїна (Толочко П.П. Древний Киев. Киев,1984. С.74-75), проте у більш пізній монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь. Київ, 1999» П.П.Толочко повертається до старої точки зору і пише на стор.70 про розгром печенігів русами у 1036 р.

²⁴ Thietmari Chronicon. L.VIII,32 (Хроніку Тітмара Мерзебургського наводимо за вид.: Kronika Thietmara. Z tekstu lacińskiego przetłumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatrył Marian Zygmund Jedlicki, obok tłumaczenia tekst oryginalu. Poznań,1953. 653 s., z wklazkąю номеру книги і параграфа); Темушев С.Н. Печенеги в событиях междоусобицы 1015—1019 гг. на Руси сквозь призму источников // *Российские и славянские исследования*. Вып. 1. Минск, 2004. С.45; Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политическом взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С.25.

²⁵ ПСРЛ. Т.1. Стб.150.

²⁶ Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII – X вв. (часть1) // *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж, 1991. С.43-50; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997. С.55-78.

²⁷ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Москва,1967. 200 с.; Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков,1985. 148 с.

²⁸ ПСРЛ. Т.1. Стб.162.

²⁹ Плетнева С.А. Половцы. С.25.

³⁰ ПСРЛ. Т.1. Стб.162.

³¹ Там само .

³² Васильевский В.Г. Византия и печенеги // *Труды*. Санкт-Петербург,1908. Т.2. С. 26.

³³ Шушарин В.В. Ранний этап этнической истории венгров. С.326.

³⁴ Васильев А.А., Грушевой А.Г. История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.). Санкт-Петербург, 2000. С.466.

³⁵ Васильевский В.Г. Византия и печенеги. С.1-26.

³⁶ Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи // *Seminarium Kondakovianum*. Praha,1938. Т.6. С. 59-62.

³⁷ ПСРЛ. Т.1. Стб.204.

³⁸ Ляскоронский В. Г. К вопросу о переяславльских торках. Санкт-Петербург, 1905. 27 с.; Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. Т. 6. Praga, 1933. С.1-66; Коринный Н.Н. Переяславская земля. Киев, 1992. С.39-40; Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины // *Східний світ*. 2011. № 1. С. 25-40.

³⁹ ПСРЛ. Т.1. Стб.227.

- ⁴⁰ Там само. Стб.218.
- ⁴¹ Там само. Стб.225.
- ⁴² Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. Київ,1985. С.162.
- ⁴³ ПСРЛ.Т.1. Стб.249.
- ⁴⁴ Рыбаков Б.А.Торческ – город черных клобуков // Археологические открытия за 1966 г. Москва, 1967. С.243-245; Кучера М.П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 191-193,196. Про археологічні дослідження у Пороссі та їх перспективи див.: Борисов А.В. Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження // Археологія і давня історія України. Київ, 2010. Вип. 1. С. 73-78.
- ⁴⁵ Poppe A. Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968. S.189-190.
- ⁴⁶ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. Москва, 1984. С.64; Kolybienko O.W., Priadko O.O. Как «поганы» стали своими (к проблеме христианизации переяславских торков) // Dobre i zle sąsiedztwa. Obce – nasze – inne. Т. 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze, red. Teresa Maresz, Katarzyna Grysińska-Jarmuła. Bydgoszcz, 2018. S. 176-188.
- ⁴⁷ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. Москва, 1989. С.45-46.
- ⁴⁸ Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ,1991. С.89-93.
- ⁴⁹ ПСРЛ. Т.1. Стб.266.
- ⁵⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. У Львові,1905. С.416; Історія українсько-го козацтва. Нариси у двох томах. Т.1. Київ, 2006. С.27 (автор розділу – О.Б.Головко).
- ⁵¹ Расовский Д.А. Печенеги, торки и половцы на Руси и в Угрии. – С.33-41.
- ⁵² ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Стб.286.
- ⁵³ ПСРЛ. Т.1. Стб.286.
- ⁵⁴ Кудряшов К.З. Половецкая степь. Москва, 1948. С.93-95.
- ⁵⁵ ПСРЛ.Т.1. Стб.279.
- ⁵⁶ ПСРЛ. Т.2. Стб.257.
- ⁵⁷ Там само. Стб.284.
- ⁵⁸ Там само. Стб.285. Внаслідок широкомасштабного наступу Русі на половців одна з орд цих кочівників покинула район Сіверського Дінця і знайшла притулок у грузинського царя Давида IV. Див.: Мургулія М.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII –XIII веках. Москва, 1998. С.67-73.
- ⁵⁹ ПСРЛ. Т.2. Стб.286; Бибииков М.В. Сведения Ипатьевской летописи о переченегах и торках в свете данных византийских источников XII в. // Летописи и хроники. 1980 г. В.Н.Татищев и изучение русского летописания. Москва, 1981. С.55-68.
- ⁶⁰ ПСРЛ.Т.1. Стб.295.
- ⁶¹ Там само. Стб.296.
- ⁶² Nadgrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy. Warszawa, 1985. S.38.
- ⁶³ В «Слові о полку Ігоревім» згадуються угруповання могоутів, татарнів, шельбиров, топчаків, реугів, ольберів. Вони за етнічними ознаками були близькими до «чорних клобуков», але мешкали на лівому березі Дніпра і підкорялися чернігівському князю (Слово о полку Ігореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. Москва, 1950. С.23; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Ігореве». Москва, 1983. С.130-137).
- ⁶⁴ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. С.63-65.
- ⁶⁵ ПСРЛ. Т.2. Стб.323.
- ⁶⁶ Там само. Стб.323-469.
- ⁶⁷ Там само. Стб.469.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Стб.400.

⁷⁰ Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. Т.3. Praga,1927. С.97-104; Беляева С., Бубенок О., Гундогдыев О., Дрига И., Маврина О.Огузы на рубежах Южной Руси. Киев, 2018. С.3-106.

⁷¹ Головко О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С.126-127,134-135; його ж. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський, 2017. С.72-74,176-177.

⁷² ПСРЛ. Т.1. Стб.476.

⁷³ ПСРЛ. Т.2. Стб.775.

⁷⁴ Коринный Н.Н. Переяславская земля. С.122; Колибенко О.В., Колибенко О.В. «Свої погани» Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславльських торків) // Слов'їнські обрії. Вип.1. Київ, 2006. С.111-117.

⁷⁵ Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. С.19-20.

⁷⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. У Львові, 1905. Т.2. С.548; його ж. Історія України-Руси. У Львові,1905. Т.3. С.155; Головко О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006.С.113.

⁷⁷ Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. С.19.

⁷⁸ ПСРЛ. Т.2. Стб.745; Головко А.Б. Рейд туменов Джебє и Субедєя в Восточную Европу 1222-1223 г. в процессе формирования Монгольской империи и Pax Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. 2016. Т.26, вып.1. С.55.

⁷⁹ Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIGUČATOVČIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Москва, Ленинград, 1941. С.188-189.

⁸⁰ ПСРЛ. Т.2. Стб. 782.

⁸¹ Головко О.Б. Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239-1241 pp.) // Хазарські альманахи. Том 16. Москва, 2003. С.74-75.

⁸² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва, Ленинград, 1941. С.37.

⁸³ Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва, 2005. С.380.

⁸⁴ Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Руси: Древняя Русь и кочевники. Москва, 1967. С.117-120; Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С.70-72.

⁸⁵ Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. С. 381-385.

Golovko Oleksandr. «Chorni Klobuky» on the South border of Rus (the end of the XIth -the middle of the XIIIth century). The article examines the past of plenty of the nomads groups – Pechenegs, Torquay, Berendee, etc., which lived in the Medieval period on the territory of Ukraine. Regarding the first of these nomads, the author focuses attention on the region of pechenegs, mentioned in the treatise of the Byzantine author Konstantin Bagryanorodny (10th century) - Harawa's femme, as this region will later become the area of «Chorni Klobuky». It is noted that this femme covered the basin of the river Ros, north of which was the southern border of Rus with the capital in Kiev in the Xth century. Part of the ethnic groups of Pechenegs, Torquay, Berendee, etc. sought to seek protection from the princes of the Rus because of the struggle against the Polovtsian tribes. On the other hand, interaction with non-Polovtsian nomads furthered the inhabitants of Kiev, Pereyaslav, Chernihiv principalities to repel the attacks of the

Polovtsian hordes, and attack the steppe on their own. The Ros River basin became part of the Rus in the beginning of the 13th century, and Torquay, Pechenegs, and later other non-Polovtsian nomadic tribes migrated here from the steppes in the second half of the 11th century. In the middle of the 12th century, the Turkish allies of the Kiev princes formed a political structure, the Confederation of «Chorni Klobuky» in the basin of the Ros River. The author designates that, except the «Chorni Klobuky», there was a significant Slavic settlement in the Ros basin, which led to their economic, interethnic, spiritual and religious integration. On the eve of the Mongol troops' attack on Kiev in 1240, the fortress located in the Ros River basin, was attacked by conquerors. In conclusion, the author writes that the autumn events of 1240, despite of their tremendous tragedy, wasn't the end the history of Turkic population in the River Ros basin. In his opinion, this history will have a continuation in the era of the dominance of the Mongols in Eastern Europe.

Key words: Rus, the Ros river basin, nomads, Pechenegs, Torquay, Berendei, Polovtsy, «Chorni Klobuky», Mongolian conquest.

Отримано: 13.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.29-39
УДК 94(470)«14/15»

Віктор Доценко

САМОДЕРЖАВНА МОНАРХІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Доценко Віктор. Самодержавна монархія Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. У статті розглядається процес воззвешення Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. і перетворення його на нову імперію на сході Європи. Робиться спроба проаналізувати особливості формування нової політичної системи Московії, визначити фактори, які посприяли перетворенню Московії на самодержавну монархію. Особливо розглядаються стосунки московського князя Івана III і православних московських ієрархів, а також роль православної церкви у формуванні самодержавної монархії у Великому князівстві Московському. В другій половині XV ст., коли остаточно зникає влада монгольського хана, відбувається процес формування власної світської та духовної еліти, формується також державно-владна модель нового регіонального лідера. Важливу роль у появі нової держави відіграла постать московського князя Івана III. За правління Василя Темного, батька Івана III, відбулися ряд змін в адміністративно-територіальній структурі Великого князівства Московського: на зміну удільній черезполосиці приходить нова повітова система; повіти управляються намісниками великого князя. Ці зміни, започатковані Василем II, поступово формують нову єдину адміністративну, судову і фінансову систему управління державою. За Івана III проходить процес формування нової московської бюрократії. Князь делегує частину владних повноважень своїм радникам і новому служивому люду. Відбувається поступова деперсоналізація управління, що говорить про появу в Московії нової модерної держави. При великокнязівському дворі створюються спеціальні відомства – столи, які очолюють дяки. До штату відомства входять професійні управлінці – толмачі (перекладачі), дяки і піддячі. До їх компетенції відносились питання фінансів, військової організації, судочинства. Ще одним кроком Івана III до централізації влади і уніфікації управління територіями Московії стало прийняття

в 1497 р. Судебника. Кодифікований збірник мав виконати роль нової Руської Правди – стати уніфікованим правовим документом для всіх колишніх удільних територій та їх населення. Московські служиві люди отримали від князя універсальну зброю у боротьбі з місцевою елітою. Остання втрачала суверенне право управління, переставали діяти місцеві правові норми.

Ключові слова: монархія, Іван III, самодержавство, князь, Велике князівство Московське.

Доценко Віктор. Самодержавная монархия Великого княжества Московского во второй половине XV – в начале XVI в. В статье рассматривается процесс возвышения Великого княжества Московского во второй половине XV – в начале XVI века и превращение его на новую империю на Востоке Европы. Делается попытка проанализировать особенности формирования новой политической системы Московии, определить факторы, которые способствовали превращению Московии на самодержавную монархию. Отдельно рассматриваются отношения московского князя Ивана III и православных московских иерархов, а также роль православной церкви в формировании самодержавной монархии в Великом княжестве Московском. Во второй половине XV века, когда окончательно исчезает власть монгольского хана, проходит процесс формирования властной духовной и светской элиты, также формируется государственно-властная модель нового регионального лидера. Важную роль в возникновении нового государства сыграет московский князь Иван III. За правления Василия Темного, отца Ивана III, проходит ряд изменений в административно-территориальной организации Великого княжества Московского: на смену удельной чересполосицы приходит новая уездная система; уезды управляются наместниками великого князя. Эти изменения, начатые Василием II, постепенно формируют новую единую административную, судебную и финансовую систему управления государством. За Ивана III проходит процесс формирования новой московской бюрократии. Князь делегирует часть властных полномочий своим советникам и новому служивому люду. Осуществляется постепенная деперсонализация управления, что говорит о появлении в Московии нового современного государства. При великокняжеском дворе создаются специальные ведомства – столы, которые возглавляют дьяки. В штат ведомств входили профессиональные управленцы – толмачи (переводчики), дьяки и подьячие. В их компетенцию относятся вопросы финансов, военной организации, судопроизводства. Еще одним шагом Ивана III к централизации власти и унификации управления территориями Московии стало принятие в 1497 году Судебника. Кодифицированный сборник должен был исполнить роль новой Русской Правды – стать унифицированным правовым документом для всех прошлых удельных территорий и их населения. Московские служивые люди получили от князя универсальное оружие для борьбы с местной элитой. Она утрачивала суверенное право управления, переставали действовать местные правовые нормы.

Ключевые слова: монархія, Іван III, самодержавіе, князь, Велике князівство Московское.

Питання возвеличення Москви в XV ст. та перетворення правлячої московської князівської династії на самодержавних монархів найбільшої на європейському сході держави завжди викликало інтерес істориків, політологів та соціологів у різні часи. Ще російський історик XVIII ст. В. Татіщев значну частину своєї праці «Історія Росії» приділив аналізу історичних подій часів правління Івана III, його сина Василя III та онука Івана IV. Московське князів-

ство історик вважав централізованою монархією, яка постала в XV-XVI ст. А князя Іван III називав князем, який відновив територіальну єдність колишніх руських земель у формі самодержавної монархії часів Рюрика¹.

В XIX ст. російські історики Н. Карамзін, В. Ключевський, Б. Н. Чічерін, В. І. Сергієвич, М. Ф. Владімірський-Буданов, С. Ф. Платонов підтримали ідеї В. Татіщева про самодержавний характер влади московських князів.

У радянський період при аналізі форми правління у Великому князівстві Московському історики, правники використовували класовий підхід. Частина з них пише про ранньофеодальну монархію, централізовану державу², інші підтримували ідеї про самодержавний характер влади московського князя в XV-XVI ст. Так, Г. Б. Гальперін вважав Московію централізованою монархією, яка зберігала залишки феодальної роздробленості у формі окремих земель, князівств і уділів, а також політичних інститутів і установ: місництва, боярської думи, імунітету, які будуть ліквідовані в XVI – на початку XVII ст.³

Розуміння процесів централізації влади в руках московських князів, їх перемога у громадянській війні першої половини XV ст. та утвердження в московському улусі держави східного тиранічного типу залишається актуальним і в наш час.

Російські історики Ю. Півоваров та А. Фурсов описують нову форму організації влади – «князєбоярство», яка сформувалась у монгольську добу. Московські князі використали право бояр переходити на службу від князя до князя, надаючи їм більші фінансово-владні можливості (землі та посади) і отримуючи назад їх повне «услужіння»⁴. В такій системі владних відносин князь виступав посередником між боярами і ординським ханом, який володів всією повнотою влади. Тобто монгольський хан був господарем, а князь і бояри його холопами. Це нагадувало владну модель започатковану Андрієм Боголюбським ще у XII ст.

Казанський історик Б. Р. Рахімзянов, аналізуючи структуру російської влади в XV – середині XVI ст., підкреслював факт залежності Московського князівства від Орди. Московське князівство зберігало ієрархічну, хоча вже і номінальну, підпорядкованість хану Великої Орди і в подальшому, після її падіння, володарям Криму. Тобто московський князь фактично займав проміжне місце між ханами Чингізидами Сараю, Криму, Казані і, очевидно, Узбецької держави, з однієї сторони, і ногайськими, касимівськими і, можливо, астраханськими і сибірськими ханами – з іншої⁵.

Е. Кінан описуючи московську політичну систему, наголошував на тому, що вона постала внаслідок затяжних громадянських війн між православними князями першої половини XV ст. У війнах активну участь брали і православні єпископи, які підтримували різні сторони конфлікту. Громадянська війна в західному улусі Великої Орди показала тісний зв'язок влади світського володаря і православних ієрархів, які, як і їх європейські «колеги», активно втручалися у мирські справи. «Одне слово, московська політична система, – робить ви-

сновок Е. Кінан, – своєю прагматичною – назвімо її так – поведінкою нічим не відрізнялася від інших європейських держав перед Реформацією⁶. Крім того, вчений наголошує на тому, що у самодержавній владі князя були зацікавлені і представники найбільших тогочасних феодалних родів. Боярські роди Оболенських, Шуйських, Морозових, Голіциних підтримували свій «рабський» статус по відношенню до великого князя, царя московського, при цьому досягали своїх інтересів, втілюючи в життя царську волю⁷.

На думку С. Плохія процес узурпації влади в Північно-східному регіоні Русі тривав упродовж декількох століть і супроводжувався правовим, державницьким та ідеологічним наповненням. Впродовж XIV ст. московські князі практично монополізували титул великого князя владимирського, але остаточну перемогу Московії у змаганні за владу над монгольською Руссю можна віднести лише до середини XV ст.⁸ Московські князі упродовж століття знищили традиційний удільний порядок володіння, запровадивши новий порядок заповіту власних вотчин за власним бажанням. Разом з правом на володіння вотчиною новий князь отримував і Великокнязівський титул, а з ним право на монополні стосунки з Ордою.

Тому метою нашої статті є аналіз процесу возвеличення Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. і перетворення його на нову імперію на сході Європи, спроба визначити особливості формування нової політичної системи Московії, встановити фактори, які посприяли перетворенню Московії на самодержавну монархію.

У другій половині XV ст., коли остаточно зникає влада монгольського хана, відбувається процес формування власної світської та духовної еліти, формуються також державно-владна модель нового регіонального лідера. Важливу роль у появі нової держави відіграла постать московського князя Івана III. На думку російського вченого А. Ахієзера, Іван III був першим радикальним політичним реформатором, якому його попередники підготували державно-владний ґрунт, в основі якого лежала монгольська владна модель⁹.

За правління Василя Темного, батька Івана III, відбулися ряд змін в адміністративно-територіальній структурі Великого князівства Московського: на зміну удільній черезполосиці приходять нова повітова система: повіти управляються намісниками великого князя¹⁰. Ці зміни, започатковані Василем II, поступово формують нову єдину адміністративну, судову і фінансову систему управління державою.

Перемога Василя II у «громадянській війні» першої половини XV ст. підірвала і зруйнувала існуючий удільно-вотчинний устрій, тобто були знищені майже всі удільні князівства, які входили до Великого князівства Московського. Василь II отримав можливість встановити нову модель престолонаслідування, коли старший син отримує всю владу в князівстві, а інші члени родини перетворюються на його васалів. Однак, Василь II не скористався можливістю

започаткувати московське самодержавство, розділивши у Духовному заповіті землі князівства між синами. Дмитрів, Углич, Руза, Вологда знову стали центрами удільних князівств¹¹.

Отже, у процесі «об'єднання» земель навколо Москви проходив процес державно-політичної централізації, який передбачав обмеження імунітетних і політичних прав феодалної знаті, наприклад у Москві ліквідовувалась посада тисяцького, встановлювався контроль над боярами-кормленщиками¹².

Князь Іван III одразу розпочав тиск на удільні князівства і землі, які відносились у свій час до Київської держави. Ще у 1456 р. батько Івана III пішов походом на Новгородську республіку. Новгородське ополчення було розгромлене. Новгород змушений був підписати мир, який диктував йому Василь II. За цим миром, укладеним в Яжелбицах, Новгород мав сплачувати контрибуцію, не надавати притулку противникам московського князя і визнавати залежність від нього: печатка Новгорода замінювалась на московську князівську печатку, «вічові грамоти» скасовувались. У 1471 р. новий похід на Новгород організує і Іван III. У вирішальній битві на річці Шелоні новгородці зазнали поразки і вимушені були підписати Коростинський договір. Він остаточно ліквідував залишки новгородської державності. У 1478 р. влада у місті перейшла до рук московського намісника. Одночасно з міста виселили близько 8 тис. знатних боярських родів. Їх замінили московські бояри і служивий люд. Іван III роздав конфісковані у 70 новгородських вотчинників землі 2 тис. представникам московського служивого люду¹³. Вони мали стати новими можновладцями і вірними княжими людьми у Новгороді.

Ліквідація самостійності Новгородської республіки супроводжувалась і встановленням князівського контролю над головною галуззю новгородської економіки – міжнародною торгівлею. Московський князь прагнув ліквідувати монополію Ганзи на посередницьку торгівлю між Західною Європою та слов'янським сходом. Московські купці мали напряму торгувати з європейськими країнами. У 1494 р. Іван III своїм указом ліквідував в Новгороді Німецький двір. Перестали діяти норми ганзейсько-новгородських торгових договорів. Щоправда через три роки ганзейське купецтво знову повернулося до Новгорода і навіть у 1514 р. отримало від Василя III нові привілеї та дозвіл на відкриття контор. Однак, повернути свою монополію на торгівлю ганзейці вже не змогли. Їх місце в першій половині XVI ст. зайняли московські купці¹⁴.

Таким чином, Іван III військовою силою ліквідував самостійність Новгородської республіки, приєднав до Москви величезні землі півночі, отримавши доступ до їх необмежених ресурсів. У 1460 р. встановлено протекцію над Псковом. Згодом у залежність від Москви потрапило і Рязанське князівство. У 1485 р. московське військо здобуває Твер – останнє удільне князівство Північно-Східної Русі. Формально у 1510 і 1521 рр. перестали існувати Псковська феодална республіка та Рязанське князівство.

Отже, до кінця століття повністю зникли родові традиції володарювання, завершився період міжкнязівської боротьби за владу. Землями правив єдиний правитель «государь всея Руси», який мав суверенне право передавати владу своїм нащадкам. Право князя московського на самовладне правління ідеологічно обґрунтовувалось православними священниками. На думку М. Крома, в XV ст. відбувається «девальвація» князівського титулу. Починаючи з другої половини XIV ст. статус великих князів мали тверські, суздальсько-нижегородські, рязанські, а також смоленські і ярославські князі. Тобто будь-який князь, який мав незалежність від Литви і Москви, а також отримав ярлик в Орді міг називати себе великим князем. На початку XV ст. великокнязівський титул стали використовувати для позначення старшинства в тому чи іншому князівстві¹⁵.

Нове слово «государь» – династичний власник вотчинних земель починає з'являтися в московських договорах на початку 1430-х років. Наближені до московського князя Василя II бояри застосовують термін «государь» для позначення верховного правителя. Застосування титулатури «государь» розробляє для московського князя Василя II митрополит Іона. Офіційно титул «государь» увійде до іменування московського князя у міжнародні договори за правління Івана III.

1493 р. Іван III вперше офіційно використовує титул «Великий князь усіх Русей» (*Dux terras Russiae*) у відносинах з німецьким імператором. Іван III відповів відмовою на пропозицію імператора наділити його королівським титулом: «Мы божией милостью государи на своей земле изначала... владу поставление имеем от бога... а поставления как прежде ни от кого не хотели, так и теперь не хотим»¹⁶. До того часу титул використовується з 1473 р. Паралельно князь московський використовує і титул «царя» – руський варіант слова «цезар». Створюється новий герб держави. Складовою частиною якого стає візантійський двоглавий орел. З'являється нова генеалогія династії. За задумом тверського священника Спиридона (Сави) династія бере початок від Рюрика, який був братом Пруса, а отже прямим нащадком римського імператора Августа¹⁷.

Одруження на племінниці останнього візантійського імператора Софії Палеолог для Івана III та його найближчого оточення стало ніби поверненням до старовини – часів Володимира Великого та Володимира Мономаха. Як і князь Володимир, Іван III одружується на візантійській принцесі. Так звана «шапка Мономаха» мала пов'язати «нового царя» з імператором Костянтином Мономахом.

Наступники Івана III – Василь III та Іван IV продовжили ідеологічне обґрунтування їх самовладного правління у Московії. У Василя III з'являється новий неофіційний титул – Білий цар. Цей титул застосовувався у стосунках московського князя і його східних сусідів – спадкоємців Золотої Орди. Сам титул означає західну частину світу, або спадковість влади московським князем від Білої Орди Джучієва Улуса¹⁸.

Важливу роль у формалізації та сакралізації влади князя відіграла розроблена представниками православного московського духівництва атрибутика. Для вінчання на царство московських державців була використана Корсунська легенда як свідчення найдавнішого прецеденту посвяти в царі. Духівник Івана IV Андрій (пізніше – митрополит Афанасій) у 1560–1563 рр. склав знамениту Книгу Степенну царського родоводу, що репрезентувала панорамну картину діяльності київських, володимирських, московських князів від Рюрика до Івана Грозного. До неї була внесена й Корсунська легенда. Книга завершила оформлення ідеології царської влади московської централізованої держави, а політичні літературні пам'ятки, які з нею пов'язані, розвивали концепцію легітимності й спадкоємності влади московських царів у контексті римсько-візантійської спадщини¹⁹.

Таким чином, за Івана III відбувається закріплення у новій князівській титулатурі понять «государь», а також «самодержавство». У 1494 р. Іван III вперше використав титул «Государь всея Руси» під час підписання договорів з Литвою та Польщею. Титули несли в собі ідею суверенітету князя московського (суверенного права) володіти всіма руськими землями, а також його право необмеженої влади (влади вотчинного володаря) над їх людом незалежно від їх соціального статусу.

Самодержавство Івана III проявляється у його повному контролі за життям представників князівського роду, удільними князями та родовим боярством. Ще у 1463 р. Іван III взяв під повний контроль Ярославське, а в 1474 р. Ростовське князівство. Його князі визнали зверхність московського князя. Місцевий ярославський літописець відзначав, що ярославські князі попрощались зі своїми «отчинами» назавжди, передаючи їх великому князю Івану Васильовичу, а князь передавав їм волості і села. Таким чином, на думку В.Б. Кобріна, передача «отчин» – суверенних князівств, означала ліквідацію суверенітету Ярославського князівства. Самі князі перетворювались із суверенів на «служивих князів», тобто васалів московського князя²⁰.

У 1465 р. до Москви було приєднано Верейське князівство. Усунув Іван III від влади і своїх братів. У 1472 р. після смерті його брата Юрія його володіння стали частиною князівства Московського, хоча уділ мали розділити порівну між усіма ще живими братами. До кінця століття всі землі близьких родичів Івана III стали його особистою вотчиною. На думку Ф. Дворніка, «Іван відверто визнав, що він прагнув позбутися найменшої небезпеки для себе самого чи своїх спадкоємців з боку будь-якого іншого члена династії»²¹. Боротьба Івана за володіння всіма землями його родичів принесла йому право на початку XV ст. мати повний контроль над усім сімейством і одноосібно вирішувати всі питання управління династією.

Всі колишні удільні князівства ставали особистим володінням князя. У них було проведено переписи населення, землі та майна. Попередні власники

земель – князі та бояри ставали звичайними держателями землі. За користування колишнім власним наділом вони мали служити князю московському, брати участь у спільних військових акціях, нести державну службу. Колишні удільні князі поступово заповнюють собою боярську думу і перетворюються на служивих князів. Хоча і зберігають певні феодалні права: право судочинства щодо своїх холопів, право збору податків та право очолювати війська під час походів.

Удільним князям було заборонено карбувати власну монету. Вони мали отримувати від московського князя дозвіл на будь-які власні дії, а також беззаперечно виконувати його накази. У випадку непокори їх чекало жорстке покарання. Так, брат князь Андрій Васильович Углицький, який відмовився 1491 р. на вимогу князя направити військо проти татар, був взятий разом із сім'єю під варту, де він скоро помер.

Зникає колишня боярська вольниця, але не тому, що була офіційно відмінена, ні, вона просто втратила своє значення: з приєднанням до Москви всіх значних удільних князівств зникла можливість для переходу від московського князя на службу до інших князів²². Вся земля стає власністю одного великого князя. Формується великокнязівський земельний фонд для розподілу земель, як плати за службу новому дворянству. Отримати земельний наділ було можливо лише за службу у великого князя Московського.

Втрачає своє значення і сам титул боярина. Замість служивої людини-дружинника, тепер під титулом боярин розуміють члена боярської ради (думи), який має право займати ключові військові і управлінські посади в державі. Боярство стає чином, титулом, носій якого є частиною нової аристократичної верхівки Московської держави²³.

Змінивши соціальну верхівку, Іван III поставив під свій контроль і боярську думу, де засідали вірні йому думці. Князь ще іноді консультувався з боярами, але тільки у питаннях зовнішньополітичних. Внутрішньополітичне життя Московії стало особистою справою великого князя, як вотчинного володаря земель. За Василя III Московія остаточно перетворюється на тиранію. Як зазначає Н. І. Шатагін: «Влада Василя III була, безумовно, самовладною, а радники його були настільки ручними, що не осміювались висловлювати протилежну йому думку»²⁴. Влада князя стала нагадувати владу монгольських Чингізидів. Жодна особа в князівстві Московському не могла протирічити волі великого князя. Він мав необмежену владу у своїй вотчині над своїми холопами. Жоден холоп не мав права виступити проти свого государя. За непокору його та членів сім'ї чекала жорстока розправа. «Василь III переважав владою всіх монархів у світі і пригнічував всіх однаково жорстким рабством», – писав про правління Василя III австрійський посол С. Герберштейн²⁵.

За Івана III проходив процес формування нової московської бюрократії. Князь делегував частину владних повноважень своїм радникам і новому слу-

живому люду. Відбувалася поступова деперсоналізація управління, що свідчило про появу в Московії нової модерної держави. При великокнязівському дворі створювалися спеціальні відомства – столи, які очолювали дяки. До штату відомств входили професійні управлінці – толмачі (перекладачі), дяки і піддячі. До їх компетенції відносились питання фінансів, військової організації, судочинства.

Ще одним кроком Івана III до централізації влади і уніфікації управління територіями Московії стало прийняття в 1497 р. Судебника. Кодифікований збірник мав виконати роль нової Руської Правди – стати уніфікованим правовим документом для всіх колишніх удільних територій та їх населення. Московські служиві люди отримали від князя універсальну зброю у боротьбі з місцевою елітою. Остання втрачала суверенне право управління, переставали діяти місцеві правові норми.

Отже, упродовж другої половини XV-XVI ст. відбувався процес відновлення монгольської імперії навколо Москви. Московські князі здобули перемогу у міжусобних війнах з першої половини XV ст. Іван III та його нащадки, використавши православну ідеологію та теорію спадкоємності влади православним царем від візантійського імператора, розпочав процес збирання земель ординських. Упродовж століття Москва стала центром нової, відновленої східної імперії, яка об'єднала землі Північно-Східної Русі та землі західного улусу Джучі. Процес силового об'єднання поєднувався із відновленням монгольської владної моделі управління, паралельно формувалась нова політична система Московії.

Примітки:

¹ Татищев В. Н. История Российская. Т. 1. Москва-Ленинград, 1962. С. 366-367.

² Юшков С. В. К вопросу о политической форме Русского феодального государства. Вопросы истории. 1950. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article-s-v-yushkov-istorikopravovaya-shkola>.

³ Гальперин Г. Б. Форма правления Русского централизованного государства XV – XVI веков. Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1964. 91 с.

⁴ Пивоваров Ю., Фурсов А. Русская система. Рубежи. № 3, 1996. С. 41.

⁵ Рахимзянов Б. Р. Золотоордынские элементы властных конструкций Московской Руси. Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная, Юго-Восточная Европа): Материалы XXII Всероссийской научной конференции (Москва, 18-20 мая 2004 г.). Москва: Индрик, 2004. С. 74.

⁶ Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ: Критика, 2001. С. 29.

⁷ Там само. С. 72.

⁸ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ: Критика, 2015. С. 137.

⁹ Ахизер А., Клямкин И., Яковенко И. История России: конец или новое начало? Москва: Новое издательство, 2008. С. 79.

¹⁰ Кром М. М. Рождение государства. Московская Русь XV – XVII веков. Москва: НЛО, 2018. С. 65.

¹¹ Скрынников Р. Г. Третий Рим. URL: www.vixri.com SKRYNNIKOVR.G.TRETIJRIM.pdf.

¹² Історія народів Росії. Від найдавніших часів до середини XVIII ст.: Курс лекцій. / Авт. кол. під ред. Я. М. Серішчева. Київ: НМК ВО, 1992. С. 127.

¹³ История государства и права СССР. Ч. 1 / Под ред. Г. С. Калинина, А. Ф. Гончарова. Москва: Юридическая литература, 1972. С.154.

¹⁴ Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII століть. Київ: Темпора, 2009. С. 226.

¹⁵ Кром М. М. Рождение государства. Московская Русь XV – XVII веков. Москва: НЛО, 2018. С.62.

¹⁶ История государства и права СССР. Ч. 1. С. 165.

¹⁷ Гуттенбах Генрі Р. Витоки російського імперіалізму. Російський імперіалізм / уряд. Т. Гунчак. Київ, 2010. С.39.

¹⁸ Рахимзянов Б. Р. Золотоордынские элементы властных конструктов. С. 79.

¹⁹ Верещагіна Н. В. Візантійські інстинкти князя Володимира та культурно-історичні реалії періоду утвердження московського самодержавства. Культура України. Вип. 43. 2013. URL: irbis-nbuv.gov.ua > [irbis_nbuv](http://irbis-nbuv.gov.ua) > [cgiirbis_64](http://irbis-nbuv.gov.ua) > К.

²⁰ Кобрин В. Б. Иван Грозный. URL: https://stavroskrest.ru/default/files/files/pdf/kobr_in_ivan_grozniy.

²¹ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 234.

²² Ахиезер А. История России: конец или новое начало. С. 78.

²³ Исаев И. А. История государства и права России. Москва: Юристь, 2004. С. 85.

²⁴ Шатагин Н. И. Русское государство в первой половине XVI в. Очерки из политической истории Руси в первой половине XVI в. Свердловск: Изд. Свердловского университета им. А. М. Горького, 1940. С. 51.

²⁵ Герберштейн С. Записки о московитских делах. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1908. С. 20.

Dotzenko Victor. The absolute monarchy in the Grand Duchy of Moscow from the second half of XV to early XVI century. In the article the issue of increasing of Grand Duchy of Moscow from the second half of XV to early XVI century and its transformation into the empire in the East of Europe is viewed. The attempt to analyze the features of the new political system of Muscovy and of factors enabling its transformation into the absolute empire is made too. The relations of the muscovite Duke Ivan the Third with the orthodox hierarchy are viewed along with the role of the Orthodox Church in the establishment of autocracy in the Grand Duchy of Moscow. In the second half of XV century after final vanishing of Mongol Khan power the processes of secular and clerical elites' formation took part as well as the formation of sovereignty model for the new regional leader. The greatest part in it was played by the personality of Duke Ivan the Third. During the rule of his father Vassily the Blind some important changes in territorial administration of Grand Duchy of Moscow took place: the remnants of previous system have been replaced with the unified system of counties governed by the representatives of the Grand Duke. This changes initiated by Vassily the Blind then turned gradually into the new united administrative, judicial and financial structure to control over the state. In the time of Ivan the Third the new muscovite bureaucracy has been formed too. The Duke delegated some part of his competencies to his chancellors and to the new gentry. Depersonalization of the governance witnessed the creation of modern-fashioned state. A number of new ministries (stoly headed by dyaky) was founded by the court of the Grand Duke. The personnel consisted of professionals like tolmachy (interpreters), dyaky (ministers) and poddyachy (deputies). Their competence included the issues of finances, military organization, and justice. Another step to state's unification and centralization was the adoption in 1497 of the new law code – Sudebnik. It was aimed to substitute Ruska Pravda ("Justice of Rus" Law) to judge anyone within the former feuds and their population. State officers have got thusly omnipotent

weapon to fight the local aristocracy. The local elites lost their sovereignty, and the local laws went out of use too. So, the period from second half of XV to early XVI century turned out the restoration of Mongol empire around Moscow. Dukes of Moscow defeated their rivals during feudal wars in the first half of XV century. The Dukes used the orthodox ideology and the idea of Byzantine emperors' power inherited by orthodox tsar; it shaped the basement for gathering Horde's lands. During the upcoming century Moscow united the lands of Northern Eastern Rus and of the Ulus of Jochi. The consolidation process was combined with the renovation of Mongol governance model, and the new political system was established alongside.

Keywords: *monarchy, Ivan the Third, autocracy, duke, Grand Duchy of Moscow.*

Отримано: 27.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.39-49
УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ДИПЛОМАТИЧНА ПРАКТИКА В ПЕРІОД ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1618—1648 РР.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА КОНГРУЕНТНИЙ ДИСКУРСИ

Ціватий Вячеслав. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. У статті проаналізовано події та наслідки Тридцятилітньої війни (1618-1648) для нової європейської дипломатії та політико-інституціонального розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав у ході та за підсумками Тридцятилітньої війни. Підсумки Вестфальського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Вестфальського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією першої половини XVII століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення. У статті розглянуто події Тридцятилітньої війни 1618-1648 років, боротьба за національний суверенітет і утворення національних держав, заключення мирного договору, становлення нової постійної дипломатії та нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.), Вестфальська система міжнародних відносин, Вестфальський конгрес (1648 р.), Вестфальський мир, Європа.*

Циватий Вячеслав. Европейская система международных отношений и дипломатическая практика периода Тридцатилетней войны (1618-1648 гг.): институциональный и конгруэнтный дискурсы. В статье проанализировано Тридцатилетнюю войну (1618-1648 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Вестфальского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Вестфальского конгресса и опыт, приобретённый

европейской дипломатией первой половины XVII века, предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня. В статье рассмотрены события Тридцатилетней войны 1618-1648 гг., борьба за национальный суверенитет и создание национальных государств, заключение мирного договора и становление новой системы международных отношений.

Ключевые слова: *внешняя политика, дипломатия, институционализация, Тридцатилетняя война (1618-1648), Вестфальская система международных отношений, Вестфальский конгресс, Вестфальский мир, Европа.*

Події Тридцятилітньої війни (1618-1648), що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Вестфалії, а також сам Вестфальський конгрес 1648 року, його результати та історичні наслідки вже понад триста років привертають пильну увагу істориків, політиків, дипломатів різних держав світу. За останні роки в різних державах відзначається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Модерного часу (XVI-XVIII ст.), а особливо – політико-дипломатичних подій Вестфальського (1648) і Віденського (1814-1815) конгресів¹.

Міжнародні відносини в історії Європи та світу пройшли ряд складних етапів². Від сильного впливу релігійних і династичних принципів вони поступово набували сучасного світського характеру. Генрі Кіссінджер із цього приводу писав: «Коли завалилася концепція єдності, держави Європи, що народжувалися (інституціоналізувалися), стали потребувати в будь-якому політичному принципі міждержавних відносин, який би виправдовував їх політико-дипломатичні запити і регулював би взаємовідносини між ними. Вони знайшли його в концепції *raison d'état* і рівноваги політичних сил. Одне залежало від іншого»³.

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи⁴.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних і дипломатичних системах. Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань.

Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, В.А. Смолій, А.І. Дмитрієв, Н.Г. Подаляк, С.С. Троян, Б.О. Ачканазі, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб та інші⁵.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Характерною рисою зарубіжної історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці зарубіжних істориків-дослідників, таких як – Т. Ленц, М. Жарет, Б. Барбіш, Дж. Блек, Г. Білер, С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, Ю.Є. Івонін, П.Ю. Уваров, Л.І. Івоніна, А.Ю. Прокопьев, М.А. Юсім, М.В. Беляев, Г. Духхардт, В. Вільсон та інші⁶.

Англо-американська і французька історіографія представлена в праці Марка Жаретта⁷. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьеррі Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 р.⁸ Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на результати Тридцятилітньої війни та їх інституціональний зв'язок з Віденським конгресом. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію XVII-XVIII століть у різних її проявах, а головню в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську дипломатичну історію раннього Нового часу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Вестфальський і Віденський конгреси.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду. Для вивчення порушеної проблеми необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати історичне значення і особливий вплив Тридцятилітньої війни на міжнародно-політичний розвиток Європи у добу раннього Нового часу, а також акцентувати увагу на новій дипломатії та її дипломатичному інструментарії досліджуваного періоду.

У період Італійських воєн (1494-1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та відповідно формування європейської системи міжнародних відносин – т. зв. Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська, або Като-Камбрзійська система міжнародних відносин). Ці назви (Довестфальська/Середземноморська/Катокамбрзійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо⁹.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), і, відповідно, Вестфальського мирного договору (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуюввших постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи нового міжнародного права тощо¹⁰. Вестфальський мир чітко закріпив принципи «державного інтересу» і констатував інституціональне закріплення націй в Європі¹¹.

Характер Вестфальського миру 1648 р., який додав нового інституціонального вигляду і підвищив значення європейського нормативного порядку, створив новий ідейний, а пізніше і політико-дипломатичний простір. Вестфальський мир вперше в європейському масштабі продемонстрував, що політика може бути технологією залагодження конфліктів. Він також поклав край Тридцятилітній війні в Західній Європі і санкціонував розпад Священної Римської імперії на 355 самостійних держав, увінчав цілу смугу боротьби, гострого протистояння середньовічного католицького універсалізму, підкріпленого амбіціями Габсбургів, з молодими силами майбутнього в особі протестантських станів Імперії, керованих княжою елітою¹².

Саме з цього часу в якості головної форми політичної організації суспільства повсюдно стверджується національна держава (у західній термінології – «держава-нація»). Нові зміни обумовили й нові підходи абсолютистських монархій до своєї зовнішньополітичної діяльності в період XVI-XVII ст.¹³

Масштаби міждержавних відносин уже не окреслювалися стосунками із сусідніми чи найближчими державами. Вже напередодні Тридцятилітньої

війни існувала європейська система міжнародних відносин, а зовнішньополітична активність держав поширювалася на всю Європу. Форми і методи дипломатії доби раннього Нового часу були спрямовані на створення своїй державі, шляхом використання різноманітного дипломатичного інструментарію, найсприятливіших умов у стосунках з іншими державами¹⁴.

Якщо поставленої мети не вдавалося досягти мирним, політико-дипломатичним шляхом, то мета реалізовувалася за допомогою військової сили та зброї, що яскраво підтвердили події та історичні наслідки Тридцятилітньої війни для європейського простору XVII ст. Адже саме для цього періоду історії міжнародних відносин симптоматичне зростання масштабів військових зіткнень та протистояння численних армій держав. Армії вимагали на своє утримання величезних коштів, які зтягувалися з рядових платників податків. Цей грошовий тягар і безпосередньо самі гроші в тогочасних сучасників-хроністів отримали назву – «нерв війни»¹⁵.

У цей період також активізується ще один впливовий чинник міжнародних відносин – релігійний. Нові моделі дипломатії європейських держав раннього Нового часу поєднували в своєму арсеналі і звичні для них із попереднього середньовічного періоду звичаї: систематично використовувалися принципи династичних шлюбів, принципи династичних успадкувань тощо. Також залишалися стереотипними й ментальні установки суспільства щодо зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу – на зовнішню політику кожної держави продовжували мати вплив особистісні антипатії чи симпатії, прихильність чи відстороненність її очільників.

Відповідно до загальноприйнятої періодизації Тридцятилітньої війни виділяється чотири її основні етапи: чеський, або чесько-пфальцьський період (1618-1624); данський період (1625-1629); шведський період (1630-1635) і франко-шведський (1635-1648).

Накопичення протиріч у міждержавних відносинах європейських держав XVII ст. супроводжувалося безумовними змінами і в їх дипломатичній діяльності та оновленні її дипломатичного інструментарію. Характерною рисою цього періоду було існування постійних дипломатичних представництв у більшості держав. Утримання посольств на постійній основі вимагало достатнього фінансування, тому не всі тогочасні держави мали такі можливості. Але розуміння важливості існування постійних дипломатичних представництв спонукало відшукувати такі кошти. Напередодні Тридцятилітньої війни система постійного дипломатичного представництва стала загальноєвропейським явищем.

Робота послів мала традиційний характер. Зокрема, добу раннього Нового часу вони збирали необхідну і корисну для своєї країни інформацію та на систематичній основі (навіть, інколи двічі-тричі на день) надсилали до своєї столиці звіти про стан військ, події внутрішнього життя, оцінки

та реакції на міжнародні події в Європі та світі, фінансову спроможність країни перебування, культурні події тощо. Уся ця інформація допомагала у військових баталіях та на дипломатичних раутах безпомилково обирати союзників чи противників, успішно використовувати слабкі місця чи вагомі важелі впливу своїх супротивників, вести правильно і обгрунтовано переговори між державами, позиціонуватися в різних міждержавних чи міжнародних конфліктах і суперечках, оперативно корегувати свої зовнішньополітичні стратегії та реальні плани, а за обгрунтованої доцільності – і зовнішньополітичний курс держави тощо¹⁶.

Війни завершувалися договорами: і тут дипломати допомагали підписати мир на вигідних умовах чи інколи, навіть після поразки, відстояти імідж свого монарха чи знизити негативні наслідки від підписання невідгукного договору.

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) дипломатія стає професійним полем діяльності і справжнім мистецтвом. У цей період формується дипломатичний церемоніал, етикет і основні аспекти протокольної практики, порядок прийому послів і обов'язковий перелік почестей, які мають надаватися послам зарубіжних країн¹⁷.

Інституціоналізація нової дипломатії – постійної дипломатії, сприяла появі спеціальних трактатів і підручників для дипломатів. У них чітко формулювалися права і обов'язки посла, особливості його поведінки в країні перебування. Принцип посольської недоторканності став загальновизнаним принципом. Урочистий прийом означав повагу до держави, і навпаки – стриманий («холодний») прийом означав неприховане невдоволення її міжнародною політикою чи політико-дипломатичну зневагу. Досягненням цього історичного періоду стала інституціоналізація та розвиток міжнародного права. Цей процес розпочався в період Італійських війн (1494-1559) і завершився після закінчення Тридцятилітньої війни. Норми зовнішніх зносин уже чітко фіксували і обгрунтовували норми взаємовідносин між державами, давали визначення концептів «війна», «мир», «договір» і т. д. Дипломатичний корпус (*Corps diplomatique*) з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1643-1648 рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, уже зароджувалась «Європейська згода»¹⁸.

Тридцятилітня війна була яскравим проявом і віддзеркаленням тих міжнародно-політичних і політико-дипломатичних процесів, які характеризували Європу першої половини XVII ст. На початок XVII ст. взаємних образ і претензій накопичилося так багато, що єдиним засобом розв'язання міжнародно-політичних суперечок та розірвання конфліктогенного вузла протигірч здавалося є тільки війна... Перепетії Тридцятилітньої війни багаті на цікаві військові

сюжети, дипломатичні раути, тривалий і оригінальний переговорний процес, політико-дипломатичне європейське життя і мирне улаштування тридцятилітнього конфлікту.

Інституціональний процес набуття дипломатією статусу постійної дипломатії в добу раннього Модерного часу обумовив і появу численних дипломатичних дилем, які доводилося вирішувати дипломатам у нових міжнародно-політичних умовах під час і по завершенню Тридцятилітньої війни. Цей період налічує багато унікальних і цікавих сторінок в історії європейської дипломатії XVII ст. У фінальних військових подіях Франція відстояла свою політико-дипломатичну індивідуальність. Завдяки політичним і дипломатичним успіхам кардинала Мазаріні та військовим перемогам в баталіях Анрі де Тюренна і Луї де Конде, Франція відновила свої політико-дипломатичні позиції, особливі міжнародні позиції та гегемонію в Європі на найближче майбутнє.

Вестфальський мир став переломним моментом у зовнішній політиці австрійських Габсбургів. Її головним змістом в наступні 250 років стала експансія на південний схід. Решта учасників Тридцятилітньої війни продовжували колишню зовнішньополітичну лінію і дипломатичну тактику. Швеція спробувала добити Данію, поглинути Польщу і не допустити розширення російських володінь у Прибалтиці. Франція систематично опановувала територіями в Імперії, не перестаючи підривати і без того слабкий тут авторитет імператорської влади. Швидко піднесення належало Бранденбургу, який у другій половині XVII ст. став небезпечним для своїх сусідів – Швеції і Польщі¹⁹.

Як було прийнято в ті часи, та й пізніше, варто було початися конфлікту, як негайно зав'язувалися таємні або завуальовані (кулуарні) дипломатичні контакти: свої послуги відразу пропонували посередники. Урбан VIII вступив до сфери таємної дипломатії на самому ранньому етапі, виступаючи за необхідність союзу всіх християн і новий хрестовий похід (турки в той момент облаштувалися поблизу венеціанських і австрійських земель). Колись Папа навіть використовував молодого Мазаріні в мирних місіях (Джуліо не вірив в їх успіх).

З 1641 р. Людовик XIII і імператор разом виношували ідею – вона так і не була втілена в життя в повному форматі – організації двох паралельних конгресів у двох сусідніх містах Вестфалії. Відкриття конгресу, призначене на березень 1642 р. було перенесено на квітень, а потім на грудень 1644 р.: 4 грудня меса і пишна процесія ознаменували відкриття переговорів. До речі, початок роботи довелося затримати: французи хотіли дочекатися представників князів і вільних міст Німеччини, найчастіше тісно пов'язаних з королівством²⁰.

По суті, конгрес працював досить повільно, тому що всі європейські проблеми (за винятком англійських) підлягали обговоренню і – головне – кожен учасник стежив за змінами військової ситуації на різних фронтах, що впливали на переговори і на подальше прийняття важких політико-дипломатичних рішень²¹.

Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і сумарно охоплює в цілому майже сім років. Саме підписаний у 1648 р. мирний договір – Вестфальський мир – підвів підсумки Тридцятилітньої війни і закріпив нове співвідношення політико-дипломатичних сил в Європі²².

Вивчаючи Вестфальський мир і Тридцятилітню війну в Європі слід пам'ятати і про інші політико-дипломатичні події, які відбувалися в той час – Англійська революція під проводом Кромвелля і Українська під проводом Богдана Хмельницького. Тісне переплетіння і взаємозв'язок політичних подій, що відбувалися в Західній і Східній Європі наприкінці Тридцятилітньої війни, найактивніше проявилися під час підготовки і підписання Вестфальського миру 1648 р. і в підсумковому форматі самої війни, яка фактично продовжилась до 1653 р.²³

Вступ католицької Франції в Тридцятилітню війну на боці антигабсбурзьких сил поклав край її релігійній спрямованості. А франко-шведський альянс привів війну багато в чому до суто політичного фіналу, підсумком якого і став Вестфальський мир. Матеріали Оснабрюцького та Мюнстерського договорів дають найбільш чітке уявлення про ключові події європейської історії першої половини XVII ст., а також про процес становлення сучасного міжнародного права.

24 жовтня 1648 р. в німецькому Оснабрюці був остаточно підписаний Вестфальський мир, який припинив Тридцятилітню війну²⁴. У 1648 р. важливі віхи європейської історії були розставлені в Мюнстері (де велися переговори з католицькою стороною) і Оснабрюці (де велися переговори з протестантською стороною). Насправді, дипломати як зазвичай «приправили блюдо» дріжджами майбутніх сварок, в які доведеться вплутатися Людовику XIV. Отже, багато рис середньовічного світогляду, неточність, людяність до складнощів і суперечностей, правова витонченість, зовнішня незлобивість були живі ще в середині XVII ст. і не збиралися зникати із дипломатичних практик.

Водночас, за підсумками Тридцятилітньої війни вперше європейські держави розглядали континент як єдине ціле і були готові нести за нього спільну відповідальність²⁵.

Гарантами Вестфальського миру стали Швеція і Франція. Жодна стаття Вестфальського миру не могла бути змінена без їх згоди. Для німців, які проживали в більш ніж 300 дрібних і дуже дрібних князівствах, це означало, що якби вони надумали об'єднатися в єдину державу, то для цього їм треба було б схвалення Швеції та Франції. Постанови Вестфальського миру стосувалися територіальних змін, релігійних відносин, політичного устрою імперії.

Сучасні історики розглядають Вестфальський мир як подію, яка заклала основи сучасного світового порядку – поділу світу на національні держави і появу пов'язаних з цим принципів міжнародного права. У деякому розумінні саме Вестфальський мир заклав основи сучасної Європи, більша частина якої входила в ті часи до сфери впливу Священної Римської Імперії. Цей мир

фактично зрівняв у правах реформоване християнство (різні протестантські церкви) з римо-католицьким християнством. На міжнародному рівні був визнаний принцип – чия держава того й віра. Окрім того, у міжнародній політиці з'явилося поняття – Вестфальська система, яка забезпечувала суверенітет держави на своїй території.

Що ж являв собою «європейський політико-дипломатичний пейзаж після битви» – Вестфальський мир у XVII ст.? Німецький історик Хайнц Духхардт визначає його як «європейський мир». Тридцятилітня війна та інституціоналізована Вестфальська система міжнародних відносин – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної нової постійної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і основ норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі.

Вестфальський мирний трактат маємо усі підстави вважати тогочасним і сучасним кодексом практичної дипломатії. Дипломатичні раути і баталії Тридцятилітньої війни знайшли своє логічне інституціональне завершення у Вестфальському мирному договорі, який став фактично кодексом сучасної дипломатії. Вестфальська система підтвердила свій статус як інституція, зі стійким і ефективним дієвим міжнародним механізмом. Можна констатувати, що вона успішно діяла протягом усього періоду XVII-XVIII ст., хоча й поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин вже лише після Віденського конгресу (1814-1815). Свою захисну інституціональну функцію Вестфальська система міжнародних відносин цілком виправдала: коли не має можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися у загальну війну.

Модель Вестфальського компромісу (тобто не його конкретний зміст як миру між католиками і протестантами, а його певну формальну структуру, спроможну бути застосованою до конфліктів інших сил) втілила в собі протиріччя між технічними та етичними аспектами, утримуючи їх в деякій єдності й породжуючи нову динаміку західної цивілізації. Починаючи з Вестфальського миру 1648 р. режим суверенітету замінив усі інші форми політичної організації на міжнародному рівні. Вестфальською системою міжнародних відносин були закладені основні принципи сучасної світової політики XX-XXI ст. Поява національних держав – найважливіша ознака, яка ознаменувала початок Нового часу, з приходом якого світ вступив на шлях індустріального розвитку.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про політико-дипломатичний вплив інституціональної історії, традицій та практичного досвіду постійної дипломатії від доби Середньовіччя і раннього Нового часу до сьогодні: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної та контрентної дипломатичної історії Європи. Перспективи подальших досліджень у цьому

напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу і національних особливостей політико-дипломатичних систем Європи доби Середньовіччя та раннього Нового часу, як інституціонального кластеру міждержавних відносин, як інституціонального кластеру політики, дипломатії, філософії, релігії та культури тогочасної та сучасної європейської цивілізації.

Примітки:

¹ Кризис и трагедия континента. Тридцатилетняя война (1618-1648) в событиях и коллективной памяти Европы / науч. ред. и сост. Ю. Е. Ивонин и Л. И. Ивоина. Москва: Транс-Лит, 2015. 564 с.

² Black J. A History of Diplomacy. Reaktion Books, 2010. 312 p.

³ Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1997. С. 47.

⁴ Циватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ: «ДЕМІД», 2000. Вип. 4. С. 268-274.

⁵ Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монограф. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 426 с.

⁶ Беляев М. П. Французская и имперская дипломатия в поисках мира: Из истории Вестфальского мирного конгресса. Москва, 2000. 111 с.

⁷ Jarrett Mark. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. London/New York, I.B. Tauris, 2013. 522 p.

⁸ Lentz Thierry. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815. Paris, 2013. 400 p.

⁹ Correspondance inedite du Grand Conde // Louis Joseph de Bourbon Conde (prince de), Charles Louis de Sevelinges. Mémoires pour servir à l'Histoire de la Maison Condé / Par L.-G. Michaud. T. I. P., 1820.

¹⁰ История Европы. От средневековья к новому времени. Москва: Наука, 1993. Т. 3.

¹¹ Вестфальський мир 1648 року і організація міжнародного правопорядку // Гернот Білер, Анатолій Дмитрієв. Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів). Київ: Ін Юре, 1998. С. 11-78.

¹² Прокопьев А. Ю. Тридцатилетняя война в современной немецкой историографии // Альманах «Университетский историк». Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2002. Вып. 1.

¹³ Pages G. La guerre de Trente ans. 1618-1648. Paris, 1939.

¹⁴ Arndt Johannes. Der Dreißigjährige Krieg 1618-1648. Stuttgart: Reclam, 2009.

¹⁵ Циватий В. Г. Віденський конгрес 1814-1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 25: Міжвідомч. зб. наук. пр. / відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 229-246.

¹⁶ Bonney R. The Thirty Years' War 1618-1648. Osprey, 2002. 96 p.

¹⁷ Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. 369 p.

¹⁸ Dickmann F. Der Westfälische Frieden. Munster, 1965.

¹⁹ Henri d'Orléans, Duc d'Aumale. Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle. Vol. 5. Paris, 1889.

²⁰ Lettres du cardinal Mazarin pendant son ministere / Par M. A. Cheruel et G. Avenel. T. III.P., 1877.

²¹ Alcalá-Zamora J. España, Flandes y el mar del Norte (1618-1639): La última ofensiva europea de los Austrias madrileños. Barcelona, 1975.

²² Benecke G. Germany in the Thirty Years War. Munster, 1978.

²³ Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі – України з короною польською (1569-1769 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 256 с.

²⁴ Маблі Г. Б. де. Принципи переговорів: пер. с фр., примеч. и указ. Л. А. Сифуровой. Москва: Научная книга (НК), 2014. 295 с.

²⁵ Кальер Франсуа де. Каким образом договариваться с государями: Рус. пер. 1757 г. Репр. воспроизведение изд., выпущ. в Санкт-Петербурге в 1772 г., с прил. Москва: МИА, 2001. 290 с.

Tsviatyi Viacheslav. European System of International Relations and Diplomatic Practice in the Period of the Thirty Years War (1618-1648): Institutional and Congressive Discourses. The Thirty Years War (1618-1648) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Westphal served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Westphal and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

At the turn of the Middle Ages and early modern times there is an objective process driven by the launch of the institutional design of foreign policy and diplomatic services of the leading countries in Europe. Accordingly, there is the relationship between the original concepts and priorities: «Europe», «identity», «humanity», «foreign policy» and «diplomacy», «war» and «peace» and so on. To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals create tasks and in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more. The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the Middle Ages. Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Europe. Particular attention is paid to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic tools, standards of the protocol, the etiquette and the ceremony of the leading countries in Europe. The directions of the evolution of the theory and practice of diplomacy in historical perspective.

The professional demands to the diplomats and government employees, who are engaged in the foreign policy in the context of particular historical period of their activities and continuity of diplomatic practice, are analyzed. In article are considered events of the Thirty Year War 1618-1648 years, fight for national sovereignty and creation national state, conclusion peace treaty and formation of the new system of the international relations.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, Thirty Years War (1618-1648), the Westphal system of international relations, the Congress of Westphal (1814-1815 гг.), Peace of Westphalia, Europe.

Отримано: 02.10.2019

CONTRA SPREM SPERO: ПРЕЗЕНТАЦІЯ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇНАХ (1943-1945 рр.)

Боровець Іван. Contra sprem spero: презентація словацької державності у нейтральних країнах (1943-1945 рр.). Стаття присвячена діяльності дипломатичних представників Словацької держави (Першої Словацької республіки), що мала на меті популяризацію словацького питання на міжнародній арені. У нейтральних державах словацькі дипломати намагалися виправити негативний імідж Словаччини як союзника нацистської Німеччини. К. Сідор у Ватикані, Й. Кірибаум у Швейцарії та Б. Піско у Швеції доклали великих зусиль, аби інформувати іноземних журналістів, впливових дипломатів та державних діячів про словацький ракурс у поглядах на військову та суспільно-політичну ситуацію в Європі. Сприятливою умовою було те, що названі дипломати мали особисту репутацію антигерманістів. Але великий негативний резонанс у громадській думці в нейтральних державах мали антисемітська політика словацької влади та депортації єврейського населення.

У пресі нейтральних країн словацькі діячі публікували свої статті, у яких критикували плани чехословацького емігрантського уряду на чолі з Бенешем щодо відновлення Чехословаччини. Архівні матеріали та мемуари засвідчують, що словацькі державні лідери та дипломати намагалися через нейтральні країни налагодити зовнішньополітичні контакти з представниками антигітлерівської коаліції. Були розроблені кілька пропозицій щодо державного устрою Словаччини, але західні дипломати не йшли назустріч даним спробам, адже співпрацювали з урядом Бенеша.

Словацькі діячі підготували кілька проєктів з обґрунтуванням пропозицій щодо федеративного об'єднання країн регіону, у якому Словаччині відводилася роль рівноправного учасника. Їх популяризація також відбувалася в інформаційному просторі нейтральних держав з орієнтацією на прихильність провідних західних держав. Але всі вони були приречені на невдачу, адже з початку 1944 р. було очевидно, що Центрально-Східна Європа буде перебувати у сфері впливу СРСР, метою якого було відновлення довоєнної Чехословаччини. На завершальному етапі війни в Європі нейтральні держави припинили дипломатичні взаємини зі Словацькою республікою.

Ключові слова: нейтральні держави, Словацька республіка, дипломатія, преса, пропаганда, єврейське питання, конфедерація, плебісцит.

Боровець Іван. Contra sprem spero: презентація словацької державності у нейтральних країнах (1943-1945 гг.). Стаття посвящена деятельности дипломатических представителей Словацкого государства (Первой Словацкой республики), целью которого была популяризация словацкого вопроса на международной арене. В нейтральных государствах словацкие дипломаты пытались исправить негативный имидж Словачии как союзника нацистской Германии. К. Сидор в Ватикане, Й. Кирибаум в Швейцарии и Б. Писко в Швеции прилагали большие усилия, чтобы информировать иностранных журналистов, влиятельных дипломатов и государственных деятелей о словацком ракурсе во взглядах на военную и общественно-политическую ситуацию в Европе. Благоприятным условием было то, что указанные дипломаты имели личную репутацию антигерманистов. Но большей негативный резонанс в общественном мнении в нейтральных государствах имели антисемитская политика словацкой власти и депортации еврейского населения.

В печати нейтральных стран словацкие деятели публиковали свои статьи, в которых критиковали планы чехословацкого эмигрантского правительства во главе с Бенешем относительно возобновления Чехословакии. Архивные материалы и мемуары удостоверяют, что словацкие государственные лидеры и дипломаты пытались через нейтральные страны наладить внешнеполитические контакты с представителями антигитлеровской коалиции. Были разработаны несколько предложений относительно государственного строя Словакии, но западные дипломаты не шли навстречу данным попыткам, ведь сотрудничали с правительством Бенеша.

Словацкие деятели подготовили несколько проектов с обоснованием предложений относительно федерального объединения стран региона, в котором Словакии отводилась роль равноправного участника. Их популяризация также происходила в информационном пространстве нейтральных государств с ориентацией на благосклонность ведущих западных государств. Но все они были обречены на неудачу, ведь с начала 1944 г. было очевидно, что Центрально-Восточная Европа будет находиться в сфере влияния СССР, целью которого было возобновление довоенной Чехословакии. На завершающем этапе войны в Европе нейтральные государства прекратили дипломатические взаимоотношения со Словацкой республикой.

Ключевые слова: нейтральные государства, Словацкая республика, дипломатия, пресса, пропаганда, еврейский вопрос, конфедерация, плебисцит.

Словацька держава (Перша Словацька Республіка), незалежність якої була проголошена 14 березня 1939 р., стала для словаків першим досвідом національного державотворення. Однак вона виникла в кризових обставинах розчленування помюхненської Чехословаччини, яка зазнала німецької та угорської агресії. Більше того, щойно народжена держава одразу потрапила у зовнішньополітичну та військову залежність від III Райху. Це негативно вплинуло на сприйняття Словаччини у світі як маріонетки нацистської Німеччини і визначило її критичні оцінки в демократичній історіографії.

Констатуючи негативний образ Словацької держави, впадає у вічі схожість між ним та усталеною серед західних істориків оцінкою Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Дана паралель спонукає, в інтересах історичної об'єктивності, до вивчення зусиль тогочасної словацької дипломатії щодо формування позитивного іміджу своєї країни та аргументування її зовнішньополітичної позиції. В умовах розгортання світової війни це мало найбільше шансів на реалізацію саме у нейтральних державах, громадська думка яких була відкрита для обох ворогуючих сторін. Присутність там дипломатів, журналістів та інформаційних агентств різних країн створювала представникам Братислави сприятливу атмосферу для налагодження з ними особистих контактів, включаючи й неофіційні, та ознайомлення їх урядів зі «словацьким ракурсом» в оцінках поточної суспільно-політичної ситуації.

Тому предметом розгляду в статті стала зовнішньополітична взаємодія Словаччини з Ватиканом, Швейцарією та Швецією. Словацька держава мала дипломатичні взаємини також із офіційно нейтральною Іспанією, але остання була членом Антикомінтернівського пакту і де факто союзником Німеччини,

а тому не відносимо її до послідовно нейтральних країн. Нижня хронологічна межа дослідження обумовлена «корінним переломом» у війні, коли на дипломатичному фронті активізувалися обговорення й прогнози повоєнного устрою і словацькі представники також намагалися брати участь у цьому процесі.

Вказаній проблеми взагалі не торкалися радянські, сучасні українські та російські історики. Західні науковці, наскільки нам відомо, теж не приділяли їй окремої уваги. Виняток становить німецькомовна монографія швейцарського дослідника словацького походження Ш. Парака, присвячена двостороннім відносинам у 1939-1945 рр.¹. Словацьким фахівцем із дослідження тогочасної зовнішньої політики Словацької держави (в т.ч. і взаємин з нейтральними державами) є П. Петруф². Опубліковано кілька статей про двосторонні відносини з Ватиканом (П. Мулік³), Швейцарією (П. Піхня⁴, Я. Страска⁵). Також історик І. Каменец схематично окреслив погляди словацьких політичних лідерів щодо пошуку виходу з безнадійної геополітичної ситуації на завершальному етапі війни⁶. Але спеціалізованої розвідки з даного питання бракує і в словацькій історіографії.

Відтак, метою пропонованої статті є спроба комплексного розгляду спроб популяризації «словацького питання» в нейтральних країнах у 1943-1945 рр. на основі вказаних досліджень, фрагментарних згадок у інших працях та мемуарах, окремих матеріалів Словацького національного архіву та тогочасної преси.

Дипломатичне визнання Словаччини нейтральними країнами відбулося досить швидко, ще до початку світової війни, й стало вагомим аспектом зовнішньополітичного утвердження нової держави. 25 березня 1939 р. її офіційно визнав Ватикан⁷, 19 квітня – Швейцарський Союз⁸, 26 липня – Швеція⁹.

Певним уособленням виняткового значення «нейтралів» для Братислави були персони дипломатичних представників у Римі, Берні й Стокгольмі. Послом у Святій Столиці упродовж всього функціонування Словацької держави став Карол Сідор. Як впливовий політичний лідер мав всі підстави обійняти значну посаду на внутрішньополітичній авансцені, але проявив непослух емісарам Гітлера, які 12 березня 1939 р. вимагали від нього проголошення незалежності Словаччини. Відтак, під тиском Берліна, відбув у почесне заслання на дипломатичну службу при папському дворі.

З 1942 р. словацьким представником у Берні розпочав новий етап своєї діяльності Йозеф Кіршбаум. Він, як молодий перспективний політик, обіймав посаду Генерального секретаря правлячої Глінкової словацької народної партії, але недостатньо активно йшов назустріч німецьким «побажанням» у політичних питаннях. Тому в липні 1940 р. на словацько-німецьких переговорах у Зальцбурзі однією з вимог німців стала відставка Кіршбаума.

На початку осені 1943 р. словацьке консульство у Швеції очолив Богуміл Піско¹⁰. Будучи професійним дипломатом, він не належав до про-

відних персон словацького політикуму, але у архівних документах є свідчення про те, що німці йому теж не довіряли¹¹.

Отже, словацькі дипломати в нейтральних державах мали політичне реноме антинімецьки налаштованих діячів, що стало вельми позитивним підґрунтям для їх ефективної роботи в службових справах й налагодження контактів з іноземними представниками.

Популяризація словацького питання в інформаційному просторі

Важливим завданням для словацьких дипломатів стало якнайширше пропагування словацької державності. Насамперед це було актуальним в руслі ідейно-політичного протистояння словаків з чехословацьким емігрантським урядом Е. Бенеша.

Найбільш сприятливі умови для цього склалися у Ватикані, з яким у католицькій Словаччині було найтісніше ціннісне порозуміння. Сідор з цього приводу писав: «Ми є єдиною державою на світі, очоленою римо-католицьким священиком, який здійснює світське практичне урядування»¹². Зусилля словацького дипломата були спрямовані на укладення конкордату між Словаччиною та Ватиканом. У записах від 23 травня 1943 р. папський державний секретар кардинал Магліоні зафіксував, що Сідор просив пришвидшити цю справу і навіть наголошував на отриманій згоді Німеччини. Відповідь папської дипломатії була ухильною із пропозицією зачекати з даною справою до завершення війни. Утім, Ватикан погодився на надання словацькому ієрархові К. Кметьку сану Нітранського архієпискупа. 18 травня 1944 р. Сідор з ентузіазмом коментував даний здобуток: «Дайте розпорядження для радіо і преси, щоб у зв'язку з цим широко інформували про міцне і стабільне міжнародне становище словацької держави і успішну роботу молодого словацького дипломатії у Ватикані, що змогла домогтися того, на що Прага не була спроможна упродовж 20 років»¹³.

Іншим прикладом активної двосторонньої взаємодії була планована на 13 травня 1943 р. зустріч словацького прем'єра В. Туки з римським папою як частина порядку денного його візиту до Італії. Але запрошення з боку Муссоліні відтермінувалося і зрештою Тука його так і не дочекався.

На Різдво 1943 р. Сідор домігся того, що ватиканське радіо вислало радіопередачу словацькою мовою. Його коментар події був наступним: «На мою думку, ватиканське радіо було добре чути в Словаччині. З того часу регулярно велася трансляція словацькою мовою й таким чином вона зайняла своє місце поміж іншими мовами світу й лунала в ефірі у всіх куточках земної кулі»¹⁴.

18 серпня 1944 р. у ватиканському храмі св. Анни відбулося богослужіння за упокій словацького національного лідера А. Глінки, на якому були присутні словаки, словенці, хорвати. Про дану подію інформували італійські газети та радіо. Газета найчисельнішої італійської партії П Ророло також опублікувала статтю «Політика Годжі» у зв'язку зі смертю у Флориді відомого чехословаць-

кого політика. Між іншим так було вказано, що в еміграції М. Годжа остаточно відійшов від чехословакської концепції та «став цілком на бік національної словацької політики... таким чином потрапив в немилість Бенеша й мусив залишити Лондон і виїхати до Америки»¹⁵.

Важливо наголосити, що чехословацький емігрантський діяч Я. Махула визнавав успіхи Сідора в інформаційній боротьбі: «як досвідчений журналіст набув серед італійських газетярів низку відданих приятелів, яких упродовж війни він винагороджував, насамперед продуктами... Використав те, що Словаччина була головним постачальником до Італії паперу і целюлози. В редакціях це знали і відповідно віддячували»¹⁶.

Позитивне ставлення Ватикану до Сідора знайшло підтвердження в умовах наближення американо-англійських військ до Риму. Папський дипломат Монтіні запевнив його, що Свята Столиця й надалі визнаватиме його дипломатичний статус. 10 червня 1944 р., виконуючи вимогу союзницького командування, дипломати країн, ворожих антигітлерівській коаліції, в тому числі й Сідор, перемістилися з римських кварталів безпосередньо до будівель Ватикану. 4 березня 1944 р. була задекларована позиція Святої Столиці щодо ватикансько-словацьких взаємин: «Дипломатичні стосунки можуть бути розірвані лише тоді, коли Словаччина це здійснить за власними бажанням або за рішенням мирної конференції буде ліквідована як держава»¹⁷. Навіть ще 14 березня 1945 р. у Ватикані відбулося богослужіння на честь державного святого Словацької республіки за участі представників словацької громади в Італії, а Сідор отримав привітання від папської дипломатичної служби¹⁸.

Словацько-швейцарські взаємини базувалися насамперед на економічній співпраці. Так, у 1943 р. в першому півріччі обмін товарів склав суму в 300 млн. словацьких крон, а в другому – вже 500 млн. крон¹⁹. Це визначало й політичні пріоритети Швейцарії щодо Словаччини, рупором яких був генеральним консулом в Братиславі М. Гресслі. Але при цьому, офіційний Берн утримував контакти з емігрантським чехословацьким урядом²⁰.

Головними інформаторами для Гресслі у Братиславі були голова Національного банку І. Карваш, шеф політичного відділу МЗС Й. Мрачна та керівник делегації на торгівельних переговорах з Швейцарією Ш. Полиак. Швейцарський консул визнавав, що за 5 років незалежності, загалом успішних, словаки стали національно свідомими й «долі багатьох людей тісно пов'язані зі самостійною Словаччиною, а відтак вони не знають що робити у випадку, якщо Німеччина програє війну»²¹.

Головним напрямком роботи словацьких дипломатів у Берні було активне протистояння чехословацькій пропаганді, адже редакції переважної більшості тамтешніх газет черпали інформацію лише з чеських джерел. Прес-аташе посольства А. Греберт згадує: «В деяких редакціях мене з усіма симпатіями приймали як представника героїчної чеської нації, і лише через

певний час розуміли, що йде мова про два різних народи, з різним минулим, національним характером, культурою. Якщо про чеську й угорську проблеми журналісти хоча б в цілому інформовані, словацька проблема є для них «terra incognita»... В деяких редакціях мені прямо сказали, що я перший словак, якого взагалі коли-небудь бачили»²².

З 13 серпня 1943 р. по липень 1944 р. у Берні видавався, як правило двічі на місяць, інформаційний бюлетень (під назвою «Прес-кореспонденція словацького посольства»²³) німецькою та французькою мовами обсягом 6 сторінок та накладом 1600 екземплярів. У змісті відображалось політичне, економічне, культурне життя Словацької держави, а інформація надходила з МЗС у Братиславі та Комітету пропаганди при словацькому уряді²⁴. Окреслилися теми, якими найбільше цікавилися швейцарські журналісти: ставлення словаків до діяльності Е. Бенеша, стан словацько-угорських відносин, можливості більшовізації Словаччини.

Позитивом для словацьких зусиль було те, що не всі швейцарські журналісти винятково схвально ставилися до чехословацького лідера. Так, зміст книги Бенеша «Демократія сьогодні і вчора», перекладеної французькою та англійською мовами, наразився на критику швейцарської газети «La Coopération». У тексті рецензії на її шпальтах вказувалося: «Книга не структурована, часто автор повертається до одного й того ж, висловлювання надто спрощені і навіть банальні, що викривляє реальну дійсність... бракує логіки викладу матеріалу... історичні аргументи, на які посилається автор, вельми дивні»²⁵. Словацька преса відстежила дану критику, підкреслювала її об'єктивність, підводячи читача до висновку, що й державно-політичні плани Е. Бенеша не мають аргументованої основи.

Розгорнута інформаційна кампанія принесла деякі плоди у вигляді окремих статей у швейцарських газетах. Наприклад, «Женевський журнал» констатував: «Словаки ні до кого не відчують ненависті. Вони антикомуністи, але не русофоби. Вся нація демонструє бажання жити в спокої. Словаки достатньо навоювалися з угорцями і чехами, щоб вважати за необхідне повертатися до них»²⁶. У «Цюрихських новинах» ситуація коментувалася наступним чином: «Словаки працюють на розбудові власної держави, відчують себе гордими і щасливими, однак про їх долю хочуть вирішувати не в Братиславі, а в Москві. Здається, що Бенеш мало зважає на думку словацької нації. В Лондоні та Вашингтоні теж не запитують, що словацька нація думає і що хоче, там вважають, що словацьку націю до свободи і державної самостійності примусили, а тому має бути визволена, щоб в другій Чехословаччині знайти своє щастя і спасіння»²⁷.

Словацький консул у Стокгольмі Піско розпочав свою службу після капітуляції Італії, що створила несприятливий дипломатичний клімат для представників країн Антикомінтернівського пакту. Дипломат доповідав, що

привітання з боку шведського міністра закордонних справ К. Гюнтера на його адресу ззовні було милим і розуміючим, але «безперечним негативом є те, що словацьке консульство – згідно оцінок місцевих журналістів – створюється за п'ять хвилин до дванадцятої»²⁸. Такий стан справ підтверджує інформація словацького представництва в Угорщині від січня 1944 р.: «Піско був вельми прохолодно прийнятий у Стокгольмі й має там важку позицію»²⁹.

Тим не менше, певна пропагандистська робота таки була налагоджена. У Братиславі діяло словацько-шведське товариство³⁰. Інформація з шведської газети «Aftonbladet» свідчить, що Швеція була транзитним пунктом на шляху словацької торгівельної делегації до США у 1943 р. Шведська преса в той же період опублікувала статтю місцевого журналіста зі змістовим спрямуванням проти відновлення Чехословаччини, яку словаки назвали «Нейтральним голосом про Словаччину»³¹.

На початку березня 1944 р. Піско отримав зі словацького МЗС лист з інструкцією від президента та прем'єр-міністра, щоб намагався за будь-якої нагоди налагодити контакт зі США та Великою Британією для інформаційних потреб. Пропонувалося розсилати на відповідні адреси англійський переклад словацьких книг, а також тексти промов К. Чулена. Останній був відомим у США, адже у 1938-1939 р. служив на посаді аташе з питань культури при чехословацькому посольстві у Вашингтоні. К. Чулен, подібно як і Й. Кіршбаум, був усунутий з політичного життя внаслідок зальцбурзького диктату й таким чином мав авторитет антигерманіста. Словацький посол у Берліні М. Чернак «вважав Чулена вельми важливим з пропагандистської точки зору». Матеріальний бік справи бачився автором документу другорядним фактором: «якщо пропаганда або закордонні акції матимуть проблеми з фінансуванням видавничої активності, то справа вирішуватиметься прямо президентом, адже він проявляє до неї підвищений інтерес»³². Лист також містить приписку-резолуцію Й. Мрачни: «В першу чергу видай англомовні публікації Дюрчанського та Чулена»³³.

Характерно, що Піско усвідомлював здатність шведських читачів до критичного аналізу преси і тому наголошував: «Для інформування шведської, а, отже, і світової громадськості, краще рідше залучати антинацистськи налаштованих шведських журналістів, яким довіряє демократичне суспільство, ніж користуватися послугами журналістів з відверто правими поглядами»³⁴.

Словацьку державність в інформаційному просторі нейтральних країн найбільше дискредитувало антисемітське законодавство та організація єврейських депортацій у 1942 р. та 1944-1945 рр.

Представник Святої Столиці у Вашингтоні Чічогнані неодноразово передавав у Ватикан прохання від американської влади здійснити у Братиславі дипломатичні кроки на захист словацьких євреїв. У одній з телеграм вказується: «Тутешня влада проголошує, що в майбутньому добре запам'ятає хороше і

погане ставлення до євреїв з боку Тісо та інших відповідальних осіб»³⁵. Серед інших іноземних діячів високого рангу, яким не була байдужа доля переслідуваних в Словаччині євреїв, були американський посол у Ватикані Тейлор, британський – Осборн, італійський – Кортезе та ін.³⁶

Сідор згадує, що під час зустрічі з секретарем американського посольства у Ватикані Г. Тітманном заокеанський співрозмовник одразу ж повернув розмову на ставлення словацької влади і посла щодо єврейського питання³⁷. І хоча той особисто не схвалював антисемітської політики, а в окремих випадках допомагав євреям рятуватися від расових репресій³⁸, проте все ж йому довелося нести частину колективної відповідальності за державу, яку він представляв.

У звітах консула Гресслі єврейське питання аналізувалося регулярно, особливо у травні 1944 р., коли це безпосередньо торкнулося економічних інтересів Швейцарії. Тоді, в умовах наближення фронту, у Шарішсько-Зеплинській жупі (Східна Словаччина) було запроваджено військовий стан. Відтак, німецькі армійські структури отримали повноваження здійснювати контроль над цією територією, в т.ч. й щодо «зачищення» її від євреїв. Однак серед переслідуваних було багато й тих, хто тримав в своїх руках зовнішню торгівлю деревним вугіллям (це складало 4/5 швейцарського імпорту зі Словаччини). Гресслі намагався дипломатичними каналами допомогти їм уникнути репресій³⁹. Відомо також, що швейцарські дипломати у Братиславі переходували у будівлі представництва єврейських осіб⁴⁰.

Не була винятком у критичному ставленні й Швеція. Згідно повідомлення Піска від 10 листопада 1943 р. «труднощі випливають перш за все у зв'язку з вирішенням єврейського питання в Словаччині – депортації, конфіскації тощо»⁴¹. Заслугує на увагу його цитата з іншого звіту: «У пресі поширена думка, що Словаччина віддала [німцям] своїх знедолених євреїв, вмивши руки як Понтій Пілат, усвідомлюючи, що йдуть на вірну смерть»⁴². Консул нарікав, що йому ніяк не вдається це висвітлити в позитивному ключі для шведської громадськості й прагнучи покращити ситуацію висував наступні рекомендації щодо трансляцій словацьких радіопередач для іноземців: «Якщо хочете здобути симпатії шведської преси, маєте уникати образливих висловлювань на адресу євреїв»⁴³.

Значний негативний резонанс у Швеції для державного авторитету Словаччини мав скандал довкола контрабандної афери дружин високопоставлених словацьких чиновників – шефа відділу міністерства внутрішніх справ І. Коса та керівника Центру державної безпеки Й. Бенюшки, які власне були організаторами владних антисемітських заходів. Згідно інформації Піска, жінок затримали німецькі митники при спробі перевезти до Швейцарії 20 кг. золотих зливків. До того ж, у пані Косової знайшли рекомендаційний лист банкіра Флейхмана з Братислави, адресований американським фінансовим колам, тобто зачіпки до викриття шляхів переправлення за кордон капіталу багатьох словацьких політиків⁴⁴.

У посланні для Тісо від 28 листопада 1944 р. Піско інформує про пропозицію архієпископа Е. Ейдема (глава протестантської церкви у Швеції) щодо евакуації зі Словаччини, за посередництва Червоного Хреста американським коштом, тих євреїв, що ще залишилися живі. Дипломат наголошує, що до даної думки варто прислухатися, адже Ейдем має великий авторитет у Швеції, а також «глибокі й тісні зв'язки за океаном»⁴⁵.

У відповіді президента, адресованій 4 січня 1945 р. Ейдему, не знаходимо відповіді по суті. У листі президент пояснює антиєврейські репресії необхідністю захисту від «партизанського наступу проти словацької держави, до якого приєдналися євреї» та висловлює думку, що «даний реальний стан справ не був відомий Вашій Милості в той час, як Ви з найкращими помислами пропонували вирішити дане питання»⁴⁶. Більше того, як з'ясували сучасні словацькі історики Д. Нештякова та Е. Ніжнянски в новітньому дослідженні, лист був переданий німецькому послу в Словаччині Г. Лудіну. По інстанціях він потрапив зрештою до самого А. Айхмана – керівника відділу з вирішення «єврейського питання» нацистського Головного управління імперської безпеки⁴⁷.

Погляди на словацьку проблему в повоєнному устрої Європи

Добррозичливість і толерантність «нейтралів» була для словацьких представників хорошим стартом для спроб компенсувати авторитет німецьких васалів бодай натяками про теоретичну можливість конструктивного діалогу з антигітлерівською коаліцією.

26 липня 1943 р., одразу після падіння режиму Муссоліні в Італії, Кіршбаум писав: «Швейцарські та інші дипломати стали інтенсивно цікавитися щодо наших уявлень про післявоєнний устрій та державне упорядкування Словаччини. Одні вірять в оновлення ЧСР, інші – ні. Але ніхто не вірить в збереження незалежної Словацької республіки»⁴⁸. Також він згадує, що британські та американські дипломати через неофіційні канали збирали інформацію про ситуацію в Словаччині, а також про те, яка з обговорюваних комбінацій повоєнного облаштування має найбільшу підтримку словацької громадської думки⁴⁹. Він сам зондував можливість контакту з керівником американської інформаційної служби в Швейцарії А. Даллесом, але люди, які могли це реалізувати, незмінно наголошували, що обов'язковою умовою контакту є визнання уряду Бенеша⁵⁰.

В контексті розвитку зовнішньополітичної ситуації важливим є зауваження президента Тісо на зустрічі 14 серпня 1943 р. з консулом Гресслі: «Словацькі владні кола підкреслюють, що могли б примиритися з обмеженням свого суверенітету, але за умови, що сусіди – угорці та чехи – теж би відмовилися від цілком суверенних прав, тобто у випадку, якби знову могла б ожити в певній формі нова конфедерація дунайських держав»⁵¹. Він висловив прохання, щоб консул популяризував перед швейцарською владою, а також серед впливових політичних діячів англосаксонських країн думку щодо необхідності збереження державної самостійності Словаччини⁵².

Характерно, що розмова відбулася на завершальній стадії операції «Хаскі» (висадження західних союзників на о. Сицилія), а тому дані висловлювання Тісо можна кваліфікувати як старт обережного дипломатичного зондування щодо пошуку алібістського «шляху на Захід». Словацький дослідник І. Кружляк з цього приводу відзначив: «Тісо був переконаний, що після війни буде мати можливість захистити словацьку політику і право словаків на самостійність на міжнародній арені... Представники Словацької республіки дивились на словацьке дипломатичне представництво в Берні як на найважливішу місію наприкінці війни... Також вірив, що мирна конференція після завершення війни буде, швидше за все, в Женеві... [Словаки] сподівалися, що зможуть зав'язати контакти з представниками провідних західних держав...»⁵³.

Звертає на себе увагу публікація Кіршбаума в центральній урядовій газеті Словаччини «Словак» від 20 серпня 1944 р., у якій він по суті підтримав проєкт М. Годжі про утворення центральноєвропейської федерації (Чехословаччина, Польща, Угорщина, Австрія), але з поправкою, що Словаччина стане повноправним членом даного об'єднання. Публікація зумовила офіційний німецький протест. Словацьке міністерство закордонних справ відреагувало наказом, згідно якого надалі всі статті, присвячені зовнішньополітичним справам, мали піддаватися попередній цензурі⁵⁴.

Подібні маневри були не випадковими. Дійсно, у Швейцарському Союзі ідеї створення в Центрально-Східній Європі наддержавного конфедеративного або конфедеративного об'єднання мали закономірно позитивний відгук. Франкомовна швейцарська газета «Огляд міжнародної політики і дипломатії» опублікувала статтю ще одного відставного (через неугідність німцям), але авторитетного словацького політика Ф. Дюрчанського під назвою «Центральна Європа у минулому та майбутньому» з проєктом «дунайської конфедерації»⁵⁵.

Ще одним підтвердженням намірів словацьких владних кіл зав'язати діалог із Заходом стала інформація зі звіту Гресслі від 28 вересня 1944 р.: «Пан депутат Полиак переконав президента щодо наступного плану: Німеччина війну програє. Проте можна припустити, що мирні переговори триватимуть довго, очевидно 2-3 роки. За цей час нічого не зміниться і Словаччина мусить усіма засобами використати дану можливість задля забезпечення своїх інтересів на мирній конференції. З цією метою до Швейцарії має виїхати він (тобто Полиак) та колишній міністр закордонних справ Дюрчански, щоб звідти у необхідний момент представляти словацькі інтереси...»⁵⁶.

Все ж перераховані ініціативи були епізодичними, а можливість їх результативності взагалі як ілюзорну. З осені 1943 р. зміст більшості статей про словацьке питання у швейцарських газетах відображав позицію відновлення Чехословаччини і переконував читачів, що ця ідея має широку підтримку в самій Словаччині. Висновок Кіршбаума від травня 1944 р. щодо політичної позиції швейцарської влади лунав невтішно: «Право словаків на самостійність в

принципі ніхто не заперечував, але кожний, хто вірив в перемогу союзників, виходив з того, що справа дійде до реставрації Чехословаччини⁵⁷. Женевська газета, коментуючи радянсько-чехословацький договір від 12 грудня 1943 р. писала, що у справах повоєнного устрою Європи «найважчою і найделікатнішою проблемою» є безперечно проблема Словаччини, «так як здається, що Москва бажає відновлення чехословацької держави в тій формі, яка була перед Мюнхеном»⁵⁸.

Не залишався пасивним Сідор у Ватикані. Зважаючи на його полонофільські політичні погляди, йому вдалося налагодити контакти з представниками польського емігрантського уряду, які намагався використати на користь справи словацької державності. Наприклад, у 1943 р. Сідор у Женеві вів з ними перемовини щодо можливості утворення католицького державного блоку в Центральній Європі⁵⁹. У Римі Сідор говорив з головою польською емігрантського уряду В. Сікорським про можливе створення польсько-угорсько-словацько-хорватської федерації⁶⁰. За сприяння польських емігрантських кіл він контактував з очільником Словацької національної ради у Лондоні П. Придавком, який також орієнтувався на співпрацю з поляками, зокрема випрацював меморандум щодо бажаного повоєнного устрою Центрально-Східної Європи⁶¹. Навіть ще в червні 1945 р. представник польського емігрантського уряду Й. Рудінски, плануючи свою подорож з Палестини до Великої Британії, мав намір в Римі налагодити контакт зі Сідором задля продовження співпраці зі словаками у Лондоні⁶².

Відомо, що Сідор, за посередництва польського посла у Ватикані К. Папе, двічі у червні-липні 1943 р. зустрівся із секретарем американського посольства у Святій Столиці Г. Тітманном. Останній, очевидно за інструкцією з Вашингтону, на першій зустрічі висловив прохання підготувати в письмовій формі документ з викладом візії Сідора щодо повоєнної долі Словаччини. Так з'явився меморандум «Словацьке питання». Коментуючи його зміст, Сідор писав: «Я висловився за федерацію словаків, поляків і чехів, а також проти повернення до Угорщини або до передмюнхенської ЧСР. Захищав сьогоденний словацький режим і стверджував, що він здатний втримати словацьку державу до завершення війни. Проти німців словаки не в змозі воювати... Просив Америку, що вона не забула про нашу націю і допомогла реалізувати власний спосіб життя»⁶³. Під час другої зустрічі, що відбулася в будівлі польського посольства у Ватикані, Тітманн в цілому погодився з ідеєю федерації як поширення на схід швейцарського зразка. Офіційної відповіді, однак, Сідор не дочекався ні від американської сторони, ні від польської влади, принаймні документів про це досі не віднайдено.

Адресатами подібних пропозицій влітку 1943 р. стали також папський дипломат Магліоне та французький кардинал, секретар конгрегації у справах східної церкви Є. Тіссерант⁶⁴. Офіційної реакції на документ не було, але, на-

приклад, негативна позиція Тіссеранта простежується з того, що він у розмові з дипломатом емігрантського чехословацького уряду В. Ваньком погодився на повернення Словаччини в склад Чехословаччини і пообіцяв здійснити відповідний вплив на папу⁶⁵.

Є відомості, що наприкінці лютого – на початку березня 1945 р. Сідор намагався перешкодити взаєминам між представником чехословацького уряду і новим прем'єр-міністром Італії А. де Гаспері, але останній на зустрічі з В. Ваньком 9 березня 1945 р. заперечив контакти зі словацьким дипломатом⁶⁶.

Сідор також підготував «Пам'ятну записку», в якій висловив свої пропозиції щодо повоєнного врегулювання словацької проблеми. 7 квітня 1945 р. заступник державного секретаря Ватикану Г. Монтіні передав її в конгрегацію надзвичайних справ⁶⁷. Документ передбачав, що під контролем нейтральної комісії у Словаччині мав відбутися плебісцит з наступними питаннями: «Ви підтримуєте відновлення ЧСР чи збереження Словацької республіки?» та «Ви підтримуєте союз з СРСР чи федерацію словацької держави з чеською, польською, угорською, австрійською або федерацію з балтійськими і балканськими державами?». Про даний проект був інформований архієпископ Ф. Спеллман, який мав зв'язки з посольством США у Ватикані, а також Сідор особисто передав цей план кардиналові Р. Вілнею (Квебек, Канада), який в той час перебував з візитом у Святій Столиці⁶⁸. Сам автор проекту писав: «однак Словаччина потрапила до радянської сфери інтересів, а там на позицію папи чи кардиналів уваги не звертають»⁶⁹.

Діяльність словацького посла у Ватикані була настільки тонкою, маневровою і часто двозначною, що зумовила суперечливі дослідницькі інтерпретації. Класична оцінка полягає в тому, що він всіма можливими засобами протидіяв відновленню Чехословаччини. Однак, сучасні словацькі дослідники Л. Казмерова та М. Катунінець зазначають, що Сідор, відстоюючи офіційну позицію словацької державності, у приватних кулуарних розмовах з ватиканськими дипломатами не відкидав нового етапу державного співжиття словаків з чехами, але вже із врахуванням словацьких національних інтересів. Він також сподівався, що зможе презентувати свій погляд на майбутнє Словаччини як нейтральної держави на повоєнній мирній конференції⁷⁰. Активність Сідора навіть викликала у червні 1943 р. увагу до його персони з боку британських розвідувальних служб, адже, за інформацією з папського представника в Лондоні, вона могла бути не лише снагою забезпечити збереження словацької державності, але й частиною ширшого словацько-німецького дипломатичного зондажу⁷¹.

Нелегко доводилося у Стокгольмі Пісску. Цікаво, що його шведські співрозмовники беззаперечно визнавали економічний і культурний прогрес, спокій, порядок і благополуччя у розвитку Словацької держави, але разом з тим «пишуть про це з неохотою, адже це суперечить загальній [негативній]

лінії пропаганди»⁷². Тому, хоча й він намагався популяризувати ідею, щоб Словаччина в якій-небудь формі взяла участь у повоєнних мирних переговорах, проте результат був негативний: «Таку можливість тут виключають тому, що для союзників Словаччини не існує у правовому сенсі, адже є начебто тимчасовим утворенням, зумовленим військовими реаліями. Поширена думка, що ми маємо бути задоволені, що нас представлятиме переможний чехословацький уряд, інакше стали б об'єктом мирних умов такого ж штибу, які очікують на Німеччину»⁷³.

Негативне ставлення до Словацької держави дипломат трактує наступним чином: «Це пояснюється авторитаристським курсом словацького життя... Шведській громадськості більше б сподобалося Словаччина, яка, подібно до Румунії, проголосила б демократію, або навіть задекларувала себе якоюсь самостійною європейською більшовицькою державою, а не продовжувала перебувати на боці Німеччини»⁷⁴. У березні 1944 р. Б. Пісско інформував в Братиславу: «Шведи переконані, що кульмінаційний момент німецької здатності до опору вже давно минув, Німеччина вже не вважається важливим супротивником... На долю Словаччини шведи дивляться вельми скептично»⁷⁵.

Заслуговує на окрему увагу недатований (не раніше квітня 1944 р.) лист Пісска, у якому він докладно описує позицію словацьких державних лідерів щодо можливих дипломатичних маневрів у Швеції. В листопаді 1943 р. він у розмові з президентом вперше озвучив ідею щодо налагодження контакту з чехословацьким дипломатичним представником в Стокгольмі В. Кучером. Формою співпраці бачився обмін публікованою продукцією між Братиславою та чехословацьким емігрантським урядом у Лондоні, а зустрічі Пісска та Кучери мали відбуватися «без того, щоб про це знали німці, так як вже чітко видно, що в майбутньому Словаччина буде жити з чехами у спільній державі»⁷⁶. Пропонувалося залучити у якості контактної особи надійну людину (на посаді вільного журналіста або прес-аташе), якій би довіряв як президент, так і Кучера. Але ставлення до цього Й. Тісо дипломат охарактеризував як стримане, хоча й пообіцяв, що буде «над справою розмірковувати».

Під час наступної зустрічі у березні 1944 р. Тісо знову продемонстрував вичікувальну й обережну лінію поведінки, відповівши, що «буде справу обговорювати з іншими». Натомість прем'єр В. Тука цілком негативно поставився до пропозиції Пісска: «Сказав мені, що мусимо залишатися на боці німців, навіть якщо вони війну програють, так як це є справою честі... Якщо б мені таки спало на думку щось робити у даному напрямку маю завжди пам'ятати, що наді мною стоїть німецька розвідувальна служба, яка знає про кожен наш крок»⁷⁷. Завершуючи зустріч з дипломатом, Тука напівжартівливо пригрозив: «щоб все було коректно і ніяких фокусів з Кучером»⁷⁸.

Цікаво, що коли Пісско на делкатні запитання колег щодо даної справи з жалем інформував їх про марність зусиль, то «вони були переконані, що ска-

зав їм неправду аби не компрометувати президента»⁷⁹. Тобто членам словацького політикуму вельми хотілося думати, що державні лідери таки розробляють плани й проекти альтернативного зовнішньополітичного курсу. Висновок самого Пісска був невтішний: «Під час того візиту переконався, що будь-яка співпраця офіційних братиславських кіл і чехословацького руху неможлива»⁸⁰.

Аналітичний звіт братиславського МЗС від 28 червня 1944 р. засвідчує, що Піско виявився дисциплінованим службовцем. Документ містить інформацію про те, що його у Стокгольмі намагався завербувати для підпільної діяльності західний агент. Консул відкинув цю пропозицію й повідомив про цей випадок німецького посла⁸¹.

На початку 1945 р згортаються взаємини Словацької держави з нейтральними країнами. 24 лютого 1945 р. Кіршбаум у розмові з швейцарським міністром Ф. Етгером довідався, що союз планує, не чекаючи на мирну конференцію, встановити дипломатичні взаємини з чехословацьким урядом⁸². До цього Швейцарію спонукав і тиск західних союзників. Газета «Словак» повідомляла про (випадкове?) бомбардування американською авіацією швейцарських міст Стейн-на-Рейні та Рафс, жертвами якого стали 18 осіб⁸³. Відтак, Берн акредитував посла Герардета при чехословацькому уряді, що означало визнання його де юре. 27 лютого швейцарсько-словацькі взаємини були офіційно розірвані⁸⁴. Згідно експресивного висновку словацького журналіста «Швейцарія запродала свій нейтралітет за тарілку каші»⁸⁵. 21 березня стало відомо про припинення торговельної взаємодії між країнами⁸⁶.

4 березня 1944 р. до Братислави надійшла звістка, що Швеція визнала чехословацький уряд⁸⁷. 3 квітня 1945 р словацько-шведські взаємини були розірвані за ініціативи Стокгольма⁸⁸.

Свята Столиця теж не затягувала переговорів з чехословацьким урядом. Більше того, з боку Ватикану пролунали і «виправдання» за взаємини зі Словацькою державою, які обумовлювалися церковними та релігійними факторами, але, як підкреслили папські дипломати, вони не набули форм зустрічей на найвищому рівні – між папою і словацьким президентом⁸⁹. Тож не дивно, що після Кремснунстерського акту словацького уряду 8 травня 1945 р.⁹⁰, Сідор змушений був до вечора чекати на аудієнцію у державному секретаріаті Ватикану, вже як пересічний відвідувач⁹¹. 30 травня від під час візиту в Тардіні він просив, аби Свята Столиця використала свій вплив на союзників для дозволу перевезти словацьких біженців з Німеччини та Австрії до одного з районів Італії, що дало б можливість організувати їх подальшу еміграцію⁹². Дані пропозиції не були взяті до уваги, але позитивне ставлення особисто до Сідора папська курія виразила тим, що не вчинила його екстрадиції на батьківщину.

Офіційна служба словацьких дипломатичних представників таким чином була завершена. Але, за спогадами Кіршбаума, Тісо поставив перед ними наступні завдання: «Коли станеться неминуче, вас є кілька в нейтральних країнах для

того, щоб виконати моральний обов'язок – розповісти правду про Словацьчину і продовжувати боротьбу за свободу і незалежність словацької нації»⁹³.

Отже, для словацьких дипломатів в нейтральних державах розпочиналася доба емігрантської діяльності, основний зміст якої, знову ж таки, полягав у популяризації «словацького питання» на міжнародній арені, але вже в нових геополітичних умовах.

Примітки:

¹ Parak S. Die Schweiz und der Slowakische Staat 1939-1945. Bern-Frankfurt-am-Main-New-York-Paris, 1987. 308 s.

² Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945: (načrt problematiky). Bratislava (Br.) : Historický ústav SAV, 2011. 328 s.; Petruf P. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi // Slovenský štát 1939-1945: predstavy a reality / Martina Fiamová, Ján Hlavinka, Michal Schvarc a kol. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014. S. 107-121; Petruf P. Segeš D. Memorandum Karola Sidora «slovenská otázka» z júna 1943 // Historický časopis (HČ). 2005. Ročník (Roč). 53. Číslo (Č). 1. Stana (S). 123-140.

³ Mulík P. Vatikán a slovenská štátnosť // Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11. – 25.11.1993. / Zost. V. Bystrický, Š. Fano. Br. : Historický ústav SAV, 1994 S. 141-147.

⁴ Pichňa P. Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a prezidenta Jozefa Tisu // Bystrický V. (zost.): Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Častá-Papiernička, 5-7 mája 1992. Br. : SAP, 1992.S. 166-176.

⁵ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945) // Acta Fakulty filozofickej Západočeskej univerzity v Plzni / ed. Ivo Budil. Plzeň : Západočeská univerzita, Filozofická fakulta, 2011. Č. 2 (2011). S. 37-54; Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945 // Acta Historica Neosoliensia. 2009. T. 12. Vol. 1-2. S. 132-151.

⁶ Kamenec I. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hľadanie východisk v zverejnej etape Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11. – 25.11.1993. / Zost. V. Bystrický, Š. Fano. Br. : Historický ústav SAV, 1994. S. 36-48.

⁷ Ďurica M. Slovenská republika a jej vzťahy k Svätej Stolicy. Br. : LÚČ, 2007. S. 14.

⁸ Parak S. Die Schweiz und der Slowakische Staat 1939-1945...S. 41.

⁹ Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945: (načrt problematiky)... S. 262.

¹⁰ Petruf P. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi... S. 118.

¹¹ Slovenský národný archív (SNA). Fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV). Kartón (Kart.) 967. 20T/44. Zpráva Generálneho konsula v Stockholme B. Pisska pre domo.

¹² Sidor K. Šesť rokov pri Vatikane. Druhé vydanie prichystal Jozef M. Rydlo. Bratislava : Libri historiae, 2012. S. 154.

¹³ Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty / zost. I. Kamenec, V. Prečan, S. Škorvánek. Br. : SAP, 1992. S. 186.

¹⁴ Sidor K. Šest rokov pri Vatikane... S. 163.

¹⁵ Ibidem. S. 191.

¹⁶ Machula J. Vatikán a Československo (1938-1948). Pamäti. Praha : Ústav pro soudobé dějiny, 1998. S. 74-75.

¹⁷ Mulík P. Vatikán a slovenská štátnosť... S. 144.

¹⁸ Sidor K. Šest rokov pri Vatikane... S. 212-213.

¹⁹ Štefániková A. O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej republiky v období rokov 1939-45 // HČ. 2000. Roč. 48. č. 3. S. 462-477. S. 476; Stráska J. Hospodárska

spolupráca medzi Slovenskom a Švajčiarskom v rokoch 1939 – 1945 // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. Zborník príspevkov z prvého sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava v Modrovej 19. – 20. apríla 2002. Trnava : Katedra histórie FF UCM, 2002. S. 70.

²⁰ Petruf P. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi... S. 114.

²¹ Pichňa P. Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a prezidenta Jozefa Tisu... S. 175.

²² Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 139.

²³ Petruf P. Vzťahy Slovenskej republiky s neutrálnymi štátmi... S. 113.

²⁴ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)... S. 44.

²⁵ Slovák. Ročník XXVII. Číslo 70. 25 marca 1945. S. 3.

²⁶ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)... S. 46.

²⁷ Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 144.

²⁸ Nešťáková D., Nižňanský E. «Naši úbohí židovskí bratia». Švédske snahy o záchranu židov na Slovensku počas II. svetovej vojny // Studia Historica Nitriensia 2019. Roč. 23. č. 1. S. 137.

²⁹ SNA. MZV. Kart. 116. Zakladné číslo (z. č.). 44/dôv/1944. Správy informačného radcu Dr. Matulciya z Maďarska. Budapešť 14 januára 1944.

³⁰ Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945: (načrt problematiky)... S. 265.

³¹ Segeš D. Memorandum slovenských vojakov 1. Československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii pre poľského ministra národnej obrany z roku 1943 (Slovensko-poľské vojenské kontakty za druhej svetovej vojny) // Vojenská história. 2008. č. 4. S. 5. 40.

³² SNA. MZV. kart. 967. Číslo jednotky (č. j.). 3 II/44. Stokholm. 10.III.1944. Pro domo.

³³ Ibidem.

³⁴ SNA. MZV. kart. 967. Stokholm. 28.XI.1944.

³⁵ Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty... S. 178.

³⁶ Machula J. Vatikán a Československo (1938-1948). Pamäti... S. 59.

³⁷ Petruf P. Memorandum Karola Sidora «slovenská otázka» z júna 1943... S. 126.

³⁸ Sidor K. Šesť rokov pri Vatikane... S. 149-150.

³⁹ Pichňa P. Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a prezidenta Jozefa Tisu... S. 172.

⁴⁰ Keller H. V zahraničnej službe v Bratislave // URL: <http://zbor34bulletin.vatopluk.blogspot.com/2014/06/strana-x-po-uvodnom-slove-na-novejstrane.html>.

⁴¹ Nešťáková D., Nižňanský E. «Naši úbohí židovskí bratia». Švédske snahy o záchranu židov na Slovensku počas II. svetovej vojny... S. 129.

⁴² SNA. MZV. kart. 967. č. j. 21/T. Stokholm.

⁴³ Nešťáková D., Nižňanský E. Swedish interventions in the tragedy of the Jews of Slovakia // Nordisk judaistik. Scandinavian Jewish Studies. 2016. Volume. 27. № 2. P. 28.

⁴⁴ SNA. Fond Úrad predsedníctva vlády. kart. 17. č. 1141/44. Generalný konsulat Slovenskej republiky v Stokholme. 7 februára 1944.

⁴⁵ SNA. MZV. kart. 967. Stokholm. 28.XI.1944.

⁴⁶ Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty... S. 221.

⁴⁷ Nešťáková D., Nižňanský E. «Naši úbohí židovskí bratia». Švédske snahy o záchranu židov na Slovensku počas II. svetovej vojny... S. 137.

⁴⁸ Kamenec I. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hľadanie vychodisk v zaverečnej etape Druhej svetovej vojny... S. 43.

⁴⁹ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)... S. 45.

⁵⁰ Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 142.

⁵¹ Pichňa P. Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a prezidenta Jozefa Tisu... S. 168.

⁵² Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 135.

⁵³ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)... S. 41-42.

⁵⁴ Kamenec I. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hľadanie vychodisk v zverejnej etape Druhej svetovej vojny... S. 44.

⁵⁵ Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 147.

⁵⁶ Stráska J. Postoj Švajčiarska k autoritatívnemu režimu Slovenskej republiky (1939-1945)... S. 50.

⁵⁷ Ibidem S. 48.

⁵⁸ Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945. Načrt problematiky... S. 259.

⁵⁹ Rychlík J. Geneza vzťahu mocností k možnosti samostatného Slovenska či obnovy Československa // Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23.11. – 25.11.1993. / Zost. V. Bystrický, Š. Fano. Br. : Historický ústav SAV, 1994. S. 124.

⁶⁰ Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945: (načrt problematiky)... S. 186.

⁶¹ Згідно змісту документу Чехословаччина не могла бути відновлена, адже не виправдала сподівань словаків, а власне територія Словацької держави мала стати частиною широкої центральноєвропейської федерації від Балтійського до Середземного морів. За пропозиціями П. Придавка до компетенції словацької влади мали належати культура, освіта, місцева адміністрація з відповідним сеймом та урядом. Військова, фінансова сфера та закордонна політика мала здійснюватися за рішеннями федерального сейму з представників усіх націй, що планувалися на об'єднання. (Segeš D. Memorandum slovenských vojakov 1. československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii pre poľského ministra národnej obrany z roku 1943 (Slovensko-poľské vojenské kontakty za druhej svetovej vojny)... S. 37, 39, 48, 53).

⁶² Segeš D. Memorandum slovenských vojakov 1. Československej samostatnej obrnenej brigády vo Veľkej Británii pre poľského ministra národnej obrany z roku 1943 (Slovensko-poľské vojenské kontakty za druhej svetovej vojny)... S. 55.

⁶³ Petruf P. Memorandum Karola Sidora «slovenská otázka» z júna 1943... S. 125.

⁶⁴ Katuninec M. Kazmerova L. Dilemy Karola Sidora. Bratislava : Kalligram, 2006. S. 135.

⁶⁵ Kukánová Z. Nunciem a internunciem v jednej zemi. Diplomatické vzťahy Československa s Vatikánem v letech 1939-1945 // Securitas imperii. 2016. Ročník 28. číslo 1. S. 96-133. S. 112.

⁶⁶ Mulík P. Vatikán a slovenská štátnosť... S. 145.

⁶⁷ Sidor K. Šesť rokov pri Vatikane. Scranton : Obrana Press Inc, 1947. S. 260.

⁶⁸ Sidor K. Šesť rokov pri Vatikane. Druhé vydanie prichystal Jozef M. Rydlo. Bratislava : Libri historiae, 2012. S. 216.

⁶⁹ Kukánová Z. Nunciem a internunciem v jednej zemi. Diplomatické vzťahy Československa s Vatikánem v letech 1939-1945... S. 112.

⁷⁰ Katuninec M. Kazmerova L. Dilemy Karola Sidora... S. 137.

⁷¹ Petruf P. Zahraničná politika Slovenského štátu 1939-1945: (načrt problematiky)... S. 187.

⁷² SNA. MZV. kart. 967. č. j. 21/T. Stockholm.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Kamenec I. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hľadanie vychodisk v zverejnej etape Druhej svetovej vojny... S. 43.

⁷⁶ SNA. MZV. kart. 967. 20T/44. Zpráva Generálneho konsula v Stockholme B. Pisska pre domo.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ SNA. MZV. Kart. 116. Správa z 28 júna 1944.

⁸² Stráska J. Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945... S. 149.

⁸³ Slovák. Ročník XXVII. Číslo 56. 8 marca 1945. S. 2.

⁸⁴ SNA. MZV. kart. 967. č. 70008/I/45. Bratislava. 15.III.1945. Slovensko-švačiarске vztahy. Zmena.

⁸⁵ Slovák. Ročník XXVII. Číslo 56. 8 marca 1945. S. 3.

⁸⁶ Slovák. Ročník XXVII. Číslo 66. 21 marca 1945. S. 3.

⁸⁷ SNA. Fond Úrad predsedníctva vlády. kart. 17. č. 1141/44.

⁸⁸ Petruf P. Zahraničná politika Slovenskej republiky (1939-1945) // Historické štúdie. Roč. 38. 1997. S. 39.

⁸⁹ Kukánová Z. Edvard Beneš a římskokatolická církev // Semper Paratus. 2. / Editor Jan Táborský. Praha : Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2014. S. 33.

⁹⁰ У даному документі вищі посадовці Словацької держави висловили на адресу американського командування прохання про захист словацьких біженців на підпорядкованій йому австрійській території. Акт у Кремльмюнстері вважається символічним завершенням функціонування Словацької держави.

⁹¹ Kukánová Z. Nunciem a internunciem v jedné zemi. Diplomatické vztahy Československa s Vatikánem v letech 1939-1945... S. 114.

⁹² Jozef Tiso. Kňaz a prezident / zost. Emilia Hrabovec. Bratislava : Luč, 2017 S. 123.

⁹³ J. M. Kirschbaum: Moja posledná diplomatická správa prezidentovi Slovenskej republiky // URL: <http://www.jozeftiso.sk/jt/k-zivotu/35-ocami-sucasnikov/231-moja-posledna-diplomaticka-sprava-prezidentovi-slovenskej-republiky>

Borovets Ivan. *Contra spem spero: presentation of Slovak statehood in neutral countries (1943-1945)*. The article is devoted to the activities of diplomatic representatives of the Slovak State (the First Slovak Republic), which was directed to promoting of the Slovak question on the international scene. Slovak diplomats tried to correct in neutral states the negative image of Slovakia as an ally of Nazi Germany. K. Sidor in the Vatican, J. Kirschbaum in Switzerland and B. Pisko in Sweden made great efforts to inform foreign journalists, influential diplomats and statesmen about the Slovak perspective on views on the military, social and political situation in Europe. The favorable condition was that these diplomats had a personal anti-German reputation. But the anti-Semitic policy of the Slovak authorities and the deportation of the Jewish population had a great negative resonance in public opinion in neutral states.

Slovak figures published their articles in the newspapers and journals of neutral countries. They criticized the plans of the Czechoslovak emigrant government, led by Benesch, who wanted the restoration of Czechoslovakia. Archival materials and memoirs show, that Slovak state leaders and diplomats tried to establish foreign policy contacts with representatives of the anti-Hitler coalition through neutral countries. Several proposals were made regarding the state order of Slovakia, but the Western diplomats did not approve these attempts because they cooperated with the Benesch government.

Slovak officials prepared several projects with reasoned suggestions about a federal union of countries in the region, in which Slovakia was given the role of an equal participant. Their popularization also took place in the information space of neutral states, with a focus on the benevolence of leading Western powers. But they were all doomed to failure. It was obvious from the beginning of 1944, that Central and Eastern Europe would be in the sphere of influence of the USSR, whose leaders proposed restoration of pre-war Czechoslovakia. The neutral states terminated diplomatic relations with the Slovak Republic at the final stage of the war in Europe.

Keywords: neutral states, Slovak republic, diplomacy, media, propaganda, Jewish question, confederation, plebiscite.

Отримано: 23.10.2019

ВАСИЛЬ БІДНОВ ТА ІВАН ОГІЄНКО (ДО ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ І СПІВПРАЦІ В 1920-1935 рр.)

Копилов Сергій. Василь Біднов та Іван Огієнко (до історії стосунків і співпраці в 1920-1935 рр.). У статті проаналізовано стосунки й співпрацю видатного державного, освітнього діяча, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка з відомим українським істориком церкви, професором Василем Бідновим у період політичної еміграції. Підкреслено, що упродовж міжвоєнного двадцятиріччя стосунки українців, які опинилися в складні відроджені Польської держави, з владними структурами залишалися напруженими. Незважаючи на це, українські інтелектуали змогли згуртуватися навколо низки наукових і освітніх осередків – таборового Українського народного університету, Вищих українознавчих курсів, Відділу православного богослов'я Варшавського університету, Українського наукового інституту у Варшаві, зберегли й примножили науково-культурний потенціал, використовуючи демократичні інститути Польщі. Відзначено складні відносини в середовищі різних течій української еміграції в Польщі й Чехословаччині.

Встановлено, що одне з центральних місць серед української академічної спільноти в II Речі Посполитій посідали професори І. Огієнко та В. Біднов, які активно співпрацювали у створенні й збереженні структур наукових та освітніх інституцій, сприяли поєднанню здобутків тогочасної європейської науки із суспільно-політичними очікуваннями українського національного руху, презентації доробку інтелектуалів на міжнародній арені. На основі неопублікованих епістолярних матеріалів з архіву Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу та інших джерел з'ясовано важливу інформацію, що відкриває нові перспективи для подальшого поглибленого дослідження їхнього життя, науково-творчої й педагогічної діяльності в еміграції, містить ключ до реконструкції їхнього складного, часом суперечливого ментального світу. Вияснено, що крім співпраці в державній, науковій і педагогічній сферах, упродовж 20-х – початку 30-х рр. відносини обох учених розвивалися як дружні між членами їх родин.

Ключові слова: І. Огієнко, В. Біднов, співпраця, листи, українська еміграція, Польща.

Копылов Сергей. Василий Биднов и Иван Огиенко (к истории отношений и сотрудничества в 1920-1935 гг.). В статье анализируются отношения и сотрудничество известного государственного и церковного деятеля, ректора Каменец-Подольского государственного украинского университета Ивана Огиенка и известного украинского историка церкви, профессора Василия Биднова в период политической эмиграции. Акцентировано, что на протяжении меж военного двадцатилетия отношения украинцев, которые оказались в составе возрожденного Польского государства, с властными структурами оставались напряженными. Не смотря на это, украинские интелектуалы смогли объединиться вокруг ряда научных и учебных заведений – лагерного Украинского народного университета, Высших курсов украинознавства, Отдела православного богословия ВУ, Украинского научного института в Варшаве, сохранили и умножили научно-культурный потенциал, используя демократические институты Польши. Отмечены сложные отношения в среде различных течений украинской эмиграции в Польше и Чехословакии.

Подчеркнуто, что одно из центральных мест среди украинской академической общественности во II Речи Посполитой занимали профессора И. Огиенко и В. Биднов, которые активно сотрудничали в создании структур научных и учебных институций, способствовали совмещению достижений европейской науки с общественно-политическими ожиданиями украинского национального движения, презентации результатов интеллектуалов на международной арене. На основании неопубликованных эпистолярных материалов из Архива Института национальной памяти – Комиссии с расследования преступлений против польского народа и других источников выявлена важная информация, что открывает новые перспективы для дальнейшего более глубокого исследования их жизни, научно-творческой и педагогической деятельности в эмиграции, содержит ключ для реконструкции их сложного, временами неоднозначного ментального мира. Отмечено, что кроме сотрудничества в государственной, научной и педагогической сферах, в течении 20–начала 30-х гг. отношения двух ученых развивались как дружеские между членами их семей.

Ключевые слова: *И. Огиенко, В. Биднов, сотрудничество, письма, украинская эмиграция, Польша*

Мовними зворотами «на важкім вигнанні» та «на важкій еміграції» ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ) І. Огієнко в листі до відомого вченого-славіста й голови філологічної секції НТШ К. Студинського схарактеризував роки політичної еміграції на території Другої Речі Посполитої¹.

У пропонованій статті проаналізовано стосунки й співпрацю відомого історика церкви В. Біднова та І. Огієнка в добу «важкого вигнання» 1920-1935 рр. Відтворення цієї сторінки історії української політичної еміграції в Польщі та Чехословаччині стало можливим завдяки введенню до наукового обігу епістолярію з власного архіву І. Огієнка, що тривалий час залишався поза увагою дослідників.

Зауважимо, що особистий архів, як і приватна бібліотека І. Огієнка, кілька разів зазнавали втрат і нищилися: перший – після еміграції з України до Польщі в листопаді 1920 р., другий – після втечі з Холма до Швейцарії в листопаді 1944 р. Сюди митрополит Іларіон прибув, маючи при собі тільки найнеобхідніші документи, зокрема нечисленні довідки, посвідчення, фотографії, листи до нього від деяких діячів української політичної еміграції й науковців. Інші документи та матеріали його особистого архіву залишилися в Холмі, а в повоєнні роки зберігалися в архіві МВС Польщі. У 1998 р. документи особистого архіву ректора КПДУУ було передано до архіву Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (далі – ІНП) та зосереджено у фонді «Кореспонденція професора Івана Огієнка. Публікації, дослідження, нотатки, записи». На їх приналежність вказують відбитки печаток на обкладинках справ: «Із книгозбірні Проф. Др. Івана Огієнка №» та «Д-р Іларіон Огієнко Архієпископ Холмський і Підляський». Зібрані в ній листи, адресовані І. Огієнку від відомих державних, громадських, церковних діячів і вчених, зокрема професора Василя Біднова (1874-1935), дозволяють проаналі-

зувати й відтворити окремі аспекти діяльності української еміграції в Польщі та Чехословаччині, що не були предметом ґрунтовних досліджень.

18 листопада 1920 р. міністр сповідань уряду УНР І. Огієнко взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів під головуванням Голови Директорії – Головного Отамана С. Петлюри, що відбулося в селищі Фрідріхівка (сьогодні у складі м. Волочиськ – С.К.). Згідно із записами журналу засідання у ньому взяли участь заступник Голови Ради Народних Міністрів О. Саліковський, 6 міністрів, товариш міністра внутрішніх справ, державний секретар В. Оніхімовський (секретар), керуючий справами Директорії М. Миронович². На першому засіданні І. Огієнко наголосив, що «чергове завдання Ради Народних Міністрів зберегти Голову Директорії – Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, в особі якого ототожується ідея державности Української Народної Республіки. Армію і Уряд необхідно зберегти, аби при сприятливих умовах розпочати визвольну боротьбу. Необхідно зберегти урядовців, а також і Українських громадян, що примушені були по політичних обставинах залишити Батьківщину». На вечірньому засіданні він висловив думку про організацію в Волочиську коридору до сусідньої держави, і зрештою одногосно було ухвалено постанову, що передбачала «визнати доцільним в разі необхідности перехід армії і Уряду УНР на територію Польщі»³.

Рішення уряду УНР цього засідання дозволило розпочати перехід армії й урядових структур через Збруч на територію Польщі. Серед майже 40 тисяч українців, які перетнули кордон сусідньої держави⁴, було дві тисячі урядовців разом із членами родин, українські політичні та громадські діячі, генерали, офіцери й старшини армії УНР, церковнослужителі, землевласники, студенти і викладачі КПДУУ та ін. 25 листопада 1920 р. міністр і ректор І. Огієнко із сім'єю прибув до Тарнова (замешкали на вулиці Краківська №29, будинок пані Перуновської), де розмістилося очолюване ним міністерство. Він неодноразово звертався до голови уряду С. Петлюри і МЗС щодо організації роботи відомства в умовах еміграції, забезпечував комунікування з інтернованими українськими вояками, українськими громадами східних воєводств Польщі. І. Огієнко також домігся дозволу міністерства освіти Польщі для професорів, приват-доцентів та асистентів КПДУУ працювати в лабораторіях і бібліотеках Варшавського університету, забезпечував видачу довідок студентам тощо⁵.

Професор В. Біднов наприкінці листопада 1920 р. теж виїхав до Польщі (Д. Антонович назвав цю поїздку науковою подорожжю), де був інтернований у табір для українських вояків у Ланцутіві, розділивши з ними «тяжке таборове життя»⁶. Потім були табори в Тарнові і Ченстохові. У травні 1928 р. в листі до І. Огієнка він пригадував перші роки перебування в еміграції: «Та як згадаю, що зазнав я од поліції на Волині, жах бере мене. Перевірка документів, одвідування староства, поліційні труси та арешти – згадки про все це настільки впливають на мене, що я сем занедужав і днів десять почуваю себе дуже погано»⁷.

Співпраця І. Огієнка та В. Біднова в КПДУУ й міністерстві сповідань (був членом Ради з 3 липня 1920 р. – С.К.) стала підставою для призначення останнього радником міністра. В. Біднов представляв міністерство сповідань у Комісії з підготовки законопроекту про цивільний шлюб, неодноразово відряджався на Волинь для налагодження контактів із православними громадами⁸. За ініціативи І. Огієнка він уклав текст лекції «Українська автокефальна церква», що була виголошена для військовополонених у таборах, увійшов до складу урядової делегації до Константинопольського Патріарха⁹. 24 лютого 1921 р. міністр сповідань листовно повідомляв «Декану Богословського факультету К[ам'янець]-П[одільського] Д[ержавного] У[країнського] У[ніверситету] Проф[есору] В. Біднову» про вихід з друку у видавництві «Українська Автокефальна Церква» книги «Свята Служба Божа св. Отця нашого Іоана Златоустового мовою українською» і просив її прийняти «на зиск моєї постійної й незмінної поваги до Вас». Водночас, на прохання міністра В. Біднов підготував статтю «Церковна справа на Україні» для часопису «Українська Автокефальна Церква»¹⁰.

Навесні 1921 р. І. Огієнко та В. Біднов стали співзасновниками Українського народного університету в таборі для інтернованих українських вояків у Ланцутіві, ректором якого став останній. Він же викладав у ньому курс історії України, долучився до видання таборових часописів «Наша зоря», «Промінь», «Будяк». На прохання І. Огієнка відомий дослідник історії церкви підготував працю «Історія Української Церкви» (20 др. арк.), яку міністр сповідань намагався подати для друку в одне з канадських видавництв¹¹.

27 липня 1921 р. І. Огієнко в черговий раз відрядив свого радника на Волинь для з'ясування позиції духовенства щодо з'їзду представників парафій (мав відбутися 14 серпня у Варшаві – С.К.) та сприяння українізації православної церкви в краї¹². У Кременці В. Біднов отримав запрошення єпископа Волинського Діонісія (Валединського) на викладацьку діяльність у духовній семінарії, яке він прийняв. За дорученням міністра сповідань УНР він також брав участь у проведенні експертизи «надзвичайного акту» про співпрацю консисторії Української Греко-православної Церкви в Канаді та Об'єднаних державах з Українською православною церквою, залученні коштів для погашення боргів видавництва «Українська Автокефальна Церква», став учасником Єпархіального Волинського з'їзду¹³. Інформація В. Біднова щодо його участі в роботі з'їзду не задовольнила І. Огієнка, про що він листовно наголосив йому 24 жовтня 1921 р.: «Дуже мене шкода, що Ви не виступили в імені Мін[істра] Ісповідань. Шкода, що Ви про мене, як про Мін[істра], не поговорили. Ваше відношення до мене, як до проф[есора] Огієнка, не варто б приносити на Міністра Ісповідань». Він просив свого радника надіслати йому копії постанов з'їзду й короткий текст доповіді для більш докладного ознайомлення¹⁴. Водночас міністр доручив В. Біднову підтримати в пресі активного при-

хильника автокефалії Православної Церкви в Польщі, ректора Кременецької духовної семінарії, протоієрея Олексія (Громадського), якого цькували промосковські видання¹⁵.

Взаємовідносини І. Огієнка та В. Біднова не обмежувалися співпрацею в державній, науковій і видавничій сферах, а впродовж тривалого часу мали характер дружніх стосунків між членами їх родин. Зокрема, подружжя Огієнків запросило Василя Олексійовича стати хресним батьком своєї доньки Лесі, яка народилася 8 січня 1921 р. у Тарнові¹⁶, тому, в кожному листі до колеги він, як правило, вітав «любу мою хрещеницю», «маленьку хрещеницю мою», «свою любу хрещеницю маленьку», цікавився її самопочуттям, «чи поправилися вона? Невже й досі лежить у ліжку?», висловлював родині Огієнків побажання «радістості та вітхи од неї» тощо.

Посилення тиску польської влади на українських емігрантів, зокрема перевірки документів, обшуки, арешти й вислання навесні 1922 р. за межі Волинського воєводства, унеможливили викладацьку діяльність В. Біднова в Кременецькій духовній семінарії. Майже водночас його було обрано на посаду професора кафедри історії Української Церкви філолософічного факультету Українського вільного університету в Празі, куди він переїхав¹⁷. Визначеної контрактом заробітної плати професора (еквівалентна 700 польським злотим – С.К.), за його свідченням у червні 1928 р., «ледве-ледве вистачає на прожиття нам двом (із сином Арсеном – С.К.)»¹⁸.

Упродовж наступних шести років зв'язки між В. Бідновим і І. Огієнком підтримувалися листуванням. Освіченість, глибоке усвідомлення кожним власної належності до європейської культури слугували основою для паритетної інтелектуальної комунікації. Однодумці та друзі залишалися на відстані цікавими один одному, регулярно обмінюючись думками з приводу актуальних наукових тем, конференцій, видавничих проєктів, прочитаного, книг та статей, над якими особисто працювали чи готували до друку, особистих і фінансових справ. Їх єднав спільний інтерес до стану й перспектив української науки в еміграції, її представників, установ, видань, до справ Польської Автокефальної Православної Церкви (далі – ПАПЦ).

Зважаючи на складнощі зі працевлаштуванням І. Огієнка внаслідок упередженого ставлення до нього польських урядовців, В. Біднов у листі від 22 лютого 1923 р. писав колезі в Варшаву: «Не раз думав про те, як перетягти й Вас сюди. Балакав серйозно з Д.І. Дорошенком, деканам «філіозофічного» факультету. Нічого не вигадасмо: все, що пригідне для Вас, заміщено й заміщено «ґрунтовно», нескоро буде вакувати. Незабаром одкриваються тут, в Празі, український педагогічний інститут. Господарі – громад[ський] комітет. Добре було б на українську мову попросити Вас, та самі пишете, хто тут бажаний. Я не можу говорити, бо моє втручання пошкодить лише. На мене дивляться так, як на людину «непевну». Для вирішення питання він радив написати листа

до Голови Українського Громадського комітету в Празі М. Шаповала та члена цього комітету Н. Григорієва, «як осіб, од яких все залежить»¹⁹. Водночас адресант вважав за потрібне кількома фразами сказати про стосунки й атмосферу в емігрантському середовищі столиці Чехословаччини: «Живу тихо нікуди не встріваю, бо тут всі лаються поміж собою: Homo homini lupus est (лат.: людина людині вовк – С.К.). Чеської мови ще не знаю, а тому поки що не зав'язав зносин з прихильниками національної церкви. Але маю намір докладно ознайомитися з церковним життям»²⁰.

У квітні 1923 р. І. Огієнко привітав колегу з Великоднем, надіслав у подарунок книгу й інформував про підготовку перекладу Богослужбових Книг. В. Біднов відповів листом, передавав вітання «всім – й високоповажній та дорогій кумі моїй і діткам Вашім, особливо любій хрещениці», побажав здоров'я та успіху, здійснення дорогих для них мрій, інформував про передачу вказаним особам надісланих примірників книги «Свята Відправа Вечірня й Рання» й радив перекладачеві розпочати її продаж на Волині²¹. На питання щодо найближчої перспективи В. Біднов відверто писав: «Ніяких! Або сиди тут і працюй, наскільки дозволяють тутешні умови, або їдь в Совдепію на голод та поневір'яння. Інших перспектив не бачу! Лізти до емігрантської гущі неприємно – сваряться, гризуться та лаються, і це обридло ще у Тарнові»²². Про моральне сум'яття празького адресанта та відстороненість від української еміграції свідчив його лист до І. Огієнка від 18 квітня 1925 р.: «Живу помаленьку, ховаючися од людей. Чи воно од старості мені так здається, чи справді так воно є, – всі мене оддыхають, нікому непотрібний... але ж на чужині вмирати не хочеться»²³. Водночас, вітаючи І. Огієнка та його родину зі святами Різдва Христового і Новим 1929 роком, празький адресант відверто висловив побажання «швидче дочекатися того щасливого моменту, коли буде вільна дорога на Батьківщину!»²⁴.

Листування двох колег та однодумців репрезентує широку палітру оточення кореспондентів, представленого великою кількістю діячів із різних науково-культурних сфер, а також відкриває можливості для їх багатовимірної реконструкції. Серед тих, хто присутній в листах, були відомі та впливові постаті еміграції, зокрема, М. Грушевський, І. Кедрин-Рудницький, Л. Білецький, О. Лотоцький, М. Кордуба, Й. Пеленський, С. Петлюра, В. Приходько, Р. Смаль-Стоцький, Ф. Швець, І. Феценко-Чопівський та ін. Іноді В. Біднов дозволяв собі висловлювати відверті й критичні оцінки окремих діячів українського державотворення 1917-1921 рр., зокрема суворо оцінив роль і участь у цих процесах колишнього члена Директорії УНР й колеги по Українському вільному університету в Празі професора геології Ф. Швеця. «Я б не доручив йому навіть теляти пасти не то що державою керувати! – наголошував Василь Олексійович. – А йому довірили колись таку велику справу... за те ми й тиняємося тепер по чужих краях, що вибирали таких керівників. Не знаю, може

він в геології щось тямить – нехай працю над нею й покутує свій гріх перед Україною... Мимоволі пригадуються мені срібні монети, що залишилися од нього в Кам'янці»²⁵.

Цікавим психологічним нюансом листовних контактів В. Біднова та І. Огієнка, як і більшості українських науковців, що мешкали «на важкім вигнанні» у Польщі, Чехословаччині та Німеччині, була постійна увага до наукового, культурного й церковного життя на Великій Україні. Так, у листі від 23 квітня 1923 р. В. Біднов щиро жалкував, що «дуже мало» знає про події на Україні та інформував колегу: «Недавно одержав листа од С.О. Єфремова з Києва. Помер Стебницький. Випадково читав листа з Києва М.М. Загірні (українська письменниця і перекладачка, дружина Б. Грінченка – С.К.), що дуже тяжко в матеріальному відношенню»²⁶. Переживання розлуки з Україною та коханою дружиною, яка залишилася в Радянському Союзі, засвідчує лист В. Біднова до І. Огієнка від 22 серпня 1928 р: «Я нічого не можу робити. Все не по собі. Вживаю засобів зв'язатися з своїми й боюся за Любов Євгеновну»²⁷.

У листуванні давніх друзів обговорювалася й проблема утисків православних віруючих і процеси колонізації населення Волині. Зокрема, 23 квітня 1923 р. В. Біднов писав І. Огієнкові про обмеженість інформації про церковні справи на Волині, зокрема щодо діяльності нового митрополита Варшавського і Холмського Діонісія (Валединського), гостро критикував участь у судовому процесі українця, депутата польського сейму від Волинського воєводства М. Підгірського (у 1917-1921 рр. – член Центральної Ради УНР – С.К.), який виступив адвокатом архімандрита Смарагда – виконавця замаху на главу православної церкви в Польщі. «Акт вбивства митрополита Георгія – це один з моментів боротьби москалів з українізацією церкви!» – зазначав В. Біднов²⁸. А в серпні 1928 р. він просив І. Огієнка допомогти вдові священника Длугопільського з Волині, яка опинилася в скрутному матеріальному становищі²⁹.

Упродовж 1928 р. колеги неодноразово обговорювали «варшавську справу» – можливий перехід В. Біднова на посаду професора кафедри православного відділу теологічного факультету Варшавського університету (далі – ВУ), де вчилися майбутні священники ПАПЦ. На посаді професора кафедри церковнослов'янської мови та палеографії цього відділу працював І. Огієнко, обраний 26 листопада 1925 р. комісією Сенату університету³⁰. 17 березня наступного року професор виголосив польською вступну лекцію «Церковнослов'янська мова в Литві та Польщі за XV–XVIII вв.», а з початком навчального року викладав студентам курси: «Діяльність св. Братів Кирила і Мефодія», граматики церковнослов'янської мови (на першому і другому курсах) і кириличну палеографію (на третьому)³¹. Втім, становище І. Огієнка у Варшавському університеті не було тривалим і надійним³². Це зумовлювалося однорічним контрактом, щорічне продовження якого потребувало погодження міністерства освіти й віросповідань Польщі.

Яскравою сторінкою співпраці І. Огієнка та В. Біднова стала підготовка до святкування 10-ої річниці відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Ініціатива відзначення цього першого ювілею, як свідчать епістолярні джерела, належала колишньому декану богословського факультету. У листі від 23 грудня 1927 р. до ректора університету він пропонував «добром згадати» університет і «нагади громадянству про нього!». В. Біднов повідомляв про згоду деяких викладачів університету підготувати свої спогади про діяльність закладу, а при наявності коштів видати присвячену ювілейній даті книгу. «В цьому напрямі й буду вести акцію серед бувших викладачів нашого університету», – писав він³³. У вересні 1928 р. В. Біднов вкотре інформував І. Огієнка про написання «замітки про університет» (надрукована в 11 і 12 кн. «Літературно-наукового вісника» за 1928 р. – С.К.) і просив надати дані «скільки грошей дали на університет городських Кам-ка управа і губерніальне земство... скільки грошей привіз Вам до Києва п. Огородник». Він повідомляв, що Українське історико-філологічне товариство присвятить 10-й річниці відкриття університету одне з своїх засідань, але провести заплановані на 22 жовтня урочистості в Подебрадській Академії не відбудуться «в зв'язку з панікою»³⁴. 22 жовтня 1928 р. професори В. Біднов і Л. Білецький надіслали І. Огієнку вітальну телеграму у зв'язку з 10-ю річницею відкриття українського університету: «Згадуємо Кам'янецький університет Вітаємо ректора»³⁵.

Наприкінці 1927 р. відомий дослідник історії церкви професор В. Біднов теж отримав пропозицію (імовірно, від митрополита Діонісія – С.К.) працювати на кафедрі історії християнської церкви і літургії відділу православного богослов'я теологічного факультету ВУ й дав попередню згоду. У листі від 25 травня 1928 р. до І. Огієнка він дякував, що той «багато клопочеться у його справі», а своє рішення переїзду до столиці Польщі пояснював так: «Хочеться перейти до Варшави, приваблюють тамтешні архіви»³⁶. Ще не отримавши офіційного запрошення, В. Біднов почав готуватися до переїзду, про що писав у листі товаришу й однодумцю: «Помалу збираюся в дорогу. Тут на мене нарікають на те, що виїзжаю серед року. Кажуть, що руйную університет. Ну, та вже справа зроблена, і я не бачу можливості змінити їй»³⁷. Ця заувага свідчила про остаточне рішення переїхати до Варшави. Визначальними в цьому, як свідчить епістолярій ученого, були бажання продовження студій в архівах і бібліотеках польської столиці з історії православної церкви, перспектива опинитися у прихильнішому інтелектуальному середовищі й сталі комунікації з Д. Дорошенком, М. Кордубою, Б. Лепким, О. Лотоцьким, І. Огієнком, Р. Смаль-Стоцьким та ін., а також «бути корисним у Варшаві для української справи»³⁸.

Утім, переїзд Василя Олексійовича до Варшави відкладався, вочевидь, через тяганину погодження його кандидатури чиновниками міністерства освіти і віросповідань, що негативно впливало на його моральний стан. «Мені передали через Ол. Гнат. (О. Лотоцький – міністр сповідань в уряді УНР, посол до

Туреччини, автор праць з церковної історії та близький товариш В. Біднова з часу навчання у Київській духовній академії – С.К.), що мене хочуть бачити у Варшаві, й що я прибуду туди коли мене покличуть, і я матиму час і візу! ... Поки що думаю, як поставитися до пропозиції... Той факт, що до мене офіційно не звертаються, ще більше хвилює мене й не дає надії на щось добре, – зазначав він у листі до І. Огієнкові від 25 травня 1928 р. – Завдяки варшавській справі, я цілком вибився з звичайної своєї колії й навіть не можу працювати, і апетит пропав, і спати не можу»³⁹. Він покладав надії на розмову з одним із членів конкурсної комісії ВУ, але не виключав довгочасного розгляду своєї справи. «Проф. Лотоцький три роки веде переговори, й нічого не виходить. Мабуть, буде щось подібне й зі мною», – зазначав він⁴⁰.

Переїзд до Варшави пришивдили дві його зустрічі з архієпископом Варшавським і митрополитом Польщі Діонісієм (обіймав також посаду декана православного відділу – С.К.) у вересні 1928 р. і поїздка до польської столиці О. Лотоцького⁴¹. Імовірно, під час спілкування з митрополитом Діонісієм історик отримав пропозицію обійняти посаду декана Відділу православного богослов'я теологічного факультету ВУ. У середині жовтня В. Біднов і О. Лотоцький отримали офіційні запрошення для працевлаштування на кафедрах Відділу православного богослов'я ВУ. «Я зробив це в силу необхідності, причому попередив товаришів, що мене кличуть до Варшави й що на переїзд туди дав свою згоду, – інформував він І. Огієнка 29 жовтня 1928 р. – Острота момента проходить, необхідність пощастило вже ослабити й я збираюся до переїзду. Вже розпочав справу здобуття потрібного в таких випадках паспорта й сподіваюся, що днів через 10 його матиму»⁴².

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1928 р. В. Біднов займався підготовкою до майбутнього переїзду, зокрема оформлював закордонний паспорт і влагоджував свої справи в університеті, а переїзд відкладався через брак грошей, віднайти які взявся О. Лотоцький, замисливши «якийсь проєкт»⁴³. Останній зміг виїхати до Варшави в останні числа жовтня і 1 листопада 1928 р. укласти контракт професора кафедри православних слов'янських церков і румунської Відділу православного богослов'я⁴⁴. Професор В. Біднов залишився чекати обіцяних грошей у Празі. Його пригнічувала вимушена затримка й спогади про трагічну загибель сина (потонув у Влтаві, був похований у Празі на Ольшанському цвинтарі – С.К.), роздирали внутрішні вагання, про що він розмірковував у листі до І. Огієнка: «Тут я маю не менше того, що буде у Варшаві. Як додати ще два нових предмети на польській викладовій мові, то вийде, що їду на саможертву, а навіщо і для чого – не розумію! Міняю кращі умови на далеко гірші! Ось тут і питання...»⁴⁵.

Зрештою, бажання змін перевершили сумніви і мотивували рішення В. Біднова переїхати до польської столиці. «Тягне до Варшави, одтягати надалі неможна, треба приступати до праці», – зазначав він у листі до І. Огієнка.

Учений-історик підозріло поставився до влаштованого задля його пошанування засідання Українського історико-філологічного товариства, назвав його «похороном». «Впровадили прощання, чого я всіма силами уникав, – писав він. – Дехто з приятелів моїх сильно незадоволений тим, що я кидаю університет. І мені його шкода, але ж думки мої направлені на Варшаву»⁴⁶.

В. Біднов прибув до Варшави не пізніше 30 січня 1930 р., коли разом із професорами С. Балеєм, І. Огієнком, Р. Смаль-Стоцьким був присутнім на інавгураційній лекції професора М. Кордуби «Найновіші теорії про початок Руси» у Варшавському університеті⁴⁷. Заступивши на посаду професора кафедри загальної історії християнської церкви і літургії, Василь Олексійович поступово адаптувався до нового середовища, де, за його словами, «протилежні табори гризлися між собою як собаки, й поява мого імені в одному таборі викликала б незадоволення в другому»⁴⁸. Оселившись в інтернаті (гуртожитку) ВУ, він зосередився на вивченні польської мови, визначеної контрактом як мови його університетських викладів. 1 березня 1929 р. професор прочитав першу лекцію з церковної історіографії, а надалі вів два курси з історії християнської церкви та літургії.

У польській столиці В. Біднов підтримував приятельські відносини з професором О. Лотоцьким, родиню Огієнків. Таке усамітнення спричинило його непевне становище й навіть породило думки щодо повернення до столиці Чехословаччини, куди він неодноразово щороку виїжджав на кілька місяців. Тут він комунікував з українськими і європейськими науковцями, працював у бібліотеці Національного музею в Празі, виконував окремі доручення І. Огієнка, листовно інформуючи його про новини. Василь Олексійович продовжував вітати колегу й друга, всю його родину з Великоднем, святом Різдва Христового і Нового року, зокрема 4 квітня 1930 р. повідомляв про зацікавленість академічної громади виходом з друку його нової книги («Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол: літературно-лінгвістична монографія. Варшава, 1930 – С.К.). Кілька місяців по тому в листі до Домни Данилівни та Івана Івановича вітав їх родину із Великоднем і шкодував, що «не зміг, на жаль, одвідати Вас», домовлявся про зустріч після повернення з Праги, а в іншому листі висловлював побажання родині Огієнків «дочекатися того благословенного часу, коли зможемо святкувати найближчий Великдень в себе дома, серед рідних, християнських умов і обставин» та ін.⁴⁹

Після звільнення з 1 жовтня 1932 р. І. Огієнка з посади професора відділу православного богослов'я Варшавського університету відносини двох колег і друзів погіршилися. Як стверджував В. Біднов, той «весь час робив пакості», говорив, що через нього йому не дали посаду, водночас запрошував переселитися до нього на квартиру⁵⁰. Хоча у квітні наступного року в листі до І. Назарука він так тлумачив причину свого звільнення: «Через «Діло» (іхне дике протягування мене до процесу К. Студинського) втратив я посаду»⁵¹.

Дещо згодом І. Огієнко наголошував, що «польський уряд звільнив мене з професорства в Варшавському університеті за «український націоналізм» і його «спротив полонізації православних богословів»⁵².

Від цього моменту стосунки між В. Бідновим та І. Огієнком стали прохолодними і набули формального характеру, що підтверджує відсутність в особистому архіві І. Огієнка розлогих листів його колишнього колеги. Натомість з'явилися візитівки «Василь Олександрович Біднов. Професор університету» з його лапідарними автографами: «Христос Воскрес!», «Христос Воскрес, люба Лесю!», «З днем народження, святами й Новим Роком!», «З Святами Різдва Христового та Новим Роком. Здоров'я та всього доброго!», «Христос Воскрес! З Великодніми Святами вітаю Вас, високоповажний Іван Івановичу, й бажаю всього найкращого і Вам, і всім Вашим. Бувайте здорові!»⁵³. Формальний характер їх відносини підтверджує відсутність імені І. Огієнка серед числа організаторів і доповідачів ювілейних зборів на честь відомого історика церкви, які планували провести 26 березня чи 2 квітня 1935 р.

Останній розлогий лист на адресу родини Огієнків, що зберігся в особистому архіві професора, В. Біднов написав 5 січня 1935 р. Він вітав родину Огієнків зі святом Різдва Христового та Новим роком, а любу похресницю Лесю – з днем народження⁵⁴. Невдовзі після написання цього листа Василь Олексійович важко захворів, лікувався в одному із варшавських шпиталів, де помер 1 квітня 1935 р. «Завтра похорони Біднова, – писав 3 квітня 1935 р. головний редактор часопису «Рідна Мова» колишньому професору КПДУУ Л. Білецькому. – Може попросите кого дати статтю про Біднова»⁵⁵. Чи брав участь професор І. Огієнко в траурній церемонії на православному кладовищі польської столиці, де був похований історик, залишається не з'ясованим.

Отже, упродовж міжвоєнного двадцятиріччя стосунки українців, які опинилися в складі відродженої Польської держави, з владними структурами залишалися напруженими. Незважаючи на це, українські інтелектуали змогли згуртуватися навколо низки наукових і освітніх осередків – таборового Українського народного університету, Вищих українознавчих курсів, Відділу православного богослов'я ВУ, Українського наукового інституту у Варшаві, зберегли й примножили науково-культурний потенціал, використовуючи демократичні інститути Польщі. Одне з центральних місць серед української академічної спільноти посідали професори І. Огієнко та В. Біднов, які активно співпрацювали у створенні й збереженні структур наукових та освітніх інституцій, сприяли поєднанню здобутків тогочасної європейської науки із суспільно-політичними очікуваннями українського національного руху, презентації доробку інтелектуалів на міжнародній арені. Крім співпраці в державній, науковій і педагогічній сферах, упродовж 20-х – початку 30-х рр. відносини обох учених розвивалися як дружні між членами їх родин.

Примітки:

¹ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 2 серпня 1924 // Arcyiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (далі – IPNW). Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 4-5

² Журнал засідання Ради Народних Міністрів за участю С. Петлюри 18 листопада 1920 року // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.3 / Упор. В. Сергійчук. К., 1999. С. 307.

³ Журнал засідання Ради Народних Міністрів за участю С. Петлюри 18 листопада 1920 року // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.3 / Упор. В. Сергійчук. К., 1999. С. 308, 312.

⁴ Potocki R. Українське wychódzstwo polityczne w Polsce (1920–1939) / R. Potocki // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 1996. № 3. S. 194.

⁵ Листи І. Огієнка до МЗС та С. Петлюри. 1921 р. // ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 26, 54, 55, 60, 85, 98 та ін.; Дозвіл Міністра освіти Польщі професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях та бібліотеках Варшавського університету. 23 березня 1921 р. // ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 419; Лист голови Ради студентських представників українського студентства в еміграції до І. Огієнка від 21 лютого 1921 р. // Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упор. та автор передмови В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 566, 568 та ін.

⁶ Antonowuch D. Проф. Василь Біднов // Свобода, Джерзи Сигі, 1935. 28 травня. №123. С. 3; Дорошенко Д. Життя й громадська діяльність проф. В.О. Біднова // Памяти професора Василя Біднова. Засідання Українського історико-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 року. Прага, 1936. С. 9.

⁷ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 4 січня 1928 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S.34.

⁸ Пам'ятки : Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968). Т. 2. Київ, 2001. С. 51, 57.

⁹ Там само. С. 61, 75.

¹⁰ Там само. С. 60, 93.

¹¹ Там само. С. 123.

¹² Там само. С. 99, 103.

¹³ Там само. С. 125, 131-133.

¹⁴ Там само. С. 133.

¹⁵ Там само. С. 144.

¹⁶ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 22 лютого 1923 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S.6.

¹⁷ Дорошенко Д. Життя й громадська діяльність проф. В.О. Біднова // Памяти професора Василя Біднова. Засідання Українського історико-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 року. Прага, 1936. С.10.

¹⁸ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 13 червня 1928 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S.42-43.

¹⁹ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 22 лютого 1923 // Там само . S. 4-5.

²⁰ Там само. S. 5-6.

²¹ Там само. S. 8-9.

²² Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 квітня 1923 // Там само. S. 10.

²³ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 18 квітня 1925 // Там само . S. 19.

²⁴ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 4 січня 1928 // Там само. S. 23.

²⁵ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 квітня 1923 // Там само . S. 12-13.

²⁶ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 квітня 1923 // Там само. S. 14.

- ²⁷ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 22 серпня 1928 // Там само. С. 48.
- ²⁸ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 квітня 1923 // Там само. С. 14.
- ²⁹ Т Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 серпня 1928 // Там само С. 48-49.
- ³⁰ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М. Ковальський // Український історик. 1995. Рік XXXII. Вип. 1-4 (124-127). С. 263.
- ³¹ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. 1928. №4. S.93.
- ³² Ковальський М. Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М. Ковальський // Український історик. 1995. Рік XXXII. Вип. 1-4 (124-127). С. 264.
- ³³ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 23 грудня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S. 28.
- ³⁴ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 25 вересня 1928 // Там само. С. 59-60.
- ³⁵ Телеграма В. Біднова та Л. Білецького до І. Огієнка. 22 жовтня 1928 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S. 51.
- ³⁶ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 25 травня 1928 // Там само. 1229/31. S. 34.
- ³⁷ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 4 січня 1928 // Там само. 1229/31. S. 23.
- ³⁸ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 29 жовтня 1928 // Там само. 1229/31. S. 59-60.
- ³⁹ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 25 травня 1928 // Там само. С. 34, 35.
- ⁴⁰ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 25 травня 1928 // Там само.. С. 36.
- ⁴¹ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 25 вересня 1928 // Там само. С. 29-30.
- ⁴² Лист В. Біднова до І. Огієнка. 29 жовтня 1928 // Там само. С. 59.
- ⁴³ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 31 жовтня 1928 // Там само. С. 62.
- ⁴⁴ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 29 жовтня 1928 // Там само. С. 61; Портнов А.В. Наука у вигнанні : наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. Харків, 2008. С. 134.
- ⁴⁵ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 29 жовтня 1928 // Там само. С. 60.
- ⁴⁶ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 20 січня 1929 // Там само. С. 65.
- ⁴⁷ Українські професори на польських університетах: Дві нові кафедри у Варшаві // Діло. 1929. 10 березня. Ч.53. С. 1.
- ⁴⁸ Цит. за: Портнов А.В. Наука у вигнанні : наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008. С. 135
- ⁴⁹ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 16 квітня 1930 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S. 67; Лист В. Біднова до І. Огієнка. 12 липня 1930. S. 68, 73.
- ⁵⁰ Ульяновський В.І. В.О. Біднов // Укр. іст. журн. 1992. №10. С. 90.
- ⁵¹ Лист І. Огієнка до О. Назарука. 13 квітня 1933 р. // ЦДІАУ у Львові, ф. 359, оп. 1, спр.226, арк. 6.
- ⁵² Іларіон Митр. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. Вінніпег, 1963. Т.1. С. 229.
- ⁵³ Визитівка «Василь Олександрович Біднов. Професор університету» // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/31. S. 75-91.
- ⁵⁴ Лист В. Біднова до І. Огієнка. 5 січня 1935 // Там само. С. 74.
- ⁵⁵ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 255.

Kopylov Serhiy. Vasyl Bidnov and Ivan Ohiienko (to the History of Relations and Cooperation in 1920-1935). The article analyzes collaborative relationship of the prominent state, educational figure, rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University Ivan Ohiienko with the famous Ukrainian church researcher, historian, professor Vasyl Bidnov during the period of political emigration. It emphasizes that the relations of the Ukrainians, who were part of the

restored Polish state, with the power structures remained tense during the interwar period of the twentieth century. Despite this, Ukrainian intellectuals were able to group around a number of scientific and educational centers – Ukrainian People's University, Higher Ukrainian Studies Courses, Department of Orthodox Theology of Warsaw University, Ukrainian Scientific Institute in Warsaw. They preserved and developed scientific and cultural potential using the democratic institutes of Poland. The author highlights tense relations in different periods of Ukrainian emigration in Poland and Czechoslovakia.

Professors Ivan Ohienko and Vasyl Bidnov took central places among the Ukrainian academic community in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. They actively cooperated in the creation and preservation of structures of scientific and educational institutions, contributed to the unity of the achievements of European science of that time and the socio-political expectations of the Ukrainian national movement, presented intellectual achievements on the international stage. On the basis of unpublished epistolary materials from the archives of the Institute of National Memory – Commission for the Investigation of Crimes against the Polish People – and other sources the author collected important information which opens new perspectives for further in-depth study of the life and scientific, creative and pedagogical emigration activity of these prominent public figures, gives perspective to reconstructing their complex, sometimes conflicting mental world. It was founded out that apart from cooperation in the state, scientific and pedagogical spheres, both scientists developed friendly relations between the members of their families during the 1920s and early 1930s.

Keywords: Ivan Ohienko, Vasyl Bidnov, cooperation, letters, Ukrainian emigration, Poland.

Отримано: 23.10.2019

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.82-100

УДК 001:061:94+908:378.4(477.43-21) «1995/2020»

Лев Баженов

В ІМ'Я УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ПОДІЛЛЕЗНАВСТВА. ДО 25-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ ПРИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Баженов Лев. В ім'я української історичної науки та поділлєзнавства. До 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. На основі документів поточного архіву Центру дослідження історії Поділля, наукової літератури, присвяченій діяльності та використанню власного досвіду з керування його роботою у статті розглянуто і проаналізовано три головні етапи функціонування установи на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту (нині – національний університет) від часу створення 1 червня 1995 і до кінця 2019 років. Характеризуються початки праці Центру, які припали на 1995-2000 рр. і пов'язані з його формуванням, становленням і утвердженням у Подільському регіоні та перші результати науково-дослідної, науково-методичної і видавничої роботи на ниві історичного краєзнавства і поділлєзнавства. Розглядається другий етап подвижництва Центру (2001-2012), коли установа мала обласне бюджетне фінансування і діяла як державно-наукова й досягла найвищих показників своєї творчої праці і зайняла авангардні позиції в краєзнавчому русі Хмельниччини і Вінниччини та в історико-регіональних дослідженнях. Висвітлюється заключний етап роботи Центру (2012-2019), коли він знову перейшов на громадсько-наукові засади функціонування. Тим не менше, його почесними і дійсними членами та співробітниками здійснено майже 200 окремих поділлєзнавчих видань, налагоджена тісна співпраця з вищими навчальними та загальноосвітніми навчальними закладами, державними історико-культурними заповідниками, музеями, бібліотеками, краєзнавчими товариствами та інституціями, що дозволило Центру зберегти свої позиції у регіоні і реалізовувати важливі державні і обласні наукові програми і проекти з історичної регіоналістики та краєзнавства, з належними показниками прийти до відзначення в 2020 році свого 25-річчя.

Ключові слова: Поділля, Центр дослідження історії Поділля, історичне краєзнавство, регіоналістика, поділлєзнавство, науково-дослідна праця, науково-методична робота, видання, історіографія, етапи діяльності.

Баженов Лев. Во имя украинской исторической науки и подольского краеведения. К 25-летию деятельности Центра исследования истории Подолья Института истории Украины НАН Украины при Каменец-Подольском национальном университете имени Ивана Огиенко. На основании изучения текущего архива Центра

исследования истории Подолии, научной литературы, посвященной деятельности и использования собственного опыта по руководству его работой в статье рассмотрено и проанализировано три главных этапа функционирования институции, которая учреждена на историческом факультете Каменец-Подольского пединститута (ныне национальный университет) от начала создания 1 июня 1995 и до конца 2019 годов. Характеризуются первые годы работы Центра, которые припали на 1995-2000 гг. и связаны с его формированием, становлением и утверждением в Подольском регионе, и первые результаты научно-исследовательской, научно-методической и издательской работы на поприще исторического краеведения и подольеведения. Рассматривается второй этап подвижничества Центра (2001-2012), когда он имел областное бюджетное финансирование и действовал как государственно-научная институция и достигла высоких показателей своего творческого труда и заняла авангардные позиции в краеведческом движении Хмельниччины и Винниччины в историко-региональных исследованиях. Освещается заключительный этап работы Центра (2012-2019), когда он снова перешел на общественно-научные основы функционирования. Тем не менее, его почетными и действительными членами и сотрудниками также осуществлено почти 200 отдельных подольеведческих изданий, налажено тесное сотрудничество с высшими учебными и общеобразовательными учебными заведениями, государственными историко-культурными заповедниками, музеями, библиотеками, краеведческими обществами и институциями Подолии и других регионов Украины, что позволило Центру сохранить свои позиции в регионе и реализовать важные государственные и областные научные программы и проекты по исторической регионалистике и краеведению, с хорошими результатами подготовиться к празднованию в 2020 году своего 25-летия.

Ключевые слова: Подолия, Центр исследования истории Подолии, историческое краеведение, регионалистика, подольеведение, научно-исследовательская, научно-методическая работа, издания, историография, этапы деятельности.

З постановням незалежної демократичної Української держави і бурхливим її національно-культурним відродженням виникла гостра потреба подолати глибоку кризу вітчизняної історичної науки, породженої радянською тоталітарною системою та ідеологією, визначити шляхи підняття її престижу та перебудови в контексті національних інтересів і створення об'єктивної історичної правди про минуле і сучасність України та її народу.

Все це призвело до структурних змін у діяльності Інституту історії України НАН України. Серед низки інноваційних реформ цього закладу був взятий на озброєння проект тоді ще молодого директора установи академіка НАН України Валерія Смолія. Суть проекту полягала в тому, щоб Інститут історії України у своїй діяльності налагодив тісну співпрацю з вченими-істориками закладів вищої освіти, науковцями і краєзнавцями регіонів України з тим, щоб активізувати, збагатити і координувати спільні всеукраїнські і регіональні історичні дослідження згідно з новими концептуальними та теоретико-методологічними засадами й, таким чином, вивести вітчизняну історичну науку на якісно новий рівень розвитку.

За проектом В. Смолія, у 1995 році Інститут історії України заснував 10 регіональних науково-дослідних центрів при закладах вищої освіти, які б своєю

творчою діяльністю охопили б всю територію України. З-поміж цих науково-громадських інституцій 1 червня 1995 року спільним наказом директора В. Смоля та ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту професора А. Копилова на історичному факультеті педвишу був утворений Центр дослідження історії Поділля установ-співзасновників, якому судилося ось уже 25 років гідно служити в ім'я української історичної науки і поділлєзнавства¹.

За часи свого функціонування Центр дослідження історії Поділля знайшов широке відображення у монографіях його керманічів Л.В. Баженова², С.Д. Гальчака³, В.С. Прокопчука^{4, 5}, «Студіях Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля»⁶, наукових журналах^{7, 8}, наукових збірниках^{9, 10} багатьох публікаціях у періодиці й, таким чином, набув визнання в науковому, освітньому і культурному просторі України. В цьому матеріалі ми ставимо за мету підсумувати пройдений шлях Центром дослідження історії від своїх витоків до сьогодення та визначити його творчий доробок і внесок у розвиток наукового поділлєзнавства.

За 25 років діяльності Центр дослідження історії Поділля, який діє на статутних засадах 1995 і 2001 років, затверджених установами-засновниками, пройшов три головні етапи свого становлення і розвитку: 1) від 1995 – до початку 2001 рр., коли він діяв як науково-громадська інституція; 2) від травня 2001 – по липень 2012 рр., коли завдяки фінансуванню його роботи із обласного бюджету функціонував як державно-наукова; 3) від 2012 і до 2020 рр. – знову працює як науково-громадська.

Перший етап роботи Центру дослідження історії Поділля був часом свого формування і становлення, утвердження позицій у науковому житті й краєзнавчому русі Хмельницької та Вінницької областей, визначення напрямів, пріоритетів і потреб історико-регіональних досліджень в умовах реформування української історичної науки, об'єднання навколо себе активу соратників-поділлєзнавців (дійсних і почесних членів Центру). В цей період Центр став організовувати свої перші міжнародні, всеукраїнські, регіональні науково-краєзнавчі та практичні конференції, симпозіуми, круглі столи, підготовку і видання під власним грифом та рекомендаціями вченої ради до друку наукових і науково-популярних праць, наукових збірників, збірників документів і матеріалів, путівників, навчальних посібників, перевидань раритетної літератури з історичної регіоналістики і краєзнавства Поділля.

Оскільки Центр не мав цільового фінансування, то він, крім визначеного установами-засновниками громадського штату правління (дирекції) та вченої ради, прийняв до свого складу у 1995-1996 рр. 4 почесних та 42 дійсних членів з числа вчених, освітян і краєзнавців, а вже станом на 2000 р. налічував 16 почесних і майже 100 дійсних членів з числа відомих дослідників Поділля як з Хмельниччини й Вінниччини, так і майже зі всіх регіонів України, в тому

числі зарубіжних учених з Польщі, Словаччини, Німеччини, Канади, Росії та Японії¹¹, яким були вручені членські посвідчення встановленого зразка. Таким чином, Центр почав діяти як науково-громадська установа та, водночас, як науково-громадське товариство, що значно розширило можливості його праці.

В контексті розбудови цієї інституції, у жовтні 1999 р. було засновано першу філію – Теофіпольський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині у складі 10 осіб місцевих краєзнавців. Її очолив відомий краєзнавець України, почесний професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського педінституту І.А. Стасюк (1929-2009)¹². За десять років діяльності ця філія та її завідувач видали до 20 солідних краєзнавчих книг про Теофіпольщину, з помірних яких чільне місце в історіографії регіону посіли «Трагічні долі репресованих теофіпольців (реабілітовані історією)» (2000, т. 1-2), «Історія Теофіпольщини. Історичний нарис і збірник документів» (2003, 2007, т. 1-2), «Історія міст і сіл Теофіпольщини» (2005-2007) та ін. З 2009 р. науковцям і подвижникам краєзнавства щорічно вручається обласна Премія імені Івана Стасюка в галузі створення історії міст і сіл Хмельниччини¹³.

Важливим підґрунтям для розвитку поділлязнавчих досліджень у контексті новітніх теоретико-методологічних засад історичної науки відіграли видані монографії керівників Центру Л.В. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.» (1995) та В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (1995; 2013), а також книги членів правління Центру доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка «Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки Красилівського району», кандидатів історичних наук, доцентів І.В. Рибак «Зіньків в історії Поділля», М.Б. Петрова «Вірмени на Поділлі» (всі вийшли у 1995 р.). Ці видання визначили напрями досліджень Центру на перспективу, стали підтримкою діяльності новоствореної установи.

У вересні та жовтні 1995 року Центр дослідження історії Поділля виступив організатором проведення потужних всеукраїнського наукового симпозіуму «Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження», присвяченого 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького (в його роботі взяло участь 115 науковців і краєзнавців зі всіх регіонів України¹⁴), та всеукраїнської VIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, у серпні 1996 року представники історичного факультету та Центру Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.В. Трубочанінов, М.Б. Петров, В.С. Степанков, І.В. Рибак були задіяні в організації і проведенні науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії», а в листопаді 1996 року у м. Могилів-Подільському – Першої Могилів-Подільської історико-краєзнавчої конференції, які завершилися виданням солідних наукових збірників за результатами їх роботи]. Водночас Центр виступив співорганізатором першої (1998) та другої (2000) всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій

«Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій». Відтоді ці науково-краєзнавчі зібрання періодично проводяться Центром до сьогодні, які фактично визначають етапи розбудови краєзнавчого руху та історико-поділезнавчих досліджень. Центр взяв саму активну участь в проведенні 23-24 червня 1999 року міжнародної наукової конференції «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки», яка налічувала 150 учених, краєзнавців зі всіх областей України та Польщі, з яких було 22 дійсних членів Центру. За матеріалами конференції видано однойменний науковий збірник обсягом 40,0 друкованих аркушів¹⁵.

Запам'яталася участь Центру в організації і проведенні у вересні 1997 року всеукраїнського семінару-практикуму «Гуманітарні аспекти краєзнавчого руху в Україні», який зібрав переважно відповідальних за краєзнавчу і науково-дослідну роботу станцій юних туристів, центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. Центр дослідження історії Поділля тут сформував історичну секцію, на якій Л.В. Баженов виголосив доповідь «Історичні аспекти розвитку краєзнавчої роботи в Україні». В ході конференції її поважні учасники голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік П.Т. Тронько, завідувач відділу Інституту історії України доктор історичних наук Ю.А. Пінчук, його колега доктор історичних наук, професор Є.М. Скляренко та інші відомі вчені відвідали офіс Центру, познайомилися з його роботою, виданою поділезнавчою літературою. З цього часу патріарх українського краєзнавства П.Т. Тронько став прихильно ставитися до установи, співпрацювати з нею і всіляко підтримувати.

Загалом до 2000 року Центр виступив співорганізатором 12 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій та симпозіумів з виданням збірників за матеріалами їх роботи. Водночас було видано 8 наукових монографій, 10 книг, 11 наукових збірників, 5 навчальних посібників поділезнавчого спрямування, Центр взяв активну участь з 1995 року у виданні серійного науково-краєзнавчого збірника-альманаха «Хмельниччина: Дивокрай»¹⁶. 1998 року у світ вийшов перший збірник науково-краєзнавчих праць у двох томах «Освіта, наука і культура на Поділлі» (видано до 2019 р. 25 томів), який став головним науковим фаховим виданням з історичного краєзнавства в Україні й накопичив на своїх шпальтах колосальний поділезнавчий матеріал, котрий став важливим підґрунтям української історичної науки і національного краєзнавства. Його ініціатором створення і незмінним відповідальним редактором усіх томів є один з керманців Центру дослідження історії Поділля, академік НАН ВО України, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України О.М. Завальнюк.

Загалом у створенні та розгортанні діяльності Центру дослідження історії Поділля у 1995-2000 рр. відіграли почесні та дійсні члени директор

Інституту історії України НАН України академік В.А. Смолій, ректор педінституту професор А.О. Копилов, відомі вчені-поділезнавці цього ж вишу О.М. Завальнюк, А.Г. Філінюк, І.С. Винокур, М.Г. Кукурудзяк, С.В. Трубчанинов, М.Б. Петров, І.В. Рибак, А.Ф. Гуцал, В.С. Лозовий та інші, а також М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко (Подільська аграрно-технічна академія), С.Е. Баженова, В.М. Вінюкова (Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник), В.С. Прокопчук (м. Дунаївці), І.А. Стасюк (сmt. Теофіполь), П.Я. Слободянюк, А.В. Сваричевський, В.П. Мацько, Є.Д. Назаренко, Ю.І. Блажевич й інші (м. Хмельницький), В.Г. Берковський (м. Славута), П.С. Григорчук (м. Вінниця), В.В. Войтович (м. Могилів-Подільський) тощо. У цей період Центр активно співпрацював з своїми почесними членами професором Феліксом Кіриком (м. Краків), автором проекту створення і видання двох томів польською мовою «Кам'янець-Подільський. Студії з історії міста і регіону» (2000, т. 1)¹⁷, авторами яких виступили також члени Центру, та професором Хоккайдського університету Комікатою Мацузато (Японія), дослідником історії Правобережної України XIX століття¹⁸.

Запам'яталася зустріч у Центрі з професором Хоккайдського університету Комікатою Мацузато, який працював над документами у Кам'янець-Подільському міському державному архіві. Він вразив присутніх вільною розмовною українською мовою. З'ясувалося, що він досліджує історію селянства Правобережної України, в тому числі Поділля, у XIX – на початку XX ст. Цього вченого зацікавили проблеми селянства України та її регіонів. Сторони провели дискусію щодо розвитку історичної регіоналістики і краєзнавства в обох країнах на сучасному етапі. Японський учений визнав, що ці галузі знаходяться на вищому рівні поступу в Україні, погодився, щоб його обрали дійсним членом Центру, став надсилати йому власні опубліковані в США, Японії і Росії праці з своєї теми дослідження. Через два роки, у вересні 2002 року на історичному факультеті та в Центрі з'явився професор-докторант університету у м. Акіта Такесі Муцумура (Японія), науковим керівником якого виступав професор К. Мацузато і допоміг йому з науковим відрядженням до Кам'янця-Подільського. Т. Мацумура опрацьовував матеріали місцевого державного архіву, Центру та університетської наукової бібліотеки з історії селянства Поділля у першій половині XIX ст. та його антипоміщицьку боротьбу за свої права.¹⁹

З часу створення Центру дослідження історії Поділля він був пов'язаний з навчальними і науково-дослідними процесами на історичному факультеті рідного вишу, забезпечуючи викладання краєзнавчих дисциплін та організовуючи наукові дослідження викладачів і студентів в галузі історичної регіоналістики і поділезнавства. Водночас він став осередком науково-методичної допомоги в цій галузі у написанні аспірантами і здобувачами дисертаційних, а для студентів – конкурсних та дипломних робіт, для старшокласників – творчих праць до

олімпіад та в системі Хмельницького відділення МАН. За п'ять років діяльності Центру до нього звернулися з консультаціями та іншою допомогою 10 аспірантів, 23 студентів-дипломників не тільки з рідного історичного факультету, але й Київського, Чернівецького національних університетів, Вінницького державного педагогічного університету, а також десятки вчителів історії та старшокласників²⁰. Водночас, співробітники Центру С.Е. Баженова, Е.М. Зваричук, О.Л. Баженов, О.М. Кошель, В.Л. Логвіна, В.А. Нестеренко, В.В. Малий, Ю.В. Телячий та інші за цей період здобули наукову ступінь кандидата історичних наук, або підготували до захисту кандидатські дисертації з поділезнавчої тематики.²¹

У червні-вересні 2000 року відбулися в Києві, на Вінниччині і Хмельниччині урочисті засідання активу Центру, публікації в наукових виданнях та часописах, присвячені п'ятиріччю діяльності установи, які засвідчили той факт, що ця інституція відбулася і утвердилася в областях Поділля й стала провідною в науковому краєзнавстві регіону. Результати діяльності Центру за п'ятиріччя діяльності проаналізовані і оприлюднені на шпальтах «Українського історичного журналу»²², у «Матеріалах X Подільської історико-краєзнавчої конференції»²³ та інших виданнях. Визнанням заслуг Центру в краєзнавчому русі та регіональних дослідженнях стало нагородження в ці роки Хмельницькою обласною премією в галузі історико-краєзнавчих досліджень імені Юхима Січінського його дійсних членів В.С. Винокура, В.С. Прокопчука, Л.В. Баженова та ін.²⁴

Другий етап роботи Центру дослідження історії Поділля (2001-2012 рр.), який став «зоряним» часом діяльності та найбільших його звершень, започаткувався від часу публікації 23 січня 2001 р. Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», в якому надавалася державна підтримка роботі центрів регіональних досліджень. Відповідно до цього Указу Хмельницька облдержадміністрація з травня 2001 року забезпечила фінансування введених штатних наукових посад Центру через обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, який приєднався до установ-співзасновників Центру дослідження історії Поділля. На Центр було покладено брати організаторську та науково-редакторську участь у виконанні по Хмельниччині державної «Програми розвитку краєзнавства до 2010 року», створення історико-меморіальних томів «Книга Пам'яті України. Хмельницька область» (1995-1997, т. 1-10), «Зводу пам'яток історії та культури. Хмельницька область», «Реабалітовані історією. Хмельницька область», «Книга Скорботи України. Хмельницька область», «Освіта, наука і культура на Поділлі» та ін., сприяти інтенсифікації краєзнавчого руху та поділезнавчих досліджень, а також забезпечити освіту регіону навчальними посібниками та методичною літературою з історії рідного краю.²⁵

З 2001 року відбулася структурна перебудова Центру дослідження історії Поділля. Зокрема, президія правління установи фактично була перетворена на

кафедру, де працювали шість штатних наукових співробітників на ставку та 0,5 ставки окладу, яка вела щомісячно протокольні засідання і координувала всю діяльність Центру. В її складі структурно виокремилися: науково-дослідний сектор історії Поділля (завідувач – д.і.н., провідний науковий співробітник, професор Л.В. Баженов); сектор методології, теорії і практики історичного краєзнавства (д.і.н., професор В.С.Прокопчук); науково-методичний сектор історії краю (к.і.н., професор І.В. Рибак); сектор історії культури Поділля (д.і.н., старший науковий співробітник С.Е. Баженова), сектор історії міст і сіл (к.і.н., науковий співробітник, доцент А.О. Михайлик) та сектор бібліографії історії та історіографії Поділля. В структурі Центру створилися і активно діють до сьогодні з 1 лютого 2005 року Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині (завідувач – к.і.н., старший науковий співробітник, доцент А.М. Трембіцький), з 2006 року – Вінницька філія нашого Центру (директор – д.і.н., провідний науковий співробітник С.Д. Гальчак), з 2008 року – Центр Мархоцькознавства (м. Хмельницький, с. Миньківці Дунаєвського району) (завідувач – відомий краєзнавець В.А. Захар'єв), з 2009 року – потужний осередок у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (керівник – директор закладу О.Г. Погорілець) та інші. Водночас Центр спирався на наукову діяльність своїх 24 почесних і 148 дійсних членів з числа вчених і краєзнавців з усіх регіонів України і зарубіжжя, які займаються історичним поділлязнавством.²⁶

Крім установ-засновників Центру дослідження історії Поділля, провідну роль в його розбудові, підтримці і захисту інтересів відіграв Герой України, патріарх українського краєзнавства, голова ВСК-НСКУ, академік П.Т. Тронько (1915-2011). Завдяки цьому в роки з 2001 – до середини 2012 рр. Центр дослідження історії Поділля став авторитетним і провідним у розвитку наукових досліджень і краєзнавчого руху в регіоні і за цей час діяльності здобув найбільш вагомих творчих досягнень. Доказом є той факт, що в ці роки державно-наукова установа Центр дослідження історії Поділля була організатором, причетна до видань 54 монографій, 122 наукових і науково-популярних книг, 76 наукових збірників, у тому числі 16 томів збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі», 20 збірників документів і матеріалів, 15 передруків раритетної краєзнавчої літератури, 12 навчальних посібників, періодичних науково-краєзнавчих випусків «Хмельниччина: Дивокрай» (2004-2009), «Краєзнавець Хмельниччини» (з 2009 р.), «Наукові записки Центру Мархоцькознавства» (з 2009 р.), а також до захисту 20 поділлязнавчих докторських та кандидатських дисертацій, до проведення 102 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, симпозіумів і круглих столів. Понад 50 відсотків цих надбань належить власне Центру та його філіям і осередкам, що діють на Хмельниччині, більше 40 відсотків – Вінницькій філії Центру, яка потужно розбудувалася і досить плідно працює на стежі дослідження історії Східного Поділля.²⁷

Найбільш вартісним стало видання під грифом Центру семитомника відомого нинішнього генерала-історика, радника РНБО України М.В. Ковалю «Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни: міфи і реалії» (2011-2012), шеститомника за проектом і авторством П.Я. Слободянюка та співавторством дійсних членів установи «Місцеве самоврядування Хмельницької області: нариси історії місцевих громад» (2003-2004), двотомника І.А. Стасюка «Історія міст і сіл Теофіпольського району» (2005, т. 1-2), монографій В.С. Прокопчука «Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.» (2005), «Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.» (2009), С.Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.» (2011), О. Білецької «Поділля на зламі ХІV-ХV ст.» (2004), С.Е. Баженової «Юзеф Антоній Ролле» (2001, 2002), А.М. Трембіцького «Євфимій Сіцінський (1859-1937)» (2009), М.Б. Петрова «Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця ХVІІ-ХVІІІ ст.» (2008), О.М. Завальнюка «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921)» (2006), книг О.В. Будзея «Вулицями міста Кам'янця-Подільського» (2005), С.М. Єсюніна «Вулиці міста Хмельницького» (2005), шести книг М.Н. Дороша «Битва на Синій Воді 1362 року» (2010-2012), присвячених 650-річчю визволення Поділля від монголо-татарського іґа та чимало інших, які значно розширили різноаспектність наукового вивчення і популяризації історії Поділля.²⁸

З-поміж наукових зібрань за організаційною і науковою участю Центру дослідження історії Поділля варто виокремити проведення ХІ, ХІІ, ХІІІ Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій (2004-2010), І-ІІІ всеукраїнських конференцій «Місто Хмельницький в контексті України», ІІ-го Міжнародного наукового конгресу українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (м. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.), І-ІІІ міжнародних науково-практичних конференцій «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 2003, 2005, 2010), міжнародного наукового симпозіуму «Поляки на Поділлі: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 31 травня – 2 червня 2002 р.), всеукраїнської науково-методичної конференції «Історичне краєзнавство України: здобутки, проблеми, перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 17-18 жовтня 2002 р.), всеукраїнської науково-культурологічної конференції «Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині» (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 червня 2002 р.) та інших, які завершилися виданнями наукових збірників за матеріалами своєї роботи і відіграли важливу роль в розбудові і консолідації краєзнавчого руху в Україні та на Поділлі.²⁹

Запам'яталося проведення на базі Центру дослідження історії Поділля міжнародного наукового симпозіуму «Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори», присвяченого 100-річчю видатного вітчизняного вченого (м. Кам'янець-Подільський, 5-6 липня 2004 р.). До його організації долучилися Українське історичне товариство (США, Канада, Європа, Україна), Пряшівський університет (Словаччина) і Наукове товариство Шевченка та ін. Керували роботою симпозіуму, який зібрав 42 січинськознавців з Києва, Львова, Кишинєва (Молдова), Пряшева і Свидника (Словаччина) тощо, його співголови закордонний академік НАН України, професор, голова НТШ у Словаччині Микола Мушинка, проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського державного університету Анатолій Філінюк та директор Центру дослідження історії Поділля Лев Баженов. На засіданнях симпозіуму відбулося широке обговорення проблем дослідження життя, багатогранності творчості, педагогічної та громадсько-політичної діяльності Володимира Січинського в ім'я України.³⁰ З цього часу розвиток січинськознавства став пріоритетним в діяльності Центру. За рекомендаціями учасників симпозіуму у вересні 2004 року вчена рада Кам'янець-Подільського державного університету, відзначаючи заслуги в галузі дослідження історії України, в тому числі Поділля, присвоїла академікові Миколі Мушинці почесне звання професора свого закладу. Водночас його було обрано почесним членом Центру дослідження історії Поділля³¹.

Центр здійснював у 2001-2012 рр. підготовку та видання методичної літератури з історії рідного краю для вищої і загальної освіти на Поділлі. Для цього проведено низку всеукраїнських та обласних науково-методичних конференцій «Історичне краєзнавство в системі освіти Поділля: здобутки, проблеми, перспективи», впроваджені в загальну освіту Хмельниччини навчальні посібники І.В. Рибак «Хмельниччина. Рідний край в контексті історії України» (2002, 2007, 2010), В.С. Прокопчука «Учнівська дослідна робота» (2006), «Шкільне краєзнавство» (2011), Ю.А. Хоптяра «Етнологія» та ін.

Інституція надавала фахову науково-методичну краєзнавцям, аспірантам, магістрантам, студентам, учням – членам Малої академії наук України, які виконували поділезнавчі дослідження. Серед них понад 20 аспірантів і здобувачів стали кандидатами історичних наук, а відомі подвижники Центру С.Е. Баженова, С.Д. Гальчак, О.М. Завальнюк, В.С. Лозовий, Л.Л. Місінкевич, В.С. Прокопчук, стали в 2008-2012 рр. докторами історичних наук, професорами.

У жовтні 2005 року в Кам'янець-Подільському державному університеті відбулася урочиста наукова конференція, присвячена 10-річчю заснування та діяльності Центру дослідження історії Поділля, під час роботи якої відбулося широке обговорення функціонування та творчі надбання цієї установи, на яку прибули поділезнавці з усіх регіонів України та керівники установ-засновників.

18 діячів і подвижників Центру були нагороджені Почесними грамотами і Грамотами, Подяками Інституту історії України НАН України, ректоратів рідного університету, Вінницького державного педагогічного університету та Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, відбулася презентація виданих до цього ювілею книги Л.В. Баженова «Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики Поділля XIX – початку XX ст.» (2005) та наукового збірника «Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля» (2005, т. 1), в яких широко, докладно описано й узагальнено роботу Центру за 10 років діяльності та його почесних і дійсних членів, вміщена бібліографія їх публікацій. У червні 2010 року установа відзначила своє 15-річчя, а його результати достатньо проаналізовані і підсумовані у книзі С.Д. Гальчака,³² біобібліографічних покажчиках «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік» (2009),³³ в матеріалах XI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції,³⁴ у покажчику «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа професора Л.В. Баженова)» (2011)³⁵ та інших виданнях.

Співробітники Центру дослідження історії Поділля з 2001 р. активно співпрацювали і зріднилися з колективом Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, цілком ввійшли в його структуру, а їх керівника було введено до складу вченої ради цього закладу. Вони допомагали організовувати всеукраїнські і регіональні науково-методичні конференції, наради і семінари для потреб освіти, видавали посібники і підручники з історії рідного краю для школи, брали участь у проведенні конкурсів учнівських наукових робіт з історії та краєзнавства в системі Хмельницького відділення МАН, викладали на курсах підвищення кваліфікації вчителів історії цього інституту й, таким чином, суттєво впливали на розвиток шкільного краєзнавства, підвищували якісний рівень науково-дослідної і науково-методичної діяльності закладу.

3 липня 2012 року фінансування штатних посад співробітників Центру дослідження історії Поділля було припинено, а обласний інститут післядипломної педагогічної освіти вийшов зі складу установ-засновників Центру дослідження Поділля, що повернуло установу на громадсько-наукові засади функціонування. Настав третій, заключний, період діяльності Центру дослідження Поділля, який триває до сьогодні.

Проте нагромаджений з 1995 року досвід роботи Центру та сформований сталий актив його подвижників – почесних і дійсних членів, підтримка з боку установ-засновників Інституту історії України, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та правління Національної спілки краєзнавців України, потужна творча діяльність Вінницької філії Центру, співпраця з ДІКЗ «Межибіж» та іншими своїми осередками – забезпечили подальшу його активну науково-дослідну, методичну та видавничу діяльність,

зберегли його лідерство в краєзнавчому русі подільських областей. Мало того, з жовтня 2008 року і до сьогодні Центр дослідження історії Поділля відіграв значну позитивну роль у розбудові Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, більшість його почесних і дійсних членів стали членами НСКУ, керівники Центру професори Л.В. Баженов і С.Д. Гальчак очолили відповідно Хмельницьку і Вінницьку обласні організації НСКУ. Отже, Центр дослідження історії Поділля став надійною опорою у розбудові обласних Спілок краєзнавців, надав у розпорядження президії Хмельницької обласної організації НСКУ свій офіс у м. Кам'янці-Подільському та його технічні можливості, координує спільні щорічні плани роботи, разом видає науково-краєзнавчі збірники «Краєзнавець Хмельниччини» (2010-2019, вип. 1-10), у м. Хмельницькому – «Хмельницькі краєзнавчі студії» (2014-2019, вип. 1-22), «Наукові записки Центру Мархоцькознавства» (2009-2018, т. 1-9) та ін., взяв участь у розробці нового проекту обласної «Програми розвитку краєзнавства в Хмельницькій області до 2020 р.», яка затверджена сесією обласної ради 26 грудня 2014 року, тощо.

За період з липня 2012 до кінця грудня 2019 рр. за участю та рекомендаціями до друку Центру дослідження історії Поділля видано 20 монографій, 92 книги, 50 наукових збірників, 19 збірників документів і матеріалів, проведено 82 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, читань й захищено дійсними членами установи 4 докторських (А.Г. Філінюк, С.В. Маркова, М.П. Олійник, О.Б. Комарніцький) та 6 кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам історії та культури Поділля-Хмельниччини.³⁶

Серед наукових подільських монографій і книг цього періоду заслуговують на увагу видання подвижників Центру дослідження історії Поділля С.Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.» (вид. 2-е, 2013), «Ратна слава Вінниччини» (2015), «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни» (2015), «Друга світова війна на Поділлі (1939-1945)» (2018), В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (2014), «Дунаєвеччина: край і люди» (2013), В.П. Рекрута «Іполит Зборовський (1875-1937): на перехресті двох епох» (2014), О.А. Бакальця «Скарби Барської землі Поділля ХІV-ХХІVІІІ ст.» (2017), П.Я. Слободянюка «Енергетика Поділля: історія і сучасність» (2013), А.Г. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці ХХІVІІІ – на початку ХІХ ст.» (2013), С.М. Єсюніна «Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» (2015), В.А. Захар'єва і С.М. Шпаковського «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» (2015) та «Замки, фортеці, пізнiosередньовічні укріплення Хмельницької області», (2017), С.В. Маркової «Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи 1917-1933 рр.» (2015), І.П. Русого та інших співавторів «Старосинявщина в історії та документах» (2017), Ю.І. Блажевича

«Нариси історії православ'я Хмельниччини» (2017), А.В. Сварчевського «Подільська Голгофа ХХ століття» (2016), Л.В. Баженова і В.Л. Задорожнюк «Володимир Січинський і Україна» (2017), А.М. Трембіцького і К.В. Завальнюка «Отаман Яків Шепель» (2016), Л.А. Іваневич «Кость Широцький (1886-1919): науковець, просвітник, педагог» (2016), О.М. Завальнюка «Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я України» (2016) та чимало інших, які є серйозним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки та поділлезнавства.³⁷

З-поміж виданих за останнє п'ятиріччя збірників документів і матеріалів, до яких безпосередньо причетний Центр дослідження історії Поділля, варто віднести видання за участю активного свого члена, голову ради директорів центральних державних архівів України, кандидата історичних наук В.Г. Берковського, наукова творчість якого пов'язана з Хмельниччиною. Йому належать упорядкування документів з фондів центральних і Державного архіву Хмельницької області таких збірників, як «Націоналістичний рух опору на півночі Хмельниччини (1943-1948)» (2016), «Колективізація та голодомор на Славутчині 1928-1933 рр.» (2013), «Славута. Заснування і походження» (2012) та інші, а також автора-упорядника збірника С.Д. Гальчака «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом» (2013), автора-упорядника книги-альбому документів і матеріалів О.А. Бакальця «Скарби Поділля ХІV – середини ХVІІ ст.» (2017), упорядників видання О.М. Кошеля, В.С. Прокопчука і І.О. Старенького «Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського» (2014) тощо. Варто також відзначити подвижницьку діяльність О.М. Завальнюка в упорядкуванні разом з працівниками Державного архіву Хмельницької області В.Г. Байдичем, В.В. Галатиром, Ю.В. Олійником серії капітальних збірників документів і матеріалів з історії Другої світової війни на Хмельниччині, опубліковані у 2012-2018 рр.³⁸

Серед навчальних посібників, які підготовлені і видані дійсними членами Центру за останнє п'ятиріччя, варто віднести видрукувані для потреб студентів ВНЗ О.М. Завальнюка «Новітня історія України» (2012), С.В. Трубочанінова «Історична географія України» та «Історіографія проблем Української революції 1917-1921 рр.», О.Л. Баженова «Історія первісного суспільства» (2015), С.Е. Баженової «Екскурсологія», Ю.А. Хоптяра «Наукова інформація в архівній справі» (2016) та ін. Зазначимо, що керівники Центру Л.В. Баженов та В.С. Прокопчук є співавторами підручника для вишів «Основи краєзнавства» (Харків, 2015, друге вид., 2016). Загальноосвітня школа Хмельниччини досі послуговується підручником з грифом Міністерства освіти і науки України І.В. Рибак «Хмельниччина. Історія рідного краю» (2010).

Значним досягненням Центру стали участь в організації та проведенні ХІV (2014) та ювілейної ХV (2017) всеукраїнських Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій, приурочених відповідно до 200-річчя від дня

народження Т.Г. Шевченка та 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., П-ХІХ всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (2009-2019), двох всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Хмельниччина в контексті історії України» (2012, 2017 рр.), присвячених відповідно 75-ти і 80-річчю утворення Хмельницької області, п'ятої та шостої всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій» (2013, 2018), всеукраїнських конференцій «Славутчина та Правобережна Україна в історії України» (2014, 2017), «Вінковеччина в історії Поділля» (2015, 2019) та чимало інших. Водночас, на Вінниччині Центр дослідження історії Поділля та його обласна філія організували проведення III-ї (2014) і IV-ї (2016) міжнародних науково-практичних конференцій «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», IV-VI Могилів-Подільських, перших Тиврівської, Хмельницької, Чернівецької, Шаргородської, двох Мурованокуриловецьких всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій (2014-2019), міжнародних наукових конференцій у Вінниці «Вірмени на Поділлі» (2016 й ін.³⁹ Усі названі зібрання завершилися виданнями і презентаціями наукових збірників за результатами їх роботи, які суттєво поповнили бібліотеку «Подоліку». З іншого боку, всі ці зібрання є постійним місцем спілкування та обміну досвідом творчої праці, апробацією своїх пошуків та досліджень, зрештою, слугують для згуртування всієї науково-краєзнавчої спільноти навколо нагальних проблем поділлязнавства та позитивно впливають на діяльність краєзнавчих інституцій і товариств, в тому числі Центру дослідження історії Поділля.

Сьогодні Центр дослідження історії Поділля дієво співпрацює з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України та іншими краєзнавчими товариствами, що функціонують на Вінниччині та Хмельниччині, підтримує зв'язки з історичними факультетами і науковцями майже всіх вишів України, Варшавським університетом (Польща), Пряшівським університетом (Словаччина), з Хоккайдським університетом (Японія), університетом у Торонто (Канада) та ін. Зокрема, в 2019 р в результаті співпраці Центру дослідження історії Поділля, його Вінницької філії та Інституту голокосту в Росії у Нью-Йорку для потреб населення США було здійснено фундаментальне суто англomовне видання вінницьких краєзнавців Г. Потупчика та І. Кацапа про масові знищення євреїв нацистськими окупантами на Східному Поділлі, в так званій Трансністрії у 1941-1944 рр.⁴⁰

У 2019 р., підтримуючи реформи децентралізації адміністративно-територіальної системи на рівні районів України та створення об'єднаних територіальних громад, організував і провів 2 серпня потужну регіональну науково-краєзнавчу конференцію на базі Дунаєвської селищної ОТГ з виданням солідного наукового збірника матеріалів за результатами роботи

зібрання⁴¹ та презентацією книги дійсними членами Центру В.С. Прокопчуком і А.І. Камінською «Селище Дунаївці в сузір'ї громад»⁴² А 1 листопада цього ж року така ж конференція була проведена в Китайгородській ОТГ Кам'янець-Подільського району, що на Хмельниччині. Це нова стратегія діяльності Центру дослідження історії Поділля.

Варто констатувати, що перехід Центру дослідження історії Поділля під час заключного етапу діяльності на громадсько-наукові засади, ліквідація його штатних посад наукових співробітників, припинення державного бюджетного фінансування та мінімальна науково-технічна і матеріальна допомога установ-засновників Інституту історії України НАН України і Національного університету імені Івана Огієнка негативно позначилися на всій роботі установи. Практично Центр тепер не спроможний здійснювати самостійні великі наукові цільові завдання, програми і проекти, займатися видавничою роботою. Все це призвело до зниження кількісних показників результатів науково-дослідної, науково-методичної і видавничої праці за останнє п'ятиріччя. Тим не менше, Центр дослідження історії Поділля, перейшовши цілком на співпрацю у виконанні своїх планів з відомствами, іншими вишами, державними історико-культурними заповідниками та музеями, краєзнавчими структурами і товариствами, зі спонсорами, а головне, спираючись на ініціативу і підтримку своїх почесних і дійсних членів, які переважно за власні кошти створюють і видають наукові, науково-популярні та науково-методичні поділлязнавчі праці, станом на сьогодні зберігає свої позиції і займає авангардну роль в історико-регіональних дослідженнях і краєзнавчому русі на Хмельниччині та Вінниччині.

Беззаперечним доказом цього є той факт, що за час з 1 червня 1995 по 1 січня 2018 рр. під грифом, рекомендаціями або рецензуванням Центру, його почесними і дійсними членами, штатними і позаштатними науковими співробітниками опубліковано для потреб регіональної історії України та поділлязнавства 508 окремих видань, у тому числі 79 монографій, 222 наукових і науково-популярних книг, брошур, альбомів, довідників, покажчиків й путівників, 137 наукових збірників праць та матеріалів конференцій, симпозіумів, круглих столів та тематичних, 27 збірників документів і матеріалів, 22 книги перевидань раритетної краєзнавчої літератури, 20 навчальних підручників і посібників для вищої і загальноосвітньої школи, а також за участю Центру проведено 196 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, дійсними членами Центру захищено 15 докторських та 20 кандидатських дисертацій, пов'язаних з регіональною історією України.

Таку величезну творчу спадщину, пов'язану з діяльністю Центру дослідження історії Поділля, не можливо ні замовчувати, ні ігнорувати. Вона, ґрунтовно, поповнивши бібліотеку Подоліку, сьогодні і на перспективу потужно працює

на вітчизняну історичну науку, освіту і культуру України та поділлєзнавство, визначає подальші кроки історико-регіональних досліджень краю.

Проте позбавлений належної державної підтримки Центр сьогодні поступово втрачає свої позиції в краєзнавчому русі в умовах розбудови і зрослої конкуренції на тлі регіональних досліджень та видавництва краєзнавчої літератури всіх вищих навчальних закладів й новоутворених краєзнавчих структур (обласні організації НСКУ, Державні архіви Вінниччини і Хмельниччини, національні та державні заповідники й музеї), які для цього мають більші можливості. Виходом з такого становища було б перетворення Центру дослідження історії Поділля в державний науково-дослідний інститут поділлєзнавства з утворенням відповідних наукових відділів із затвердженими штатами наукових співробітників, бюджетним фінансуванням. Такий би інститут, з одного боку, став би дієвим координатором усіх наукових досліджень та видавництва поділлєзнавчої літератури, а з другого, – забезпечував би якісне виконання державних і обласних програм з підтримки краєзнавства, реалізацію масштабних програм і проєктів зі створення та видання багатотомних «Енциклопедії Поділля», «Історії міст і сіл України. Хмельницька і Вінницька області» у новій редакції, «Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область», фундаментальних монографічних книг, належних підручників і посібників для потреб освіти тощо.

Однак ми усвідомлюємо, що така реорганізація Центру можлива тільки в умовах покращення економіки України й настання миру. Тому він буде працювати поки у своєму статусі громадсько-наукової установи до кращих часів, робити все можливе, щоб і надалі займати належне місце в наукових дослідженнях та краєзнавчому русі регіону, прийти з гідними показниками діяльності до відзначення свого 25-річчя у червні 2020 р.

Примітки:

¹ Наказ про заснування Центру від 1 червня 1995 р. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка І; Баженов Л.В. Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському //Укр. іст. журн. 1997. № 2. С. 147-148.

² Баженов Л.В. *Alma mater* подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.). Кам'янець-Подільський, 2005. С. 170-254.

³ Гальчак С.Д. *Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.* Вид. 2-е, випр. і доп. Вінниця, 2013. 660 с.

⁴ Прокопчук В.С. *Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст.* Кам'янець-Подільський, 2009. 600 с.

⁵ Прокопчук В.С. *Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність.* Кам'янець-Подільський, 2014, 330 с.

⁶ Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2005. С. 4-75.

⁷ Баженов Л.В. П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України // Укр. іст. журн. 2001. № 2. С. 154-157.

⁸ Баженов Л.В. Центр дослідження історії Поділля в Кам'янці-Подільському // Краєзнавство: наук. журнал. Київ, 2005. № 1-4. С. 31-34.

⁹ Баженов Л.В. Про діяльність Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті // Регіональна історія України: зб. наук. ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2008. Вип. 2. С. 291-296.

¹⁰ Баженов Л.В. Центр дослідження історії Поділля і бібліотеки Хмельниччини // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 503-508.

¹¹ Списки почесних і дійсних членів Центру дослідження історії Поділля станом на 2000 рік // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 1.

¹² Папка «Теопільський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині (1999-2009) // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля,

¹³ Про премію Хмельницької обласної організації НСКУ за створення історії міст і сіл Хмельницької області імені Івана Стасюка // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 3-4.

¹⁴ Програма Всеукраїнського наукового симпозиуму «Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького». М. Кам'янець-Подільський, 22-23 вересня 1995 р. Кам'янець-Подільський, 1995. 16 с.

¹⁵ Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 1995-2000 рр. // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2, звіти Центру.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С. 189.

¹⁸ Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu /pod red. Feliksa Kiryka. Krakow, 2000. T. 1. 500 s.

¹⁹ Баженов Л.В. Стаття японського історика про селянство Поділля першої половини XIX ст. //Хмельниччина : Дивокрай: всеукр. науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський, 2004. № 1-2. С. 41-44.

²⁰ Папка «Науково-методична робота Центру досл

²¹ Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 1995-2000 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2, звіти Центру.

²² Баженов Л.В. П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. С. 154-157.

²³ Л.В. Баженов. Перші п'ять років діяльності Центру дослідження історії Поділля // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 22-25.

²⁴ Лауреати обласних премій Хмельниччини. Біобібліографічний покажчик. Хмельницький, 2004. 64 с.

²⁵ Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С. 196-197.

²⁶ Там само. С. 332-341

²⁷ Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 2001-2012 рр. // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Див.: Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого).

Збірник наукових праць /редкол.: О.М. Завальнюк (голова), Л.В. Баженов (наук. ред.), М. Мушинка та ін. Кам'янець-Подільський, 2005. 140 с.

³¹ Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С.234-235.

³² Гальчак С.Д. Регіонаознавча інституція Східного Поділля: Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля (2006 – поч. 2010 рр.). Вінниця, 2010. 160 с.

³³ Баженов Л.В. 10 років Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: рек.-бібліограф. покажчик. – Хмельницький, 2004. С. 40-43.

³⁴ Баженов Л.В. До 10-річчя Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 14-18.

³⁵ «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа професора Л.В. Баженова: біобібліографічний покажчик. Кам'янець-Подільський, 2011. 204 с. (Наукові школи університету, вип. 12).

³⁶ Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 2012-2017 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 4.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Gregori Pogonchik, Izzia Katsap. The bleeding wound Holocaust in Transnistria 1941-1944. Vinnitsia: LLC “Mercury-Podillia”, 2019. 556 p.

⁴¹ Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Селищу Дунаївці – 105. Збірник науково-краєзнавчої конференції. Вип. VIII /редкол.: В.С. Прокопчук (голова), Л.В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2019. 560 с.

⁴² Прокопчук В.С., Камінська А.І. Селище Дунаївці в сузір'ї громад : історико-краєзнавчий нарис. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2019. 560 с.

Bazhenov Lev. Named after Ukrainian historical science and the science of Podillya. To 25-years activity of center research of Podillya`s history, Ukrainian history institute NAN in Ukraine at Kam'ianets'-Podil'skyi national university named by Ivan Ohienko. Based on working at current archive in Center of research of Podillya`s history , scientific literature, to the devoted activity and the using own experience from a management his work in the article is considered and analysed three the main stages of functioning establishment on the historical faculty of pedagogical institut in Kam'ianets'-Podil'skiy (nowadays the National university) from time of creation at June,1 1995 and to the end of 2017 years. In particular, beginning of Center`s work is characterized, that was started in 1995-2000 and related to its forming, becoming and statement in the Podilsk region and its first scientific, scientifically-methodical and publishing results on the field of historical study of a particular region and the science of Podillya. The second stage of selfless devotion of Center (2001-2012) is examined, when establishment had the regional budgetary financing and operated as state-scientific and attained the greatest indexes of the creative labour and occupied vanguard positions in regional motion of Khmelnichyna and Vinnitska regions in a historical researches. The final stage of the Center`s work (2012-2017) is illuminated, when it again passed to public-scientific principles of functioning. Nevertheless almost 200 separate editions about science of Podillya are done by the most honoured and actual members and employees. A close collaboration is adjusted with higher educational and general educational establishments, state historical and cultural reserves, museums, libraries, regional societies and institutes, that allowed the Center to save the positions in the region and realize the important government and regional scientific programs and projects from historical regions

analitics and studies of a particular region, with the proper indexes to come for the celebration of the 25years work in 2020.

Keywords: *Podillya, Center of Podillya`s history research, historical study of a particular region, science of regions, science of Podiilya, research labour, scientifically-methodicalwork, edition, historiography, stages of activity.*

Отримано: 17.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.100-113

УДК 902(477)(092)Винокур:903'16

Віталій Гуцал

РОЗРОБКА ІОНОМ ВИНОКУРОМ КОНЦЕПЦІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Гуцал Віталій. Розробка Іоном Винокуром концепції черняхівської культури.

У статті висвітлено погляди І. Винокура на формування угруповань черняхівської культури від верхів'їв Дніпра, Західного Бугу до Середнього Наддніпров'я, від Прип'яті до Чорноморського узбережжя і Нижнього Дунаю, а також Молдови й частково Румунії та Південно-Східної Польщі. Відзначено, що він звертав увагу на те, що у Верхньому Подністров'ї до зарубинецько-пшеворського субстратного підґрунтя черняхівської культури додалися елементи липецької культури, а в Середньому Подністров'ї вона сформувалася на підставі зарубинецьких, східнопшеворських, фракійських, сарматських та вельбарських компонентів. Черняхівські старожитності мали відбитки цих культур, але їх основа залишалася слов'янською. Вчений відзначав, що ця культура включала до свого складу представників різних етносів, але її ядром були заселені слов'янськими племенами території Лісостепу між Верхньою та Середньою Наддніпрянщиною й Середньою Наддністріящиною. Черняхівська культура впродовж майже двох століть була головним чинником соціально-економічних процесів на цих землях, вчиняла безпосередній вплив на формування праукраїнського етносу та його еволюцію.

Накопичені цим конгломератом знання, вважав І. Винокур, були місткими й застосовувалися в різних сферах. У першу чергу це проявилось у створенні оригінальних календарів, розвитку метрологічних понять, писемності та медичних знань. До такого висновку вчений дійшов на підставі аналізу результатів розкопок ряду поселень (с. Ружичанка, Бакота, Іванківці, Велика Слобода, Ставище та ін.), могильників (с. Ружичанка, Раковець, Баглаї, Бернашівка та ін.) та капищ (с. Іванківці, Ставчани, Бакота та ін.). І. Винокур вважав, що, за свідченнями античних авторів (Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра та ін.), венедами слід вважати племена зарубинецької та східнопшеворської культур, на основі яких сформувалася черняхівська культура, старожитності якої разом із корчацько-празькою, пеньківською, колочинською культурами відносив до антив і склавинів.

Ключові слова: *Іон Винокур, черняхівська культура, слов'яни, етноси.*

Гуцал Віталій. Разработка Ионом Винокуром концепции черняховской культуры. *В статье освещены взгляды И. Винокура на формирование группировок черняховской культуры от верховьев Днепра, Западного Буга до Среднего Приднепровья, от Припяти до Черноморского побережья и Нижнего Дуная, а также Молдовы и части Румынии и Юго-Восточной Польши. Обращал внимание на тот факт, что в Верхнем Поднепровье к зарубинецко-пшеворскому субстратному основанию черняховской*

культури добавились елементи ліпецької культури, а в Середньому Поднісестров'ї вона сформувалась на основі зарубинецьких, східнослов'янських, фракійських, сарматських і вельбарських компонентів. Черняхівські древності мають відбитки цих культур, але їх основа залишалась східнослов'янською. Ця культура включала в свій склад представителів різних етносів, але її ядром були заселені східнослов'янськими племенами території Лісостепу між Верхнім і Середнім Придніпров'ям, і Середнім Поднісестров'ям. Черняхівська культура на протязі майже двох століть була головним фактором соціально-економічних процесів на цих землях, здійснювала безпосереднє вплив на формування протодніпровського етносу і його еволюцію.

Накоплені цим конгломератом знання, вважав І. Винокур, були величезними і застосовувалися в різних сферах. В першу чергу це проявилось в створенні оригінальних календарів, розвитку метеорологічних понять, писемності і медичних знань. К такому висновку вчений прийшов на основі аналізу результатів розкопок ряду поселень (с. Ружичанка, Бакота, Іванківці, Велика Слобода, Ставище і др.), Могильників (с. Ружичанка, Раковець, Баглай, Бернашівка і др.) і капищ (с. Іванківці, Ставчани, Бакота і др.). І. Винокур вважав, що, за даними античних авторів (Іордана, Прокопія Кесарійського, Менандра і др.), венедами слід вважати племена зарубинецької і східнослов'янської культур, на основі яких сформувалась Черняхівська культура, древності якої разом з хорватсько-прагською, пенківською, колочинською культурами відносять до антів і склавинів.

Ключові слова: Іон Винокур, Черняхівська культура, східнослов'яни, етноси.

Спадщина відомого українського археолога, історика, краєзнавця, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного університету Іона Срульовича (Ізраїльовича) Винокура (1930–2006) є вагомим складовим вітчизняної історіографії.

Проведені за його участю й керівництвом польові дослідження дозволили виявити сотні різночасових археологічних пам'яток, здійснити розкопки десятків об'єктів на території Вінницької, Житомирської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької областей. Зроблені під час цих робіт наукові відкриття дали можливість по-новому реконструювати процес етногенезу східнослов'ян, важливою ланкою якого, за визначенням дослідника, були племена черняхівської культури (II–V ст.). Науковий доробок І. Винокура актуалізувався в роботах В. Барана¹, О. Майорова², Я. Онищука³, Л. Баженова⁴, В. Гуцала⁵, що стало підставою для узагальнення його внеску в розуміння загальноєвропейських процесів другої чверті I тис. н.е.

На середину 1950-х рр. (часу приходу І. Винокура в науку) вивчення черняхівської культури лише розпочиналося. Завдяки археологічним дослідженням Є. Махно⁶, Е. Симоновича⁷, М. Смішка⁸, М. Тиханової⁹, Г. Федорова¹⁰ відкрито чимало черняхівських пам'яток, розширена географія їхніх досліджень. Утім, дискусійними залишалися питання хронології, генетичної підоснови, локальних варіантів, етнічного складу черняхівської культури¹¹, що відкривало широке поле для діяльності перед науковцями, і цим скористався І. Винокур.

Працювати в цьому напрямку науковець розпочав відразу після закінчення вишу, проводячи спільно із співробітниками Житомирського краєзнавчого музею та студентами історичного факультету місцевого педінституту розвідкові обстеження старожитностей Волині. За короткий час (1953–1954 рр.) виявлено більше двадцяти пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, що дало змогу І. Винокуру спростувати тезу Р. Виєзжева про відсутність у цьому регіоні черняхівських пам'яток¹². Подальші самостійні дослідження поблизу сіл Пряжів і Корчак Житомирського р-ну лише підтвердили ці висновки, а поселення Слободище Бердичівського р-ну дало змогу досліднику вперше засвідчити в цій місцевості існування потужного комплексу з обробітку чорних і кольорових металів¹³.

Упродовж 1959-1961 рр. були проведені розкопки на поселеннях черняхівської культури поблизу с. Маркуші Бердичівського р-ну, де вивчалось наземне двокамерне житло та біля с. Іванківці Любарського р-ну. На останньому вдалося виявити наземну двокамерну будівлю з двома парами жорен, яка була інтерпретована як приміщення виробничого комплексу, розрахованого на безперебійне розмелювання великої кількості зерна. У зв'язку із цим, автор наголошував на значному, як для того часу, рівні вдосконалення мукомельного процесу¹⁴. Це відкриття, як і його трактування, було позитивно сприйняте науковцями¹⁵.

За короткий відрізок часу І. Винокур зумів реалізувати плани щодо створення належної джерельної основи для подальших досліджень. Він поринув у творчий процес і досить швидко видав монографію «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.»¹⁶. У книзі, на значно розширеній науковій базі, викладено бачення дослідника особливостей культурних утворень середини I тис., про що йшлося в нашій окремій роботі, присвяченій цим науковим студіям¹⁷.

У 1960–1961 рр. поблизу с. Киселів Чернівецької області археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура досліджені залишки чотирьох наземних жител III–IV ст., у 1966 р. – два наземних житла й заглиблена споруда в с. Ружичанка Хмельницького району¹⁸, згодом зафіксовані 12 житлових споруд на багатощаровому селищі Бернашівка Вінницької області¹⁹. Упродовж 1969–1980 рр. дослідник отримав відомості про 17 наземних і 40 напівземлянкових жител із вогнищами на кам'яній основі, глинобитними печами й печами-кам'янками під час археологічних розкопок поселення Бакота Кам'янець-Подільського району²⁰. Встановлено, що в домобудуванні черняхівців, залежно від регіону, продовжуються традиції їхніх попередників²¹.

У 1962 р. І. Винокур досліджував поховальний обряд на Киселівському могильнику в Припрутті, де в 12 захороненнях разом із черняхівським посудом виявлено керамічні форми, характерні для сарматських старожитностей. Це дозволило говорити про змішаний етнічний склад населення Дністро-

Прутського межиріччя в перших століттях I тис.²². У 1962–1963 рр. під його керівництвом проведені розкопки 18 захоронень на Раковецькому могильнику Збаразького району, кожне з яких супроводжувалося багатим інвентарем, зокрема бронзовими фібулами, пряжками, кістяними гребенями, залізними ножами, гончарними й ліпними посудинами, серед яких вирізняються два глиняних кубки сферичної форми із солярними знаками²³. Згодом були проведені розкопки на черняхівських могильниках у с. Баглаї Волочиського, с. Гнатки Старокостянтинівського, с. Пасічна Старосинявського²⁴, с. Рідкодуби Красилівського районів²⁵.

Результативними були дослідження 1965–1967 рр., проведені на могильнику поблизу с. Ружичанки Хмельницького району, де відкрито 73 поховання з тілопокладеннями й тілоспаленнями. Серед супровідного інвентарю виявлено численний керамічний посуд із жертвовою їжею, бронзові та срібні фібули, поясні пряжки, різноманітні підвіски й намисто. З'ясовано, що могильник є одним із найбільш ранніх на території Правобережної України й датується кінцем II – початком III ст., лише окремі захоронення відносяться до IV – початку V ст.²⁶. У 1968 р. у с. Устя Кам'янець-Подільського району археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті чотири поховання з бірітуальним обрядом захоронення, серед яких і дитяче захоронення²⁷. Згодом на поселенні в с. Бернашівка Могилів-Подільського району І. Винокуром відкриті й досліджені 12 поховань із бірітуальним обрядом, окремі з яких стратиграфічно перекривали житла середини – третьої чверті I тис. н. е., що підтверджувало функціонування селища в цей період, коли про існування могильника попередньої доби вже ніхто не пам'ятав²⁸. Остання обставина дозволила І. Винокуру уточнити хронологію деяких інших об'єктів Бернашівського поселення, а також визначити чимало спільних рис поховального обряду черняхівських племен Лісостепової смуги Правобережної України з обрядами зарубинецької й пшеворської культур.

Узагальнення результатів археологічних досліджень 1960–1980-х рр. дали підстави обґрунтувати висновок, що основою економічного життя населення племен черняхівської культури було орне землеробство, що підтверджувалося знайденим сільськогосподарським знаряддям: залізні наральники, леміші, серпи та обгорілі зерна злаків²⁹. На основі Іванківцевого мукомельного пристрою з'ясовано існування досконалої системи переробки продукції, яку обслуговували підготовлені фахівці³⁰. Водночас, скотарство суттєво доповнювало землеробське спрямування господарства черняхівців, про що свідчили численні знахідки кісток свійських тварин.

Значного розвитку у черняхівських племен досягли ремесла, які відокремилися від сільського господарства. Під час досліджень виробничих комплексів на Ружичанському поселенні І. Винокуром були виявлені залишки залізоровної печі-домниці зі скупченнями шлаків, крицевого заліза,

деревного вугілля³¹. Сліди залізобного виробництва зафіксовано також на поселеннях у Луці Врублівецькій, Бакоті, Бернашівці, де основними типами сиродутних горнів були ямні горни наземної конструкції із заглибленою в землю основою³². Великого вміння черняхівці досягли й у ковальській справі, й обробці кольорових металів³³. Останні використовувались переважно для виготовлення ювелірних прикрас, форми яких наслідували різні європейські зразки.

Майстри черняхівських племен виготовляли високоякісний кружальний посуд, що підтвердили чотири гончарні горни, знайдені в Бакоті, й один – у Лисогірці Городоцького району. Загалом, у межах України й Молдови гончарні горни виявлено на 30 черняхівських поселеннях. І. Винокур відзначив, що гончарна техніка черняхівців була результатом місцевого розвитку продуктивних сил суспільства при одночасному впливі античних і центральноєвропейських центрів. Він відкидав думки деяких дослідників, що начебто техніку гончарного виробництва було привнесено ззовні³⁴. Учений відстоював висновок, що запровадження гончарного круга, двоюрисних печей-горнів і виготовлення сірого гончарного посуду в історії лісостепових племен Південно-Східної Європи мало власну історико-культурну основу, витоки якої сягало епохи енеоліту³⁵. Серія документальних матеріалів і порівняльних таблиць із формами черняхівської кераміки, представлена І. Винокуром в монографії «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000), наглядно демонструвала, що гончарне виробництво черняхівців Лісостепу базувалося на місцевих традиціях зарубинецької та східно-пшеворської культур³⁶.

Високий рівень розвитку гончарного виробництва черняхівських племен у різних регіонах їх розселення, врахування характеристик соціальної структури, культурного й духовного розвитку дозволили І. Винокуру визначити характерні ознаки їх матеріальної культури і локальні етнічні особливості черняхівського етносу, де Дністро-Дніпровське межиріччя було й основною територією їхнього компактного розселення³⁷.

Зрештою, І. Винокур з'ясував, що орне землеробство черняхівських племен і рівень продуктивності праці дозволяли індивідуальне землекористування і сприяли появі інституту приватної власності, що свідчило про розрив з первіснообщинними порядками і процес переходу до класових форм суспільної організації. У черняхівців створилися соціальні й економічні передумови переходу до ранніх напівфеодальних утворень. Він припускав існування в черняхівському суспільстві елементів рабовласницького ладу, які ще не трансформувалися в рабовласницьку формацію. Розпад старих племінних і родових зв'язків та встановлення нових супроводжувався в черняхівських племенах процесом формування народності³⁸, який був перерваний гунською навалою, що мала жахливі наслідки.

І. Винокур дослідив жертovníки-капища черняхівського населення й кам'яні антропоморфні ідоли Середнього Подністров'я, виявлені на поселеннях і селищах середини та третьої чверті I тис. поблизу сіл Іванківці, Ставчани, Бакота, Калюс, Кремінна, Козлів, Непоротове тощо. Встановлено, що обожнення рослин, дерев, тварин у язичницькому світогляді ранньослов'янських племен Дністро-Дніпровського межиріччя поступово втрачало аморфний характер, на зміну яким прийшли людиноподібні божества³⁹.

Вчений особисто взяв участь у дослідженні язичницького ранньослов'янського комплексу в с. Ставчани Новоушицького району, центральне місце в якому займав кам'яний антропоморфний ідол – постать бородатого чоловіка в головному уборі конічної форми. У руках він тримав рiг – символ достатку, а в нижній частині спини було вибито силуетне зображення коня – найбільш міфологізованої в слов'янській традиції священної тварини, пов'язаної з культом родючості та смерті. Майже впритул до ідола було виявлено стелу конічної форми із зображенням круглого солярного знака на лицьовому боці. Навколо ідола й стели було відкрито залишки чотирьох вогнищ. Капище, на думку вченого, у II–V ст. було місцем жертвоприношення жителів Подністров'я на честь сонячного божества – Хорса (Даждбога)⁴⁰.

У 1969 р. експедицією під керівництвом І. Винокура відкриті залишки черняхівського жертovníка-капища на селищі поблизу с. Бакота Кам'янець-Подільського району. Була розчищена нижня частина тесаної антропоморфної скульптури-ідола і виявлені три ями, заповнені попелом, вугіллям, кістками тварин, уламками кераміки, що дозволило припустити, що жертovníк присвячувався вічно живому вогню і пов'язаний із давніми гончарськими майстернями⁴¹.

І. Винокур з'ясував, що більшість виявлених капищ були відкритого типу, оскільки населення черняхівських племен традиційно приносило жертви й проводило моління на честь язичницьких богів просто неба. Але інколи вони створювали святилища в приміщеннях, зокрема на поселеннях у Лепесівці та Ставчанах. На жертovníках-капищах масові ритуальні церемонії проводили волхви-жреці⁴². Усього в Подільському регіоні, за підрахунками вченого, виявлено майже 30 пунктів з ознаками язичницьких центрів з ідолами племен черняхівської культури⁴³. Ці кам'яні істукани наче ввібрали в себе загальні риси, характерні для релігії інших племен і народів на певному етапі їхнього соціально-економічного розвитку⁴⁴. Типологія антропоморфних кам'яних ідолів свідчила про самобутність давньої скульптури черняхівських племен й слов'янську приналежність населення Наддністрянщини першої половини, середини і третьої чверті I тис.⁴⁵. Ці слов'янські елементи мали чітко виражену самобутню індивідуальність, що була втілена в більш пізньому Збруцькому ідолі – Святівиті⁴⁶.

Заслугою І. Винокура є вивчення світогляду й духовної культури черняхівських племен, яким він присвятив серію статей⁴⁷ та монографію⁴⁸. На основі

аналізу археологічних матеріалів з певною символікою й знаками, які несли різні смислові навантаження вчений відтворив рівень знань давніх черняхівців про їх внутрішній світ і навколишню дійсність. Відзначено, що навіть тоді, коли символічні деталі вже переоформилися, стилізувалися, у них все ж таки легко вбачаються давні язичницькі образи, вловлюється давній зміст і форма⁴⁹. До них учений відніс такі магічні символи, як хрест, зигзагоподібні лінії, коло, що інколи поєднувалися з рослинним орнаментом⁵⁰. Останній, на думку дослідника, вказував на прямий зв'язок ідеї залежності родючості ґрунту від сонця⁵¹. У черняхівській орнаменталі він виокремив також зооморфні та антропоморфні мотиви, що мали не лише декоративне, але й магічне значення, підкреслював їх місцеве коріння, яке сягало часів енеоліту. Антропоморфізація зображень, як стверджував І. Винокур, особливо в кам'яній скульптурі демонструвала зміни в ідеології черняхівців у напрямку індивідуалізації божества⁵².

І. Винокур доводив, що уявлення черняхівців про навколишній світ мали утилітарний характер, але відзначав їх прагнення пізнати природні явища⁵³. У першу чергу це проявилось у створенні оригінальних календарів, нанесених на посудини, які знайдені в Лепесівці, Гнатках, Раковці та на інших пам'ятках⁵⁴. Вони фіксували звернення давніх землеробів лісостепу до небесних світил і відбивали осілий землеробський характер населення в першій половині I тис. н. е. Це було нагромадженням позитивного господарського досвіду в найважливішій для черняхівців галузі – сільському господарстві, що знайшло відбиття в народних святах та обрядах⁵⁵.

Накопичені населенням другої чверті I тис. н. е. знання, вважав І. Винокур, були місткими й застосовувалися в різних сферах, зокрема писемній. Остання розвивалася у двох головних напрямках: місцевій піктографії (типу «черт і рез») і використанні грецької та латинської азбуки⁵⁶. До таких висновків ученого спонукав аналіз прокреслених знаків й окремих літер алфавіту на кераміці. Він схилився до думки, що представники тодішнього суспільства знали елементи грецького й латинського письма, чому сприяло також розповсюдження в черняхівців римських монет із написами, що опосередковано створювало умови для знайомства з латиницею. Однозначну позицію І. Винокур зайняв і щодо використання черняхівськими племенами Дністро-Дніпровського межиріччя римської монети для потреб внутрішньої і зовнішньої торгівлі⁵⁷. Однак грошовий рахунок вів до поширення математичних знань і грамотності загалом. Дослідник був упевнений у тому, що питання про писемність черняхівського населення можна вважати доведеним⁵⁸.

Археологічні знахідки хірургічних інструментів вказували на обізнаність черняхівців у медицині, досвіді застосуванні лікарських трав, а також цілющих властивостей лазні, напівземлянка споруда якої була відкрита на поселенні в с. Усті (Хмельниччина). І. Винокур наводив цілком переконливі письмові й археологічні дані на користь такої ідеї⁵⁹.

Викликали довіру висновки дослідника щодо метрологічних понять ранньослов'янського суспільства, основою мір якого був антропометричний принцип. Повсякденні заняття будівельною справою, обмірювання земельних ділянок, інші господарські розрахунки емпірично визначали вільне володіння елементарними арифметичними й геометричними знаннями⁶⁰.

Вдалими були спроби І. Винокура на основі виявлених фрагментів тканин, шкіряних ременів, взуття й прикрас, а також письмових та етнографічних джерел реконструювати одяг тодішнього жителя Подністров'я. Встановлено, що для пошиття одягу застосовували грубі шерстяні й прості лляні тканини, а взуття виготовляли зі шкіри й лика. Якість цих виробів залежала від соціального й майнового статусу власника⁶¹.

Багаторічні дослідження племен черняхівської культури дозволили І. Винокуру провести демографічні підрахунки щодо загальної чисельності їх населення. Беручи за основу розмір поселень і число їх жителів, він встановив, що в III–V ст. у районі Дніпро-Дністровського межиріччя проживало майже 1,5-мільйонне населення⁶². Ці цифри були переконливими і палеоекономічно обґрунтованими на прикладі Бакотського поселення, де згідно з результатами розкопок функціонувало майже 40 жител, у кожному з яких мешкало 5–6 людей, а їх загальне число становило 100–110 жителів. Беручи до уваги родючість землі, потреби продуктів для однієї людини, запас зерна під наступні посіви й інші дані, І. Винокур підрахував, що жителі цього селища могли вирощувати до 450 ц зерна на рік і не лише забезпечувати свої потреби, але й щорічно поставляти на ринок до 135 ц збіжжя. Загалом, населення Середнього Подністров'я виробляло до 2 тис. ц товарного зерна⁶³.

Досліджені археологічні матеріали дозволили І. Винокуру датувати початок формування черняхівської культури межею II–III ст., основою якої стали субстратні археологічні культури: зарубинецька, гето-фракійська й східно-пшеворська з впливом культур Північного Причорномор'я та римських провінцій. За його спостереженням, на цей процес впливали носії культур перехідних груп пам'яток від фракійських до зарубинецьких, а поянешти-лукашівські й липицькі пам'ятки вважав змішаними за етнічними ознаками. Матеріальну культуру останніх він вважав археологічним еквівалентом контактної зони давнього слов'янського й північно-фракійського населення, хоча в старожитностях рубезу та перших століть нової ери зони Середнього Подністров'я превалювали праслов'янські племена⁶⁴.

І. Винокур відстоював думку, що формування черняхівської культури охоплювало територію від верхів'їв Дніпра, Західного Бугу до Середнього Наддніпров'я, від Прип'яті до Чорноморського узбережжя й Нижнього Дунаю, Молдови й частково Румунії та Південно-Східної Польщі й мало свою специфіку. Зокрема, у Середньому Подністров'ї черняхівська культура сформувалася на підставі зарубинецьких, східнопшеворських, фракійських, сарматських

і вельбарських компонентів⁶⁵. Водночас на території Верхнього Подністров'я вона мала інше субстратне підґрунтя – зарубинецько-пшеворську підоснову з елементами липицької культури.

Черняхівська культура включала до свого складу представників різних етносів, але її ядром були заселені слов'янськими племенами території Лісостепу між Верхньою та Середньою Наддніпрянщиною й Середньою Наддністріянщиною⁶⁶. Упродовж майже двох століть племена черняхівської культури були головним чинником соціально-економічних процесів на цих землях, мала безпосередній вплив на формування праукраїнського етносу та його еволюцію.

На підставі багаторічних досліджень І. Винокур визначив зарубинецьку й пшеворську культури (с. Громівка на Волині, с. Бернашівка на Поділлі) як основу формування черняхівської⁶⁷, наголосив на окремих вельбарських елементах (Раковець, Пряжів, Лепесівка) у пам'ятках Волині з III ст.⁶⁸, пояснюючи це осілими окремими групами прийшлоного гето-гепідського населення, що мігрувало в період «великого переселення народів» з території сучасної Польщі на землі Західної України. Останні проживали поспуможно з основним слов'янським населенням черняхівської культури. І. Винокур довів, що трансформація зарубинецько-пшеворських старожитностей у черняхівців відбувалась протягом перших століть нової ери, а кельтські впливи, характерні для цих культур, змінилися впливами римських провінцій, що підтверджувалося масовим поширенням сіроглиняного гончарного посуду⁶⁹.

Отже, упродовж майже 50 польових сезонів І. Винокур спільно з колегами-археологами сформував солідну джерельну базу для вивчення матеріальної культури, соціальної структури та економіки черняхівців і племен інших суміжних культур першої половини I тис. н. е. Отриманні матеріали дослідник узагальнив у майже 90 статтях, 7 навчально-методичних розробках, 6 монографіях. У них автор дослідив генетичну підоснову племен черняхівської культури як поліетнічного, слов'янського у своїй основі об'єднання. Встановив, що у II ст. н. е., виникли передумови формування на базі зарубинецької й східнопшеворської культур, черняхівської спільноти, матеріальна культура якої в її класичному варіанті визріли в зоні українського лісостепу. Це підтверджувалося існуванням у згаданих культурах подібних конструкцій жител, опалювальних пристроїв, спадкоємністю ліпної кераміки, гончарним виробництвом, поховальним обрядом трупоспалення. Така концепція в основному прийнята сучасною наукою.

Примітки:

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Наук. думка, 1998. С 195; Баран В. Д., Абашина Н. С. Відділ археології ранніх слов'ян (до 30-річчя наукової діяльності // Археологія. Київ: Наукова думка, 2005. № 4. С. 4.

² Майоров О. Слов'яни та сармати північно-західного Причорномор'я і східного Прикарпаття в перші століття нашої ери // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. № 11. 2005. С 3.

³ Оницьук Я. До проблеми заселення Волино-Подільського пограниччя в пізньоримський час // Археологічні дослідження Львівського унів. 2014. Вип. 18 С. 35.

⁴ Баженов Л. В. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2001. Т. 5(7). С. 3–5.

⁵ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині першої половини – середини I тис. н. е. у науковому доробку І. С. Винокура // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. Т. 22. С. 124–134.

⁶ Махно Є. В. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині // Археологія. Київ : Наук. думка, 1966. Т. XX. С. 107–122; Махно Є. В. Поселення культури «полів поховань» на Північно-Західному Правобережжі // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 153–176.

⁷ Сьомонович Э. А. Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре // КСИА. Москва, 1955. Вып. 4. С. 43–44; Сьомонович Э. А. Погребения V–VI вв. н. э. у с. Данилова Балка // КСИИМК. Москва, 1952. Вып. XLVIII. С. 62–70; Сьомонович Э. А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза Приднепровского // МИА. Москва; Ленинград, 1960. № 82. С. 192–38.

⁸ Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. I. С. 189–192; Смішко М. Ю. Розвідувальні розкопки на поселенні пізнього періоду полів поховань в Костянці // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. Т. III. С. 365–377.

⁹ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III–IV вв. у с. Лепесовка. 1957–1959 гг. // Советская археология. Москва : Наука, 1963. № 2. С.178–191; Тиханова М. О. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублівецька // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ : АН УРСР, 1949. Т. I. С. 183–187.

¹⁰ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА. Москва : Наука, 1960. № 89. С. 57–173.

¹¹ Голубева Л. А. Совецание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян // Советская археология. Москва : Наука, 1957. № 4. С.274–277.

¹² Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1960. С. 16, 107.

¹³ Там само. С.35-37.

¹⁴ Там само. С.37, 41.

¹⁵ Szymański W. I. S. Vinokur. Opyt rekonstrukcii melnicnogo sooruuzeniia III–IV w. n. e. // Sovetskaia archeologia. 1970. № 2. s. 238–244, рис. 6; Kvartalnik histori kultury materialnei. R. XIX. 1971. № 4. 731 s.

¹⁶ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині. С. 130.

¹⁷ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині. С. 124–134.

¹⁸ Винокур І. С. Історія лісопосевого Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. Київ ; Одеса : Вища шк., 1985. С. 61.

¹⁹ Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я : монографія. Кам'янець-Подільський : Оіом, 1997. С. 31.

²⁰ Винокур И. С. Комплексы Бакотского селища середина I тыс. н. э. // Тезисы докладов XVII конф. Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978. С. 98; Винокур И. С. Исследования 1978–1979 гг. на селище I тыс. н. э. с. Бакота на Среднем Днестре // Тезисы докладов XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. : Днепропетровск, 1980. С. 138–139; Винокур И. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. С. 46–150.

²¹ Винокур И. С. До питання про походження черняхівської культури // Творчі вершини вченого : до 60-річчя від дня народження професора М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 147–150.

²² Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський (далі НА НДЛА ім. І. Огієнка). Ф. 2. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич). 1948-2006 рр. Оп. 1. Спр. 48. Раковецький могильник. Могильник в Рідкодубах. Матеріали досліджень. 1962–1967 рр., Арк.42–44; Винокур И. С., Вакуленко Л. В. Киселевский могильник I–II вв. н. э. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР Москва : Наука, 1967. Вып. 112. С. 126–132.

²³ НА НДЛА ім. І. Огієнка. Ф. 2. Винокур Іон Ізраїлевич (Срулевич) 1948-2006 рр. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 1–20; Винокур И. С. Могильники первой половины I тысячелетия н. э. в Раковце и Киселеве // Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Ист. науки. Черновцы, 1963. С. 21–23; Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // История и археология юго-западных областей СССР. Москва : Наука, 1967. С. 144–160.

²⁴ Винокур И. С. Черняхівські могильники в межиріччя Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн. конф. Львів, 1970. С. 113–116.

²⁵ НА НДЛА ім. І. Огієнка. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 48... Арк. 99.

²⁶ Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники Черняховской культуры. Москва : Наука, 1979. С. 112–135.

²⁷ Винокур И. С. Черняхівські могильники. С. 113; Винокур И. С. Історія лісостепового Подністр'я. С. 51.

²⁸ Винокур И. С. Черняхівський могильник біля с. Бернашівки // Тези доп. дев'ятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1990. С. 18–19; Винокур И. С. Слов'янські ювеліри. С. 31–32.

²⁹ Винокур И. С. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністр'я в першій половині I тисячоліття н. е. : конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 1966. С. 8.

³⁰ Винокур И. С. Опыт реконструкции мельничного сооружения III–IV вв. н. э. // Советская археология. Москва : Наука, 1970. № 2. С. 238–245; Винокур И. С. Памятники вольнянской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1964. № 116. С. 181.

³¹ Винокур И. С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // Археологические открытия 1966 года. Москва : Наука, 1967. С. 228–229.

³² Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ : Наук. думка, 1972. С. 87.

³³ Винокур И. С. Історія лісостепового Подністр'я. С. 64–69.

³⁴ Винокур И. С. Черняхівська культура : витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка, Оіюм, 2000. С. 183.

³⁵ Гуцал В. А. Старожитності Східної Волині. С. 124–134.

³⁶ Винокур И. С. Черняхівська культура. С. 183. Табл. 81–84.

³⁷ Винокур І. С. До палеоекономіки черняхівських племен Середнього Подністров'я // Проблеми економічної географії Поділля : тези доп. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 174–175; Винокур І. С. Етнографія племен рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. в Середньому Подністров'ї та Прикарпатті // Культура та побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972. С. 92–94; Винокур І. С. Історія лісостепоного... 128 с.; Винокур І. С. Історія та культура... С. 68–69; Винокур І. С. Матеріальна і духовна...; Винокур І. С. Позитивний досвід і деякі питання розуміння світу у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя // Матеріали другої Подільської іст.-краєзн. конф. Львів, 1968. С. 119–121; Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород : Карпати, 1977. 112 с.; Винокур І. С. Древности Восточной Волини // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1960. Вып. 81. С. 52–60; Винокур И. С. История и культура черняховских племен лесостепного Днестро-Днепровского междуречья (первая половина I тысячелетия н. э.) : автореф. дис. д-ра ист. наук / Ин-т археологии АН УССР. Киев, 1978. 52 с.; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э. // Actes du VII-e Congres International des Sciences Prahistoriques et Protohistoriques. Prague 21–27 aout 1966. Praha, 1971. T. 2. С. 1016–1022; Винокур И. С. Славяне Лесостепи (рубеж н. э. – третья четверть I тыс. н. э.) // Тезисы докл. советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. Москва : Наука, 1985. С. 17–18.

³⁸ Винокур І. С. Історія та культура... С. 152.

³⁹ Там само. С. 105.

⁴⁰ Там само. С. 113.

⁴¹ Винокур І. С. Історія лісостепоного... С. 73.

⁴² Винокур І. С. Черняхівська культура... С. 141–142.

⁴³ Винокур І. С. Історія лісостепоного... С. 74.

⁴⁴ Винокур І. С. Формування і розвиток східно-слов'янського етносу на Поділлі і Волині у I тис. н. е. // Матеріали XI Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 132; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен // Советская археология. Москва : Наука, 1969. № 1. С. 48–62.

⁴⁵ Винокур І. С. Давні слов'яни і германці Центральної та Південно-Східної Європи // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 32.

⁴⁶ Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // История и археология юго-западных областей СССР. Москва : Наука, 1967. С. 142.

⁴⁷ Винокур І. С. Деякі язичницькі символи в орнаментіці пам'яток черняхівської культури // Археологія. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 23. С. 108–119; Винокур І. С. Етнографія племен... С. 92–94; Винокур І. С. Культура та ідеологія черняхівських племен за археологічними матеріалами // Тези наук. звіт. конф. Кам'янець-Поділ. пед. ін-ту. Кам'янець-Подільський, 1965. С. 40–41; Винокур І. С. Подільська історико-краєзнавча конференція // Народна творчість та етнографія. 1969. № 5. С. 108–109; Винокур І. С. Поховальний обряд черняхівської культури (за матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя) // Середні віки на Україні. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 95–100; Винокур І. С., Хотюн Г. М. Амулет из челюсти леопарда // Природа. 1967. № 4. С. 127–128; Винокур И. С. Верования и религия Черняховских племен Лесостепи // Религиозные представления в первобытном обществе : тез. докл. Москва, 1987. С. 179–183; Винокур И. С. Идеологические представления черняховских лесостепных племен как отражение постепенного перехода от первобытного строя к раннеклассовому // Идеологические представления древнейших обществ : тез. докл. конф. Москва, 1980. С. 61–65; Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем

Поднестровье // Материалы I Междунар. конгресса славянской археологии. Варшава, 1965 С. 378–388; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен // Советская археология... С. 48–62; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э. ... С. 1016–1022; Винокур И. С. Языческие изваяния... С. 136–144.

⁴⁸ Винокур И. С. Історія та культура...

⁴⁹ Там само. С. 134.

⁵⁰ Там само. С. 137.

⁵¹ Там само. С. 139.

⁵² Там само. С. 140.

⁵³ Там само. С. 78.

⁵⁴ Винокур И. С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі : посіб. для вчителів. Київ : Рад. шк., 1967. 90 с.; Винокур И. С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен III–IV веков н. э....; Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник... С. 144–160.

⁵⁵ Винокур И. С. Історія та культура... С. 86.

⁵⁶ Там само. С. 98.

⁵⁷ Там само. С. 73.

⁵⁸ Там само. С. 100; Винокур И. С. Історія лісостепоного... С. 76.

⁵⁹ Винокур И. С. Історія та культура... С. 101–102.

⁶⁰ Там само. С. 95.

⁶¹ Там само. С. 74–75.

⁶² Винокур И. С. Черняхівська культура і слов'яни // Археологія. 1999. № 2. С. 129

⁶³ Винокур И. С. До палеоекономіки... С. 174–175.

⁶⁴ Винокур И. С., Мегей В. П. Об историко-культурной интерпретации памятников рубежа новой эры Среднего Поднестровья // Древние славяне и Киевская Русь. Киев : Наук. думка, 1989. С. 14–23; Винокур И. С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // Kultura przeworska. Lublin, 1997. Т. 3. С. 51–66; Винокур И. С., Мегей В. П. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі // Тези доп. V-ї Подільської іст.-краєзн. конф. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 123.

⁶⁵ Винокур И. С. До питання... С. 150.

⁶⁶ Винокур И. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2004. С. 261.

⁶⁷ Винокур И. С. Формування і розвиток... С. 33–38; Винокур И. С. Пшеворські елементи... С. 51–66.

⁶⁸ Винокур И. С. Вельбарские элементы и Черняховские древности Лесостепи Украины II–V вв. н. э. // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim. Lublin, 1987. С. 52–56.

⁶⁹ Винокур И. С. Формування і розвиток... С. 33–34.

Hutsal Vitalii. Development of Chernyakhiv culture concept by Ion Vynokur. *The article highlights I. Vynokur's views on the formation of cultural groups of Chernyakhiv culture on the territory from the upper Dnieper, Western Buh to Middle Dnieper, Prypiat to the Black Sea coast and the Lower Danube, as well as Moldova and partly Romania and Southeastern Poland, Pripjat to the Black Sea coast and the Lower Danube, as well as Moldova and partly Romania and Southeastern Poland. He drew attention to the fact that in the Upper Transnistria elements of the Lypetsk culture were added to the Zarubinets-Pshevorsk substratum foundation of Chernyakhiv culture, and it was formed on the basis of Zarubinets, East-Pshevorsk, Thracian, Sarmatian and Wielbark components in the Middle Dniester region.*

Cherniakhiv antiquities have imprints of these cultures, but their basis remained Slavic. This culture included representatives of different ethnic groups, but its core was the forest-steppe territories between the Upper and Middle Dnieper and Middle Dnieper regions inhabited by Slavic tribes. Cherniakhiv culture was a major factor in the socio-economic processes in these lands, it had a direct influence on the formation of the Pro-Ukrainian ethnic group and its evolution during almost two centuries.

I. Vynokur considered that the knowledge accumulated by this conglomerate was capacious and applied in various fields. First of all, it was manifested in the creation of original calendars, the development of metrological concepts, writing, and medical knowledge. The scholar came to this conclusion on the basis of the analysis of the results of excavations of a number of settlements (village of Ruzychanka, Bakota, Ivankivtsi, Velyka Sloboda, Stavyshche, etc.), burial grounds (village of Ruzychanka, Rakovets, Baglaii, Bernashivka, etc.) and shrines (village of Ivankivtsi, Stavchany, Bakota, etc.). I. Vynokur claimed that according to ancient authors (Jordan, Procopius of Caesarea, Menander, etc.), the Venedi are the tribes of the Zarubinetes and East Pshevorsk cultures, on the basis of which the Chernyakhiv culture was formed whose antiquities, together with the Korchatsko-Prague, Penkiv and Kolotschin cultures, he attributed to the Antes and Sclavinas.

Keywords: *Ion Vynokur, Cherniakhiv culture, Slavs, ethnic groups.*

Отримано: 09.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.113-123

УДК 94:354(470+571):930.252(477.42)

**Віктор Колесник
Анна Лоза**

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Колесник Віктор, Лоза Анна. Дворянські опіки в системі державних органів Російської імперії (на матеріалах Державного архіву Житомирської області). В статті на основі наявної наукової літератури, актових та архівних джерел висвітлюється історія створення та функціонування дворянських опік в державній системі Російської імперії. Уточнюється поняття таких характеристик опік як корпоративність та становість. Було встановлено, що дворянські опіки виникли в 1775 р. згідно «Учреждению для управления губерний Всероссийской Империи» й на відміну від дворянських зібрань відображали не лише турботу про основну соціальну опору монаршої влади, але й державний контроль над дворянським станом. Основною сферою їх діяльності було встановлення опіки над сиротами та вдовами, а також своєрідний контроль за етичною поведінкою дворян, що було пов'язано з правом конфіскації та продажу майна в разі недотримання встановленого для даного прошарку суспільства етосу. Опіка мала бути наглядачем над поведінкою дворян, а також зберігачем елітарного характеру стану. Останнє забезпечувалось контролем над спадкуванням маєтків виключно представниками дворян. Водночас, внаслідок недосконалості галузевої нормативної бази і усєї бюрократичної системи імперії загалом, помітними були випадки зловживання посадових осіб, а сама робота дворянських опік була досить малоєфективною, особливо в сфері відшкодувань боргів, які мали поповнювати державну казну.

Ключові слова: *опіка, Російська імперія, дворяни, стан, контроль, сироти.*

Колесник Виктор, Лоза Анна. *Дворянские опеки в системе государственных органов Российской империи (на материалах Государственного архива Житомирской области).* В статье на основе научной литературы, актовых та архивных источников раскрывается история создания та функционирования дворянских опеки в государственной системе Российской империи. Уточняется понимание таких характеристик опеки как корпоративность та сословность. Определено, что дворянские опеки возникли в 1775 г. согласно «Учреждению для управления губерний Всероссийской Империи» и в отличие от дворянских собраний отображали не только заботу об основной социальной опоре монархической власти, но и государственный контроль над дворянским сословием. Основной сферой их деятельности было установление опеки над сиротами и вдовами, а также своеобразный контроль за этическим поведением дворян, что было связано с правом конфискации и продажи имущества в случае несоблюдения принятого для данного сословия общества этоса. Опеки выступали смотрящими за поведением дворян, а также хранителями элитарного характера сословия. Последнее обеспечивалось контролем над наследованием имений исключительно представителями дворян. В то же время, вследствие несовершенства отраслевой нормативной базы и всей бюрократической системы империи в целом, заметными были случаи злоупотребления должностных лиц, а сама работа дворянских опеки была недостаточно эффективной, особенно в сфере возврата долгов, за счет которых должна была пополняться государственная казна.

Ключевые слова: опека, Российская империя, дворяне, сословие, контроль, сироты.

В соціальній ієрархії Російської імперії привілейованим станом та, водночас, основною опорою монаршої влади були дворяни. Їхнє становище в суспільстві цілком залежало від волі правителя, але, разом з тим, дозволяло утворювати відносно замкнене коло, яке регулювалось власними законами та діяло за певними встановленими механізмами. В основі такої соціальної відмінності лежали, зокрема, й дворянські органи самоврядування, які хоч і перебували в системі загальноімперського управління, проте, мали й ряд особливостей у функціонуванні, відрізнялись як своїми повноваженнями так й межами власної автономії. До таких корпоративних інституцій, що підтверджували якщо не привілейований, то, принаймні, диференційований статус дворян в імперії традиційно відносять губернські та повітові дворянські зібрання, посаду предводителя дворянства та, власне, дворянські опіки, що виступають об'єктом даної статті. Їх дослідження дає змогу доповнити уявлення про становище дворян в Російській імперії, висвітлює наскільки широкою була автономія даного стану всередині тодішнього соціуму.

Недвлячись на хронологічну тривалість існування та значне функціональне навантаження, що було покладене на дворянські опіки, досі не існує комплексних досліджень, що були б їм присвячені, а серед наявних фігурують здебільшого юридичні статті. Загалом, історіографічна база дослідження є обмеженою та має специфічну особливість: опіки в ній розглядаються поряд з дворянськими зібраннями та посадою предводителя дворянства лише як складова частина загального механізму державного саморегулювання дворянського стану, що нівелює суттєві відмінності між ними. До праць із зазначеною характеристикою можна віднести статтю О. Барвінок «Функціонування станових інституцій

дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст.»¹ та «Деякі особливості опіки й піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії» О. Малишева². Okремо варто виділити статтю Ю. Константинова «Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області)»³, яка вирізняється своєю предметністю.

Вже в «Грамоті на права, вольності й переваги благородного російського дворянства»⁴ від 21 квітня 1785 р. значилось: «Не токмо империи и престолу полезно, но и справедливо есть, чтоб благородного дворянства почтительное состояние сохранялось и утверждалось непоколебимо и ненарушимо; и для того...веки благородное дворянское достоинство не отъемлемо, наследственно и потомственно тем честным родам, кои оным пользуются». В своїй основі дана настанова означала: монарх особисто та державний устрій Російської імперії є зацікавленими та будуть дбати не лише про подальше збереження привілеїв дворян, але й спадковість та регламентованість стану як такого.

Разом з тим для забезпечення останнього було недостатнім лише задекларувати принцип спадковості, необхідним було й визначити та впровадити в життя механізм його реалізації. Саме задля цієї мети згідно з Розділом XVI «Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи»⁵ було оголошено про необхідність створення системи дворянських опік. За даною постановою передбачалось, що дані установи будуть впроваджені при кожному Верхньому земському суді. Очолювати кожную опіку мав безпосередньо предводитель дворянства (повітовий маршалок). Дворянська опіка працювала сесійно та мала засідати три рази на рік, в той же час, що й уїзний суд, погоджуючи з ним дні та години. Проте, при потребі, з указу губернатора або ж через постанову верхнього земського суду дворянська опіка могла збиратися й позасесійно. В питаннях підвідомчих опіки належали до Цивільної палати. Після скасування Верхнього Земського суду та Губернських магістратів дворянські опіки мали звітувати «в Палата Суда и Расправы Гражданский департамент, а от сей для согласования, касательно продажи и заклада и представлению Сенату, сообщать в Губернское правление»⁶.

Канцелярії дворянських опік мали утримуватися за рахунок «земського збору», але від часу їх утворення 1775 р. і до 1835 р. іноді поставало питання: за рахунок зборів з усіх станів чи виключно дворян мали вони утримуватись? В 1835 р. для вирішення даної суперечності вийшла постанова, що мала повністю врегулювати дане питання: «Как Дворянские опеки учреждены для дел собственного дворянского сословия, то и увеличение содержания Канцелярий оных должно относить на одни дворянские имена»⁷.

При потребі, передбачалась можливість додаткового збору коштів з дворянських маєтків для збільшення канцелярії певної опіки. Рішення про це мало виходити або від її чиновників, або бути затвердженим постановою

відповідних дворянських зібрань. Зміни, щодо внесених грошових сум через встановлений порядок мали бути позначені в кошторисі земських повинностей кріпаків кожного поміщика⁸. За бажанням предводителя дворянства, канцелярія опіки, яку він очолював, могла утримуватися за його власний рахунок «для успешного течения и отправления дел опеки»⁹, як це пояснювалось у випадку з маршалком Дубенської дворянської опіки.

Таким чином, характер новостворених дворянських органів був дещо межовим та знаходився на перехресті між державною установою та органом станового самоврядування. Від держустанов дворянські опіки перейняли чітку структуру, певне місце в ієрархічній драбині виконавчих органів влади та, власне, чиновницький характер посад, що в ній утворювались. Від самоврядування ж був запозичений принцип вузької компетенції та станової зорієнтованості. Загалом дворянська опіка вказувала на підконтрольність дворян державі з точки зору майнових та станових інтересів.

Подібні трансформації дають нам розуміння відносності поняття дворянського самоврядування як такого, особливо, в тлумаченні державних органів Російської імперії. Дана дефініція означала не стільки право вирішувати/розпоряджатися, скільки право встановлювати/виконувати й, при потребі, радити. Виражаючись сучасною термінологією були встановлені своєрідні принципи субсидіарності та делегованості щодо регулювання станових питань, якими дворянські органи управління наділялись зверху.

У даному контексті, цікавим для нашого розгляду є питання підзвітності дворянських опік, що попри урегульованість та нормативну закріпленість, на практиці викликало деякі суперечності. Так, при подекуди низькій якості виконання своїх обов'язків, вони відмовлялись надавати необхідні звіти та документи губернському прокурору та делегованому від нього повітовому стряпчому: «Господин... Губернский прокурор ...изъяснял, что замечая весьма слабое действие...дворянских опеки и сиротских судов... предписывал... всем поветовым стряпчим о доставлении по сему предмету ведомостей... Дубенский же стряпчий доносит, что не только тамошняя дворянская опека теми сведениями его не снабжает, но от 20 июня письменно отозвалась, что она не видит уже надобности оные доставлять без повеления высшего начальства»¹⁰.

Отже, попри функціонування опіки як державного органу, її чиновники високо цінували межі своєї автономності й не бажали підпорядковуватись будь-кому окрім чітко встановленого «высшего начальства». Разом з тим зрозумілим є й те, що подібна позиція була й каталізатором неефективності дворянських опік.

Окрім підкреслення самоврядного характеру, дворянську опіку часто зараховують ще й до числа корпоративних органів, що спонукає знову ж таки до окреслення поняття корпоративності. Адже, якщо вважати за корпоративність однорідне станове представництво, то помічаємо, що офіційно до чиновників

дворянської опіки могли бути призначені й уїзні судді¹¹, що не обов'язково походили з дворян. Окрім цього, зважаючи на національні особливості дворянського стану західних губерній, було зазначено, що в разі недостатньої кількості дворян-землевласників непольського походження, генерал-губернатори могли повноправно призначати до опіки потрібних їм чиновників¹². В такому разі корпоративність дворянських опік маємо шукати не в внутрішньому їх складі, а саме в межах владних повноважень, якими зазначені органи були наділені.

Наразі дослідники мають можливість навіть бачити своєрідні соціальні портрети деяких чиновників опік, адже за встановленими правилами в кожній з них обов'язково велися стандартизовані формуляри. Так в одному з них – «О формировании списков чиновников служащих в Житомирской дворянской опеке»¹³ – зазначались наступні пункти: чин, ім'я, соціальне походження, сімейний статус, кількість маєтків та право власності на них, освіта, досвід роботи, військова служба, нагороди, притягнення до суду тощо.

З самої назви «дворянська опіка» стає зрозумілим, що основною функцією новоствореного станового органу було саме опікунство, яке передбачало певну видову диференціацію, а саме: 1) опіка над малолітніми та успадкованим ними майном після смерті батьків, що мала тривати до настання їх повноліття; 2) опіка – допомогу в управлінні маєтком, передбачена для вдів та малолітніх дітей дворян; 3) перехід майна дворянина під тимчасову або повну опіку в результаті його банкрутства, або невиклати боргів з подальшою можливістю примусового продажу його власності на відкритих торгах; 4) конфіскацію майна дворянина в результаті його невідповідності моральним вимогам стану.

У першому із зазначених видів діяльності опіка починалась з моменту отримання нею інформації про дітей-сиріт або вдів дворянського стану, що опинилися без піклувальника – голови сім'ї. Варто відзначити, що сама дворянська опіка не мала відповідної компетенції щодо пошуку своїх «клієнтів», а мала отримати ці свідчення опосередковано: від суду, намісницького правління губернії (або іншого уповноваженого державного органу), предводителя дворянства, родичів сиріт, або, за певних умов, зі свідчень сторонніх осіб, зокрема священика даного приходу. Наступним кроком дій дворянської опіки було пошук інформації про тих опікунів, яких призначив померлий, або, в разі відсутності подібних осіб, самостійне призначення претендентів.

Перед наданням у розпорядження іншої особи спадку малолітніх, дворянська опіка мала призначити обов'язковий повний, детальний опис майна, що мав проходити під спостереженням секретаря уїзного суду та двох свідків-дворян призначених та відправлених від опіки¹⁴. Сама процедура відбувалась за чіткими приписами та інструкціями¹⁵.

Надалі вже призначена для опіки особа мала відповідати за всі господарські справи маєтку малолітніх, їх виховання та, за потреби, юридичне представлення в різних справах. За наявності у малолітнього боргів, що залиши-

лися після померлого, саме опікун мав керувати їх якнайшвидшою виплатою. У разі крайньої потреби дворянська опіка мала право дозволити опікунам замість сплати на боргову суму процентів, видавати кредиторам нові боргові зобов'язання. За прийняття даного дозвільного рішення опіка мала звітувати перед «гражданской палатой» про доцільність подібної заміни¹⁶.

Цілком зрозуміло, що дворянин-опікун мав право за виконання своїх обов'язків отримувати ще й матеріальну винагороду, а саме: п'ять відсотків від доходу отримуваного малолітнім щорічно¹⁷. Загалом, повноваження були прописані таким чином, щоб мінімізувати можливість корисливих зловживань. Зокрема, опікуну було заборонено «отгощать крестьян повинностями, оброками и поборами выше тех, кои при прежнем владельце были взимаемы» й, навпаки, встановлювалось право дворянської опіки зменшувати деякі повинності: «если бы при управлении имением чрез Опекуну было ею усмотрено, что оброки и повинности, прежним владельцем положены с силами крестьян не соразмерны...»¹⁸. Наявними були й запобіжники для неправомірного використання деякого рухомого майна малолітніх. Так опікуну було дозволено продавати «вещи тлению не подверженных, заключающихся в серебре, золоте, жемчуге...» для виплати боргів, або забезпечення достойних умов проживання його підопічних. Проте, подібні дії не могли бути лише його волюнтаристським рішенням, а суворо контролювались самою дворянською опікою: «во всех этих случаях опекуны должны входить с представлением в Дворянскую опеку...и дело поставят на окончательное разрешение в Правительствующий Сенат...по разрешению же, продаж означенных вещей производит под непосредственным надзором Опекуну...которым при сем случае вменяется обязанность строго наблюдать и охранять выгоды малолетнего...»¹⁹. Варто відмітити, що дані постанови з детальним описом процедури зміни оброків та продажу деякого майна були видані відповідно в 1828 та 1832 рр., а, отже, були певні непорозуміння та зловживання, що викликали їх появу. А кількість скарг, що надходили на дії дворян й після зазначеного періоду, вказують на те, що й надалі питання використання опікуном своїх повноважень на власну користь залишалось відкритим.

Проте, призначенням офіційного опікуна функція дворянської опіки не завершувалась, адже вона й надалі мала спостерігати за виконанням/невиконанням призначеними нею опікунами своїх функцій. Останні, в свою чергу, були цілком підзвітні й мали в обов'язковому порядку щорічно відправляти відомості щодо прибутків та результатів виховання малолітніх. Якщо малолітнім у спадок не дісталося маєтку, тоді дворянська опіка мала піклуватись про влаштування сиріт до певного навчального закладу, або ж про їх запис на службу до імператора.

У разі, якщо малолітні дворяни не були задоволені представленням власних інтересів, або ж зловживаннями призначеного опікуна, вони могли подати відповідну скаргу до дворянської опіки. Якщо ж їхнє невдоволення стосувалось безпосередньо діяльності опіки у сфері провадження їхніх справ, розгляд

такого позову переносився до Вищого земського суду. Подібне прохання про роз'яснення дій опіки могли виходити не лише від малолітніх, але й від їх родичів, які з певних причин самі не стали їхніми опікунами. Так в архівних матеріалах Житомирської дворянської опіки знаходимо справу по слідству, що було розпочато за зверненням колезького асесора Волощенка²⁰, який скаржився не лише на «розорення означених помість» його племінників Петровських призначеними опікунами, але й взагалі на те, яким чином справа його малолітніх родичів потрапила у відання дворянської опіки.

Випадки зловживання опікунами власним призначенням не були рідкістю, але подібні проблеми могли проявлятися вже постфактум. У такому випадку рішення, що застосовувались, мали не превентивний характер, а були направлені на подолання наслідків означеної проблеми, що не забезпечувало від подібних конфліктних ситуацій в майбутньому. Одним із способів недопущення схожих сценаріїв було призначення одразу декількох опікунів, як було у випадку із смертю статського радника Олександра Поля та Катеринославської опіки, що було зафіксовано у «Повному зібранні законів Російської імперії»²¹ (а отже стало нормою). Один із опікунів призначався безпосередньо дворянською опікою, один по обранню удови Ольги Поль, а третій за вибором кредитора, який мав значні боргові зобов'язання від померлого. В даному разі кожна із сторін була підконтрольна іншим, а питання зловживань було мінімізовано.

Власне, сама дворянська опіка за своєю природою не була захищена від можливих корупційних схем та зловживань її чиновників. Навпаки, ризик значно підвищувався через доступ до значних фінансових ресурсів, що опинилися у віданні опіки та, водночас, відносну невідконтрольність через високий рівень довіри до дворянського стану та органів його регулювання. Зокрема, зустрічаємо випадок із Тираспольським предводителем дворянства Толмачовим²², який покривав та сам брав участь в нецільовому використанні коштів малолітніх дворян, що проявлялося в роздачі їх під ріст.

Другим різновидом опіки була допомога вдові померлого дворянина, що надавалась після звернення останньої з відповідним клопотанням до дворянської опіки. Опіка такого виду передбачала, здебільшого, надання безкоштовних послуг стряпчого, або представництво/захист під час різних судових справ, де призначений опікун мав виступати від імені удови. Разом з тим, при потребі, удовам могли надавати й піклувальників з дворян для управління маєтком, як у випадку з опікунством над сиротами. Власного кандидата могла підшукати безпосередньо вдова, проте, він все одно мав пройти затвердження дворянською опікою. Такий випадок бачимо на прикладі удови титулярного радника Вікентії Чайковської, яка подає наступне клопотання: «...по смерті мужа еє Казимира Чайковского остались разные жалобные долги...для того просит для совета и законного представительства ей назначить куратором секретаря ... Игнация Добмевского»²³.

В історії Вікентії Чайковської знаходимо цікавий момент, що вказує на те, що вдова дворянина не завжди автоматично ставала повноправною спадкоємицею власності свого померлого чоловіка. Зокрема, на розгляд дворянської опіки потрапляє її прохання на продаж власного холопа: «по смерті мужа могого...в числе некоторого имения для малолетних детей наших принадлежащего остался один крепостной Дворовой человек Кирило Демедюк, который по худшему своему поведению никакой пользы...не приносит, тем более что содержание его...требует издержек...для того я нахожу лучшую пользу от того человека отдать в рекруты»²⁴. Дбати дворянська опіка мала й про дворянських вдів, які з певних умов після смерті чоловіка залишилися без маєтку. В такому разі їм мало бути надане житло та необхідна сума для прожиття згідно з їхнім високим становищем.

Цікавими для нашого аналізу є ситуації, які межували між першим та другим видами опікунства. Ними були випадки звернення вже повнолітніх дітей-спадкоємців померлого дворянина до дворянської опіки з проханням про встановлення опікунства-допомоги: «за смертю родителей наших помещиков Житомирского уезда Еразма и Людвики Езерских оставшись в совершеннолетию избрали мы для совета и помощи по делам касающихся нашего имени попечителем помещика... Леона Иванова сына Трипольского...»²⁵. Означений випадок вказує на можливість функціонування опіки як певного станового консультативного органу.

Третій з визначених видів опіки передбачав перехід майна дворянина під тимчасову або повну опіку в результаті його банкрутства, або невиконання боргів з подальшою можливістю примусового продажу його власності на відкритих торгах. Дана норма була встановлена ст. 84 «Учреждения для управления губерний всероссийской Империи»²⁶, в якій підставою для встановлення подібного опікунства було визначено: «роскошь безмерную и разорительную... беспутства, мотовство, тиранство и жестокости».

Звернення про таку негідну поведінку могли подавати дворянські, зокрема, депутатські зібрання, яким з 1822 р. було надано право брати участь в накладенні опік на майно дворян²⁷. В 1832 р. означена постанова була уточнена, зокрема, було додатково приписано брати під опіку маєтки дворян за жорстокі вчинки. З 1842 р. дворянські зібрання вже могли виносити подібні рішення за жорстоке поводження власників з підвладними їм людьми чи за надмірну розкіш, яка не відповідала їхнім статкам. Окремо були введені настанови про опіку над дворянами, які відступили від православної віри.

Виходячи зі специфіки національної неоднорідності дворянського стану в Російській імперії та значний відсоток поміщиків-поляків на Правобережжі, додатковою причиною взяття під опіку була участь в антиурядових бунтах. Подібний випадок призначення опікуна до малолітніх дітей Пропіборовських²⁸ зустрічаємо внаслідок участі їх батьків в польському повстанні. Важливим у

даному разі є персональна відповідальність дворянина за вчинену ним дію, що автоматично не переносилась на інших членів його родини.

Для врегулювання та уніфікації процедури передачі майна в управління дворянської опіки, з можливістю подальшого продажу, були встановлені правила попереднього опису та оцінки майна. При цьому, колишньому власнику маєтку суворо заборонявся в'їзд та проживання в ньому, а також будь яка участь в управлінні прибутками з нього. В разі ж зловживання уповноважених в догляді за борговим маєтком в питаннях його таємного продажу або незаконного використання передбачалась відповідальність співмірна з карою за крадіжку та призначався штраф, що відповідав подвійній сумі «вкраденого»²⁹.

Останній з видів опіки був дуже тісно пов'язаний з такою функцією дворянських опік, що передбачала відшкодування боргів не лише окремим приватним чи юридичним особам, але й державі та її установам. Новостворені інституції мали забезпечити ефективніше поповнення казни, що страждала від постійних витрат, зокрема, на військові потреби. В архівних матеріалах зустрічаються десятки звернень з вимогою налагодити вилучення боргових коштів та надання відповідних звітів до вищих органів виконавчої влади. Подібні прохання мали директивний характер та часто супроводжувались погрозами покарання від самого імператора³⁰. Проте, у даному разі опіки не змогли виконати покладені на них економічні очікування.

Щодо характеристики ідеального представника дворянського стану, яку можна уявити відповідно до вище зазначеного. До його характеристик відносяться: 1) знатне походження; 2) ощадливість, відсутність жадібності та прагнення до надмірної розкоші; 3) здатність раціонально управляти власним маєтком; 4) православна віра, як ідейний підмурак існування монархії (що не співпадало з практикою співжиття національної неоднорідності поміщиків в різних частинах імперії); 5) помірність в поведженні з залежними людьми; 6) вірність монархії.

Проте, означений перелік характеристик може бути доповнений тими вимогами, які висувались до майбутнього опікуна. Так, найсуттєвішою з них була наявність «пристойного содержания» та «благородного воспитания», а до заборон відносились: 1) марнотратство як власного так і батьківського майна; 2) погашена, або не погашена судимість, або ж порочність; 3) наявність в минулому конфлікту з померлими батьками малолітнього³¹.

Цікавим у даному разі є частина «Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи» під назвою «Приблизна, або повальна настанова опікунам». В ній суворо приписувалось, щоб «малолетний воспитан был в страхе Божем, в познании той веры, в которой родился, в правилах добронравных, в удалении от всех злых примеров». В результаті такого наставництва «малолетний от самой младости поважен был к благопристойной умеренности как в жизни, так и в поведении, и через то приготовился в каком бы состоянии

общества, или роде службы Императорского величества быть не случилось, вести жизнь порядочную, сходственную с достатками, беспхлопотную от заимодавцев и безмятежную от домашнего неустройства... »

Отже, мета діяльності дворянських опік була подвійною, що відображено в диференціації об'єктного поля її діяльності. Опіка мала забезпечувати захист сиріт та вдів та, водночас, гарантувати контроль монархії над стабільністю свого державного ладу через забезпечення регульованості існування соціального стану, що був її безумовною опорою. Завдяки останньому в нормативних документах, що регулювали діяльність опік можна бачити своєрідний «еталонний портрет» дворянина, відображений у вимогах, які висувались до опікунів.

Примітки:

¹ Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст. // Науковий журнал. 2016. Вип. 2. С. 125-132.

² Малишев О. О. Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2011. Вип. 1. С. 31-45.

³ Констагінова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву херсонської області). URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html> (Дата звернення 26.11.2019).

⁴ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/dv_gram.htm (Дата звернення 21.11.2019).

⁵ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи. URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ-І). URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (Дата звернення 26.11.2019). Собр. I. Т. 25. № 18667.

⁷ ПСЗРИ-ІІ. Т. 10. № 7767.

⁸ ПСЗРИ-ІІ. Т. 11. № 9116.

⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 162.

¹⁰ Там само, спр. 10.

¹¹ ПСЗРИ-ІІ. Т. 21. № 20512.

¹² Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві : джерелознавчий аналітичний огляд. Студії. Вип. 2. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998. С. 45.

¹³ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 330.

¹⁴ Там само, спр. 149.

¹⁵ ПСЗРИ-ІІ. Т. 7. № 5464.

¹⁶ ПСЗРИ-ІІ. Т. 36. № 37521.

¹⁷ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

¹⁸ ПСЗРИ-ІІ. Т. 7. № 5464.

¹⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10.

²⁰ Там само, спр. 270.

²¹ ПСЗРИ-ІІІ. Т. 11. № 7899.

²² ПСЗРИ-ІІ. Т. 5. № 3477.

²³ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 162.

²⁴ Там само, спр. 162.

²⁵ Там само, спр. 270.

²⁶ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

²⁷ ПСЗРИ-1. Т. 38. № 29193.

²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 217.

²⁹ ПСЗРИ-II. Т. 7. № 5464.

³⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10.

³¹ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

Kolesnyk Victor, Loza Anna. Noble custody in the public authorities system of the Russian Empire (based on the materials of the State Archives of Zhytomyr Region). The article based on the analysis of available scientific literature, acts, and archival sources describes the history of the creation and functioning of noble custodies in the public authorities system of the Russian Empire. It clarifies the concept of such characteristics as corporate and status. It was found that noble custody was founded in 1775 according to the «Establishment for the administration of provinces of the Russian Empire» and unlike the aristocratic assembly was focused not only on the concern for the nobles as a social support of the monarchy power, but also it was an instrument of state control over the nobility. The main area of their activity was the provision of custody of orphans and widows, as well as a peculiar control over the ethical behavior of the nobles, which was associated with the right of confiscation and sale of their property in case of failure to comply with the established ethos of society. The guardianship was to be a watchman over the behavior of the nobles, as well as a guardian of the elitist character of the state. The last was ensured by the control of the inheritance of the estates exclusively by the nobility. At the same time, as a result of the imperfection of the sectoral regulatory framework and the entire bureaucratic system of the empire in general, cases of abuse of officials were noticeable, and the work of noble custodies were rather ineffective, especially in the area of debt repayments, which were supposed to replenish the state treasury.

Keywords: custody, Russian empire, nobles, state, control, orphans.

Отримано: 09.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.123-142

УДК 94(477.43)«17/18»

Анатолій Філінюк

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Філінюк Анатолій. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. У статті зроблено історіографічний аналіз історичної літератури України, в якій відображено причини і чинники поділів Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. й місце у них етнічних українських земель та українців. Виділено три основних періоди й охарактеризовано особливості та специфіку наукових зацікавлень вітчизняних істориків суспільним життям, зовнішньополітичним становищем і геополітичним положенням Речі Посполитої напередодні та під час її поділів. Простежено тенденції і зміст історіографічного процесу в Україні, пов'язаного з вивченням акцентів,

чинників і причин поділів Речі Посполитої. Відзначено, що представники дореволюційної історичної літератури, перебуваючи під впливом російської історіографії, виділяли як головні причини анархію і слабкість раніш могутньої держави, які спонукали сильні держави-сусіди піти на її розчленування. В їх роботах ключовою є теза, що ініціатива поділів належала Пруссії та Австрії, які загарбали значні території Польщі та підштовхнули Росію до захисту православного населення від польського поневолення і повернення «руських» провінцій.

Зауважено, що М. Грушевський акцентував увагу на зростаючій залежності знесиленої утриманням своїх провінцій Польщі від Росії, котра для виправдання загарбницької політики використовувала дипломатію, «дисидентське» і національне питання, нейтралізацію українського національного і політичного сепаратизму й численні війська та пряме втручання в її внутрішні справи. Відзначено, що у візії Д. Дорошенка через обмеження чисельності військ Польща стала беззахисною перед збройними інтервенціями. Зазначено, що Н. Полонська-Василенко передісторію поділів виводила з «Вічного договору», який дозволив Росії втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої під прикриттям оборони православної Церкви.

Наголошено, що І. Тиктор справедливо писав, що Польща не зуміла налагодити державної господарки й адміністрації на захоплених непольських землях й віддала їх у руки магнатів і шляхти, які не подбали про державу.

Підкреслено, що І. Лисяк-Рудницький обґрунтував, що Україна падала під ударами ворожих сил і несприятливих обставин через брак тягlosti української державної організації та високої культури.

Із істориків української західної діаспори виділено В. Веригу, П.-Р. Магочія і С. Плохія, які акцентували на взаємозв'язку і взаємозалежності падіння Речі Посполитої та національно-визвольної боротьби українців і вказали на паралелі руйнування феодалної системи і поневолення селянства у Франції, та запровадження Московою кріпацтва і панської неволи вільним козакам в Україні; ініціативній ролі у поділах Речі Посполитої Пруссії і Росії та долучені до них Австрії; на європейськості і регіональному характері України як брамі Європи, якою керували з Санкт-Петербурга, Відня, Варшави та Стамбула, а також розцінені поділів як драматичних подій у Центральній і Східній Європі.

На основі аналізу історичної літератури радянської доби зроблено висновок про те, що, за виключенням праць Л. Коваленка і В. Смоля, в ній переважає концепція визвольної місії Росії і загарбницької політики Пруссії та Австрії.

Підкреслено, що чільне місце в українській історіографії проблеми посіли праці сучасних вітчизняних істориків, які вирізняються об'єктивним висвітленням подій у Речі Посполитій в останній третині XVIII ст., акцентуванні на їх багатофакторному характері та наголошенні на справжньому господарюванні в ній Росії та обмеженні чисельності польського війська в порівнянні з арміями сусідніх держав, яке разом з ініціативними царизмом конфедераціями привело її до трьох поділів і повного краху.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, Річ Посполита, поділи, українські землі, Росія, Пруссія, Австрія.

Филинук Анатолий. *Разделы Речи Посполитой и украинский вопрос в отечественной историографии.* В статье сделан историографический анализ исторической литературы Украины, в которой отражены причины и факторы разделов Речи Посполитой в последней трети XVIII ст. и место в них этнических украинских земель и украинцев. Выделено три основных периода и охарактеризовано особенности и специфику научного интереса отечественных историков общественной

жизнью, внутривосточным и геополитическим положением Речи Посполитой в канун и во время ее разделов. Прослежено тенденции и содержание историографического процесса в Украине, связанного с изучением акцентов, факторов и причин разделов Речи Посполитой. Отмечено, что представители дореволюционной исторической литературы, пребывая под влиянием российской историографии, выделяли как главные причины анархию и слабость раннее могущественного государства, которые подтолкнули сильные державы-соседи пойти на ее расчленение. В их работах ключевым является тезис, что инициатива разделов принадлежала Пруссии и Австрии, которые захватили значительные территории Польши и подтолкнули Россию к защите православного населения от польского угнетения и возвращения «русских» провинций.

Подчеркнуто, что М. Грушевский акцентировал внимание на возрастающей зависимости ослабленной удержанием своих провинций Польши от России, которая для оправдания захватнической политики использовала дипломатию, «диссидентский» и национальный вопрос, нейтрализацию украинского национального и политического сепаратизма, многочисленные войска и прямое вмешательство в ее внутренние дела. Отмечено, что в видении Д. Дорошенко через ограничение численности войск Польши стала беззащитной перед вооруженными интервенциями. Указано, что Н. Полонская-Василенко предысторию разделов выводила с «Вечного договора», который позволил России вмешиваться во внутренние дела Речи Посполитой под прикрытием защиты православной Церкви.

Подмечено, что И. Тиктор справедливо писал, что Польша не сумела наладить государственное хозяйство и администрацию на захваченных непольских землях и отдала их в руки магнатов и шляхты, которые не позаботились о государстве.

Проведено мысль о том, что І. Лысяк-Рудницкий обосновал, что Украина падала под ударами вражеских сил и неблагоприятных условий через брак непрерывности украинской государственной организации и высокой культуры.

Из числа историков украинской западной диаспоры выделены В. Верига, П.-Р. Магочий и С. Плохий, которые акцентировали внимание на взаимосвязи взаимозависимости падения Речи Посполитой и национально-освободительной борьбы украинцев и указали на параллели разрушения феодальной системы и угнетения крестьянства во Франции, и введения Москвой крепостничества и панской неволи свободным казакам на Украине; инициативной роли в разделах Речи Посполитой Пруссии и России и вовлечении к ним Австрии; на европейскости и региональном характере Украины как врат Европы, которой управляли с Санкт-Петербурга, Вены, Варшавы и Стамбула, а также оценены разделы как драматические события в Центральной и Восточной Европе.

На основе анализа исторической литературы советского периода сделан вывод о том, что, за исключением работ Л. Коваленко В. Смолия, в ней превалирует концепция освободительной миссии России и захватнической политики Пруссии Австрии.

Подчеркнуто, что важное место в украинской историографии проблемы занимают работы современных отечественных историков, которые отличаются все более объективным освещением событий в Речи Посполитой в последней трети XVIII ст., акцентировании на их многофакторном характере и на реальном хозяйствовании в ней России ограничении численности польского войска в сравнении с армиями соседних держав, что вместе с инициативными царизмом конфедерациями привело ее к трем разделам полному краху.

Ключевые слова: отечественная историография, Речь Посполитая, разделы, украинские земли, Россия, Пруссия, Австрия.

У статті вперше у вітчизняній історіографії проведено комплексне вивчення праць вітчизняних дослідників Речі Посполитої, в яких відображено проблеми її поділів і місця в них українських земель та їх корінного населення.

Джерельною основою статті безпосередньо послужили опубліковані праці вітчизняних істориків, в яких зафіксовано їхнє бачення причин і чинників поділів Речі Посполитої та місце в них українських земель.

Подіями, які значною мірою перегукуються із сучасними процесами навколо існування та потуг державотворення України, були поділи Речі Посполитої. Попри те, що протягом майже 225 років із часу їх завершення в різних країнах видана доволі велика кількість наукової літератури, досі не проаналізовано як вони відображені у вітчизняній історичній літературі й поки що всебічно не вивчено і не розкрито їх справжні причини і місця в них українського питання. Тим не менше ця тема залишається актуальною, оскільки нинішні події в Центрально-Східній Європі, особливо навколо України, нагадують поведінку не лише Російської імперії, а й провідних європейських країн, які допустили та дозволили їх провести і тим самим знищити велику державу, котра проіснувала понад 235 років.

Питання поділів Речі Посполитої знайшло своє відображення в працях багатьох істориків України. Звісно, найбільше воно розкрито в працях таких дослідників, як: М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, В. Верига, О. Донік, Л. Зашкільняк, Л. Коваленко, М. Крикун, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Смолій, С. Плохій, О. Філатова, А. Філінюк, Н. Яковенко та ін.

М. Костомаров в опублікованій російською мовою праці «Останні роки Речі Посполитої» позитивно розцінив придбання Катериною II «руських» провінцій Польщі. Разом з тим, висловив скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства¹.

Питання історії України та Польщі у XVIII ст. через призму поділів досліджував М. Драгоманов. У праці «Історична Польща і великоросійська демократія» великий український мислитель писав, що століття Польща володіла безперешкодно Білорусією та Правобережною Україною. Як історик України він розкрив процес включення України до складу Російської держави й зазначав, що Катерина II, подібно Марії Терезії, вважала українські землі «повернутими провінціями». Звернув увагу на те, що це було не більше ніж фраза для виправдання загарбницької політики, інакше як пояснити, що Олександр I виношував план відновити під його скіпетром царство Польське в кордонах 1772 р., коли Правобережжя разом із Білоруссю та Литвою входило до складу Речі Посполитої². Важливим є також підкреслення ученого про те, що «тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне з XVIII ст., положило межу між українцями і європейським світом»³.

В контексті української парадигми на поділи і причини падіння Речі Посполитої вперше звернув увагу М. Грушевський у праці «Ілюстрована історія України», де підкреслив, що вони були пов'язані з придбаннями Росією українських і литовських земель. Історик відзначив, що саме їх утриманням Польща знесила себе й стала здобиччю сусідніх сильніших, міцніше організованих держав. Тоді як «польська держава ніколи не мала ні грошей в скарбі своїм, ні війська, ні міцної організації. Всю силу захопили великі пани магнати, але вони думали не про державу, не про суспільство, а про свої власні розкоши й інтереси, і дуже часто брали гроші від сусідніх держав за те, щоб своїми впливами кермувати справами Польщі так, як треба було тим сусідам, а не їй самій». Історик цілком об'єктивно стверджує, що «від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителі, а заграничні правительства. Вони не дають провести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправила ся, не стала сильніша, мішають ся при кожній нагоді в її внутрішні справи, підіймають через магнатів-запруданців повстання (конфедерації) і взагалі роблять все що хочуть»⁴.

Згодом у дослідженнях «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та «История украинского народа» видатний учений сформулював декілька методологічних підходів до розуміння та пізнання проблеми України в поділах Речі Посполитої. По-перше, чітко і однозначно наголосив про органічний зв'язок розвитку України з головними явищами європейського минулого. По-друге, зауважив, що упродовж 1768–1793 рр. російська дипломатія з допомогою «дисидентського» і національного питань у Правобережній Україні втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої. По-третє, відзначив, що, використовуючи їх як інструменти реалізації експансіоністської політики Російської імперії зі збирання руських земель, царизм докладав зусиль до нейтралізації українського національного і політичного сепаратизму. По-четверте, підкреслив, що приєднання Правобережжя до Росії перемістило конфесійний кордон на захід, однак не стерло відмінностей, які утворились упродовж столітнього періоду перебування в складі Речі Посполитої⁵.

Помітний слід щодо висвітлення проблеми зробили представники західної української діаспори. Д. Дорошенко дещо деталізував положення М. Грушевського про порядкування сусідніх держав у Польщі, звернувши увагу на те, що, починаючи з 1717 р., на вимогу шляхти постійна армія держави кількісно обмежувалася 24 тис. військовиків. Відомий український історик зазначив, що «такий контингент був гарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було на руку: Польща робилася супроти його безборонною, і російські війська вільно входять до Польщі, для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини, чи до Пруссії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої

війни». При тому, що Росія мала постійну армію у 200 тисяч, а Польща – від сили 17–18 тисяч осіб⁶.

Н. Полонська-Василенко першопричини останніх проявів життєздатності Речі Посполитої як держави наприкінці XVIII ст. вбачала у більш як столітній давності, коли в 1686 р. був підписаний «Вічний договір» із Польщею, який «давав Москві, а потім Росії право втручатися у її внутрішні справи під претекстом оборони православної Церкви проти надуживань католицької держави». Дослідниця підкреслила, що проекти знищення Польщі виникали час від часу з XVII ст. Умовами для цього було перебування Польщі в стані анархії, а механізмом їх реалізації слугувало втручання сусідів, головним чином Росії. Конкретним проявом втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої стала боротьба за її престол між двома претендентами в 1734 р. Тоді Росія ввела свої війська і вирішила питання на користь Августа III Саксонського. Через 30 років вона повторила апробований сценарій, ввівши свої війська у 1763 р. в Польщу і посадивши на королівський престол польського магната Станіслава-Августа Понятовського. І вже з цього часу, на переконання історика, «фактичним правителем Польщі став резидент Росії при польському дворі»⁷.

Питання про взаємозалежність поділів Речі Посполитої і України доволі концентровано відображено у «Великій історії України», виданій І. Тиктором 1935 р. в Львові і перевиданій Київським видавництвом «Глобус» у 1993 р. В підрозділі книги «Упадок Польщі» обґрунтовано низку важливих положень. Спочатку справедливо зазначено, що, «захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла налагодити в них державної господарки й адміністрації» й віддала їх у руки магнатів-«короленят» і тим самим позбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил. Водночас основний загал польської шляхти не вмів пожертвувати нічим для держави, але віддав себе всевладдю магнатів. Далі влучно розкрито реальну позицію магнатів, котрі нехтували загальнодержавними інтересами, не слухали центральної влади й легковажили короля й дуже часто вислужувалися перед сторонніми політичними чинниками задля особистої користі та вигоди. Особливо підкреслено залежність суспільного розвитку Речі Посполитої від зовнішнього впливу: замість польських державних інтересів на варшавському дворі перехрещувалися інтереси Франції, Німеччини і Росії, остаточну перевагу в яких здобуло самодержавство, яке, спираючись на відданих йому короля, резидентів, ініційовані конфедерації і війська, «господарила в ній, мов у себе дома» та вміло використовувало хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків для підготовки ґрунту під цілковите державно-політичне поневолення Польщі. Відзначено позиції і зацікавленість Австрії та Пруссії у зближенні з Росією в питанні розбору й викреслені Польщі зі складу великих європейських держав, а також у розподілі українських земель між Росією та Австрією⁸.

І. Лисяк-Рудницький спеціальних досліджень про місце України в поділах Речі Посполитої не залишив. Разом з тим, у праці «Нариси з історії нової України» обґрунтував кілька важливих теоретичних і методологічних зауваг щодо цього питання: а) говорячи про роль України в новітній історії, підкреслив, що саме через брак тяглості української державної організації та високої культури, носіями яких є провідні суспільні верстви, Україна падала під ударами ворожих сил і несприятливих обставин; б) важливим є теоретичне положення історика-державника про те, що «неісторичність» української нації зовсім не означає, що вона позбавлена історичної минувшини, «радіше це поняття просто вказує на розрив в історичній тяглості (контуїтеті) народу, спричинений утратою традиційної репрезентативної верстви»; в) концептуально цінною видається теза про те, що хоч українці не посідали самостійної держави і навіть напівдержавного, автономного політичного організму, що його мали поляки, а отже не мали прямого зв'язку з великим світом дипломатії та військових справ, міжнародний порядок, події останньої третини XVIII ст. мали до наших земель і предків прямий стосунок. Адже встановлений на українських землях, «через прилучення Чорноморського краю та Правобережжя ... до Росії, а Галичини до Австрійської імперії – тривав в основному незмінно аж до 1914 року». Доречним також є положення автора про анексію Правобережжя Росією та її історичну індивідуальність, яка визначалася тим, що після 1793 р. на його теренах польська шляхта залишалася соціально панівним елементом⁹.

Слід зауважити. Що з середини 1930-х рр. офіційна пропаганда робить різкий поворот від ідеї світової революції до імперського уявлення про «великий російський народ». Тому розбіжностей в інтерпретації подій польської історії і України у російській і українській літературі практично не було. Між тим, окремі аспекти проблеми все таки знайшли певне відображення у вітчизняній історичній літературі радянського часу. Зокрема, в двотомній «Історії Української РСР», опублікованій у 1967 р., наголошено про безпосередній вплив подій у Правобережній Україні на стан справ Речі Посполитої, підкреслено, що численні народні повстання у Правобережжі, «особливо Коліївщина, а також зростаюча антифеодальна боротьба польського селянства були однією з причин значного послаблення і занепаду польсько-шляхетської держави». По-друге, зазначено, що ослаблення Польщі дало можливість сусіднім феодально-монархічним державам – Пруссії та Австрії, до яких приєдналася і царська Росія, що прагнула долучити до своїх володінь українські та білоруські землі, котрі перебували під владою Польщі, – здійснити свої плани розчленування Польської держави. По-третє, вказано, що в «результаті першого поділу Польщі (1772 р.) значна частина Білорусії була визволена від польсько-шляхетського панування і воз'єднана з Росією», водночас Австрія, яка ще наприкінці XVII ст. поширила свою владу на Закарпаття загарбала Галичину, а в 1774 р. захопила і Буковину, визволена

російськими військами від турецького панування. По-четверте, зазначено, що в 1793 р. Пруссія і Росія провели другий поділ Польщі. Правобережні українські землі – Київщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина – визволилися від польського-шляхетського панування, яке тривало кілька століть... У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким Західна Волинь разом із Західною Білорусією були визволені від польсько-шляхетського панування, а власне польські землі загарбали Пруссія та Австрія. Польська держава перестала існувати¹⁰. З роботи випливає, що Росія не виявляла ініціативи в поділах Речі Посполитої, а лише приєдналася до сусідніх держав, і що на відміну від Австрії і Пруссії, які загарбували її територію, всього лиш визволяла українські та білоруські землі й забезпечувала їхнє возз'єднання. Щоправда, визнано, що Росія керувалася зовсім не інтересами українського та білоруського народів і що її зовнішня політика, як і інших феодальних монархій, була загарбницькою.

З-поміж колективних праць українських істориків радянської доби, яка вирізнялася обмеженням історичних досліджень жорсткими доктринальними рамками, де відображено окремі аспекти долі українських земель у період поділів Речі Посполитої, найбільш помітним став третій том 10-томної «Історії Української РСР». Відзначимо, що риторика та оцінки цих подій повністю співпадають із риторикою й оцінками дореволюційної і післяреволюційної російської історіографії: поляки нещадні гнобителі, Австрія і Пруссія – загарбники, Росія – захисник, визволитель і організатор возз'єднання українських земель. У виданні, зокрема, зазначено, що «в результаті першого поділу Польщі майже всю територію Руського (без Холмської землі), Белзького і західних районів Волинського і Подільського воеводств, загальною площею 56,2 тис. кв. км., захопила Австрія». Після третього поділу Польщі (1795) до Австрії відійшла частина Краківського, Люблінського і Сандомирського воеводств між Західним Бугом, Віслою і Пилицею. Ця територія отримала назву «Західна Галичина». Із земель, заселених українцями, сюди увійшли тільки невеликі райони Руського і Белзького воеводств, а також Холмська земля. Наголошено, що складні міжнародні відносини позначились на становищі Північної Буковини, яку в 1774-1775 рр. на основі Кючук-Кайнарджійського мирного договору та Константинопольської конвенції також захопила Австрія. Відтак, Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина виявились провінціями багатонаціональної Габсбурзької імперії. Підкреслено, що «посилення феодального і національного гноблення народних мас Правобережжя і західноукраїнських земель спричинило посилення антифеодальних рухів, визвольної боротьби проти іноземних загарбників за возз'єднання краю з Росією». Особливо наголошено на поєднанні феодально-кріпосницької експлуатації народних мас регіону із жорсткими національно-релігійними утисками та насильницьким насадженням уніатства. Посилаючись на Ф. Енгельса, вказано про приреченість Речі Посполитої на повний упадок

через збереження недоторканим феодального суспільного устрою і дії аристократії. Зазначено, що відірвана від Лівобережжя і Слобожанщини Правобережна Україна представляла наприкінці XVIII ст. складний вузол соціальних і національно-релігійних суперечностей, внаслідок чого повсюдно посилювалася визвольна боротьба, а в самій Речі Посполитій назрівав заколот противників нової конституції. Відзначено, що саме на звернення представників магнатів і шляхти про допомогу до російського уряду імператриця підписала секретний рескрипт про введення в межі Речі Посполитої військ, котрі повертались із турецького походу. Насамкінець, сказано, що війська генерала М. Каховського в першій половині травня зайняли всю територію Правобережної України, а у врученій польському уряду декларації було оголошено Росією війну Речі Посполитій. Похід російських військ по території Правобережжя розцінений виключно як визвольний. Що ж до ролі Росії у поділах, то на союз із Пруссією вона пішла тільки тому, що боялась її переходу у ворожу коаліцію, а другий поділ розцінила як «засіб спасіння» від революції, хоча й реакційний. Стосовно третього поділу Речі Посполитої, до нього спонукали стурбованість поширення повстання і загострення відносин із Туреччиною та Пруссією. По суті єдиним об'єктивним твердженням у праці стало зазначення про підконтрольність Торговицької конфедерації царській владі¹¹.

Одним із перших у радянські часи проблему поділів Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до Росії спробував дослідити Л. Коваленко в однойменній статті, що побачила світ у 1950 р.¹² Назва наукової розвідки засвідчувала не тільки про намір її автора об'єктивно підійти до вивчення і висвітлення подій кінця XVIII ст., а й про його сміливість висвітлити проблему з точки зору, яка розходилася з офіційним тлумаченням у радянській історіографії¹³. Більше того, автор не лише пов'язав поділи з експансіоністською політикою сусідніх із нею держав – Австрії, Пруссії і Росії, а й Великою французькою революцією. Спочатку в статті, опублікованій у журналі «Вопросы истории»¹⁴, а згодом у монографії, присвяченій проблемі Великої французької буржуазної революції і громадсько-політичних рухів в Україні наприкінці XVIII ст.¹⁵, авторитетний історик чітко і переконливо обґрунтував думку про страх російського самодержавства перед цією епохальною в історії Європи і світу подією, могутні імпульси якої поширювалися далеко за межами Франції й підштовхували національно-визвольну боротьбу європейських народів, позбавлених державності. Автор вказав і на прямий взаємозв'язок поділів Речі Посполитої з Україною, де проявилось відлуння Великої французької революції і яка опинилася у вихорі руйнації польської державності.

Справу свого наставника, професора Л. Коваленка продовжив і розвинув його учень В. Смолій, нині видатний український історик, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, захистивши спочатку

кандидатську дисертацію, а згодом на її основі опублікувавши ґрунтовну монографію. В праці звернено увагу на загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей у Правобережній Україні, що перебувала в складі Речі Посполитої, а також на втручання урядів Росії та Пруссії у дисидентські справи. В ній справедливо відзначено, що, повоюючись зміцнення впливу Росії в Польщі, прусська дипломатія з цього питання вела подвійну гру: з одного боку, офіційно нібито підтримувала некатоликів, а з іншого – виконувала настанови Фрідріха II, ведучи таємну діяльність, спрямовану проти дисидентської справи. Автор також наголосив на неодноразових дипломатичних демаршах Санкт-Петербурга, які змусили сеймових діячів піти на окремі поступки, зокрема узаконити свободу віросповідання і права Православної церкви на користування навколишніми земельними угіддями. Учений особливо підкреслив, що царський уряд, керуючись виключно політичними міркуваннями, пішов на поступки реакційній частині магнатів і шляхти, що виступало» запорукою союзу з панівним класом Речі Посполитої. Він також акцентував на тому, що призначений православним єпископом колишній капелан російського посольства у Варшаві В. Садковський «виступав прихильником єдності українського і російського народів. Важливим стало і зазначення, що приєднання Правобережжя до Росії справило позитивний вплив на всі українські землі, більшість яких опинилась у складі однієї держави й перетворилась у центр тяжіння для українців, котрі знаходилися в межах Австрійської монархії¹⁶. Пізніше історик зазначив, що це аж ніяк не означало, що приєднуючи Правобережжя, царизм керувався інтересами українського народу. Йшлося про зміцнення в регіоні економічних, політичних і духовних позицій самодержавства¹⁷. Не менший інтерес представляє стаття ученого про розгортання повстання 1794 р. на території Правобережжя. Ознайомлення з нею переконало в тому, що визвольний рух на чолі з Т. Костюшком, був поширений і на українське Правобережжя та знаменував собою початок національно-визвольного руху кінця XVIII – першої половини XIX ст., який був однією з найяскравіших сторінок в історії польського народу¹⁸.

Прогалину в дослідженні проблеми певною мірою заповнювали історики західної української діаспори. Канадсько-український історик В. Верига спеціально не присвячував своїх студій пошуку причин поділів Речі Посполитої. Разом з тим, у своїй праці «Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.» звернув увагу на кількох принципових аспектах, які мали до них безпосереднє відношення. По-перше, відзначає взаємозв'язок і проводить паралелі в останній третині XVIII ст., коли «13 британських колоній в Америці піднесли прапор боротьби проти колоніального визиску Британії, Росія ліквідувала в Україні останні залишки автономії козацької держави». По-друге, підкреслює, що в один період народження на американському континенті нової держави – Сполучених Штатів Північної

Америку у Центрально-Східній Європі «конала в передсмертних судорогах колись могутня Польща, панування якої простягалося й на великі простори України». По-третє, наголошує на внутрішніх причинах падіння Речі Посполитої і зауважує, що її розкладала анархія привілейованої шляхти, а спричинювали бунти поневоленних проти поневолювачів, як наприклад, Гайдамацьке повстання 1768 р. По-четверте, звернув особливу увагу на те, що Росія замість обіцянки визнати Крим незалежною державою підступно посадила на кримський трон молодого султана Сагіб Гірея II, «істоту слабку, без характеру й волі». По-п'яте, висловлює своє бачення на паралелі подій у Франції, де «назрівала боротьба проти феодальної системи і поневолення селянства, російська цариця Катерина II скріплювала в Україні московський колоніалізм, запроваджуючи кріпацтво там, де його ніколи не було, віддавала у панську неволю навіть вільних козаків»¹⁹.

Місцю України, зокрема її Правобережжя, напередодні, під час і після поділів Речі Посполитої приділив увагу в своїй фундаментальній праці «Україна: історія її земель та народів» українсько-канадський учений П.-Р. Магочій. Зокрема, в розділі «Правобережна та західна Україна» історик підкреслив, що Росія упродовж XVIII ст. відіграла «дедалі важливішу роль у польській політиці» і що царизм влаштувало чимраз більше загострення між Сенатом та Палатою послів польського Сейму. Автор зауважив, що «у порівнянні з українськими землями під владою Речі Посполитої царська Росія виглядала привабливіше», оскільки ще в середині XVIII ст. Гетьманщина, Запорожжя і навіть Слобідська Україна ще мали певний ступінь політичної автономії». Історик відзначив подвійну роль Росії в Коліївщині, яка, врешті-решт, була нещадно приборкана розташованою на Поділлі російською армією. Вказав, що як країна Річ Посполита зі слабким виборним королем і розпорошеною поміж самостійних і часто егоїстично миролюбних магнатів, котрі призвели до внутрішньої анархії, перетворилася на політичну аномалію. Чітко та однозначно наголосив, що ініціатива першого поділу Речі Посполитої, що «відбувся у дипломатичний спосіб, без жодного пострілу», належала Пруссії і Росії, які заради задоволення своїх територіальних амбіцій домовилися одночасно анексувати частини польської території. Пруссія не бажала, щоб політичне та військове втручання Росії у польські справи стало основою для її одностороннього територіального розширення і щоб запобігти цьому, намовила Австрію долучитися до поділу Речі Посполитої. Натомість з погляду Санкт-Петербурга» так звані малоросійські землі були частиною історичної вотчини Російської імперії. Автор особливо зазначив, що коли, через два десятиліття, відчуваючи нову загрозу, Річ Посполита спробувала реструктурувати свою політичну систему (Конституція 3 травня 1791 р.) і в рідкісному вияві національної єдності повстала проти пруської та російської армії, що вдерлася в країну», ці ж країни поділили Річ Посполиту в 1793 р. вдруге, а у 1795 р. – втретє, повністю стерши цю державу з політичної карти

Європи. Внаслідок цього всі українські землі перебували у складі двох держав, які були могутніми політичними силами Європи – Російської та Австрійської імперій²⁰.

З позицій транснаціонального підходу до долі України в поділах Речі Посполитої звертається найавторитетніший сучасний українсько-американський історик С. Плохій в своїй новаторській книзі «Брама Європи», відзначеній у 2017 р. державною премією України в галузі науки і техніки. Вже у вступній частині книги наголошено на географічному розташуванні, європейськості і регіональному характері України, що протягом багатьох століть була брамою Європи. Він підкреслив, що у XVIII ст. Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула і що «кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу». Безпосередньо у розділі «Нові обрії» автор зауважив на тому, що в останній чверті XVIII ст. у Центральній та Східній Європі відбулися драматичні геополітичні зміни. Щодо першого поділу Речі Посполитої, то учений його назвав «радше втратою, ніж здобутком, а поведінку Санкт-Петербурга розцінив як спосіб «уникнути військового конфлікту, до якого не був готовий. Зокрема, звернув увагу на те, що Російська імперія «протягом XVIII ст. контролювала всю Річ Посполиту або через сейми, вразливі для військово-політичного тиску, або через лояльного короля». Зазначив, що «подією, що поклала край існуванню кордону по Дніпру та втілила стару мрію українського козацтва про об'єднання Право- та Лівобережної України, став другий поділ Польщі. На відміну від представників радянської історіографії (І. Гуржій, І. Компанієць та ін.), котрі розглядали поділи Польщі як возз'єднання України²¹, С. Плохій пише, що насправді відбулося возз'єднання одних українських земель і поділ або розчленування інших. Якщо до поділів більшість українських земель були поділені між Річчю Посполитою та Російською імперією, то тепер їх поділили між собою Російська та Габсбурзька імперія. До того ж, підкреслює, що «на той час, коли О. Безбородько «допоміг стерти Крим і Річ Посполиту з мапи Європи, його власна вітчизна теж перестала існувати»²².

Серед вітчизняних істориків доби незалежності України однією з перших до висвітлення поділів Речі Посполитої і українського питання звернулася Н. Яковенко в праці «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.». Відома київська дослідниця, по-перше, розділила польську історію на два періоди – «саксонські часи» від 1697 р., коли в Речі Посполитій правили представники саксонської династії Август II і Август III, та період правління останнього короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795 рр.); по-друге, зазначила, що з часу тимчасової дегронізації Августа II і зведення на престол Станіслава Лещинського країна була перетворена на арену

громадянського конфлікту між промосковською партією, яка підтримувала Саксонця, і прошведською, що складалася з прихильників С. Лещинського; по-третє, однозначно вказала, що після поразки Швеції під Полтавою Август II був повернутий на престол, проте справжнім хазяїном у Польщі стала Росія; по-четверте, авторка прийшла до висновку, що обмеження війська корони Польської і Великого князівства Литовського означало не що інше як фактичний протекторат Санкт-Петербургу; по-п'яте, подальший розвиток Речі Посполитої відбувався під переважаючим впливом царизму, що утвердив на королівський престол Станіслава Августа Понятовського, ініціював кілька конфедерацій і, зрештою, привів державу до трьох поділів і повного краху²³.

Природньо, що найбільше уваги поділам Речі Посполитої приділили львівські історики Л. Залізняк і М. Крикун у праці «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів». Автори передусім підкреслюють, що перші спроби проведення реформ А. А. Чарторийського зі зміцнення держави і впорядкування її устрою, котрі мали врятувати Річ Посполиту від загибелі після смерті короля Августа III ще на початку 60-х рр. XVIII ст., опиралися на підтримку російського уряду. Проте всупереч бажанню Фамілії, яка планувала звести його на королівський престол, під тиском російських військ покірним Росії королем Речі Посполитої був обраний С. Потоцький, якого Катерина II вважала «податливою за вдачею і зобов'язаною їй за вибір» людиною. Розпочаті ним реформи виведення Речі Посполитої з економічного та політичного застою та усунення з її устрою вад, котрі гальмували її дальший розвиток, від самого початку нашттовхнулися на опір з боку Пруссії та Росії, оскільки не відповідали стратегії цих держав і які прагнули зберегти Річ Посполиту як буферну державу. Спочатку це була ультимативна вимога з боку Пруссії скасувати сплату генерального мита, а незабаром – перманентне втручання у внутрішні справи Речі Посполитої і посилення впливу на суспільне життя обох держав у формі дисидентського питання, тобто вимоги зрівняння в правах християн-некатоликів (в основному лютеран і православних) із католиками. Вслід за цим, під прикриттям 40-тисячних російських військ, – у створенні в 1767 р. православної в Слуцьку, протестантської конфедерації у Торуні, опозиційної конфедерації католицької шляхти в Радомі на чолі з К. С. Радзивілом та Барської військово-політичної конфедерації (1768 р.) патріотично і консервативно настроєної частини шляхти й католицького духовенства, військові загони якої в умовах громадянської війни, що розгорнулася у країні, воювали як проти військ короля, так і проти Росії. В праці зазначено, що на заклик короля Катерина II кинула потужні війська, що розправилися з учасниками Коліївщини та розгромили конфедерацію. Принциповим є висновок істориків про те, що якщо перші три конфедерації загальмували проведення державних реформ, то поразка останньої посилила позиції правлячих кіл Росії, переконаних, «що Річ Посполиту потрібно ліквідувати якщо не відразу, то поетапно».

Результати з руйнування держави не забарилися. Користуючись ослаблення польської держави, Австрія захопила м. Спіш із навколишньою територією, частину Чорштинського, Новотарзького і Сандецького староств, а Фрідріх II під приводом необхідності створення санітарного коридору, щоб відмежувати його державу від чуми, окупував Королівську Пруссію, крім Гданська і Торуні, й північну частину Великопольщі. Після переговорів у Петербурзі та підписання 5 серпня 1772 р. австро-пруського, австро-російського та прусько-російського договорів Росія отримала території Інфлянти, західної частини Білорусії; до Пруссії остаточно відійшли названі вже землі та північна частина Куявії. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське і Драгімське староства. Австрія зайняла південну частину Краківського і Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства, а також південно-східний кут Волинського воєводства. Протести польського короля про втрати 30 % території і третини населення не були підтримані європейськими державами, а переможці лицемірно наполягали на своїх «незаперечних» правах на землі, які їм дісталися. Тим більше, що під тиском військ трьох союзних держав чорних орлів документи про поділ Речі Посполитої був ратифікований сеймом більшістю голосів²⁴.

Хронологічно наступною побачила світ монографія відомого українського історика, що спеціалізується на вивченні вітчизняної історії кінця XVIII – початку XX ст., О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)»²⁵. Її автор особливо відзначив, що українські землі «в кінці XVIII – на початку XIX ст. були об'єктом не лише дипломатичних, але й воєнно-політичних інтересів ряду європейських країн». По-друге, пояснив, що загарбницькі плани сильних європейських держав стосувалися не тільки Речі Посполитої, а й України геополітичне становище якої визначало її місце в експансіоністських планах історичних сусідів. По-третє, учений охарактеризував політичну лінію російського самодержавства щодо творення унітарної держави, котру воно вибудовувала за принципом «збирання «исконно русских» земель».

Серед праць загального плану помітно виділяється книга О. Доніка, де втор акцентує увагу на двох важливих моментах, пов'язаних із приєднанням західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. Зокрема, дослідник звернув увагу на те, що на момент поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. існувала ймовірність, що вони підпадуть під владу Російської імперії. По-друге, вказав, що загальний баланс сил вирішив питання на користь належності західноукраїнських земель на користь Австрії. По-третє, відзначив, що офіційним приводом для приєднання Галичини до Габсбурзької монархії була короткотривала належність у XIII ст. Галицько-Волинського князівства до Угорщини. Австрійські Габсбурги збирали землі під свою корону не шляхом завоювань, а завдяки династичним шлюбам. Саме таким

способом були приєднані угорські володіння (разом з ними і Закарпаття), що давало легітимне право на спадщину Галицько-Волинського князівства. Східна Галичина (колишнє Руське воєводство), захоплена Австрією внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. і населена переважно українцями, в 1774 р. була об'єднана з польськими землями колишніх Краківського і Сandomирського воєводств або Західною Галичиною²⁶.

Слід виділити і відомого сучасного історика О. Гуржія, який у нещодавно опублікованій монографії «Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії» проводить думку про те, що опинившись на перехіді агресивних інтересів сусідніх країн – Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства, українці зазнавали потужного звуження не лише політичних, а й економічних можливостей для розвитку, часто ставали жертвами чужорідних планів і амбіцій. На його переконання, ці та деякі інші чинники значною мірою поглиблювали «відрубність» Західної України, частково Правобережжя. Протягом XVIII ст. Українська держава невпинно втрачала масштабність і статус загальноукраїнського утворення, перетворюючись на «малоросійську» провінційну «область». Фактично за правління Катерини II Україна, остаточно втративши всі ознаки державності, взагалі перестала репрезентувати незалежний суб'єкт у Європі²⁷.

М. Варварцев торкається іншого боку проблеми, фактично пояснюючи, що самодержавство боялось поширення ідей і впливу Французької революції на українські землі. Автор особливо підкреслює: по-перше, що діячі Французької революції привертали свою увагу до України; по-друге, зауважує, що 1790 р. французьке міністерство закордонних справ у меморіалі «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії», назвало Україну «жертвою» царизму; по-третє, зазначає, що за наполяганням депутатів Ж. Л. Карра і Ф. А. Буассід'Англа Законодавчі збори дали вказівку своєму представникові «для Польщі та східних країн» «пильно стежити за настроями в Україні та подавати інформацію про українські справи»; по-четверте, вказує на факт, направлення 1792 р. французького емісара до Константинополя для з'ясування можливості повстання в Україні та посла у Венецію – для розшуку українців серед тамтешніх польських емігрантів представників з України, котрі могли б поширювати гасла свободи на всій Півночі. Республіканська влада виступила за створення мережі агентів для революційної пропаганди в Україні; по-п'яте, наголошує, що в 1794 р. Комітет громадської безпеки висунув завдання залучити до боротьби проти Російської імперії українську націю: «щоб дерево свободи розквітло в Києві»; по-шосте, звертає увагу на те, що через призму політики революційного визволення Європи українське питання стали трактувати також у періодиці й інших виданнях Франції²⁸.

Із числа небагатьох наукових досліджень останнього часу, присвячених безпосередньо поділам Речі Посполитої і їхньому впливові на подальшу долю

України, стала монографія і стаття автора цієї розвідки²⁹. В уже зазначеній монографії обґрунтовано, що завдяки вкрай несприятливому збігу обставин, російська і прусська інтрига, які використовувалася в якості свідомої чи несвідомої зброї нечисленну і чужу народним інтересам групу польських магнатів, розкололи єдине тіло суспільства великої держави Речі Посполитої, яке тільки почало виликуватись після тривалої депресії, розчленували її землі та включили до складу Російської, Пруської та Австрійської імперій. У статті розкрито внутріполітичні процеси напередодні та в період поділів, внаслідок яких було розчленовано, а згодом і повністю ліквідовано польську державність; підкреслено зацікавленість у цьому одних держав Європи і байдужість інших країн до подій навколо цих поділів, які, нажаль, не стали на її захист, а також висвітлено вплив анексії Росією на долю та цивілізаційні зміни в розвитку Правобережжя. Зроблено висновок про те, що Правобережжя відіграло велике геополітичне значення в поділах Речі Посполитої та захисті православних на її території. Росіяни хотіли знищити повністю Річ Посполиту і зовсім не задумувалися над тим, що після поневолення двох націй можуть виникати об'єднані повстання проти Російської імперії, що й виникало в ході історії. Що ж до включення Правобережної України в загальноімперський простір, то воно передбачало не тільки перетворення її в частину території нової держави, а й у складову політичних, економічних, соціальних і культурних відносин. Воно супроводжувалося насадженням російського адміністративно-територіального устрою, самодержавних суспільних і правових відносин із перспективою повної інтеграції України в Російську державу, наростаючим посиленням експлуатації, подвійним польсько-російським гнітом, планомірною русифікацією і т. п.

Знайомлячись із самим третім поділом Речі Посполитої, не можна не виділити статтю сучасного українського історика О. Рубльова «Поділи Польщі» у восьмому томі «Енциклопедії історії України»³⁰, де зроблено висновок про те, що придушення повстання 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої на основі третього, остаточного поділу. Придушення повстання 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої. На основі російсько-австрійського та російсько-пруського договорів, підписаних у Петербурзі відповідно 3 січня і 24 жовтня 1795 р., вона втретє, на цей раз остаточно, була поділена між Росією, Пруссією та Австрією.

Іншою розвідкою про поділи Речі Посполитої в контексті всесвітньої історії є стаття О. Філатової³¹, де відображено вирішальну роль зовнішнього чинника в їх здійсненні. В праці доволі чітко простежується обґрунтування порозуміння між Росією, Австрією та Пруссією щодо територіальних намірів на теренах Речі Посполитої, які, зрештою, були реалізовані під час трьох її поділів.

Отже, представниками вітчизняної історіографії, яка пройшла в своєму розвитку три основних етапи, зроблено значну роботу щодо об'єктивного висвітлення причин, чинників і основних акторів поділів Речі Посполитої в

останній третині XVIII ст. і доля в них українських земель та українського народу. За більш як півтора століття нагромаджено великий масив фактичного матеріалу, розроблено ґрунтовні теоретичні і методологічні підходи до вивчення й осмислення проблеми. В літературі проводиться думка про те, що головним у зближенні трьох держав чорних орлів опиралося на принцип територіальної експансії, а не внутрішньо-політична та внутрішньо-економічна криза в Речі Посполитій і що причини її розпаду корінились не стільки в розколі суспільства і перебіг внутрішнього суспільного розвитку країни, скільки незацікавленість сильних сусідніх держав сильних сусідніх держав у нормалізації обстановки і позитивних наслідках реформ і їх продумані й цілеспрямовані експансіоністські дії та територіальні посягання. З літератури випливає, що поведінка російського самодержавства аж ніяк не була вимушеною та імпульсивною, вона вирізнялася продуманістю й впливала з інтересів Російської імперії. Усі три країни окремо і разом ставили вимоги і претензії до польського уряду і політичних сил країни, не пов'язавши себе жодними зобов'язаннями поліпшити ситуацію.

Загалом, історіографічний аналіз засвідчив, що все, що відбулось у Речі Посполитій в останній третині XVIII ст., було закономірним, але не абсолютно детермінованим. Поділи Речі Посполитої не були неприродною випадковістю, руйнацію її державності зумовив комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників й причин, а ключову роль відіграла Російська імперія. Противники українського руху використали внутрішньо-політичну ситуацію в Речі Посполитій як один із головних аргументів на користь неумісності, неможливості чи шкідливості проведення реформ.

Примітки:

¹ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Санкт Петербург : Тип. Ф. Сушинского, 1870. [2] 870, IV с.

² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократія. Женева: Тип. «Работника» и «Громади», 1881. 511 с. // URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10090437>; Драгоманов М. П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Изд-во Гронковского, 1907. 135 с.

³ Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. Київ : Либідь, 1991. 688 с.

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Україна, 1990. С. 471, 472.

⁵ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. С. 279; Його ж. Развитие украинского изучения в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем / [под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова]. Петербург : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 1-37.

⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х т. Т. II (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1991. С. 352-253.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. С. 261.

⁸ Велика історія України: У 2-х т. Т. II / [передм. д-ра І. П. Крип'якевича; зладив М. Голубець]. Київ : Глобус, 1993. С. 148-149.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів : Вид-во «Меморіал», 1991. С. 10-28.

¹⁰ Історія Української РСР. У двох томах / [гол. ред. кол.: К. К. Дубина (гол. ред.), І.О. Гуржій (заст. гол. ред.), Дядиченко В. А. та ін.]. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1967. С. 336.

¹¹ История Украинской ССР: в 10 т./ [гл.редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.]. Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII в.) / [Борисенко В.И., Брянцева Т.П., Горбенко Е.В. и др.; редкол.: Г.Я. Сергиенко (отв. ред.) и др.]. Киев : УРЭ, 1983. С. 463-469.

¹² Коваленко Л. А. Про приєднання Правобережної України до Росії // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту. Житомир, 1950. С. 41-68.

¹³ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 42.

¹⁴ Коваленко Л. А. О влиянии французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории, 1947. № 2. С. 80-87.

¹⁵ Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 167 с.

¹⁶ Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ : Наук. думка, 1978. С. 39, 40, 43.

¹⁷ Смолій В. А. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. // Історія української культури. У п'яти т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ : Наук. думка, 2003. С. 26.

¹⁸ Смолій В. А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Укр. іст. журн. 1974. № 2. С. 98, 101, 102.

¹⁹ Верига В. Нарис и з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. С. 12, 13.

²⁰ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажч. Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. С. 281, 284, 289, 290, 291.

²¹ Гуржій І. О. Правобережна Україна // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 3: Л-Р. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1971. С. 445; Компанієць І. І. Возз'єднання українського народу і єдиний Українській державі // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 1. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1969. С. 337-341.

²² Плохій С. Брама Європи / [пер. з англ. Романа Ключка]. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. С. 23, 194, 195, 197, 198.

²³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 1997. С. 263-265.

²⁴ Залізняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. С. 231, 235.

²⁵ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 338 с.

²⁶ Донік О. М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина

XIX ст. Київ : Кріон, 2011. С. 21-22.

²⁷ Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 203.

²⁸ Варварцев М. М. Французька революція кінця XVIII ст. // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 4. Предметно-тематична частина: Па–Я / [відп. ред. М. М. Варварцев]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 302.

²⁹ Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділь. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 114.

³⁰ Рубльов О. С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 297-303.

³¹ Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354). С. 104-117.

Filinyuk Anatoliy. Divisions of The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Question in National Historiography. *The article makes a historiographical analysis of the historical literature of Ukraine, which reflects the causes and factors of division of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the eighteenth century and the place of the ethnic Ukrainian lands and Ukrainians in them. Three main periods were identified and the peculiarities and specificity of the scientific interests of national historians in public life, foreign policy and geopolitical position of the Commonwealth before and during its division are characterized. The trends and content of the historiographic process in Ukraine related to the study of accents, factors and reasons for the division of the Commonwealth are traced. It is noted that representatives of pre-revolutionary historical literature, influenced by Russian historiography, identified anarchy and the weakness of a previously powerful state as the main causes, which prompted strong neighboring states to dismember it. In their work, the key point is that the partition initiative belonged to Prussia and Austria, which seized large areas of Poland and pushed Russia to protect the Orthodox population from Polish enslavement and the return of "Russian" provinces.*

It is mentioned that M. Hrushevskiy emphasized the growing dependence of the weakened by maintenance of provinces Poland from Russia, which used diplomacy, "dissident" and national issues, neutralization of the Ukrainian national and political separatism and numerous forces and direct intervention to justify the aggression policy. It is marked that according to Doroshenko's vision, Poland became defenseless against armed interventions because of the limitation of the number of troops. It is stated that N. Polonska-Vasylenko deduced the prehistory of divisions from the "Eternal Treaty", which allowed Russia to intervene in the internal affairs of the Commonwealth under the guise of the defense of the Orthodox Church. It was emphasized that I. Tyktor rightly wrote that Poland failed to establish a state farm and administration on the captured Nepalese lands and gave them into the hands of tycoons and nobles who did not care for the state.

It is emphasized that I. Lysyak-Rudnitskiy argued that Ukraine fell under the blows of hostile forces and adverse circumstances due to the lack of gravity to the Ukrainian state organization and high culture.

Among the historians of the Ukrainian western diaspora, V. Verygu, P.-R. Magochii and S. Plohiy are mentioned, they emphasized the interconnectedness and interdependence of the fall of the Commonwealth and the national liberation struggle of the Ukrainians and pointed out the parallels to the destruction of the feudal system and the enslavement of the peasantry in France, and to Moscow's introduction of serfdom and lordly slavery of Cossacks in Ukraine; an initia-

tive role in the divisions of the Commonwealth of Prussia and Russia and also Austria joined them; on the European and regional character of Ukraine as a gateway to Europe, operated from St. Petersburg, Vienna, Warsaw and Istanbul, and regarded the divisions as dramatic events in Central and Eastern Europe.

On the basis of the analysis of the historical literature of the Soviet era, it is concluded that, the concept of the liberation mission of Russia and the aggressive policies of Prussia and Austria prevailed, with the only exception of the works of L. Kovalenko and V. Smolii.

It is emphasized, that the works of modern domestic historians occupied a prominent place in the historiography of this question, they distinguished by the objective coverage of events in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the eighteenth century, focusing on their multifactor character and emphasizing on the true management of Russia on Polish territory, and restrictions on the number of Polish troops comparin to the armies of the neighboring states, which, along with the tsarist-initiated confederations, led it to three divisions and complete collapse.

Keywords: national historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth, divisions, Ukrainian lands, Russia, Prussia, Austria.

Отримано: 22.10.2019

DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.142-155
УДК 37.014

**Василь Деревінський,
Аліна Капінос**

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ УКРАЇНОК» В 1920-1930-Х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ЖІНОЧА ДОЛЯ»)

Деревінський Василь, Капінос Аліна. Культурно-просвітницька діяльність «Союзу українок» в 1920-1930-х рр. (за матеріалами часопису «Жіноча доля»). У статті на основі аналізу матеріалів часопису «Жіноча доля» йдеться про відродження українських жіночих організацій у Східній Галичині. Першою такою організацією стало Товариство Руських жінок, організоване Наталією Кобринською в Станіславі у 1894 році. Мета діяльності товариства полягала в культурно-освітньому розвитку українок. Згодом, товариство спричинилося до появи в 1917 році Союзу українок – нової жіночої громад, яка відіграла чималу роль у суспільно-політичному житті Східної Галичини, а згодом і всієї України. Основними видами діяльності Союзу були видавнича, освітня, господарська, культурно-просвітницька, суспільно-політична. Остання вважалася найголовнішою. Головна увага в жіночому русі «Союзом українок» приділялася домінуванню національної ідеї, як головної у всіх видах діяльності. Чимало уваги приділялося ролі жінки в суспільному русі та житті, «притягненню ширшого жіноцтва до суспільно-громадської роботи» на благо українського народу. Важливим чинником впливу жіноцтва на суспільно-політичне життя краю була участь жінок в державних органах Речі Посполитої, зокрема сенаті та сеймі. Важливу роль «Союз українок» відіграв у консолідації національно-політичних сил шляхом співпраці з українськими політичними партіями та численними товариствами. Участь жінок у громадських організаціях стала однією з яскравих сторінок українського жіночого руху та їх впливу на вирішення злободенних соціально-політичних питань. Наведене

є підставою для висновку про актуалізацію проблем становища і статусу жінки в українському суспільстві, уможливленню розгортання наукового пошуку у цій важливій соціально-культурній сфері, що й було зроблено авторами.

Ключові слова: Союз українок, жіночий рух, партія, суспільний рух.

Деревинский Василий, Капинос Алина. *Культурно-просветительская деятельность «Союза украинок» в 1920-1930-х гг. (по материалам журнала «Женская доля»)*. В статье на основе анализа материалов газеты «Женская доля» рассказывается о возрождении украинских женских организаций в Восточной Галиции. Первой женской организацией стало Общество Русских женщин, организованное Натальей Кобринской в Станиславе в 1894 году. Цель деятельности общества заключалась в культурно-образовательном развитии украинок. Впоследствии, общество привело к появлению в 1917 году Союза украинок – новой женской общины, которая сыграла немалую роль в общественно-политической жизни Восточной Галиции, а затем и всей Украины. Основными видами деятельности Союза украинок были издательская, образовательная, хозяйственная, культурно-просветительская, общественно-политическая. Последняя считалась главной. Главное внимание в женском движении «Союзом украинок» уделялось доминированию национальной идеи, как главной во всех видах деятельности. Немало внимания уделялось роли женщины в общественной движении и жизни, а именно к «привлечению женщин к социально-общественной работе» на благо украинского народа. Важным фактором влияния женщин на общественно-политическую жизнь края было участие женщин в государственных органах Речи Посполитой, то есть сенате и сейме. Важную роль «Союз украинок» сыграл в консолидации национально-политических сил путем сотрудничества с украинскими политическими партиями и многочисленными обществами. Участие женщин в общественных организациях стала одной из ярких страниц украинского женского движения и их влияния на решение злободневных социально-политических вопросов. Приведенное является основанием для вывода об актуализации проблем положения и статуса женщины в украинском обществе, делает развертывание научного поиска в этой важной социально-культурной сфере, что и сделано авторами.

Ключевые слова: Союз украинок, женское движение, партия, общественное движение.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні характеризується необхідністю поглиблення дослідження місця жіночих організацій та рухів у житті суспільства. Проблеми ролі жіноцтва хоча й не нові, але їх актуальність не зменшується, а ще більше посилюється як для жінок, так і для суспільства в цілому. Із здобуттям незалежності України їх вага зростає, відбудовується державний механізм реалізації прав жінок, усвідомлення ними свого становища й значення. Саме зусиллями жінок значною мірою мають розвиватися громадянське суспільство, притаманне розвинутим демократіям, здійснюватимуться державотворчі процеси

Актуальність дослідження обумовлена 102-ю річницею від дня створення Союзу українок та розвитком сучасного українського жіночого руху, який наслідує своїх попередниць із «Союзу українок». Крім того, є необхідність у виробленні нової концепції жіночої політики в Україні. А оскільки подібні засади реалізуються через рух жіноцтва, то виникає об'єктивна потреба вивчення історії останніх, зокрема «Союзу українок», в історичній ретроспективі на теренах Східної Галичини, де рух набув найбільшого поширення.

Вивчення та аналіз літератури по темі дослідження дає підставу зробити висновок про те, що ця тема, попри свою актуальність, на сьогодні мало досліджена.

Серед найвідоміших сучасних дослідниць національного жіночого руху – професор університету Джона Гопкінса у Вашингтоні Марта Богачевська-Хом'як. Її монографія «Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 –1939»¹ вважається однією з перших наукових спроб аналізу історії України в контексті жіночого руху. Наукова робота присвячена загальнофеміністичним проблемам, з'ясуванню ролі жінки в національній історії України, її становищу при комуністичному режимі.

Необхідно також зазначити, що монографія Б. Савчука «Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)» (Івано-Франківськ, 1998)² є найгрунтовнішою і найближчою до проблематики нашого дослідження. В цій монографії показана участь українських жінок у національно-визвольних змаганнях, а також їх роль у політичному, культурному та соціально-економічному розвитку країни.

Грунтовний аналіз проблеми емансипації жінок у суспільно-політичному русі Галичини XIX – початку XX ст. в своїй докторській дисертації здійснила професор Т. Панфілова³. Розглядаючи культурно-освітні та молодіжно-спортивні товариства та організації західної України, вона досить глибоко і всебічно розкрила причини становлення і розвитку жіночого руху на українських землях Галичини.

Водночас стан дослідженості жіночого руху Галичини в 1920-1930 роках в історичній науці окремо не вивчався, що й зумовило вибір теми статті. Нами при проведенні дослідження були використані публікації часопису «Жіноча доля», вони й стали основною джерельною базою наукового дослідження.

Досліджуючи названу проблему, ми поставили за мету проаналізувати та узагальнити культурно-просвітницьку діяльність «Союзу українок» в міжвоєнний період на теренах Східної Галичини, використавши матеріали часопису «Жіноча доля». Для досягнення поставленої мети, нам довелося вирішити ряд проблемних завдань: прослідкувати становлення жіночого руху Східної Галичини в кінці XIX – на початку XX ст.; проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність «Союзу українок» у 1920-1930-х рр.; з'ясувати вплив «Союзу українок» на національно-політичне життя Східної Галичини в 1918-1938 рр.

Об'єктом дослідження є діяльність жіночого товариства «Союз українок» на теренах Східної Галичини у 1918-1939 рр. Предметом дослідження є процес становлення та функціонування жіночої організації «Союз українок», її структура, форми культурно-освітньої діяльності у досліджуваній період.

Жіночий рух України другої половини XIX – початку XX ст. розвивався значною мірою під впливом західноєвропейського, однак мав ще й свої окремі вияви та шляхи розвитку, визначені специфічним становленням української

нації під чужим поневоленням. Перші його прояви спостерігалися у Західній Україні, що входила до складу Австро-Угорської імперії.

Відомо, що рівень освіченості жінок на той час був надзвичай низьким. Українські селяни потребували просвітництва в «сенсі усвідомлення необхідності здобуття освіти певного фаху». З іншого боку, їхнє важке соціально-економічне становище, матеріально-побутові умови унеможливлювали доступ до освіти⁴. Існуюча система не сприяла освітньому поступу шкільництва. На західноукраїнських землях було лише близько 4% українських шкіл і взагалі жодного університету.

Однак в умовах відсутності власної держави саме українські об'єднання та товариства заповнили ту нішу, яку б мали виконувати державні інституції. Серед організованого українського жіноцтва, яке працювало в сфері просвіти, вирізнялись жіночі об'єднання релігійного спрямування. Зокрема, важливий внесок в освітньо-культурний поступ українського народу здійснили монахині Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), який зародився в Римській імперії. Монахині засновували вселюдні, виділові, фахові школи, учительські семінарії, гімназії, інститути, інтернати, в яких активно займались вихованням українських дітей, поступово залучаючи їх до народних традицій, звичаїв і обрядів, створюючи сприятливі умови для вивчення ними виховної мудрості рідного народу, його національної специфіки. Так, у 1812 р. Сестри Василіанки заснували у Словіті перший інститут для дівчат народної школи, куди спочатку приймали дівчат з інших місцевостей, забезпечували їх житлом в інституті при монастирі. Згодом почали примати й місцевих дівчат. Активну виховну діяльність проводили сестри ЧСВВ у Яворівському монастирі (Львівщина – авт.). Вони заснували тут дівочу школу (1847 р.), де викладались такі ж предмети, як у міських, виділових школах, учительську семінарію (1960 р.), яка була задумана як школа українська, для українських дітей⁵.

На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, емансипацію українського жіноцтва в Галичині започаткувала Наталія Кобринська, заснувавши «Товариство руських жінок» у Станіславі в 1884 році, яке ставило за мету, прилучити інтелігентних жінок до літератури та популяризувати нові суспільні ідеї⁶. Кобринська досконало розуміла потребу економічного, політичного і побутового розкріпачення жіноцтва. Розуміла також, щоб досягнути мету, треба домогтися доступу жінок до освіти, піднести жіноцтво до розуміння своєї людської вартості, вказати кому, як стати корисним членом суспільства. Зробити це можна, вважала вона, лише, об'єднавши жінок і згрупувавши їх навколо прогресивних західноєвропейських ідей, які потрібно реалізувати, ставши на національно-сборницький шлях.

Тому 8 грудня 1884 р. «Товариство руських жінок» скликало свої перші загальні збори у Станіславі. Цей день вважається початком українського жіночого руху. Ці перші жіночі збори були тріумфом нових ідей, які будучі перекон-

ливо подані, захопили уми й серця зібраного жіноцтва. Письменниця Олена Кисилевська так згадувала цю подію: «Гаряча промова Наталії Кобринської зачарувала» присутніх. Особливо для молодих душ, спраглих небуденства й нових доріг, вона була «п'янким» нектаром». На з'їзді було проголошено ідею соборності України і жертвовної праці для народних мас, особливо для піднесення культурного рівня сільського жіноцтва. Ці ідеї глибоко запали в душі присутніх жінок. Сама ж Кобринська так формулювала завдання «Товариства»: «Ми поклали собі метою впливати на розвій жіночого духа через літературу, бо література була всебічним образом ясних і темних сторін суспільного ладу, його потреб і недостатків. Я через літературу – дійшла до розуміння жінки в суспільстві, тож хотіла і других повести за собою»⁷.

Водночас, найважливішою справою всього життя Кобринської була підготовка видання українського жіночого альманаху «Перший вінок» (1887 р.): перший у світі альманах жіночої творчості, зібраної, відредагованої та виданої жінками. Значну допомогу у випуску альманаху надали І. Франко та М. Павлик.

Характерно, що жіночі організації займалися в цей період як культурними, так і економічними справами. Наприклад, «Клуб Русинок» брав активну участь у крайовій виставі 1894 р., запропонувавши цікавий етнографічний матеріал, збирав кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченка. У Самборі було створено економічно-добродійне товариство для виробництва церковних риз, яке підтримувало й забезпечувало роботою вдів і сиріт. А в 1902 р. жіночим товариством було організовано кооператив «Труд», з пошиття та конструювання одягу, якому навчали всіх бажуючих жінок Львова та навколишніх сіл.

У 1907 р. в Галичині на основі діючих на той час організацій «Жіноча громада» та «Гурт українських дівчат» створено «Союз Українок». Він постійно шукав для жіноцтва нові сфери діяльності, які, з одного боку, забезпечували б матеріальне існування більшості жінок, а з іншого – сприяли б піднесенню їхньої культури та освіченості.

Головний відділ «Союзу Українок» закликав свої філії, гуртки та об'єднані товариства скерувати планову діяльність на підтримку кооперативного руху, заохочення жінок для членства в українських кооперативах. Протягом двох місяців кожна філія «Союзу Українок» за погодженням з місцевими кооперативними осередками мала скликати жіноче зібрання, на «якому записати реферат про завдання жінки в розвитку кооперації». Товариства «Просвіта», «Сільський господар», «Союз Українок», враховуючи потреби в сільськогосподарській освіті жіноцтва на селі, організували куховарські курси. Заходами «Союзу Українок» у Березові Нижньому Коломийського повіту були організовані освітньо-кооперативні господарські курси, «на яких подавалися загально-освітні (література, гігієна, право, жіноче питання), кооперативні та сільськогосподарські відомості»⁸. Крім того, зверталась увага на загальне ви-

ховання, звички товариського співжиття й «шляхетної співпраці», влаштовувалися товариські зустрічі і чайні вечори. Тримісячне навчання на цих курсах були для слухачів справжнім народним університетом. Товариство «Союз Українок» влаштовувало також курси підготовки курсисток для проведення організаційної, культурно-освітньої й господарської праці у філіях і гуртках товариства та гуртках жіночого позашкільного «доросту».

21 лютого 1917 р. відбулися збори «Громади», де було прийнято Статут і назву «Союз Українок» з централею у м. Львові. Першою головою була Євгенія Макарушка. Організація мала триступеневу будову: «центральна» у Львові, філії по містах і містечках, гуртки по селах. Кількість членів становила близько 45 тис. Територію діяльності «Союзу» польська влада обмежила Галичиною. Статут був прийнятий 1917 року, а змінений у 1933 р.⁹

Розглянемо культурно-просвітницьку діяльність «Союзу українок» у 1920-1930 роках в світлі тогочасної преси. На західноукраїнських землях жіночий рух розвивався, незважаючи на несприятливі умови чужого панування. З 1922 р. його друкованим органом став «Жіночий вісник», згодом тематична сторінка «Громадського вісника», редактором якої була Мілена Рудницька, авторами – О. Залізняка, Н. Суровцева, М. Струтинська. Жіночий кооператив «Українське народне мистецтво» заснував журнал для «плекання домашньої культури» – «Нову хату». З 1925 р. виходив часопис «Жіноча доля», а згодом «Жіноча воля», «Світ молоді», «Жіночий голос», «Українська господиня», «Жінка». Замість закритої польською владою «Жінки» почав виходити двотижневик «Громадянка», місячник «Українка», «Світ Українки».

Серед відомих імен жінок-журналісток Марта Богачевська називає Мілену Рудницьку, яка очолювала «Союз українок» протягом багатьох років, Софію Парфанович, Іванну Блажкевич, Ірину Вільде, Ольгу Дучимінську, Олену Кислевську (редакторку «Жіночої долі»)¹⁰.

Жіночий рух тісно пов'язаний з вивченням і дослідженням жіночої періодики того часу. Адже саме жіночий рух на певному своєму етапі розвитку відчув потребу у створенні власних друкованих органів для пропаганди нового бачення жінки, жіночої ролі у суспільстві.

Тодішні жіночі часописи чітко визначили особливості жіночого руху в Галичині, а саме: домінування національної ідеї, як засадничої; подвижницька праця інтелігентних жінок; літературний рух як частина жіночої періодики; політичний характер преси; благочинний характер жіночої праці; формування політичної національної преси¹¹.

Тож головною метою «Союзу Українок» було «згуртувати в собі величезну частину, а згодом і все наше жіноцтво. Тільки через організацію, добре кермовану, можна впливати на широкі маси»¹².

«Союз Українок» дуже часто проводив різноманітні курси інструкторів. Так, 15 січня 1927 р. у Львові розпочалися п'ятимісячні курси інструкторок. В

програмі курсу «намічаються слідуєчи предмети: підготовка до культурно-освітньої праці на селах, основи кооперації, гігієна, введення захоронок, наука крою і шиття та домашнє господарство»¹³. По закінченню курсу випускниці здобували кваліфікації вчителів курсів крою і шиття та керівників дитячих садочків.

Крім того, «Союз українок» займався освітньою діяльністю. Тому, щоб оживити освітній рух, поширити жіночу організацію по селах, було скликано «коломицький жіночий кружок, при допомозі своїх діяльних членів. Запрошення були розіслані по всьому окрузі, а також і на Городенщину, Снятинщину, Гвоздеччину. Цікавим було те, що приїхали гості з подальших околиць. Після оживленої наради зібрання винесли отсі постанови: творити жіночі кружки при читальнях «Просвіти» чи кооперативах, а то й як окремі кружки «С.У.», як де догідніше; робити часто сходи членів гуртка, читати, старатися приміювати прочитане в життя; старатися проводити по селах, де нема наших гуртків короткі курси – гігієни, куховарства, господарства, шиття»¹⁴.

Яскравою сторінкою діяльності «Союзу» була боротьба з пияцтвом. О. Кислевська з цього приводу написала статтю «Останній час стати до боротьби з корчмаами». В якій зазначалося, що в Польщі існує окремий закон, який дає право мешканцям громади самим вирішувати, чи в їх селі чи місті має бути дозволений продаж алкогольних напоїв¹⁵. У цій статті подано зразок заяви, як правильно оформити заборону алкоголю на певній території, і зробити це можна шляхом голосування всього дорослого населення, починаючи з 21 року. «Союз українок» з цього приводу заявив, «тож негайно приступаймо до роботи, докажіть чоги ви вартуєте, що ви не спите, що добрій справі умієте послужити. Про свою роботу допишіть нашій редакції, а ми оголосимо тих, що приклали руку до цього великого діла!»¹⁶.

Організація чимало уваги приділяла обороні рідної мови. З цього приводу «Жіноча доля» в серпні 1928 р. писала таке: «знаємо, що в останніх роках польська влада покасувала українську мову в народних школах та позаводила там утраквістичну (в двох мовах), а то й чисто польську науку. Не вважаючи на те, що народ порушений цим до глибини души, ми не докладаємо ще всіх зусиль, щоб загарбати добро – рідну мову – повернути школам, не живимо якихось відповідних заходів, щоб запевнити дітворі науку в рідній мові. Тільки маленькі нечисленні видліки то тут, то там піднімають боротьбу й намагаються вийти з того страшного положення. В Самбірщині збойкотовано школу з котрої викинули українську мову й понедолгому часі її назад привернено. На Покуті свідоміші села радять собі в той спосіб, що не понехуючи боротьби о привернення в школі української викладової мови – повиписували свої діти зі школи й при помочі гуртка «Рідна школа» заводять для них приватну школу й вчать по дев'ятеро діток (більше не можна!) приватно по хатах»¹⁷.

Після першолистопадових подій 1918 року на теренах Східної Галичини цей день став Великим Святком. Так, 1 листопада 1928 р. «Жіноча доля» по-

містила статтю О. Рудковчної «Велике Свято». В ній зазначалось, що «Велике Національне Свято припадає у нас на день 1 листопада. Однак цього року мусимо все те відбувати багато славніше, величавіше. Це ж – десяти роковини Великої Хвилі. Ми повинні звеличати всі так, як це личить великій свідомій українській громаді. Крім того, місяць листопад проголошено місяцем збірки жертв на українських інвалідів – на побудову для них дому у Львові»¹⁸. Автор продовжила думку «у нас вирине ще якийсь поважний проект тривалого пам'ятника цього свята, але тимчасом хоч у своєму оточенні доложити усіх зусиль, щоб воно по змозі випало як найшвидше, як найкраще».

Повідомлялося у пресі і про участь українок у конгресі миру, що проходив наприкінці серпня 1928 року. Спецкор «Жіночої долі» так описала цю подію: «Конгрес миру через церкву відбувся в Празі в кінці серпня цього року. На ньому 31 церква, за винятком лише католицької церкви, мала своїх представників, які метою своїх зборів, мали вироблення шляхів для проведення в життя принципів братерської любові і забезпечення людству сталого миру. Ці конгреси почали відбуватися ще перед війною, але нині ці конгреси, коли людство переконалося після світової війни в страшній згубності всяких війн, викликають особливе співчуття до себе. На конгресі були присутні, між іншим, видатні постаті жіночого руху: пані Сакдорф Гамільтон (Канада), фон Вальсен (Німеччина), ван Ескен (Голландія). Скориставшись з їхньою присутністю в Празі, Чеська Жіноча Національна Рада улаштувала на їх честь «чаювання» в літньому павільйоні в одному із найкращих садів Праги, звідки відкривався прекрасний краєвид на стару Прагу. Серед запрошених на «чай» гостей були також і члени Української Жіночої Національної Ради: пані Мірна, Лоська, Чикаленко-Келлер, що під цей час завітала до Праги з Німеччини. Представниці У.Н.Ж. з Ради, як звичайно, скористалися нагоди побалакати з чужинками про свої спільні справи, нагадати про Україну, поновити приятельські відносини»¹⁹.

Чимало уваги «Союз Українок» приділив ролі жінки в суспільному житті. Так, в першому номері часопису «Жіноча доля» була вміщена публікація «Рік праці й задачі майбутнього». В якій зазначалося, що «... без участі жіноцтва в суспільному житті неможливий поступ і розвиток українського народу! Загрубілий лід мужської психіки, що «курка не птах, баба – не людина» розтопився. Жінці призначено рівну вагу, ба навіть більше – без неї не може бути поступу. Так це, безперечно великий наш здобуток. Але щоб він був позиточний, треба його поширити, наповнити реальним життєвим змістом. Без жіноцтва нема поступу...»²⁰. Продовженням теми ролі жінки у суспільному житті часопис «Жіноча доля» опублікував статтю «Жінки в Українській Центральній Раді», в якій автор Уляна Кравченко розповіла про свою активну діяльність в першому українському парламенті²¹.

Отже, розглянувши культурно-просвітницьку діяльність «Союзу українок» 1920-1930-х років в світлі тогочасної преси, ми можемо зробити такі

висновки: основними видами діяльності «Союзу українок» були: видавнича, освітня, господарська, культурно-просвітницька, остання вважалася найголовнішою. Важливого значення «Союз українок» надавав захисту рідної мови, без якої просто не існувало б українського народу; головна увага в жіночому русі приділялась домінуванню національної ідеї, як головної у всіх видах діяльності; чимало уваги приділялося ролі жінки в суспільному русі та житті, а саме до «притягнення ширшого жіноцтва до суспільно-громадської роботи» на благо українського народу. «Союз українок» своєю працею виховав новий тип української громадянки, а тим самим зміцнив і поглибив українську свідомість.

Розглянемо вплив «Союзу українок» на соціально-політичне життя Східної Галичини у міжвоєнний період. У Східній Галичині упродовж 1917-1938 рр. існувало близько двадцяти як українських, так іноземних жіночих організацій. Кількість їхніх членів, рід, масштаб діяльності, продуктивність були різноманітними.

Діяльність жіночих організацій періоду Першої світової війни була тісно пов'язана з актуальними національно-суспільними потребами. У післявоєнний час українські жінки вперше вступили в міжнародні жіночі організації. З цією метою в 1919 р. у Кам'янці-Подільському було створено Українську Жіночу Національну Раду. Її делегати брали участь у конгресах Міжнародної Жіночої Ради (Осло, 1920 р.), Міжнародного Жіночого Союзу (Женева), а в 1921 р. – у конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи (Відень). Українська Жіноча Національна Рада стала членом цих міжнародних об'єднань²². Так, на конгресі в Празі голова українського жіночого товариства «Союз Українок» Мілена Рудницька виступила із доповіддю «Національне життя і його мирне розв'язання», у якому констатувала, що Перша світова війна не тільки не вирішила питання національного життя, а ще більше його загострила. «Мирні договори перерізали живі організми живих народів і створили довге сплетіння вулканічних прикордонних смуг, на яких іде нещадне нищення переможців проти переможених»²³.

Єдиним рішенням мирного врегулювання національних конфліктів, на переконання М. Рудницької, є реалізація ідеї самовизначення народів: «Дозволити нації вирішувати свою долю, державну приналежність, віддати їй у руки цілий державний апарат». Торкаючись питання національних меншин, підкреслювала, що на той час не буде миру, поки кожний народ не буде мати своєї незалежної держави. Ідея об'єднаних європейських держав – пан-Європи – може здійснитися за умови, коли в Європі не буде ні пануючих, ні поневолених націй»²⁴.

На західноукраїнських землях жіночий рух розвивався далі, незважаючи на різні заборони поляків. Із цією метою організоване жіноцтво використовувало різні форми і методи громадської діяльності, впливу на соціально-політичне життя. Найчастіше: віча, заклики й звернення, видання агітаційної літератури

про значення виборів, роз'яснення виборчих законів, прав жінок, виступи з різноманітними рефератами, таємні наради, пов'язані з виборами, підготовка обіжників для філій і гуртків, проведення дискусій у передвиборчих акціях, а також засоби масової інформації як сили, впливової на суспільну думку.

Одним із виявів суспільної організації українського жіноцтва на новому рівні його розвитку стала участь у державних органах Другої Речі Посполитої шляхом залучення до виборчих компаній та праці у польському парламенті. Загалом, у Польщі упродовж міжвоєнної доби вибори до сейму і сенату відбувалися у 1922, 1928, 1930, 1935 і 1938 рр. За найновішими даними, у парламенті Польщі упродовж 1919-1939 рр. працювали до 50 жінок, із них від Східної Галичини тільки двоє: у сеймі – Мілена Рудницька та в сенаті – Олена Кисилевська.

Українки – члени парламенту на засіданнях сейму і сенату порушували важливі питання політичного, економічного та культурного життя української спільноти, зокрема, щодо бюджету та громадської спілки інвалідів, вдів і сиріт, надання субсидій для розвитку добродійних і гуманітарних об'єднань, проблем, пов'язаних із пацифікаційними акціями стосовно українського населення, переслідуванням українського шкільництва, релігійним життям українців тощо.

Саме обрання М. Рудницької та О. Кисилевської до польського сейму і сенату підтвердило зростання впливу українського жіночого руху в Східній Галичині на національно-політичне життя загальної спільноти українців. Захист національних інтересів був найголовнішим у їх парламентській діяльності та на міжнародній арені²⁵.

Одним із проявів громадської активності українського жіноцтва стала його діяльність щодо консолідації національно-політичних сил шляхом співпраці з українськими політичними партіями та масовими товариствами. При цьому зауважимо, що жінки були членами майже всіх національних партій, що діяли у Східній Галичині.

Проте, основна боротьба за політичні впливи на жіноцтво розгорталася у трикутнику «Союз Українок» – УНДО – УСРП. Зауважимо, що громадські об'єднання мали в основі більш гуманістичний характер ніж суто партійні структури: в них на першому місці завжди були інтереси загальнонаціональні, а не корпоративні. Цим пояснюється широка співпраця жіноцтва, передусім із такими громадськими інституціями, як «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», «Сокіл», «Січ», «Пласт» та інші.

Участь жінок у громадських організаціях стала однією з яскравих сторінок історії українського жіночого руху та їх впливу на вирішення злободенних соціально-політичних питань. При цьому, варто зазначити, що підсумком історичної ваги став той факт, що українські жіночі організації залишилися самостійними, впливовими суспільними чинниками. В усіх напрямках їх громадсько-політичної діяльності переважали загальнонаціональні інтереси.

У 1930-х роках постало питання спеціалізації жіночого організованого життя. Виявом сили українського жіночого руху став перший жіночий Конгрес у Станіславі, скликаний у 1934 р. з ініціативи «Союзу українок». Участь у ньому взяли представниці жіночих організацій з усіх українських земель поза УСРР і з еміграції, які «підкреслили своє прагнення до єдності українок». Було висловлено пропозицію про створення загальноукраїнського об'єднання жіночих організацій у Світовому Союзі українок із центром у Львові²⁶. Матеріали про вказану діяльність висвітлювала періодика перш за все самих жіночих товариств²⁷.

Аналіз преси засвідчив наступні особливості у висвітленні українського жіночого конгресу: утворилося три підходи у періодиці – хто позитивно висвітлював цю подію (преса УНДО, окремі релігійні, закордонні видання) та ті, що поставилися до неї негативно (преса радикального та соціального спрямування); критично-позитивна позиція (газета «Мета»). Найбільш широко конгрес висвітлювався на сторінках газети «Діло» (це видання поділяло ліберальні погляди УНДО). У газеті переважали статті описового характеру, тоді, як в інших виданнях – аналітичного.

Часопис «Жіноча доля» 1 квітня 1934 р. вмістив заклик до участі в конгресі: «...горнутися до своєї жіночої організації Союзу Українок та через неї скріпити вплив українського зорганізованого жіноцтва на всі прояви національного життя»²⁸.

Починаючи з 22 червня 1934 р., тема жіночого конгресу стала провідною. Про нього згадували кожного дня і висвітлювали, як важливу подію не тільки в русі жіноцтва, але й усїєї української нації. Так, у статтях «Жіночої долі» зазначалося, що першого дня прибули гості та делегати, у всіх церквах Станіслава відправляли богослужіння. Загалом на з'їзд прибуло 895 делегаток від 101 філії «Союзу Українок».

Про підтримку з'їзду свідчить присутність і слова-привітання вищих представників церкви (єпископа Григорія Хомишина), голів «Просвіти» (І. Брика), «Рідної школи», «Союзу українських кооперативів» (Ю. Павлиновського), УНДО та інших.

У перший день конгресу були заслухані доповіді на теми: «Роль жінки в плеканні рідної мови», «Жінка в домашньому господарстві», «Економічна незалежність жінки», «Жінка і релігія», «Види суспільної опіки», «Участь жінки в українському письменстві». Деякі з доповідей, як повідомлялось у пресі, викликали хвилю дискусій та обговорень.

Конгрес і після свого закінчення перебував на перших шпальтах газет, отримавши від них різну оцінку. Насамперед про нього згадували жіночі пресові видання: «Жіноча доля», «Жіноча воля» та інші. Наприклад, «Враження з Українського Жіночого Конгресу в Станіславі» З. Мірної, автор закінчував так: «Вперед! Хай кожен знає, що українське жіноцтво не складе своєї зброї,

аж доки спільними зусиллями з своїми братами-чоловіками не виведе українського народу на переможний шлях української держави»²⁹.

Про масштабність конгресу, його непересічність, свідчать згадки про нього у закордонній пресі. Про це також на своїх шпальтах повідомляла «Жіноча доля». Зокрема, британський популярний тижневик «Манчестер Гарден» подав аналітичну статтю з цього приводу. У ній автор, який особисто був присутній на конгресі, зазначав, що з'їзд був ініційований, щоб «розбудити діяльність українського жіноцтва». Тут же згадав про кількість делегатів, очільників українського жіночого руху М. Рудницьку та С. Русову, опозицію до засідання (групу католицьких жінок і крайньонаціоналістичну молодь). Його повідомлення було об'єктивним і схожим у висвітленні до часопису «Жіноча доля».

1-9 серпня в «Жіночій долі» друкувалася промова Мілени Рудницької, виголошена на конгресі: «Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва»³⁰.

Таким чином, аналіз українських періодичних видань засвідчив таке: по-перше, значну увагу громадськості до українського жіночого конгресу, як непересічної, важливої події не тільки для жіноцтва, але й для всіх українців, як ще один крок у розвитку національної справи. Це підтверджують статі, які з січня 1934 р. вже активно почали висвітлювати підготовку до проведення з'їзду. По-друге, неоднозначність оцінок щодо самого конгресу. По-третє, залучення преси, як історичного джерела у дослідженні жіночого руху допоможе всебічніше зрозуміти вплив «Союзу Українок» на національно-політичне життя Східної Галичини в 1930-х роках.

Таким чином, кінець XIX століття ознаменував початок жіночого руху в Східній Галичині. Першою жіночою організацією стало «Товариство Руських жінок», організоване Наталією Кобринською в Станіславі у 1894 р. Мета діяльності товариства полягала в культурно-освітньому розвитку українок. Згодом, товариство спричинилося до появи в 1917 р. «Союзу українок» – нової жіночої громади, яка відіграла чималу роль у суспільно-політичному житті Східної Галичини, а згодом і всієї України.

Основними видами діяльності «Союзу» були видавнича, освітня, господарська, культурно-просвітницька, суспільно-політична, остання вважалася найголовнішою. Головна увага в жіночому русі приділялася домінуванню національної ідеї, як головної у всіх видах діяльності. Чимало уваги приділялося ролі жінки в суспільному русі та житті.

Важливим чинником впливу жіноцтва на суспільно-політичне життя краю була участь жінок у роботі сенату та сейму Речі Посполитої. Важливу роль «Союз українок» відіграв у консолідації національно-політичних сил шляхом співпраці з українськими політичними партіями та численними товариствами. Участь жінок у громадських організаціях стала однією з яскравих сторінок

українського жіночого руху та їх впливу на вирішення злободенних соціально-політичних питань. Наведене є підставою для висновку про актуалізацію проблем становища і статусу жінки в українському суспільстві, уможливило розгортання наукового пошуку у цій важливій соціально-культурній сфері, що й було нами зроблено.

Примітки:

¹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 –1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.

² Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 278 с.

³ Панфілова Т.О. Культурно-освітні та молодіжно-спортивні товариства й організації західної України (20-30-і роки XX століття) // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». 2014. Ч. 2 (33). С. 26-33.

⁴ Жіночий рух в минулому // Жіноча доля. 1928. травень. С. 32-46.

⁵ Монахині ЧСВВ – зачинателі жіночого руху // Жіноча доля. 1922. жовтень. Ч. 10. С. 48-55.

⁶ Наталія Кобринська – будитель галицького жіноцтва // Жіноча доля. 1925. березень. Ч. 3. С. 18-31.

⁷ Кисілевська О. Спомини про жіночий рух // Жіноча доля. 1925. серпень. Ч. 8. С. 14-22.

⁸ З історії Союзу Українок // Жіноча доля. 1927. травень. Ч. 5. С. 28-46.

⁹ Статут Союзу Українок // Жіноча доля. 1927. січень. Ч. 1. С. 38-42.

¹⁰ Жінки на службі письменства // Жіноча доля. 1928. травень. Ч. 5. С. 21-32.

¹¹ Кисілевська О. Чого від нас вимагає сучасна хвиля // Жіноча доля. 1928. квітень. Ч. 4. С. 79-87.

¹² Там само.

¹³ Шепарович О. Курси інструкторок // Жіноча доля. 1927. 1 січня. Ч. 1. С. 4.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Кисілевська О. Останній час стати до боротьби з корчмами // Жіноча доля. 1928. січень. Ч. 2. С. 2.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Ці, що стоять в обороні рідної мови // Жіноча доля. 1928. 1 серпня. Ч. 15. С. 14-24.

¹⁸ Рудковська О. Велике свято // Жіноча доля. 1928. 1 листопада. С. 2.

¹⁹ Участь жінок у Конгресі Миру // Жіноча доля. 1928. 1 вересня. Ч. 17. С. 3.

²⁰ Рух праці в задачі майбутнього // Жіноча доля. 1927. 1 січня. Ч. 1. С. 2.

²¹ Кравченко У. Жінки в Українській Центральній Раді // Жіноча доля. 1928. 15 листопада. С. 12-19.

²² Передирій В. Жіноча доля на тлі доби // Жіноча доля. 1935. травень. 15 лютого. Ч. 6. С. 16-28.

²³ Рудницька М. Національне питання і його мирне розв'язання // Жіноча доля. 1930. 1 серпня. Ч. 28. С. 3.

²⁴ Там само.

²⁵ Парламентська діяльність українок // Жіноча доля. 1936. 15 вересня. Ч. 87. С. 3-18.

²⁶ Перший жіночий конгрес у Станіславі // Жіноча доля. 1934. 15 липня. Ч. 89. С. 5.

²⁷ Рішення жіночого конгресу // Жіноча доля. 1934. 15 липня. Ч. 89. С. 5.

²⁸ Горнімося в обороні України // Жіноча доля. 1934. 1 квітня. Ч. 61. С. 4.

²⁹ Мірна З. Враження з Українського Жіночого Конгресу в Станіславі // Жіноча доля. 1934. червень. Ч. 84. С. 1.

³⁰ Рудницька М. Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва // Жіноча доля. 1934. 2 серпня. Ч. 87. С. 2.

Derevinskiy Vasil', Kapinos Alina. Cultural and Educational Activities of the Union of Ukrainian Women in the 1920-1930-s (based on archival press materials). In the article, the analysis of the socio-political background of the revival of Ukrainian women's organizations in Eastern Galicia leads to the conclusion that the end of the nineteenth century marked the beginning of the women's movement. The first women's organization was the Society of Russian Women, organized by Natalia Kobrynska in Stanislav in 1894. The purpose of the society was to develop cultural and educational development of Ukrainian women. Subsequently, the society led to the emergence in 1917 of the Union of Ukrainians - a new women's community, which played a significant role in the social and political life of Eastern Galicia, and later all of Ukraine. The main activities of the Union of Ukrainian women were publishing, educational, economic, cultural, educational, social and political, the latter was considered the most important. The main focus in the women's movement was the Union of Ukrainian Women, which was dominated by the national idea, as the main one in all activities. Much attention has been paid to the role of women in social movement and life, namely to "attracting a wider womanhood to social work" for the benefit of the Ukrainian people.

An important factor in the influence of women on the socio-political life of the region was the participation of women in the state bodies of the Commonwealth, ie the Senate and the Seimas. The Union of Ukrainians played an important role in the consolidation of national and political forces through cooperation with Ukrainian political parties and numerous societies. Women's participation in NGOs has become one of the highlights of the Ukrainian women's movement and their impact on addressing pressing socio-political issues.

This is the basis for the conclusion about the actualization of the problems of the status and status of women in Ukrainian society, makes it possible to launch a scientific search in this important socio-cultural sphere, which we have done.

Keywords: Union of Ukrainian women, women's movement, party, social movement.

Отримано: 02.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.155-169
УДК 355.48:[316.774:327] «1944»

Світлана Павловська

АГІТАЦІЙНІ ЛИСТІВКИ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РСЧА У ПЕРШИЙ ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Павловська Світлана. Агітаційні листівки як складова інформаційно-комунікаційної діяльності РСЧА у перший період німецько-радянської війни на території України. У роботі розглянута така форма діяльності ідеологічних органів РСЧА, як видавнича. Здійснення впливу на свідомість бійців та офіцерів радянських Збройних сил передбачало постійне інформування та доведення до червоноармійців головних політичних лозунгів. Листівки водночас слугували інформаційним продуктом і каналом комунікації. Автором проаналізовані питання стосовно того, як малі форми агітаційної продукції впливали на стимулювання мотивації до продовження боротьби проти ворога, наскільки невідповідність між описаною уявною ситуацією та реальним

становищем на фронтах відіграло роль у готовності солдатів і командирів РСЧА протистояти ворогу. Автором досліджено літературні жанри та мовні одиниці текстів листівок, які використовували армійські ідеологи для підтримання бойового духу та готовності до самопожертви у особового складу Червоної армії. Перший період німецько-радянської війни (червень 1941-листопад 1942 рр.) характеризувався ідеологічним колапсом для радянських військ, які виховувались на стандартах непереможності і готовності ведення війни на території ворога. Успішні наступальні операції гітлерівських збройних сил, їх ейфорія від переможної ходи по Європі та власної безкарності у знищенні противника та населення окупованих територій ніяк не вписувались у парадигму загниваючого імперіалізму та перемоги робітничого класу.

Неспроможність зупинити ворога і необхідність відступати були головними чинниками, що впливали на боєздатність радянських військ. Реальний стан справ на фронтах не співпадав із пропагандистськими замальовками та відкритим нав'юванням щодо неприйняття ситуації такої, якою, вона є. Тож робота ідеологічних армійських органів із власним особовим складом була вкрай важливою і у перший період війни характеризувалася хаотичністю, формуванням професійних колективів авторів та пошуком результативних технологій впливу.

Ключові слова: перший період німецько-радянської війни, інформаційно-психологічний вплив, листівки, літературні жанри, когнітивна активність.

Павловская Светлана. Агитационные листовки РККА как составляющие информационно-коммуникативной деятельности в первый период немецко-советской войны на территории Украины. В статье рассмотрена одна из форм деятельности идеологических органов РККА - издательская. Воздействие на сознание бойцов и офицеров советских Вооруженных сил предусматривало постоянное информирование и доведение до красноармейцев главных политических лозунгов. Листовки одновременно служили информационным продуктом и каналом коммуникации. Автором проанализирована ситуация относительно того, как малые формы агитационной продукции влияли на стимулирование мотивации к продолжению борьбы против врага, насколько несоответствие между описанной мнимой ситуацией в листовках и реальным положением на фронтах играло роль в готовности солдат и командиров РККА противостоять врагу. Автором исследованы литературные жанры и языковые единицы текстов листовок, которые использовали армейские идеологи для поддержания боевого духа и готовности к самопожертвованию у личного состава Красной армии. Первый период немецко-советской войны (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) характеризовался идеологическим коллапсом для советских войск, которые воспитывались на стандартах непобедимости и готовности ведения войны только на территории противника. Успешные наступательные операции гитлеровских вооруженных сил, их эйфория от победного шествия по Европе и собственной безнаказанности в уничтожении противника и населения оккупированных территорий никак не вписывались в парадигму загнивающего империализма и победы рабочего класса.

Неспособность остановить врага и необходимость отступить были главными факторами, которые влияли на боеспособность советских войск. Реальное положение дел на фронте не совпадало с пропагандистскими зарисовками и открытым внушением про неприятные ситуации такой, каковой она являлась. Поэтому работа идеологических армейских органов с собственным личным составом была крайне важной и в первый период войны характеризовалась хаотичностью, формированием профессиональных коллективов авторов и поиском результативных технологий воздействия.

Ключевые слова: первый период немецко-советской войны, информационно-психологическое воздействие, листовки, литературные жанры, когнитивная активность.

Діяльність Головного політичного управління РСЧА під час Другої світової війни характеризувалася багатовекторністю, плановістю та науковим підходом до визначення ступеню результативності. Напрямки діяльності формувалися з урахуванням цільової аудиторії та способів впливу на неї з метою мотивації до конкретних дій.

До цільової аудиторії було віднесено особовий склад збройних сил і цивільне населення ворожих держав, населення окупованих гітлерівцями територій, а також військовослужбовців-червоноармійців та інсургентів.

Вивчення рівня морально-політичного стану противника було одним з головних предметів дослідження фахівцями ідеологічних органів Червоної армії. Адже морально-політичний фактор урахувався при плануванні та веденні бойових операцій. Бойові дії супроводжувались заходами щодо ідеологічного та психологічного впливу на війська та населення противника¹.

З самого початку німецько-радянської війни постала необхідність підтримання високого бойового духу серед військовослужбовців РСЧА. Відповідний вплив на свідомість радянських воїнів став однією з умов успіху в збройній боротьбі. Особливу актуальність цей напрям роботи мав у перший період німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.), коли РСЧА вимушена була оборонятися і відступати².

Саме в цей період була найбільшою, вражаючою кількістю радянських військовополонених. У Ширер у своїй книзі «Зліт і падіння Третього рейху» з цього приводу зазначив: «Основна маса військовополонених – приблизно 3 мільйони 800 тисяч чоловік, була захоплена німцями під час першого етапу російської компанії, особливо під час оточень»³.

Меншу кількість радянських військовополонених озвучив імперський міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг у листі до начальника штабу Верховного командування вермахту В. Кейтелю, який датований 28 лютого 1942 р. Він визнав, що «доля радянських військовополонених в Німеччині є трагедією величезного масштабу. З 3,6 мільйонів військовополонених нині тільки кілька сотень тисяч є працездатними. Велика частина їх померла від голоду або загинула з причини суворих кліматичних умов, тисячі також померли від висипного тифу»⁴.

Загалом, за оцінками сучасних дослідників, 5,57 мільйонів червоноармійців було взято гітлерівцями у полон впродовж всієї німецько-радянської війни⁵. Досвід перших місяців війни свідчив про те, що у червоноармійців було відсутнє реальне уявлення про ворога та його потенціал. Тому найбільшою кількістю полонених червоноармійців припадала саме на перший період німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.).

Імперський міністр у справах окупованих східних територій вказував на те, що «...більшість радянських військовополонених є вийняtkово цінним матеріалом для пропаганди. Поводження з радянськими військово-

полоненими ... повинно відрізнятись від поводження з військовополоненими інших національностей»

А. Розенберг стверджував: «Війна на Сході ще не закінчена і від поводження з військовополоненими значною мірою залежить бажання ... червоноармійців перейти на наш бік. Німеччина веде війну проти Радянського Союзу з ідейних причин. Більшовизм повинен бути повалений і замінений чимось кращим. Тому військовополонені повинні на власному досвіді переконатися, що націонал-соціалізм хоче і в змозі забезпечити їм краще майбутнє. Вони повинні з часом повернутися на батьківщину з почуттям захоплення і глибокої поваги перед Німеччиною і німецькими порядками і, таким чином, стати пропагандистами справи Німеччини і націонал-соціалізму».

Далекоглядна перспектива використання радянських військовополонених як можливих носіїв цінностей націонал-соціалістичної ідеології підкріплювалась заходами, спрямованими на диференційоване ставлення до бранців війни. А. Розенберг вказував: «Принципова помилка у тому, що не робиться жодної різниці між власне військовополоненими і перебіжчиками. Німецька пропаганда, як відомо, розкидала мільйони листівок за лінією фронту із закликами до червоноармійців переходити на нашу сторону. Їм недвозначно гарантувалося добре ставлення і достатнє харчування. Ці обіцянки не виконувалися. Перебіжчика били так само, як військовополоненого і він теж обривався на голодну смерть. Цілком зрозумілим наслідком такого нерозумного з політичної точки зору відношення стало не тільки зникнення бажання до переходу на нашу сторону, а й навіть смертельний страх потрапити у полон»⁶.

Вражаюча кількість радянських військовополонених у перший період німецько-радянської війни драгувала воєнно-політичне керівництво СРСР. 16 серпня 1941 р. Ставкою Верховного Головного Командування Червоної Армії було видано наказ №270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї».

У преамбулі наказу описується неприйнятна для Ставки Верховного Головного Командування ситуація зі здачею у полон. «Ці ганебні факти здачі в полон нашому залятому ворогові свідчать про те, що в рядах Червоної Армії... є нестійкі, малодушні, боягузливі елементи. І ці боягузливі елементи є не тільки серед червоноармійців, а й серед начальницького складу. ... Деякі командири і політпрацівники своєю поведінкою на фронті не тільки не показують червоноармійцям зразок сміливості, стійкості і любові до Батьківщини, а навпаки – ховаються в щілинах, вовтузяться в канцеляріях, не бачать і не спостерігають поля бою, а за перших серйозних труднощів у бою пасують перед ворогом, зривають з себе знаки розрізнення, дезертирують з поля бою». У наказі визначено роль командного складу, що повинен своїм прикладом мотивувати підлеглих до відповідних дій. За дезертирство визначалося суворе покарання: «Командирів і політпрацівників, які під час бою

зривають з себе знаки розрізнення і дезертирують у тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, які порушили присягу і зрадили свою Батьківщину. Зобов'язати всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів з начскладу»

Не менша відповідальність і ступінь покарання були визначені у наказі для рядового складу РСЧА. Якщо «червоноармійці замість організації відсічі ворогу нададуть перевагу здачі йому в полон, – знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї тих червоноармійців, які здалися в полон позбавити державної допомоги»

Тим, хто потрапляв в оточення ворога, наказувалося продовжувати боротьбу, «берегти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразок фашистським собакам»⁷.

Таким чином, радянські військовополонені у перший період німецько-радянської війни від 22 червня 1941 р. до 18 листопада 1942 р. ставали заручниками вкрай складної ситуації, що склалася на німецько-радянському фронті.

Але лише дисциплінарними заходами командування РСЧА не обмежувалося. На армійські ідеологічні органи покладалося проведення превентивних дій агітаційно-пропагандистського спрямування.

Головне управління політичної пропаганди Червоної армії та Головне управління політичної пропаганди Военно-Морського Флоту у перші дні війни видали низку директив про організацію партійно-політичної роботи у військах.

Значну роль у здійсненні інформаційно-психологічного впливу повинні були відігравати друковані матеріали. У Директиві Головного управління політичної пропаганди Червоної армії від 24 червня 1941 р. було сформульовано гасла, які потрібно було використовувати для створення різножанрового інформаційного продукту пропагандистського спрямування⁸.

Перелік гасел був таким: «Ще тісніше об'єднаємося навколо нашої славної більшовицької партії та Радянського уряду!», «Фашизм-це поневолення народів. Фашизм – це голод, злидні, розорення. Всі сили на боротьбу з фашизмом!», «Червона армія і весь наш народ ведуть переможну вітчизняну війну за Батьківщину, за честь, за свободу!», «Наказ командира і начальника – закон для підлеглого. Він повинен бути виконаний беззастережно, точно і в строк!»⁹, «Наше справа справедлива! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!»¹⁰. Ці слогани сформульовані у традиціях партійних закликів. Вони характеризувалися відсутністю конкретики, ідеологічним перевантаженням змісту і, навіть, цитуванням дисциплінарного статуту.

Одна справа, коли відповідні заклики оголошуються під час ідеологічних заходів в умовах тоталітарної пропаганди в мирний час. У цьому випадку всі

вимушені погоджуватися і підтримувати їх, висловлюючи це у рамках вербальної та невербальної комунікації. По-іншому спрацьовує механізм мотивації на конкретну дію в умовах збройного протистояння. Постійна загроза смерті, або полону, психологічна неготовність до війни на території своєї країни всупереч насадженим у довоєнний період кліше про можливість воєнних дій на території ворога та про непереможність Червоної армії, спричинили зниження рівня морального духу та готовності виконувати свій обов'язок¹¹.

В умовах першого періоду німецько-радянської війни використання багатослівних закликів в умовах бойової обстановки з метою мотивації на спротив ворогу, було недоцільним. Наведені слогани визначали тематику текстів агітаційної друкованої продукції і мали характер методичного матеріалу. В умовах оборонних боїв армійським політичним органам доводилося прикладати максимум зусиль для реалізації однієї з найважливіших задач – виховання у особового складу ненависті до гітлерівців¹². «Необхідно було відмовитись від безпечності та благодушності, перейнятися почуттям ненависті до загарбників, нещадно винищувати фашистську нечисть»¹³. Особлива роль відводилась листівкам, як формі впливу на свідомість за рахунок відповідного інформаційного продукту.

Підготовка малих форм агітації передбачала комплекс заходів. Виданню та розповсюдженню листівок передувала творча діяльність. Листівки були різножанровими літературними творами. Із жанрового розмаїття, можна виділити такі: інформаційні жанри (замальовки, інформаційні повідомлення, репортажі), аналітичні жанри (огляд, стаття), художньо-публіцистичні жанри (нариси, фейлетони та гумористично-сатиричні віршовані твори).

Будь-яка листівка, незалежно від жанру літературного твору супроводжувалася однаковими слоганами – «Смерть німецьким окупантам!» та «Прочитавши, передай іншому». Перший слоган розміщувався вгорі титульної сторінки, другий – в кінці сторінки, на якій закінчувався текст. Після самого тексту зазначалося авторство. Також на багатьох листівках є вихідні дані стосовно головного редактора, замовлення, накладу та адреси типографії. Якщо наклад листівок друкувався в типографії на не окупованій території, як правило, вони мали формат А5 на газетному папері.

Під час першого, найбільш важкого періоду війни, коли Червона армія вимушена була відступати, головним завданням партійно-політичної роботи було виховання у особового складу стійкості, мужності та упевнення здачі у полон. Бійцям постійно нагадували про жорстоке поводження ворога з військовополоненими¹⁴.

Особлива роль відводилася листівкам, як формі донесення інформації до цільової аудиторії. Політичні органи та штаби вживали заходи задля подолання серед особового складу почуття страху перед авіанальотами. Саме з цією метою випускалися листівки з інструкціями та пам'ятками, в яких йшло-

ся про те, як потрібно поводитися під час ворожих нальотів. Широко популяризувалися приклади знищення ворожої авіації. Йшлося про те, що коли всі водночас ведуть вогонь по літаку з усіх видів зброї, то противник вимушений скидати бомби з більшої висоти, що знижує точність, а значить і втрати¹⁵.

Аналогічна робота проводилася з метою подолання страху перед ворожими танками. Досвід боротьби з танками узагальнювався і розповсюджувався серед особового складу листівками з інструкціями та прикладами вдалого опору ворожим танкам та їх знищення¹⁶.

Головне політичне управління Червоної армії у директиві від 11 липня 1941 р. пропонувало політичним органам систематично повідомляти особовому складу інформацію про злочини ворога проти місцевого населення та полонених. Ці факти повинні широко використовуватися задля стимулювання ненависті до ворога¹⁷.

У листівках використовувалися трофейні фотографії гітлерівців та фотосвідчення катувань, знищення цивільних громадян та військовополонених. Фото понівечених тіл супроводжувалися інформацією про те, де сталася ця трагедія та описами тортур, які гітлерівці застосовували до радянських людей.

Одним з таких зразків є листівка під заголовком «Фашистський полон гірше смерті»¹⁸. На першій сторінці розміщено три фотографії з детальною інформацією про кількох червоноармійців та обставини їх загибелі. Короткий вірш В. Лебедева-Кумача закликав до дій, аби уникнути такої страшної долі. У вірші сказано про два притаманних першому періоду війни типу поведінки військовослужбовців. Якщо будеш боягузом, то загинеш, якщо потрапиш у полон, то помреш у стражданнях. Можна сказати, що у такій віршованій формі, легкій для запам'ятовування, «делікатно» ретранслювався зміст наказу Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». У вірші не йдеться про відповідальність за дезертирство, яким вважалася здача у полон. Текст надруковано червоним кольором, аби привернути увагу до нього. На іншій сторінці листівки містився заклик знищувати німців. Фото понівечених тіл супроводжував текст чорного кольору. Перший абзац закликає уважно розглянути ці фото. Перший абзац перестерігав: «От він – фашистський полон: тортури та голод, смерть і ганьба». Останнє слово «ганьба» свідчить про неприйняття можливості полону для червоноармійців та відсилав до фактів важкої долі членів сімей військовополонених, які вважалися дезертирами. У тексті йдеться про трагічну долю тих, хто вірив закликам ворога здаватися у полон.

У стислому тексті змальована поширена на той час ситуація, підкріплена візуальним елементами з мотиваційними блоками стосовно того, як діяти, аби уникнути полону. Сентенція «стійкий воїн завжди має можливість відбитися від ворога» виглядає таким собі пропагандистським штампом, що

не враховував обставини, за яких у бійців та командирів була можливість протистояти противнику, наприклад, в оточенні, за браку боеприпасів, тощо. У заклик «Ніколи не здавайся!» прихований заклик до самознищення.

Жирним шрифтом у тексті виділено короткі заклики: «Подивись уважно на ці знімки...», «На завжди запам'ятай», «Стій до останнього! Бийся до кінця за життя, за перемогу», «Гори німецьких трупів-шлях до нашої перемоги», «Помстися підступним вбивцям!».

Ця листівка є зразком інформаційного повідомлення з використанням фотосвідчень зв'язного ставлення ворога до військовополонених. Її текст – простий, доступний для сприйняття. Віршовані рядки та короткі влучні гасла – мотиватори є посилювачами враження від отриманої інформації та сприяють її запам'ятовуванню. Відомо, що ця листівка була випущена у 1941 році. Вона свідчить про вже налагоджену роботу із трофейними документами в Головному політичному управлінні Червоної армії, чие авторство зазначено на другій сторінці в кінці тексту. Однак автори тексту дещо відірвані від реального стану речей і все ще використовують неадекватні пропагандистські заклики.

Інша листівка без дати, однак враховуючі перелічені у тексті факти, можна припустити, що вона з'явилася в останні місяці 1941 року¹⁹. Надпис згори свідчить про те, що цей екземпляр надіслано до Москви як зразок звітності, або для затвердження. Розмір листівки був меншим за формат А4, її виготовили з газетного паперу.

Текст листівки написаний у формі звернення. У самій назві визначено цільову аудиторію – полонених червоноармійців. У першому абзаці до них звертаються як до «товаришів-братів» та «синів Великої Радянської країни». У цьому ж абзаці вказуються автори звернення – «співвітчизники та земляки». Однак літературна стилістика тексту, використання таких лексичних одиниць як епітети, перебільшення, фразеологізми, характеризує автора як професійного літератора, що володіє переліком загальноприйнятих у той час штамів у змалюванні гітлерівців: «Лапи підступного ворога», «медові місяці наступу...скінчилися», «Фашистські полчища перемелюються як зерно на жорнах», «Далекі підступи...перетворилися в ще більш грандіозний за своїми розмірами цвинтар фашистів та їх озброєння», «Коричнева чума германського фашизму», «загрози фашистських собак», тощо.

У третьому абзаці йдеться про неготовність ворожого війська до війни в умовах суворої зими: «Боячись морозів, відчуваючи свою приреченість, німці масами почали переходити до нас». Це було явним перебільшенням: хоча німці інколи й потрапляли у полон, але це не було масовим явищем. Армійські пропагандисти видавали бажане за дійсне.

У четвертому абзаці йдеться про те, щоб червоноармійці не давали себе обдурити і не вірили «...обіцянкам фашистських брехунів» і намагалися вирватися з полону.

Таким чином, у тексті листівки змістовні смислові конструкції радянської пропаганди, спрямовані на те, аби спонукати червоноармійців, які потрапили у полон до втечі та продовження боротьби.

Текст листівки довгий та складний, він більш нагадує газетну статтю. Поява листівки такого змісту свідчить про усвідомлення військово-політичним керівництвом СРСР значної кількості особового складу Збройних сил, який опинився у полоні. Але у перший період німецько-радянської війни у фахівців ідеологічних органів РСЧА домінували ідеологічні штампи довоєнного періоду зі слабкою уявою реальну ситуацію на фронті.

Також викликає сумнів можливість доставки листівок із зазначеним текстом до цільової аудиторії у період активних дій гітлерівців і швидкого просування територією СРСР, великого розпорошення оточенців та полонених. Швидше за все цей екземпляр слугував лише зразком.

Іншим видом листівок першого періоду німецько-радянської війни були методичні видання зі зразками текстів, які повинні були використовуватись іншими друкованими виданнями. У Головному політичному управлінні Воєнно-морського Флоту СРСР прес-бюро випускалися бюлетені для флотських і флотильних газет, для всієї флотської і багатотиражної періодики, що були своєрідними методичними посібниками й зразком для подальшого тиражування.

Як правило, цей формат характеризувався тим, що третину площі займала фірмова заставка, на кшталт газетного зразку. Обов'язково вказувалася дата та номер бюлетеня. Після тексту наводилися дані про відповідального редактора, наклад та місце друку листівки. У наведеному зразку на другій сторінці чорнилами написано: «Чорноморський Флот в обороні Одеси». Таким чином зрозуміло, для кого підготовлено даний текст. Бюлетені вміщували різножанрові матеріали із відповідною тематикою.

У бюлетені №124 за 9 липня 1941 р. надруковано байку у дещо незвичній формі²⁰. Якщо класична байка відносить до дидактичної літератури у віршах, або у прозі, то байка в листівці поєднує у собі і віршовану форму та прозу. У творі йдеться про те, що звичайні мавпи за своїм рівнем розвитку вищі так званих «надлюдей», якими вважають себе гітлерівці. Судячи з незакінченого вірша, існувало продовження, однак на цьому зразку листівки подальший текст відсутній. У гротескній формі автор, або авторський колектив намагалися дати характеристику расистським поглядам А. Гітлера та схарактеризувати загарбницькі дії ворога як протиприродні. У тексті використано лексичні одиниці для створення відповідного формату сприйняття А. Гітлера: «фашистський пес», «обербандит», «Гітлер прогавкав».

Автори використали доволі незвичайну форму донесення інформації до червоноармійців. Текст розраховано на цільову аудиторію, що має відповідний рівень освіти. Очевидно, що цитата А. Гітлера вибивається із загального фону літературного тексту. Цей фрагмент емоційно підсилений агресивними

намірами без будь-якої альтернативи. Якщо б це висловлювання переказати у стилістиці віршованого фрагменту, воно б не відокремлювалося і не сприяло б закорковуванню страху перед ворогом. А так, цитата А. Гітлера повертає до себе увагу й, окрім ненависті, могла викликати страх, що з точки зору соціальної психології, аж ніяк не входило до намірів авторів тексту листівки.

Головне політичне управління Воєнно-морського Флоту СРСР випускало по кілька бюлетенів щоденно, прикладом чого слугують наступні два зразки, видані 30 вересня 1941 р. Листівка мала розмір аркушу А4, була складена книжкою, мала чотири смуги тексту на газетному папері. В кінці вказано автора та відповідального редактора.

Розглянемо бюлетень №381 для флотських та флотильних газет²¹. З метою розповсюдження серед червонофлотців пропонувалося два повноцінних оповідання під загальною темою «Рідні кораблі». Автор добре обізнаний з природними умовами, флорою та фауною Чорного моря, він проникливо описує місто та море у цю пору року. Більше того, добре розуміється на службі на бойових кораблях та знає особливості ведення морського бою.

В обох оповіданнях описуються бої морської піхоти та бойового крейсера з ворогом за стратегічно важливий район. Уламки мирного життя моряків і пам'ятні для них місця Одеси постійно є каталізаторами активізації бойового духу та готовності битися з ворогом до кінця. Червономорці стають свідками загибелі своїх рідних. Так, боець аварійної групи крейсера Бартеєва постійно придивлявся до даху свого будинку та думав про своїх дружину й сина. Він став свідком бомбування гітлерівцями міста та влучання у свій будинок. Потім отримав повідомлення про загибель дружини та поранення сина. Однак на похорони пішов не один, а з представником команди, який поклав вінок і висловив співчуття від товаришів по службі. Цей фрагмент мав свідчити про згуртованість команди і готовність підставити товаришеві плече у крутий момент.

Класичні для такого літературного жанру як оповідання вступ, основна частина, що містить розвиток подій в активній фазі, мають і завершальний епізод. Перше оповідання закінчується боєм морської піхоти та крейсера з метою оволодіння стратегічно важливою територією. І морські піхотинці і команда крейсера бачили, як «рятуючись від вогню, тікають румуни». Послідовне викладення подій увінчувала перемога.

Інше оповідання коротше, але описує захисників-чорноморців у їх героїчному у бою з німецькою авіацією. Йдеться про команду невеликого бойового катера. Початок оповіді ліричний. В основній частині оповідання йдеться про боротьбу команди бойового катера з німецькими літаками, вміння маневрувати під час обстрілу, роль командира, який отримав поранення, однак продовжував виконувати свій обов'язок. У фіналі підбитий катер таки дістається бази. А мічман Плотников – командир катера лише після того, як «усіх пораних було знято з судна, дозволив оглянути свої рани».

«Героїчний поєдинок катера з трьома потужними бомбардувальниками ще раз довів, що чорноморські моряки здатні витримати бій з противником любої сили.» І саме це речення давало зрозуміти наскільки важливим було підтримання бойового духу у особового складу в боротьбі з добре озброєним ворогом. Такі оповідання – зрозумілі і максимально наближені до дійсності. Вони мали підтримувати бойовий дух воїнів РСЧА та ВМФ. Цей та подібні тексти мали формувати у воїнів позитивний морально-психологічний настрій, віру в перемогу, певні моделі поведінки та стійкість у протистоянні з сильним ворогом.

Того ж дня 30 вересня 1941 р. було видано бюлетень №383 для флотських та багатотиражних газет²². На трьох сторінках газетного паперу листівки у вигляді книжки надруковано колективного листа радянських фахівців, які на початку німецько-радянської війни перебували за кордоном «на суднах, що здійснювали рейси в іноземних портах, на верф'ях, де будувалися пароплави на замовлення». Потім їх було затримано та вислано до СРСР. Із тексту листівки можна зробити висновок про те, що група радянських фахівців і до початку війни була у привілейованому становищі. Тому, описані ними страждання у порівнянні з тим, що доводилося переживати військовополоненим червоноармійцям під час переможної ходи гітлерівців по території Радянського Союзу, не порівняти. Наявність матраців і годування гнилим сиром, утримання у камерах, хатня прислуга – все це з поступовим просуванням до СРСР описані з точки зору людей, які залишалися у статусі інтернованих осіб. Автори тексту постійно твердять про свою політичну ідентифікацію у будь-яких умовах. Але викликає сумнів інформація щодо співів радянських інтернованих у таборі²³. Є підстави вважати цей факт перебільшенням з урахуванням умов утримання у таких закладах. Більша половина тексту листівки присвячена описам подій, свідками або учасниками яких автори листа стали під час свого переміщення через країни Європи до СРСР.

Ці події описані переважно у стилі текстів ідеологічного спрямування. Наприклад, той факт, що у таборі німецького міста Сасніц були відсутні простирадла та наволочки, які, начебто всі використані як перев'язувальний матеріал, свідчить про те, що автори навіть не уявляли собі інші умови, аніж звичні для них – малочисельної радянської еліти, яка працювала за кордоном. Далі описується картина великої кількості німецьких вояків похилого віку та інвалідів, як стали жертвами війни. Подібна ситуація характерна для другого (19 листопада 1942 – 31 грудня 1943 рр.) та третього (січень 1944 – 9 травня 1945 рр.) періодів німецько-радянської війни.

У період створення листівки гітлерівська армія та її союзники просувався територією СРСР. Стратегічна ініціатива перебувала у німецького командування, тож необхідність призову непрофесійних, похилого віку та політично невмотивованих осіб постане пізніше. А поки, наприклад, начальник гене-

рального штабу сухопутних військ Ф. Гальдер у своєму щоденнику 24 червня 1941 року відзначав: «Підвіз постачання відбувається нормально. Передові склади висуваються вперед, створюються перші бази. Витрати боєприпасів незначні. Кількість вбитих та поранених залишається в межах припустимого²⁴. Тож розповідь про німців серед гітлерівського війська у зазначений період сприймається як намагання видати бажане за дійсність.

Вербальна стилістика комуністичної ідеології такої листівки прослідковується і в описах зустрічей радянських інтернованих з югославськими залізничниками, що начебто відкрито, на окупованій німцями території, висловлювали свою солідарність радянським бранцям. В описі цих подій прослідковується неможливість швидкої перебудови сталих уявлень про непереможність РСЧА які не відповідали реальним подіям.

Довга листівка наповнена низкою подій та багатьма фактами. Аби зрозуміти їх зв'язок, її необхідно читати декілька разів. Складається враження, що різні блоки написані різними авторами. Складний текст завершується дещо пафосною інформацією про повернення інтернованих радянських фахівців і висловленням їх готовності вставати у ряди захисників Вітчизни.

Даний зразок є цікавим свідцтвом перехідного періоду у формуванні лексичних одиниць, характерних для періоду німецько-радянської війни. Ще існуюче вживання старих, звичних і сталих кліше поєднувалося із новими ідеологічними штампами, що було обумовлено необхідністю швидкої перебудови пануючого уявлення про ворога, про війну, про німців та про Гітлера після підписання пакту Молотова-Ріббентропа щодо нападу. Потужний пропагандистський механізм довоєнного СРСР не встигав у перший період німецько-радянської війни реагувати та змінюватися у відповідність із просуванням фронту та успішної завойовницької активності гітлерівців.

Серед останніх листівок першого періоду німецько-радянської війни викремлюється Новорічна промова голови Президії Верховної Ради СРСР товариша М.І. Калініна. Вона видана як російською, так і українською мовами звичним газетним форматом у вигляді книжки²⁵.

Пізніше листівки з текстами воєнних наказів або зверненнями представників воєнно-політичного керівництва країни стали поширеним явищем і друкувалися великими накладками. У цьому ж випадку маємо справу з одним з перших зразків такого жанру. Починаючи з першого абзацу, можна зробити висновок щодо різних сегментів цільової аудиторії, на яку працювали ідеологічні структури РСЧА. Після звернення «Дорогі товариші!», як загальний конструкт, окреслюється цільова аудиторія: «Усі громадяни Радянського Союзу», яку сегментовано на такі категорії: робітники і робітниці; колгоспники і колгоспниці; радянська інтелігенція; бійці, командири і політпрацівники Червоної Армії і Військово-Морського флоту; партизани і партизанки; жителі радянських районів, тимчасово загарбаних німецько-фашистськими окупан-

тами. Для кожної з шести груп будуть друкуватися листівки із чітко визначеною тематикою і закликами до дій, властивих саме цим категоріям.

Далі у тексті йдеться про підсумки війни за шість місяців. Війна характеризується як «важка, кровопролитна». У словах щодо дій ворога вже не звучать довоєнні фанфаронські ноти про непереможність Червоної армії. Визначається те, що ворог утримує ініціативу у своїх руках, відшукує слабкі місця і просувається вперед, займає міста і села. Фраза «І як карний злочинець, розбишакуючи над мирним населенням» свідчить про дещо невдалий переклад. По-перше, «карний злочинець» (переклад з «уголовный преступник») не звучить так емоційно підсилено, як в оригіналі російською мовою. Слово «розбишакує» носить відтінок чогось грайливого, що аж ніяк не передає характеристику звірств гітлерівців проти мирного населення. І лише у наступному абзаці йдеться про те, що «німецькі розбійники гуляють по нашій землі, знущаються з нашого населення, мордують стариків, жінок, дітей». Як бачимо, коли текст перекладається дослівно без знання українських ідіом, його напруга губиться, зрештою втрачається здатність впливати на реципієнта, як на це розраховували автори.

Пізніше містився абзац, що з точки зору сучасного дослідника сприймається як виправдання швидкого просування ворога територією країни. Головною причиною називається віроломність лідерів III Рейху, що не дотримали взятих на себе обов'язків відповідно до підписаної угоди про ненапад. Віру у перемогу над Німеччиною мали вселити фрази на кшталт: «...перші успіхи радянських військ на фронтах»; «резерви, що прибувають на фронт»; «героїчна робота всієї країни», а також запевняння у тому, що заперукою успіхів є впевнене керівництво Сталіна.

Те, що автором є авторитетна особа з уряду, не повинно було викликати жодних сумнівів щодо правдивості інформації. Не дивлячись на те, що промова була адресована усім громадянам країни, вона, без сумніву, використовувалася серед червоноармійців з метою піднесення бойового духу та унеможливлення здачі у полон.

Таким чином, аналізуючи один з видів діяльності ідеологічних органів РСЧА, спрямований на особовий склад радянських військ з метою забезпечення морально-психологічної стійкості бійців та командирів у найскладніший період війни, можна констатувати, що для цього використовувались добре апробовані засоби.

Розглянуті тексти листівок є прикладом формування стилістики війни, появи маркерів, які позначатимуть явища війни упродовж тривалого періоду. Також вони слугують доказом систематичної, глибоко спеціалізованої роботи з кожним сегментом цільової аудиторії, в першу чергу із особовим складом РСЧА.

Листівки водночас виконували функції носіїв інформаційного продукту і комунікаційного каналу. Адже кожному листівку можна було передати іншому.

Ця ідеологічна продукція була джерелом інформації, а разом з тим мобілізаційним інструментом.

Аналіз текстів наведених зразків листівок першого періоду німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.) дає можливість дійти висновку про те, що армійським ідеологам доводилося «на ходу» змінювати стійкі кліше про неможливість ведення бойових дій на території СРСР, «непереможність» Червоної армії та роль «класової боротьби» з гітлерівцями. Вражаюча реальність сильно відрізнялася від змальованих у довоєнний час пропагандистських уявлень. Тому ідеологічні органи РСЧА приділяли велику увагу роботі з особовим складом, який у справжній бойовій ситуації відчув на собі наслідки загравань радянського уряду з гітлерівською Німеччиною.

Листівки були різножанровим інформаційним продуктом, спрямованим на стимулювання мотивації до відповідних дій у конкретний момент та формуванню стійкої поведінки солдатів та офіцерів радянських Збройних сил.

Однак слід зазначити, що якісні та кількісні показники у роботі з друкованими формами агітаційно-пропагандистської діяльності суттєво не впливають на когнітивну активність споживачів інформації, коли реальний стан справ не співпадає із запропонованим форматом їх сприйняття. Якими б яскравими не були описи перемог Червоної армії у перший період німецько-радянської війни переваги на фронтах на боці гітлерівців були очевидними. Тож відрив пропагандистських кліше від реального стану справ під час війни може мати цілком протилежний результат від очікуваних. Адже цільовою аудиторією були військовослужбовці, які на власні очі бачили можливості ворога і переживали неспроможність йому протистояти.

Подібні висновки є характерними не тільки для Другої Світової війни, вони мають свою актуальність в рамках інформаційно-комунікаційної діяльності будь-якого періоду історії.

Примітки:

¹ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Москва: Воениздат, 1968. С. 5.

² Грицюк, Валерій. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України; редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 149 с.

³ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего Рейха. Москва: АСТ, 2018. С. 1005.

⁴ Материалы Нюрнбернского трибунала: документ ПС-81, СССР-353 т. 25, с. 156-161: URL: <https://history.wikireading.ru/200169>

⁵ Черный PR Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды / сост. А. Гогун. Изд. 2-е испр. и доп. Киев: К.І.С-2916. С. 14.

⁶ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего Рейха. С. 156-161.

⁷ Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. Москва: Терра, 1997. Т. 13. С. 58-60

⁸ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 21.

⁹ Дисциплинарный устав Красной армии 12 октября 1940 г. П. 8. URL: <http://rkka.ru/docs/disc/disc.htm>

¹⁰ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 21.

¹¹ Невежин В. «Если завтра в поход...». Москва: Яуза, Эксмо, 2007. URL: http://militera.lib.ru/research/nevezhin_va/index.html

¹² Там само.

¹³ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 7.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. С. 40.

¹⁶ Там само. С. 39.

¹⁷ Там само. С. 55.

¹⁸ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 56, оп. 1, спр. 33.

¹⁹ Там само, спр. 67, арк. 1.

²⁰ Там само, спр. 35, арк. 1.

²¹ Там само, спр. 41, арк. 1.

²² Там само, спр. 42, арк. 1.

²³ Аристов С. Повседневная жизнь нацистских концентрационных лагерей. Москва: Молодая гвардия, 2017. 320 с. URL: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2017_4/Content/Publication6_6602/Default.aspx

²⁴ Франц Гальдер Военный дневник Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. Т. III. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1003605>

²⁵ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 75, арк. 1.

Svetlana Pavlovskaya. Agitation cards as a component of information and communication activities in the first period of the German-Soviet war in the territory of Ukraine. The paper considers such a form of activity of the ideological structures of the Red Army as publishing. Exerting influence on the minds of the soldiers and officers of the Soviet Armed Forces provided for the constant informing and bringing to the attention of the Red Army of the main political slogans. The leaflets simultaneously served as an information product and a communication channel. The author analyzes the questions about how small forms of agitation products influenced stimulation of motivation to continue the fight against the enemy. How much the discrepancy between the imagined situation described and the real situation on the fronts played a role in the willingness of the soldiers and commanders of the Red Army to withstand the enemy. The author has studied the literary genres and language units of leaflet texts used by army ideologists to maintain morale and readiness for self-sacrifice among the personnel of the Red Army. The first period of the German-Soviet war (June 1941-November 1942) was characterized by ideological collapse for the Soviet troops, who were brought up on the standards of invincibility and preparedness for war only on enemy territory. The successful offensive operations of the Nazi armed forces, their euphoria from the victorious march through Europe and their own impunity in the destruction of the enemy and the population of the occupied territories did not fit into the paradigm of decaying imperialism and the victory of the working class.

Inability to stop the enemy and the need to retreat were the main factors that influenced the combat effectiveness of the Soviet troops. The real state of affairs at the front did not coincide with propaganda sketches and an open suggestion about the rejection of the situation as it was. Therefore, the work of ideological army bodies with their own personnel was extremely important and in the first period of the war was characterized by randomness, the formation of professional teams of authors and the search for effective impact technologies.

Keywords: the first period of the German-Soviet war, information and psychological influence, leaflets, literary genres, cognitive activity.

Отримано: 17.10.2019

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАНЬМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.170-185
УДК 323.39(438-89) «1657/1658»:94(477)

Олександр Юга

ДИСКУСІЇ СЕРЕД ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ «УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» ТА ЇХ НАСЛІДКИ (СЕРПЕНЬ 1657 – ВЕРЕСЕНЬ 1658 рр.)

Юга Олександр. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої щодо шляхів розв'язання «української проблеми» та їх наслідки (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). У статті висвітлено пошук річпосполитською політичною елітою шляхів і засобів розв'язання «української проблеми» упродовж серпня 1657 – вересня 1658 рр. та визначено досягнуті результати. З'ясовано причини схильності більшої частини політичної еліти Речі Посполитої до пошуку порозуміння з козацькою Україною. Зокрема, встановлено, що в частині внутрішньополітичних чинників і факторів утвердження поміркованої щодо Чигиринської політики вагоме значення мав задум проведення реформи державного устрою, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму (щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького).

Окрім того, простежено масштаби впливу міжнародного чинника на еволюцію української політики правлячої верхівки Польсько-Литовської держави у 1657 р.: досягнення порозуміння з Військом Запорозьким зміцнило б позиції Речі Посполитої у взаємовідносинах з Московією та Швецією.

Висвітлено складнощі переговорного процесу між Варшавою і Чигирином, зокрема в контексті розробки концепції повернення козацької України у якості суб'єкта федерації до складу Речі Посполитої, дискусії щодо цього серед її політичної еліти. Проаналізовано результати вересневих перемовин та сутність укладеного Гадяцького договору. Окремо визначено вплив на процес реалізації його умов політичної свідомості польської й литовської шляхти.

Ключові слова: політична еліта, Річ Посполита, дискусії, «українська проблема», козацька Україна, Гадяцький договір.

Юга Александр. Дискусии среди политической элиты Речи Посполитой о путях решения «украинской проблемы» и их последствия (август 1657 – сентябрь 1658 гг.). В статье освещено поиск речепосполитской политической элитой путей и средств решения «украинской проблемы» на протяжении августа 1657 – сентября 1658 гг. и определены достигнутые результаты. Выявлены причины склонности большей части политической элиты Речи Посполитой к поиску взаимопонимания с казацкой Украиной. В частности, установлено, что в части внутривнутриполитических факторов утверждения умеренной по отношению к Чигирину политики большое значение имел замысел проведения реформы государственного устройства, направленной на укрепление королевской власти и ограничения прерогатив сейма (чтобы заставить оппозицию пойти на уступки, король и его сторонники стремились воспользоваться поддержкой Войска Запорозьского).

Кроме того, прослеживаются масштабы влияния международного фактора на эволюцию украинской политики правящей верхушки Польско-Литовского государства в 1657 г.: достижения взаимопонимания с Войском Запорожским укрепило бы позиции Речи Посполитой во взаимоотношениях с Московией и Швецией.

Освещены сложности переговорного процесса между Варшавой и Чигирином, в частности в контексте разработки концепции возвращения Украинского государства в качестве субъекта федерации в состав Речи Посполитой, дискуссии по этому вопросу среди ее политической элиты. Проанализированы результаты сентябрьских переговоров и сущность заключенного Гадячского договора. Отдельно определено влияние на процесс реализации его условий политического сознания польской и литовской шляхты.

Ключевые слова: политическая элита, Речь Посполитая, дискуссии, «украинская проблема», казацкая Украина, Гадячский договор.

З розгортанням у 1648 р. на підвладних Речі Посполитій українських землях національно-визвольної боротьби в середовищі польсько-литовської політичної еліти активізували діяльність два угруповання: помірковане і радикальне. Залежно від різного роду чинників і факторів, вони поперемінно перехоплювали одне в одного ініціативу у визначенні внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу держави. З кінця 1650 р. і до літа 1655 р. переважаючим впливом користувалося радикальне угруповання М. Потоцького – М. Калиновського – Я. Вишневецького. В основі їх концепції була ідея ліквідації Гетьманщини. Проте, з червня 1655 р. перевагу знову здобули прихильники концепції політичного врегулювання конфлікту з козацькою Україною¹.

Причиною змін у розстановці сил на внутрішньополітичній арені став наступ на Річ Посполиту в липні 1655 р. шведських військ. З цього часу коронна еліта активізувала зусилля в напрямі досягнення розриву відносин козацької України з Московією та спрямування Війська Запорозького на боротьбу проти Швеції. За таких умов король і значна частина еліти були готові піти на поступки Б. Хмельницькому (тим більше, що частина польських і литовських магнатів та шляхти перейшли на бік Карла X). Проте, якщо Я. Казимир у листуванні з гетьманом погоджувався навіть визнати існування Гетьманщини в межах усіх етнічних українських земель – «хоч би і до Вісли»², то в офіційних документах йшлося лише про амністію та гарантування прав православної Церкви і не більше.

З початку 1656 р. порозуміння з козацькою Україною ставало необхідним також і для того, щоб схилити Москву до укладення перемир'я (в такий спосіб у Варшаві намагалися знайти потужного союзника проти Швеції й уникнути ведення війни на кілька фронтів). Однак, той факт, що домовленостей у Вільно в жовтні 1656 р. було досягнуто без участі українських представників, навпаки, призвів до напруги у відносинах з Чигирином (в Україні розуміли, що «опиняються в сачку між Польщею і Московією»³).

Крім того, політична еліта постала і перед іншою проблемою – наполегливим тиском Москви щодо обрання Олексія Михайловича на польський

трон, що було вкрай небажаним для владних кіл й суспільства (небезпека ліквідації існуючої політичної системи та її заміна абсолютизмом, що загрожував шляхетським вольностям). Але й на цьому труднощі не завершувалися, бо наприкінці 1656 р. виникла Раднотська коаліція антипольського спрямування, до складу якої входили Швеція, Трансильванія, Бранденбург, а також через посередництво укладеного 7 вересня договору з Трансильванією й козацька Україна⁴.

За таких обставин частина політичної еліти почала схилитися до пошуку порозуміння з Чигирином. Остаточо цей вектор утвердився на початку 1657 р., коли на польських землях з'явилися війська трансильванського правителя Ракоці й український корпус наказного гетьмана А. Ждановича⁵. Тому, польські політики уже в січні – лютому вдалися до переговорів з Б. Хмельницьким⁶. Свідченням бажання польської сторони домовлятися з українським гетьманом стала обіцянка йому «крім попередніх прав і вільностей, які тільки собі забажає»⁷. На жаль, конкретний зміст та результати переговорів залишаються невідомими. Але є підстави припустити, що в Чигирині позитивно відреагували на пропозиції польської сторони, про що промовляло й відправлення в козацьку Україну в березні королівського посла С. Бенювського. Про результати його посольства свідчить лист познанського воеводи Я. Лещинського до краківського стольника від 16 червня, в якому повідомлялося, що «з козаками є певний мир», а посол Бенювський «повернувся з доброю справою»⁸.

Водночас, на початку червня серед річпосполитської владної верхівки почали поширюватися чутки про погіршення стану здоров'я Б. Хмельницького. Відтак, було вирішено знову направити Бенювського до Чигирини. Вручена йому посольська інструкція містила чітке завдання – «погасити внутрішній домовий вогонь», а Б. Хмельницького «до милості вітчизни (Речі Посполитої) й до об'єднання привести»⁹.

Однак, до Чигирини С. Бенювський разом з смоленським каштеляном Л.К. Євлашевським прибув уже після смерті Б. Хмельницького. Необхідно відзначити, що смерть гетьмана лише зміцнила надії польської сторони на успіх в справі розв'язання «української проблеми». Зокрема, сподівання покладалися на ситуацію «міжгетьманства», що послаблювало центральну владу та загострювало суспільні протиріччя на теренах козацької України¹⁰. Обрання гетьманом І. Виговського було позитивно сприйнято у Варшаві, де його вважали особою, прихильно налаштованою до «давньої вітчизни»¹¹. Польська еліта сподівалася, що за його допомогою вдасться відірвати козацьку Україну від Московії й повернути до складу Речі Посполитої.

В результаті переговорів вже з новим гетьманом у жовтні були визначені попередні умови порозуміння: перемир'я було продовжено до Великодня (21 квітня 1658 р.), лінія розмежування визначалася по р. Случ для української сторони та р. Горинь – для польської. Між ними була нейтральна смуга.

Також Беньовський обіцяв І. Виговському, що король звернеться з проханням до хана, щоб татари припинили напади на терени козацької України і, в разі необхідності, надавали гетьману військову підтримку¹².

У листопаді 1657 р. після прибуття Беньовського до Варшави з повідомленням про можливість продовження переговорів з І. Виговським, до нього від імені Я. Казимира відправився київський скарбник Д. Воронич¹³. Він мав працювати над пришвидшенням досягнення примирення ворогуючих сторін – щоб українці «знову під польським королем були»¹⁴. Проте, завдання Д. Воронича полягало не в тому, щоб укласти угоду з І. Виговським, а домогтися лише створення сприятливих умов для цього. Я. Казимир сподівався, що більшість козацтва виступить за приєднання до Речі Посполитої та висловлював сподівання про можливість якнайшвидшого порозуміння. Він просив І. Виговського, щоб його представники прибули на засідання найближчого сейму з метою вирішення існуючих суперечностей та формального затвердження примирення. Примас А. Лещинський також закликав гетьмана до примирення, наголошуючи, що об'єднання з Річчю Посполитою принесе Війську Запорозькому більше свободи, ніж перебування під гнітом деспотичного царя. Відтак, радив на найближчому сеймі укласти «вічне примирення» з козацькою Україною¹⁵.

Бажання Варшави порозумітися з козацькою Україною було зумовлене також і внутрішньополітичними обставинами. Річ у тім, що при королівському дворі знову відновилися задуми проведення реформи державного устрою, яка мала істотно зміцнити королівську владу через посилення позицій монарха й сенату та передбачала звуження прерогатив сейму¹⁶. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки й добитися прийняття проекту сеймом, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького як потужного політичного та військового союзника короля. Враховувалися і міжнародні чинники, адже досягнення порозуміння з Військом Запорозьким зміцнило б позиції Речі Посполитої у взаємовідносинах з Московією та Швецією¹⁷. Водночас, настрої агресивно налаштованої до козацької України частини польських владних кіл наприкінці 1657 р. значною мірою підігрівалися закликами кримського хана Мехмед-Гірея «знести козаків», скориставшись погіршенням українсько-російських відносин¹⁸. Проте, вони не мали визначального впливу на уряд. У свою чергу І. Виговський, зважаючи на труднощі Речі Посполитої, пов'язані з війною зі Швецією, сподівався, що польська сторона буде змушена піти на значні поступки, можливо навіть погодиться на створення окремої «козацької держави»¹⁹.

20 лютого 1658 р. розпочалася скликана королем нарада сенаторів, на якій розглядалися питання переговорів з Чигирином та Москвою. За необхідністю переговорів з обома названими сторонами висловилися кувявський біскуп К. Ф. Чартгориський, війницький каштелян Я. Велопольський, руський воєвода С. Чарнецький та литовський польний гетьман В. Госевський.

За ведення переговорів лише з Військом Запорозьким виступили коронний підканцлер А. Тжебіцький, примас А. Лещинський та львівський архієпископ Я. Тарновський. Проти домовленостей із козацтвом виступив київський єпископ Т. Уейський. Більшість сенаторів усе ж готові були підтримати необхідність проведення переговорів з І. Виговським. Проте, для підтримки «розмов з козаками» наполягали на необхідності збройної демонстрації на прикордонні з козацькою Україною. Водночас, спостерігалися розбіжності між представниками польської та литовської еліти щодо того, з ким необхідно терміново шукати порозуміння: литовці більше схилилися до Москви (прагнули уникнути воєнних дій з нею, від чого найбільше постраждала б саме Литва), а коронні політики робили ставку на Військо Запорозьке, з допомогою якого сподівалися чинити опір як Швеції, так і Московії²⁰.

Зауважимо, що розвиток подій в козацькій Україні (С. Беньовський повідомляв на початку 1658 р. до Варшави, що «гетьман в усіх в ненависті»²¹) сприяв задумам власне королівського двору, адже І. Виговський, проводячи боротьбу з Москвією та опозицією проти нього, прагнув переконати короля дотримуватися укладеного перемир'я²². Саме з цією метою в лютому 1658 р. до Варшави відправився Ф. Томкевич. Я. Казимир, незважаючи на спротив окремих сенаторів, зокрема С. Потоцького, який виступав за військовий похід в козацьку Україну, все ж вирішив вислухати посла. Томкевичу вдалося переконати присутніх сенаторів і шляхту погодитися на переговори. Уже в листі до І. Виговського Я. Казимир наголошував, що прагне «згоди і тривалого миру»²³. Ще до приїзду Томкевича, на підставі відомостей про складне становище в козацькій Україні, король у грудні 1657 р. повідомляв австрійському царю Леопольду I, що «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушення, якщо лише військо проти Москви вишлемо»²⁴.

Проти домовленостей з Військом Запорозьким на початку 1658 р. виступали С. Потоцький та Є. Любомирський. Зокрема, останній наполягав на необхідності завершення війни зі Швецією та спрямування усіх коронних і литовських сил проти козацької України. Є. Любомирський вважав, що збройна демонстрація змусить «чернь» повернутися під владу Речі Посполитої²⁵. До противників порозуміння з козацькою Україною відносилася і литовська еліта, яка боялася, що договір з Військом Запорозьким зашкодить порозумінню з Москвою і спровокує нову війну, яка перекреслить усі сподівання на повернення до своїх маєтків²⁶. Проте, це не означало категоричного спротиву литовців порозумінню з козацькою Україною – віленський каштелян Я. К. Ходкевич, віленський єпископ Я. Довгялло-Завіша та смоленський каштелян Л. Євлашевський допускали таку можливість, але лише після укладення договору з Москвою²⁷.

Проте, складна ситуація, у якій перебувала Річ Посполита навесні 1658 р. (шведські наміри повторного вторгнення на її територію та вимоги царя, щоб сейм нарешті обрав його на польський трон – інакше війна), змушувала уряд

прислухатися до порад шукати порозуміння з козацькою Україною. 5 березня в результаті варшавської наради сенаторів було прийнято відповідну ухвалу. Відразу після підготовки посольської інструкції комісари повинні були відправитися до І. Виговського.

Поміркувану політику щодо козацької України схвалював Я. Лещинський, який не заперечував, «аби козаки навіть вимагали для себе окремої провінції, аби тільки вони були від нас залежними». 25 березня в листі до Є. Любомирського він зазначав, що «фундамент нашого щастя – згода з козаками». Рекомендував уряду звільнити козаків «з-під юрисдикції панів тих володінь, де вони живуть», щоб вони «підлягали гродському судові, а не панові»²⁸. Проте, таких політиків, як Я. Лещинський, серед тогочасної польської еліти було небагато.

У квітні гнєздинський архієпископ А. Лещинський закликав короля пришвидшити вирішення питання «укладення трактатів з козаками», аргументуючи це тим, що від цього залежить безпека Речі Посполитої²⁹. Подібну думку висловлював С. Беньовський, застерігаючи Варшаву, що задля того, щоб «здобути Україну мирно, через переговори» не слід наблизити коронне військо до Горині³⁰ (лінія кордону для польської сторони згідно з умовами укладеного восени 1657 р. перемир'я з козацькою Україною). Оцінивши ситуацію, король прислухався до висловлених йому порад та призначив на 10 липня початок засідань сейму.

Водночас, 30 травня 1658 р. гетьман повідомив Беньовського про згоду частини старшини на укладення угоди з Річчю Посполитою³¹. Значною мірою це було зумовлене погіршенням відносин І. Виговського з царським урядом³². Важливу роль відігравав і кримський чинник. Річ у тім, що в умовах розгортання повстань проти І. Виговського на Запорозжжі, козаків полтавського і миргородського полків, він звернувся за допомогою до Кримського ханства, а щоб сподіватися від хана реальної допомоги, необхідно було йти на зближення з Варшавою (Мехмед-Гірей підтримував Я. Казимира)³³. Для Речі Посполитої такий розвиток подій був вигідний.

7 червня Беньовський повідомив короля про «вірнопідданство Виговського» та його готовність спільно з поляками і татарами виступити проти Москви³⁴. Поміркувано налаштовані до Війська Запорозького політики були задоволені таким розвитком подій. Так, Я. Лещинський вважав, що з вимогою українців «бути окремим народом і мати власних урядників» можна погодитися, «щоб це була така ж унія, як литовська: щоб один народ не мав прерогативи над іншим»³⁵. Водночас він не відкидав переговорів з Московією, «щоб вона не переймалася тим, що з козаками досягається згода, і від злості не зайшла у згоду зі шведами»³⁶.

С. Беньовський задля того, щоб нічого не перешкоджало проведенню переговорів, просив коронного гетьмана стежити, щоб польські війська не переходили демаркаційної лінії³⁷. Також він радив Я. Казимиру відправити до

І. Виговського «особисту ноту» із запевненнями, що затвердить все те, про що вдасться домовитися³⁸. Повідомляючи 22 червня про прибуття смоленського каштеляна К. Євлашевського, С. Беньовський зауважував, що результати їх діяльності залежать від декількох факторів: утримання переговорів у таємниці, політики уряду щодо Москви та перетягування українських прихильників царя на бік Речі Посполитої³⁹. Щодо останнього пункту, то мабуть саме для його реалізації того ж дня Беньовський звернувся до великого коронного канцлера А. Тжебицького з проханням про надання коштів⁴⁰.

Улітку 1658 р. польська еліта була не однозначно налаштована щодо досягнення згоди з Військом Запорозьким. Так, гнєзненський архієпископ закликав короля якнайшвидше укласти угоду з І. Виговським. Натомість польний гетьман Є. Любомирський виступав за спробу повернути Військо Запорозьке до складу Речі Посполитої силою⁴¹.

Перед відкриттям засідань сейму серед урядовців знову розгорнулися дискусії з питання, з ким у першу чергу необхідно укласти мир: частина політиків, зокрема А. Лещинський і Є. Любомирський виступали за укладення миру зі Швецією, литовська шляхта – з Московською державою, Я. Лещинський та С. Беньовський пропонували все ж спочатку порозумітися з козацькою Україною⁴². Що стосувалося переговорів з царем, то Я. Лещинський радив, щоб польські комісари чітко дали зрозуміти, що Річ Посполита не погодиться на жодне порозуміння без повернення козацької України під владу польського короля⁴³. Щодо справи укладення угоди з козацькою Україною, то всі згадані політики вважали її необхідною⁴⁴.

30 червня розпочалися переговори С. Беньовського з представником українського гетьмана П. Тетерею в Межиріччі⁴⁵. Тетеря звернувся з вимогою, щоб Річ Посполита якнайшвидше підписала договір зі Швецією, що було єдиним способом перешкодити реалізації територіальних зазіхань Москви. Більше того, він наголошував, що в разі примирення Москви зі Швецією, І. Виговський не зможе укласти договору з королем. Також повідомляв, що цар має намір зайняти своїми військами територію козацької України, а потім захопити і польсько-литовські землі. Відтак, змодельювавши несприятливий розвиток подій для Речі Посполитої, Тетеря звернувся з пропозицією, щоб коронне й литовське війська були напоготові, але водночас, щоб поки не наближалися до визначеної на час перемир'я лінії по річках Случ та Горинь. С. Беньовський повідомив короля про вимоги П. Тетері та від імені Я. Казимира видав універсал, який передбачав смертну кару для всіх, хто з польської сторони наважився б порушити визначену лінію розмежування. Водночас, він просив Я. Казимира не зволікати з наданням допомоги, якщо б Військо Запорозьке дійсно потребувало її проти Московської держави⁴⁶.

У липні нарешті було вироблено умови попередньої угоди, на підставі яких мали відбуватися подальші переговори з І. Виговським. Вони передбачали

амністію для всіх учасників конфліктів, починаючи з 1648 р., повернення всіх давніх прав і привілеїв православної Церкви, зайняття місць у сенаті київським митрополитом разом з луцьким і львівським владиками. Задля вирішення питання повернення православної Церкві майна, захопленого уніатами у всіх воєводствах Корони та Литви на сеймі мала бути сформована спеціальна комісія. Крім того, Військо Запорозьке повинно було підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а всі посади на теренах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта. Король мав підтвердити владу гетьмана та надати йому Чигиринське староство. Передбачалося, що укладена на таких умовах угода буде затверджена на сеймі⁴⁷. С. Беньовський, звертаючись 10 липня до С. Потоцького, зазначав, що було б добре, «якби вже згідно тих пунктів прийшли до об'єднання». Водночас зауважував, що найбільш складним є питання подальшої долі унії⁴⁸.

10 липня розпочалися засідання сейму. 18 липня було сформовано спеціальну комісію із сенаторів і найвпливовіших представників посольської ізби (всього 17 осіб), яка повинна була виробити інструкції та визначити повноваження комісарів на переговорах як із Військом Запорозьким, так і з Московією⁴⁹. Король запропонував змінити попередню політику до козацької України, яка повинна була отримати в Речі Посполитій такий самий статус, який мала Литва – «становити окреме тіло в організмі Речі Посполитої»⁵⁰. Комісія за період з 19 по 25 липня розглянула усі умови, запропоновані урядом І. Виговського, й лише після цього розробила інструкцію на переговори й надіслала її С. Беньовському та К. Л. Євлашевському⁵¹.

Зазначимо, що на інтенсивність роботи сформованої на сеймі комісії та зміст виробленої для переговорів з І. Виговським інструкції значний вплив мала інформація про вторгнення на українські терени російського війська. Під її впливом, за даними австрійського посла Ф. Лізолі, польські політики змушені були погодитися мало не на всі вимоги української сторони⁵². Важливо зауважити, що з літа 1658 р., зважаючи на погіршення стосунків Литви з Московською державою, литовська шляхта почала вбачати в козацькій Україні союзника проти царського впливу на литовських землях⁵³. До необхідності переговорів з І. Виговським схилився литовський канцлер К. Пац, який вважав конфлікт з Московією неминучим [217, с. 209-210]. Проте, така позиція не була тривалою, оскільки поставши перед небезпекою війни на два фронти (не вдалося домовитися зі шведами), литовці знову наполягали на переговорах з царем. Їх мета зрозуміла – не допустити війни з Московською державою, від якої постраждала б найбільше Литва. Щоб змусити до цього кроку коронних політиків, вони вдавалися навіть до погроз розірвати Люблінську унію з Короною Польською⁵⁴. На початку осені знову відбуваються зміни в поглядах представників литовської еліти, зокрема згаданого К. Паца. Цього разу причиною став наступ у кінці серпня підрозділів Ю. Долгорукого на Жмудь, що

чітко засвідчував наміри Москви заволодіти Литвою. Відтак, допомога Війська Запорозького знову почала визнаватися необхідною⁵⁵.

Щодо питання політичної автономії козацької України, на зразок тієї, якою володіла Литва, на початку вересня 1658 р. Я. Казимир звернувся за порадою до познанського воєводи Я. Лещинського. Останній порадив королю погодитися на такі умови. Як свідчать джерела, король прислухався до порад воєводи⁵⁶. У Варшаві очікували позитивних результатів переговорів. Польські політики сподівалися, що перехід козацької України під владу короля дозволить усунути загрозу з боку Московської держави, принаймні до часу завершення війни зі Швецією, а можливо навіть укласти з царем вигідний для Речі Посполитої мирний договір.

11 вересня розпочалися переговори під Гадячем. Під час зібраної гетьманом генеральної ради до присутніх звернувся С. Беньовський, який зауважив, що Військо Запорозьке мало достатньо часу, щоб переконатися у тому, що все ж «гірше москалі»⁵⁷. У результаті обговорення 16 вересня було затверджено остаточний текст договору, згідно з яким передбачалося утворення в структурі Речі Посполитої Руського князівства, за яким визнавалися права та привілеї «на зразок Князівства Литовського»⁵⁸. Унаслідок цього Річ Посполита з дуалістичної держави повинна була перетворитися у «троїсту співдружність»⁵⁹. Територіально нове князівство мало включати Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Керівництво об'єднаною державою мав здійснювати монарх (король), усі три складові «єдиного тіла Речі Посполитої» повинні були відправляти своїх представників на сейм, проводити спільну зовнішню політику. Чисельність українського війська мала становити 60 тисяч осіб⁶⁰.

Особливість функціонування держави полягала в тому, що власне Корона Польська, Литва та козацька Україна могли мати власні уряди, судочинство, скарбницю та військо. І. Виговський та представники українського уряду склали присягу, що будуть вірними підданими короля та погоджувалися розірвати існуючі союзи й договори з іншими державами. Водночас існували винятки щодо відносин козацької України з Кримським ханством та Московською державою. Зокрема, в першому випадку існує українсько-татарське «братерство» повинно було залишатися непорушним. Цікаво, що одночасно Військо Запорозьке могло здійснювати чорноморські походи⁶¹. Вважаємо, що даний пункт був зручним як для Варшави, так і Чигирини, залежно від конкретних обставин: для першої – як засіб недопущення надмірного зростання впливу і ролі Кримського ханства, а для другого – можливість вільно відповідати на агресивні дії з боку татар (якщо б такі траплялися) без закидів та звинувачень з боку Варшави. Щодо Московської держави, то, якби існувала можливість вирішення суперечностей з нею без завдання шкоди інтересам Речі Посполитої («без порушення єдності» останньої, тобто включення до її складу козацької України), то дотримання дипломатичних відносин з нею визнавалося до-

цільним. Крім того, якщо б Корона разом з Литвою проявили агресію щодо Москви, тоді український уряд мав право вирішувати, брати участь у такому конфлікті чи ні. Проте, якщо б агресором виступила Московія – тоді козацька Україна була зобов'язана виступити проти неї⁶².

Щодо автономії козацької України в складі Речі Посполитої, то в першу чергу вона проявлялася у повноваженнях українських урядовців. Найвищою посадовою особою був гетьман, який обирався пожиттєво. Він здійснював керівництво військом (польські і литовські війська не мали права входити в межі Руського князівства). Після смерті гетьмана українці могли обрати чотирьох кандидатів, одного з яких призначав король. Військо Запорозьке не підлягало владі «державців володінн його королівської милості і старости, ані підстарост і урядників». Урядові посади в межах трьох воеводств, які складали Руське князівство, могли займати лише представники православної шляхти. Значна увага в договорі приділялася релігійним питанням. Зокрема, чітко зазначалося, щоб «релігія грецька при своїх прерогативах і вільному вжитку залишалася». Що найбільш важливо – проголошувалася ліквідація унії, «яка до того Речі Посполитій заважала»⁶³.

Що стосується соціальних аспектів договору, то в ньому проголошувалася загальна амністія. Водночас передбачалося повернення шляхти до своїх маєтностей, а щоб не спровокувати хвилі повстань, усі скарги та судові вироки щодо учасників заворушень за період з 1648 до 1658 рр. скасовувалися. Проте, попри вміщене формулювання «підданих не обтяжувати, як раніше»⁶⁴, все ж насправді відкривалася можливість для повернення поспільства до підданства панам.

Що стосується визначення здобутків та втрат обох сторін, то варто виходити з того, що укладення договору відбувалося в умовах значних труднощів як для Речі Посполитої, так і козацької України, які водночас і зробили можливим їх порозуміння⁶⁵.

Найбільшим досягненням Речі Посполитої ставало повернення до її складу козацької України, тобто Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств (терени пропонованого Руського князівства). Причому йшлося не про повернення в якості повноцінного державного організму, а на правах формально рівноправного суб'єкта, в абстрактній формі «руського народу», рівноправного з польським і литовським⁶⁶. Виходячи з того, що річпосполитська еліта прагнула бачити територію козацької України в складі Польсько-Литовської держави без визнання за нею державності, це безсумнівно було значним успіхом (навіть такі помірковано налаштовані до Війська Запорозького політики, як Я. Лещинський, готові були визнати за українською стороною право лише «бути окремим народом (політичним – шляхта) і мати своїх урядників»⁶⁷). Водночас для української сторони Гадацька угода в частині визначення статусу козацької України була значною невдачею,

адже зводила державницьке життя до ідеї вкрай обмеженого федералізму (близького до автономізму)⁶⁸. Це засвідчують декілька пунктів угоди: по-перше, об'єднаною державою (до якої входила і козацька Україна) мав управляти спільний монарх (король), натомість керманічем Руського князівства мав бути гетьман (одночасно київський воєвода), залежний від монарха, оскільки призначався ним; по-друге, попри право на власний уряд, судочинство і військо, їх функціонування й напрями діяльності ставилися в залежність від центру (Варшави), волю якого на сеймах мали вислуховувати відправлені на їх засідання представники Руського князівства; по-третє, відходив у небуття самостійницький зовнішньополітичний курс часів Б. Хмельницького. На думку О. Струкевича і Ю. Степанчука, у випадку Гадяцького договору йшлося про автономізм максимальної політичної суб'єктності, наближений до суверенітету («постсуверенна автономія»), хоча і на неповній етнічній території⁶⁹.

Вважаємо, що попри вимушене обставинами прагнення обох сторін до порозуміння, від укладеного 16 вересня договору все ж більше виграла Річ Посполита. Проте, слід пам'ятати, що визначення здобутків та невдач має суто теоретичний характер, оскільки всі умови договору могли бути реалізовані лише після затвердження його на сеймі.

Отже, з початком гетьманування І. Виговського наміри Варшави порозумітися з Чигирином значною мірою зумовлювалися відновленням при королівському дворі задумів проведення реформи державного устрою, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького.

Важливим кроком стала домовленість у жовтні 1657 р. про продовження перемир'я до Великодня й визначення лінії розмежування для української сторони по р. Случ, а для польської – по р. Горинь. У липні 1658 р. у Межириччі були розроблені умови майбутньої угоди. Відповідно до них Військо Запорозьке мало підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а посади в межах територій Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта.

Результатом вересневих перемовин стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору, що передбачав утворення у державній структурі Речі Посполитої Руського князівства. Він став компромісом для обох сторін. Річпосполитська еліта добре усвідомлювала, що повернення втрачених 1654 р. українських земель є обов'язковою умовою відновлення Річчю Посполитою статусу впливової європейської держави. Реалізація умов договору залежала значною мірою від специфіки політичної свідомості польської й литовської шляхти. Річ у тому, що вона ототожнювала власні станові інтереси з державними, а тому не хотіла йти на істотні поступки.

Примітки:

¹ Юга О. Українська політика Речі Посполитої в середині XVII ст.: періодизація, сутність та результати // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / Редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 7: На пошану професора М. Г. Кукурудзяка. С. 146–147.

² Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi (далі – ВКСз.). Rkps. 149. Teka Naruszewicza, 1656, mf. 6708, ark. 484.

³ Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. S. 191.

⁴ Stangreciuk M. Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej: przyczyny, realizacja // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecją w XVII wieku / Pod red. Mirosława Nagielskiego. Warszawa: DiG, 2007. S. 218.

⁵ Sándor G. Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска (1657–1658 гг.) / G. Sándor // 350-letcie unii hadziackiej (1658–2008). Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 2008. С. 515; Stangreciuk M. Op. cit. S. 220.

⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ.: Наукова думка, 1997. Т. IX. Ч. 2: 1654–1657. С. 1333.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург, 1861. Т. III. С. 598–599.

⁸ ВКСз. Rkps. 388. S. 155; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski. Lwów, 1922. S. 520.

⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев., 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 153–160.

¹⁰ Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. С. 118; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 36; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 304–308.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. AR. II. Ks. 21. S. 202–203.

¹² Газін В. В. Станіслав Казімеж Беневскій в польсько-українському політично-діалогі другої половини 50-х рр. XVII ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 106; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość. Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. С. 79–80; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. С. 40.

¹³ Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Укр. іст. журн. 2005. № 1. С. 125.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4: 1657–1659. С. 66.

¹⁵ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). Львів, 1994. С. 45; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 166–173.

¹⁶ Czaplinski W. Proby reform panstwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655–1660. Warszawa, 1957. Т. 1. S. 303–329.

¹⁷ Горобець В. «Волимо царя східного»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. С. 134; Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. у

структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 93.

¹⁸ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). Львів, 1994. С. 40–41; Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. 1991. № 2. С. 60.

¹⁹ Litwin H. Od Unii Lubelskiejdo III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chyczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 102.

²⁰ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej, J. Wijaczki. Kielce, 1996. S. 93–94.

²¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 308.

²² Там само. С. 306–308; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. С. 257–264.

²³ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów, 1922. S. 541.

²⁴ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). Krakow, 1870. T. 1. S. 23–24.

²⁵ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 297–300.

²⁶ Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 204.

²⁷ Там само. С. 205; Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku // Studia wschodnie. Wroclaw, 1993. S. 33–37.

²⁸ Газін В. В. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Випуск 2. С.104–105; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów, 1922. S. 544–546.

²⁹ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 235.

³⁰ Там само. С. 239–240.

³¹ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). Львів, 1994. С. 67–68; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4: (1655–1658 рр.) / Упорядн. О.Ю. Мицик. Київ, 2015. С. 172–173.

³² Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. С. 257–264.

³³ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. С. 10; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. С. 258.

³⁴ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 267.

³⁵ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / В. Герасимчук // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944). – Львів, 1994. С. 77–78; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów, 1922. С. 543.

³⁶ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657 – 1660. Lwów, 1922. S. 543–544.

³⁷ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 237–241.

- ³⁸ Там само. С. 270–275.
- ³⁹ Там само. С. 276–285.
- ⁴⁰ Там само. С. 284.
- ⁴¹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 234–236, 255–259.
- ⁴² Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 77–78; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 234–236, 254–260.
- ⁴³ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 76–82.
- ⁴⁴ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź, 1989. Т. 1: 1648–1660. С. 213–216.
- ⁴⁵ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 2-е изд. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 288–289; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów, 1922. С. 445.
- ⁴⁶ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość. Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. С. 91–92.
- ⁴⁷ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 85–87; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 136.
- ⁴⁸ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 88.
- ⁴⁹ Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. Т. I. С. 268–269.
- ⁵⁰ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 92; Drozdowski M. R. Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008). Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 2008. С. 144–145.
- ⁵¹ Горобець В. «Воломо царя східного»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. С. 135; Drozdowski M. R. Unia Hadziacka... С. 145.
- ⁵² Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kaźmierza (1655–1660). Krakow, 1870. Т. 1. С. 5.
- ⁵³ Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 208–209.
- ⁵⁴ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej, J. Wijaczki. Kielce, 1996. С. 91–92, 96–97.
- ⁵⁵ Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 211.
- ⁵⁶ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 388. Listy Jana Leszczyńskiego 1656–60, mf. 1499, ark. 487–493; Дополнения к актам историческим, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической Комиссией. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца, 1848. С. 487–488.
- ⁵⁷ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1859. Т. 1. С. 360.
- ⁵⁸ Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 11; Універсали українських гетьманів від

Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатію. Київ-Львів, 2004. С. 33-51.

⁵⁹ Плохий С. Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 282.

⁶⁰ Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 11; Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatari, moskwą, szwedami i węgry. Calissu, 1681. S. 263; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X: 1657–1658. С. 359.

⁶¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1872. Т. 7: 1657–1663. С. 253; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1892. Т. 15: 1658–1659. С. 383.

⁶² Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 116-117; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X: 1657–1658. С. 361-362.

⁶³ Гадяцька угода 1658 року. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. Київ, 2008. С. 12; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1859. Т. 1. S. 364; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 138; Таїрова- Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 42.

⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц, 1872. Т. 7: 1657–1663. С. 253.

⁶⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 310.

⁶⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 228.

⁶⁷ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). Львів, 1994. С. 77-78; Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów, 1922. S. 543.

⁶⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 312.

⁶⁹ Струкевич О. К., Степанчук Е. С. Автономія як попередження суверенітету та постсуверенна автономія (аналізуючи історію України – Гетьманщини) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2008. Випуск 16. С. 133–134.

Yuga Oleksandr. Discussions among the political elite of the Commonwealth on the ways of solving the «Ukrainian problem» and their consequences (August 1657 – September 1658). *The article covers the search by the political elite of the Polish-Polish political elite for ways and means of solving the «Ukrainian problem» during August 1657 – September 1658 and determined the achieved results. The reasons for the tendency of the majority of the political elite of the Commonwealth of Poland to find a rapport with Cossack Ukraine have been clarified. In particular, it was found that in terms of internal political factors and factors for the adoption of moderate Chigirin policy, the intention was to carry out a reform of the state system aimed at strengthening the royal power and limiting the prerogatives of the Seimas (to compel noble opposition to make concessions, the king and his supporters sought to use the support of Cossack Ukraine).*

In addition, the extent of the influence of an international factor on the evolution of the Ukrainian policy of the ruling top of the Polish-Lithuanian state in 1657 has been traced: reaching an agreement with the Zaporozhian Army would strengthen the position of the Commonwealth in relations with Moscow and Sweden.

The complexity of the negotiation process between Warsaw and Chigirin, in particular in the context of developing the concept of Cossack Ukraine's return as a federation entity to the Commonwealth of the Commonwealth, and the discussion of this among its political elite are highlighted. The results of the September talks and the nature of the Hadiach Treaty were analyzed. The influence on the process of realization of its conditions of political consciousness of the Polish and Lithuanian nobility has been determined separately.

Keywords: political elite, Ricz Pospolita, discussions, «Ukrainian problem», Cossack Ukraine, Hadiach Treaty.

Отримано: 14.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.185-197
УДК 94(477)«1648-1676»:81'373.21

Віталій Степанков

ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ТА СПРОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676)

Степанков Віталій. Державна ідея та спроби її реалізації політичною елітою в роки Національної революції (1648–1676). У статті з'ясовано суть державної ідеї, засади якої полягали у визволенні «Руського (українського) народу», правовому обґрунтуванні незалежності утвореної держави («Руського князівства») й включення до неї усіх етноукраїнських земель. Проаналізовано причини невдачі її реалізації за гетьманату Б. Хмельницького, внаслідок чого вона не перетворилася в альфу й омегу діяльності молодшої політичної еліти, котра інтенсивно формувалася у добу революції. Встановлено, що тільки угруповання «самостійників», попри тимчасові прояви відступництва у 1659–1665 рр., залишалося вірним її основним принципам. У другій половині 60-х – першій половині 70-х рр., коли його очолював П. Дорошенко, він та київський митрополит Й. Тукальський збагатили зміст державної ідеї положенням про необхідність утворення «Руського патріархату» з центром у Києві. Доведено, що у перехідний період до здобуття незалежності його представники розглядали можливість прийняти протекції польського короля, царя чи султана у формі «опіки» (своєрідного «патронату»), а не підданства на підставі взаємообумовленого договору. На відміну від них, формується впливове угруповання еліти (переважно лівобережної), яке відходить від підтримки ідеї незалежності, задовольняючись отриманням автономії у складі Речі Посполитої/Корони Польської чи Московії. Запорозька старшина продовжувала залишатися у полоні програми здобуття становчої автономії для Війська Запорозького.

Ключові слова: державна ідея, революція, еліта, старшина, незалежність, автономія.

Степанков Віталій. Государственная идея и попытки ее реализации политической элитой в годы Национальной революции (1648-1676). В статье выяснена сущность государственной идеи, принципы которой состояли в освобождении «русского (украинского) народа», правовом обосновании независимости образованного государства («Русского княжества») и включения в него всех этноукраинских земель. Проанализированы причины неудачи ее реализации во время гетманата Б. Хмельницкого, вследствие чего она не превратилась в альфу и омегу деятельности молодой политической элиты, которая интенсивно формировалась в эпоху революции. Установлено, что только группировка «самостийников», несмотря на временные проявления отступничества в 1659-1665 гг., оставалась преданной ее главным принципам. Во второй половине 60-х – первой половине 70-х гг., когда ее возглавлял П. Дорошенко, он и киевский митрополит

И. Тукальский обогатили содержание государственной идеи положением о необходимости учреждения «Русского патриархата» с центром в Киеве. Доказано, что в переходный период к достижению независимости ее представители рассматривали возможность принятия протекции польского короля, царя или султана в форме «опеки» (своеобразного «патроната»), а не подданства на основании взаимобушенного договора. В отличие от них, формируется влиятельная группировка элиты (преимущественно левобережной), которая удаляется от поддержки идеи независимости, удовлетворяясь получением автономии в составе Речи Посполитой/Короны Польской или Московии. Запорожская старшина продолжала оставаться в плену программы достижения сословной автономии для Войска Запорожского.

Ключевые слова: государственная идея, революция, элита, старшина, независимость, автономия.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що вона не ставала предметом спеціального дослідження. Науковці торкалися висвітлення лише або окремих її аспектів, або в ті чи інші періоди революційних подій. Реконструкція цілісної картини дозволить глибше збагнути політичну свідомість еліти, її позитивні і негативні сторони.

Упродовж ХІХ – першої половини 30-х рр. ХХ ст. започатковується вивчення становлення державної ідеї та намагань старшини реалізувати її (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Р. Липинський, М. Костомаров й інші вчені). Радянські історики (за винятком М. Брайчевського, І. Крип'якевича й Ф. Шевченка) у кращому випадку обходили цю проблематику мовчанкою, а в гіршому – змушені були трактувати у світлі концепції «возз'єднання» України з Росією. Дослідники діаспори (Д. Дорошенко, З. Когут, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Ф. Сисин й ін.) звернули увагу на відмінності у поглядах старшин на зміст державної ідеї та форми її реалізації. Сучасна вітчизняна історіографія (В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, Я. Дашкевич, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, В. Шевчук, Б. Щербак, Н. Яковенко та ін.) зробила чимало для висвітлення деяких сюжетів проблеми, яка в цілому продовжує залишатися не до кінця з'ясованою. Нами також було зроблено спробу відповіді на запитання: чому Б. Хмельницький не проголосив незалежності України?¹

Мета дослідження полягає у створенні цілісного образу формування української державної ідеї та спроб її реалізації в роки Національної революції ХVІІ ст.

Зі становленням еліти у період революційних потрясінь відбувалося й творення її політичної свідомості. Під нею розуміють «... політичні інтереси, знання, ідеї, погляди, уявлення, переконання, цінності, оцінки, орієнтації, почуття, настрої, традиції тощо»². В даному випадку йдеться переважно про нижчий рівень – буденний, який виникає «... стихійно, безпосередньо з повсякденної практики й відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи у їх суть»³. Однак обмежувати нею свідомість еліти було б хибним

кроком. Адже у переговорах з іноземними посольствами, дипломатичних інструкціях, проектах договорів, універсалах і листах її представники формулювали й обґрунтовували свої погляди, мету діяльності, права на існування незалежної «України», що промовляло про зародження політичної свідомості вищого рівня. Варто прислухатися й до наступного застереження Я. Дашкевича: «... XVII ст. – це не XX ст., і ми повинні робити висновки, тим більше якогось принципового характеру, не лише з письмових заяв, а також з самих подій»⁴.

Упродовж літа-осені 1648 р. повсталі маси домагалися «відмежування Русі від Корони» й створення «козацької РП-тої»⁵. Саме такі погляди й настрої знайшли відображення у розробленій Б. Хмельницьким державній ідеї (грудень 1648 – травень 1649 рр.). Її засади полягали у наступному: визволення «руського народу» й правове обґрунтування незалежності утвореної держави («Руського князівства»); включення до її складу всіх етноукраїнських земель; самостійна Русь-спадкоємиця княжої Русі⁶. Поділяємо висловлену в історіографії думку, що «сформування державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди – конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань в колі еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні»⁷.

Перебороти їх не вдалося, а відтак вона залишилася не реалізованою. З'ясування причин невдачі вимагає спеціального дослідження. Я. Дашкевич, намагаючись їх збагнути, окреслив кілька питань, на які дослідники не спромоглися відповісти і до нині. «І тут ми підходимо до найбільшої загадки Хмельниччини, – зауважував він, – яку, відверто кажучи, ледве чи вдасться колись розв'язати.

Чому Україна не була проголошена державою, державою де-юре?

Чому гетьман не прокламував незалежність де-юре, маючи в руках усі потрібні важелі...», не проголосив «себе руським князем»?⁸. Не претендуючи на істину, висловимо кілька міркувань. По-перше, до 1648 р. інтелектуали не розробили концепту самостійного політичного життя Русі. Тільки у працях П. Могили, релігійно-культурного діяча Т. Євлевича й анонімного автора висловлювалася ідея можливості її незалежності⁹. Тому у старшин Війська Запорозького не сформувалося уявлення про неї як окремішню від Речі Посполитої «Вітчизну»¹⁰. По-друге, низький рівень політично-правових знань обумовив нерозуміння Б. Хмельницьким і старшиною необхідності офіційного проголошення незалежності утвореної держави. Певний час вони розглядали її лише автономною територією, що перебувала у складі Речі

Посполитої під управлінням Війська Запорозького¹¹. По-третє, корпоративний характер володаря «українських земель» («Війська Запорозького») передбачав домінування власне станових козацьких, а не національних інтересів. В силу чого утвердження суверенної влади «руського» володаря (гетьмана, князя, господаря) не висувалося на порядок денний. І в свідомості чи не більшості метаеліти продовжувало існувати переконання щодо необхідності пошуку справедливого монарха-протектора¹². По-четверте, відсутність актів проголошення держави, її володаря й столиці обумовила сприйняття елітами сусідніх країн української революції переважно як внутрішньополітичного конфлікту річпосполитської влади з козацтвом, себто громадянською війною, що вдало використовувалося польською дипломатією¹³.

Як наслідок, державна ідея не перетворилася в альфу й омегу діяльності всієї метаеліти. Лише угруповання «самостійників», попри тимчасові прояви відступництва у 1659-1665 рр., залишалося вірним її основним принципам (у різновиді протекції як «опіки»). Решта угруповань відмовлялися від них, замінюючи досягнення суб'єкта федеративної Речі Посполитої, статусом політичної автономії чи навіть козацького автономізму. Спробуємо з'ясувати сутність цих процесів. Хоча Зборівське фіаско спонукало старшину зняти здобуття незалежності з порядку денного як першочергове завдання, все ж не має підстав стверджувати, що вся вона відмовилася від неї¹⁴. Угруповання «самостійників» продовжувало виношувати плани реалізації цієї ідеї. Так, Б. Хмельницький прагнув «абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати ...». Домагався від короля і сейму проголосити «... руський народ таким же вільним» як це вчинив іспанський король відносно голландців десять років тому¹⁵. У травні 1656 р. повідоми посланцю короля про готовність замиритися з Короною Польською за умови, якщо «... поляки проголосять усіх русинів вільними, нехай з ними як з приятелями і сусідами, а не як з підданими поведуться, нехай відречуться від всіляких претензій, які пани польські собі придумують, бо мир і поляк не можуть разом уживатися у Русі»¹⁶. У відносинах з Москвою поведився цілком самостійно: «... дію так, як я цього бажаю»¹⁷. Не випадково деякі польські шляхтичі порівнювали його з В. Оранським¹⁸. Француз П. Шевальє констатував «наміри козаків зовсім позбутися залежності від Речі Посполитої та створити окрему державу...»¹⁹.

Після його смерті «самостійники» продовжували його курс. Як зазначав обозний коронний А. Потоцький у «Записці» королю (осінь 1659 р.), «Правда, у них є спільна думка, аби не бути ні під в.кор.м-ті, ані під царем ...»²⁰. Особливо послідовно домагалося незалежності угруповання П. Дорошенка, що хотіло «... народ руський окремою Руською країною вчинити, удільною і незалежною», скинувши «панування РП-тої ...»²¹. Разом з київським митрополитом Й. Тукальським і найближчими соратниками він збагатив зміст державної ідеї важливим положенням про необхідність утворення «Руського

Патріархату» з центром у Києві²². На відміну від правобережної метаеліти, лівобережна, починаючи з кінця 50-х рр., у більшості відходить від підтримки ідеї незалежності, повертаючись на позиції автономізму. Запорозька ж старшина, відіграючи з осені 1657 р. самостійну роль, до кінця революції так і не спромоглася вийти за межі станового автономізму.

В реаліях, що склалися після Зборова, гетьман і старшини на чільне місце висувають програму домагатися протекції котрогось із монархів, що було вимушеним, але слушним кроком у складній міжнародній обстановці²³. У її досягненні визначальну роль відігравала не стільки політична доцільність, скільки релігійно-ментальні уявлення еліти. Йдеться, по-перше, про сприйняття розроблених львівськими братчиками й православними ієрархами Київської митрополії ідеологом щодо «релігійної, етнічної та історичної єдності» «Великої» і «Малої» Русі; царя – як «покровителя православного світу»; приналежності Романових до давньокиївської династії Рюриковичів; єдиної родини «українців-малоросів як молодших, а росіян – великоросів як старших братів» тощо²⁴. Образно кажучи, як біблійний Ісав продав «своє первородство» Якову за «чечевичну юшку», так за обставин утисків православної Церкви її духовні проводирі за отримувани «царські милостині» зрікалися етнічної самоідентичності, державно-політичної руської спадщини й християнського «первородства» Русі. По-друге, спустошливі напади татар й інколи турків (протягом XV – першої половини XVII ст. демографічні втрати українців сягали 2,5 млн. осіб, з яких «... через Чорне море було перевезено близько 2 млн. невільників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі»²⁵) викарбували у населення ментальний образ ісламського світу як демонічного Зла. Якщо перший чинник сприятливо впливав на обрання метаелітою московської протекції, то другий негативно – турецької.

І все ж першим з володарів сусідніх держав, до якого Б. Хмельницький звернувся з проханням про прийняття Війська Запорозького під протекцію (вересень 1648 р.), виявився султан Мегмед IV. Хоча гетьман засвідчував готовність виплачувати данину й передати Порті Кам'янець-Подільський, Стамбул проігнорував пропозицію Чигирин²⁶. У наступні роки переговори продовжувалися й завершилися згодою султана (кінець 1650 р.) прийняти «Україну» під протекцію на вигідних для неї умовах, але старшина відмовилася від присяги²⁷. Через таку ж її позицію зазнали невдачі гетьмана домогтися протекції у 1651-1655 рр.²⁸. Звертають увагу на себе зусилля метаеліти уникнути розуміння протекції як підданства, вбачаючи у ній своєрідний «патронат» чи «опіку» «... на підставі взаємообумовленого договору між монархом-патроном і військом-слугою»²⁹. Після смерті Б. Хмельницького экс-гетьман І. Виговський, Ю. Хмельницький та С. Опара не відкидали можливості прийняття протекції султана. Врешті-решт у кінці 1670 р. П. Дорошенко і старшини присягнули Мегмеду IV.

Іншим вектором пошуку монарха-протектора з осені 1649 р. стає цар, у відношеннях з яким до березня 1654 р. метаеліта також обстоювала поняття «протекції», як «опіки»³⁰. Брутальні спроби Москви інкорпорувати «Україну» (готувала «рабське ярмо») й запровадити у ній воєводське правління спонукали українську сторону розірвати у вересні 1658 р. договір з нею³¹. З приходом до влади Ю. Хмельницького її правобережна частина, розчарувавшись в «українській політиці» Варшави, засвідчила готовність повернутися під протекцію царя на умовах «Жердевських статей», які були відхилені. Наступні безуспішні спроби домогтися від царя протекції у формі «опіки» робив П. Дорошенко у кінці 1668 – початку 1669 рр. та у липні–листопаді 1673 р.³²

Серед старшини у середині 50-х рр. формується угруповання, схильне до пошуку політичного компромісу з Річчю Посполитою на умовах визнання за «Україною» статусу суб'єкта федерації, яке перші кроки у цьому напрямі зробило весною 1657 р.³³ Ідея створення Великого князівства Руського з'явилася десь у кінці 1657 р. з ініціативи Ю. Немирича (одного з найосвіченіших українських магнатів), який у липні 1657 р. перейшов на службу до Б. Хмельницького. Саме він, а не І. Виговський, переконував старшин «бути такими як голландці чи швейцарці» й «... вести переговори з Річчю Посполитою не про підданство, а про укладення союзу»³⁴. Проте І. Виговський не наважувався на цей крок до вересня 1658 р.³⁵ Все ж не без впливу Ю. Немирича й угруповання «самостійників» змінив свою позицію³⁶. Відзначимо кілька важливих аспектів укладеного Гадяцького договору. Так, концепт створення Руського князівства був лише окреслений; відновлення чинності польської моделі владних структур означало ліквідацію української; козацтво отримало підтвердження традиційних вольностей і привілеїв («як люди рицарські»), але не урівнювалося зі шляхтою; посполиті і нерестрові козаки перетворювалися у підданих шляхти, котра поверталася до маєтків³⁷.

Намагаючись поліпшити його зміст, старшинська рада у березні 1659 р. ухвалила «Перелік пунктів і покірних прохань ...», які передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського і Подільського воєводств; суттєве розширення прерогатив гетьмана й утвердження принципу успадкування булави за представниками родини Виговських³⁸. Однак еліті не вистачало духу ні відстояти найважливіші статті договору, ні домогтися прийняття доповнень до нього. Основна причина її поступливості полягала у знехтуванні національно-державними інтересами. І першим це зробив І. Виговський, котрий спочатку погодився на поступки у розв'язанні проблеми скасування унії, а 1 травня переконав старшинську раду прийняти вимоги короля щодо перегляду статей договору³⁹. А найвпливовіші особи з посольства (35 осіб у супроводі 465 осіб свити), яке 20 квітня з'явилося до Варшави, проміняли їх на «виборення власних вигід»: грошей, нобілітацію, отримання маєтків тощо⁴⁰. Тому не випадково більшість еліти відмовилася визнавати чинність ратифікованого договору⁴¹ й усунула І. Виговського від влади, обравши гетьманом

Ю. Хмельницького. Хоча за умовами Чуднівського договору вона відмовилася від ідеї існування Великого князівства Руського і первісного варіанту Гадацької угоди⁴², все ж у подальшому поверталася до тих чи інших її аспектів. Зокрема, П. Дорошенко упродовж 1668-1671 рр. клопотався щодо відновлення Великого князівства Руського, в якому б політична гегемонія належала не шляхті, а ВЗ⁴³.

На різних етапах революції представники метаеліти *volens-nolens* змушені були задовольнятися політичною автономією. Вперше її ідея була реалізована укладенням Зборівського договору. Укладаючи Чуднівський договір, гетьман і старшини надіялися, що Варшава визнає за «Україною» статус політичної автономії, про що промовляла «Інструкція» послан на сейм від 5 травня 1661 р. Надзвичайно важливим був пункт про необхідність присяги з боку Яна Казимира і Речі Посполитої дотримуватися умов укладеного договору, бо в разі її порушення «народ руський» звільнявся б від обов'язку «підданства» королю. Проте головніші зі запропонованих статей були відхилені⁴⁴. Інакше склалися обставини реалізації старшиною і значним військовим товариством ідеї автономії у складі Московії. Цей статус «Україна» вперше отримала з її ініціативи, коли А. Трубецкой накинув їм умови Переяславського договору 1659 р.⁴⁵ «Московські статті» 1 листопада 1665 р. звели її нанівець. Проте, враховуючи масштаби повстання 1668 р. і настрої еліти, Москва погодилася на відновлення політичної автономії, передбаченої Глухівськими статтями (березень 1669 р.) і підтвердженій Конопотським договором 1672 р.

Запорозька старшина обстоювала лише станovo-корпоративні інтереси козацької (переважно січової) спільноти, не переймаючись проблемами державотворення, з кінця 50-х рр. перетворилася на потужний деструктивний чинник⁴⁶. Саме вона в листопаді 1657 р. започаткувала лиховісне співробітництво «запорозької демократії з московською бюрократією», за допомогою якої прагнула поновити втрачену роль політичного лідера⁴⁷. Як справедливо зауважував В. Брехуненко, «Іван Брюховецький, Петро Суховій, Михайло Ханенко, Іван Сірко та їм подібні з'являлися на Запорожжі, щоб потім псувати кров кожному з гетьманів та заради гетьманської булави кидати Україну в черговий вир братовбивчої війни і торгувати інтересами Гетьманщини у стосунках з Московією, Річчю Посполитою, Кримом»⁴⁸. Прикладом такої політичної недолугості слугує укладений М. Ханенком 2 вересня 1670 р. Острозький договір⁴⁹. Частина запорозьких старшин дотримувалася алгоритму поведінки, сформульованого І. Сірком: «... де буде потужніша сила, там і я буду»⁵⁰.

Органічною складовою державної ідеї було досягнення соборності українських земель у складі створюваної держави. У переговорах з володарями чужоземних держав обстоював право Війська Запорозького на володіння всіма руськими землями, що перебували у складі Корони Польської. З метою його реалізації восени 1655 р. вчинив другий Західний похід, домовившись з Карлом X (уклавши відповідну угоду), що західноукраїнські землі («з тієї сто-

рони Львова») «назавжди» відійдуть у його володіння⁵¹. Під час переговорів із Швецією і Трансільванією (друга половина 1656 – перша половина 1657 рр.) метаеліта добивалися визнання їхніми володарями легітимності входження до складу «України» усіх земель, розташованих до р. Вісли, де «проживали руські люди благочестиві і церкви були»⁵². Саме з цієї метою П. Дорошенко провів Підгаєцьку кампанію 1667 р. а тому, укладаючи договір 1669 р. з султаном, добився включення до його змісту статті щодо відновлення «князівства удільного» «аж до Ярослава, як здавна було надано»⁵³. Якщо вірити інформації Я. Єрлича, у першій половині 1664 р. І. Виговський мав наміри, прийнявши протекцію султана, стати «удільним володарем» не тільки «України», а всієї «Русі»⁵⁴.

В історіографії уже порушувалося питання щодо існування / неіснування у Б. Хмельницького намірів включення до складу «України» руських земель ВКЛ. В. Горобець, М. Грушевський, С. Плохій й Т. Таїрова-Яковлева стверджують про їх наявність, З. Когут і Ф. Сисин – заперечують⁵⁵. Вважаємо: гетьман справді хотів включити їх до складу держави, але не всі, а тільки південні й південно-східні⁵⁶.

Отже, державна ідея передбачала створення самостійної держави, до складу якої б увійшли усі етноукраїнські землі. Проте, наштовхнувшись на потужну протидію з боку Речі Посполитої, Московії й Криму, більшість еліти (за винятком угруповання державників-самостійників) відмовляється від її реалізації, задовольняючись отриманням політичної автономії у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств.

Примітки:

¹ Степанков В.В. Чому Б. Хмельницький не проголосив незалежність «України»? : спроба відповіді // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 17. У 3-х т. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 1. С. 52-53.

² Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. 3-те вид. стереот. Київ, 2005. С. 480.

³ Там само. С. 483.

⁴ Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини. Дискусія // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других «Берестейських читань», Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. Львів, 1996. С. 14.

⁵ Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. Спр. 1062. Арк. 276; Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. Спр. 142. Арк. 543, 545, 680; БМЧ. ВР. Спр. 143. Арк. 27, 163; Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (Зб. ст.). Київ, 1998. С. 307-310; Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa, 1989. Т. I (1648-1660). S.9; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999. С. 30-33, 54-57; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009.

С. 244-245; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. С. 400-412.

⁶ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). Ф. 357. Спр. 155/181. Арк. 270; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 2. С. 117-121, 152-158; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. д-р іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Київ, 1912. Т. 1. С. 196-204; Брехуненко В. Східна брама Європи. Київ, 2014. С. 75-76. 90-91; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 124-129, 142-155; Його ж. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 2. С. 1493-1494; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 48-54; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... Київ, 2009. С. 246-249.

⁷ Смолій В., Степанков В. Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 281.

⁸ Дашкевич Я. Переяслав – 1654: ще три настирливі питання // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 116-118; Його ж. Марево Переяслава над Україною // Його ж. Постаті... С. 122-123.

⁹ Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ, 1997. С. 106-119; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: У 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1. С. 110-126.

¹⁰ Брехуненко В. Передмова // Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Київ, 2016. С. 14-17; Когут Зенон Е. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «Отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. Київ, 2008. С. 228-231; Таирова-Яковлева Т. Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Białyostok, 2012. S. 197-200; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев, 2017. С. 17-20.

¹¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648 – 1657. Київ, 1998. С. 64.

¹² АГАД. Ф. 354. Від VI. Спр. 36 і 37/1. Арк. 458; Воссоєдинение... Т. 3. С. 460; Дашкевич Я. Переяслав – 1654... С. 117; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011. С. 64.

¹³ БПАН (Краків). ВР. Спр. 1070. Арк. 729-729зв.

¹⁴ Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 54.

¹⁵ БМЧ. ВР. Спр. 146. Арк. 242; Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg, 1855. Т. II. С. 101; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. Київ, 2013. С. 163.

¹⁶ Rudawski J. Historia Polska... Т. II. С. 102.

¹⁷ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Москва, 2007. С. 361.

¹⁸ Pisma polityczne... Т. 1. S. 133-134.

¹⁹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ: «Томіріс», 1993. С. 133.

²⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). Киев, 1898. Т. 3. С. 387.

²¹ Бібліотека Варшавського університету (далі – БВУ). ВР. Спр. 1957. Арк. 51 зв.; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1880. Т. 1. Cz. 1 S. 643.

²² АГАД. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 143 зв., 197 зв., 198 зв.

²³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ, 1994. С. 189.

²⁴ Воссоєдинение... Т. 1. С. 27-28, 46-48, 67-68, 81; Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах. Київ, 2002. Спецвипуск 2. С. 12-14, 41-45, 72-83; Затилюк Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. 2011. № 5. С. 30-31; Його ж. Давньоруська історія на службі у київських ієрархів середини – другої половини XVII ст. Політична риторика та статус митрополії // Укр. іст. журн. 2012. № 6. С. 49-50; Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 86; Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 351-369; Його ж. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. С. 361-362; Сас П. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 184-189.

²⁵ Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Його ж. «... учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989–2008). Київ, 2011. С. 612; Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. С. 77.

²⁶ Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 211; Степанков В. В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 12. С. 102-103; Його ж. Кам'янець-Подільський у середині XVII ст. (1648-1652 pp.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник. наук. пр. за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції. 14-15 травня 2005 року. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 32; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. 2001. № 3. С. 92-93.

²⁷ Воссоєдинение... Т. 3. С. 65, 80; Документи об Освободительной войне украинского народа, 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 375-376, 565; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 135-138; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 pp.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2004. Вип. 4. С. 228-229; Флоря Б. Богдан Хмельницький... С. 95-96.

²⁸ АГАД. Ф. 3. Відділ козацький (картон 42). № 60. Арк. 2; БПАН (Краків). ВР. Спр. 2254. Арк. 376; Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ). ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 628, 635-636; Michałowski J. Op. cit. S. 666; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом... С. 230-231; Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ, 2016. С. 248, 279-281; Флоря Б. Богдан Хмельницький... С. 98-103.

²⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ликвідація Гетьманщини 1760-1830. Київ, 1996. С. 61; Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Mazer a il suo tempo: storia, cultura, società. Alessandria, 2004. S. 20-23.

³⁰ Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 3. С. 459-477.

³¹ Україна: антологія пам'яток державотворення X – XX ст.: У 10 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 257-263.

³² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1872. Т. VII. С. 113-116; Акты.. СПб., 1875. Т. VIII. С. 58, 62; Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ, 2001. Т. 3. Кн. 2. С. 13-14; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С.

232, 242, 459-479; Эйнгорн В. Дипломатические отношения московского правительства с Правобережной Малой Россией в 1673 г.: Вырезка их «Журнала Министерства Народного Просвещения». С. 131-148; Его же. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899. С. 917-945; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 178-186; Смолій В. А., Степанков В. С. Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку – восени 1673 р. та їх наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 20. С. 141-155.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1363-1364; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 203-204.

³⁴ Kubała L. Wojny duński i pokóli Oliwski (1657-1660). Lwów, 1921. S. 481; Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1984. T. LXXV. Z. 1. S. 32.

³⁵ АГАД, Ф. 3. Відділ козацький Картон 42. № 63. Арк. 2-3; Ф. 4. Спр. 33. Арк. 74-79зв; ПКК. Т. III. С. 266-272, 280-305; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 216-228; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ, 1998. С. 251-254.

³⁶ Kubała L. Wojny duński... S. 445.

³⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ, 2004. С. 39-46.

³⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. Львів, 1991. Т. 222. С. 340-350.

³⁹ ПКК. Т. III. С. 348-354; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. X. С.354; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 261-262; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa, 2008. S. 206-210; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1996. S. 162.

⁴⁰ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Його ж. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ, 2006. С. 222; ПКК. Т. III. С. 416-418; Volumina legum. Petersburg, 1860. T.IV. S. 302-305; Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. С. 115-127.

⁴¹ ПКК. Т. III. С. 374; Kroll P. Unia Hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1650 roku // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 2008. S. 451-452; Tegoż. Od ugody Hadziackiej... S. 285-286.

⁴² Універсали українських гетьманів... С. 127-129; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. С. 171-172; Kroll P. Od ugody Hadziackiej... S. 383-386.

⁴³ ВВУ. ВР. Спр. 1957. Арк. 71; БМЧ. ВР. Спр. 166. Арк. 336; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 236; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ, 2008. С. 24-56; Його ж. Спроба відновлення положень Гадяцької угоди 1658 року за гетьманування Петра Дорошенка // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди. Львів, 2009. С. 57-77.

⁴⁴ Mironowicz A. Instrukcja poslam kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granice i Pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. Białystok, 1999. T. 1. S.90-94; Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. Wrocław, 1997. S. 121-122.

⁴⁵ Універсали українських гетьманів... С. 115-122; Яковлев А. «Статті Богдана

Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Київ, 1928. С. 179-194.

⁴⁶ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 164-167, 178-179; 209-214; Васильчук Г. М. Запорозька Січ – приклад тягlostі державотворення чи «хвороби недержавності» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVI: Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності. С.33-35; Степанков В. С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ – Запоріжжя, 1997. С. 6-10.

⁴⁷ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшаваю, 1654–1665. Київ, 2001. С. 186-187; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. С. 116-118.

⁴⁸ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 211.

⁴⁹ БМЧ. ВР. Спр. 2099. Арк. 554-557; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С.307-309; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 261-264.

⁵⁰ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora. Poznań, 1859. T. III. S. 5.

⁵¹ Portofolio królowej Marii Ludwiki. Poznań, 1844. T. I. S. 267, 270-271.

⁵² Акты ... СПб., 1861. Т. III. С. 557; Архив Юго-Западной России. Киев, 1908. Т. VI. Ч. 3. С. 202-206, 294, 297; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1307-1312, 1328-1331; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... С. 91-92; Kubala J. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, 1917. S. 129-145.

⁵³ Державний архів Гданська. Спр. 300. 53. 105. Арк. 253.

⁵⁴ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853. T. II. S. 89.

⁵⁵ Горобець В. М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). Київ, 1998. С. 10-11, 24; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшаваю, 1654–1665. Київ, 2001. С. 152-166; Його ж. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 97; Його ж. Зірки та терени козацької революції. Історія звият і поразок. Харків, 2017. С. 378; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 929-930, 1112-1113; Загилюк Я. В. «Спадкомці», «власники» та «охоронці»... С. 32; Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. 2011. № 3. С. 56; Плохій С. Походження слов'янських націй... С. 264-266, 354-363; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. 1995. № 4. С. 69; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 185-189, 281-282.

⁵⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 2. Спр. 15357-15561. Арк. 207-208; Горобець В. «Волимо царя східного...» ... С. 101-102; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1212-1213.

Stepanov Vitaliy. State idea and attempts of its implementation during the National Revolution (1648-1676). The article clarifies the essence of the state idea that was based on the liberation of the «Russian (Ukrainian) people», the legal justification for the independence of the constituted state («Russian principality») and the inclusion in it of all ethno-Ukrainian lands. The reasons for the failure of its implementation under B. Khmelnitsky's Hetmanate are analyzed, as a result of which it did not become the alpha and the omega of the activities of the young political elite, which intensively formed during the revolution. It was found that only the grouping of «Samostiunuky», despite the temporary manifestations of apostasy in 1659-1665, remained true to its basic principles. In the second half of the 60s - the first half of the 70s, when it was headed by P. Doroshenko, he and the Kiev Metropolitan J. Tukalsky enriched the content of the state

idea by stipulating the need to establish «The Russian Patriarchate» centered in Kiev. For a long period before independence, his representatives considered accepting the protections of a Polish king, tsar, or sultan in the form of a «guardianship» (a kind of «patronage») rather than a treaty based on a mutually agreed treaty. In contrast, an influential grouping of the elite (mainly the Left Bank Ukraine) is formed, which abdicates from the idea of independence, being content with gaining autonomy within The Polish-Lithuanian Commonwealth / Crown of Poland or Muscovy. Zaporozhian aldermen continued to be held captive by the program of gaining autonomy for the Zaporozhian host.

Keywords: state idea, revolution, elite, aldermen, independence, autonomy.

Отримано: 07.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.197-216
УДК 94 (477):327 (470:438) «1654/1667»

Володимир Газін

ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ЩОДО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654-1667 рр.

Газін Володимир. Політика Кримського ханства щодо України та її вплив на розвиток московсько-польського військово-політичного протистояння в 1654-1667 рр. У статті здійснено дослідження впливу Кримського ханства на розвиток московсько-польського протистояння в 1654–1667 рр., в епіцентрі якого опинилася Україна та проаналізовано характер та еволюцію тогочасної політики Бахчисарая стосовно Української держави.

Зазначається, що як союзник Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві змушені були узгоджувати з Бахчисараям як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі, так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу.

Проаналізовано чинники, які врешті призвели до досягнення «порозуміння» між Московією та Варшавою, що вилилося в укладення Андрусівської угоди 1667 р. на основі поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою. У цьому сенсі поряд з досягненням воєнного паритету, коли жодна зі сторін не була спроможна вирішити долю протистояння на свою користь шляхом досягнення остаточної перемоги над супротивником (провал військової кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. та відповідно невдала спроба Москви встановити контроль над Правобережжям, скориставшись антипольським повстанням в 1664–1665 рр.), важливу роль відіграло розуміння спільної загрози з боку Криму, за яким стояла Османська імперія, що диктувало необхідність створення московсько-польського військово-політичного союзу (глибока стурбованість зусиллями Криму щодо встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким); переконання, що лише спільними зусиллями Москва і Варшава зможуть приборкати непокірну козацьку Україну з її прагненнями державного суверенітету,

постійними спробами грати на протиріччях між Московією та Варшавою та розвивати полівасалитетні стосунки, залучаючи до конфлікту інші держави регіону, створюючи цим сприятливі умови для реалізації української державної ідеї.

Ключові слова: Українська держава, «українське питання», Військо Запорозьке, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство.

Газин Владимир. *Политика Крымского ханства относительно Украины и ее влияние на развитие московско-польского военно-политического противостояния в 1654-1667 гг.* В статье проведено исследование влияния Крымского ханства на развитие московско-польского противостояния в 1654–1667 гг., в эпицентре которого оказалась Украина и проанализирован характер и эволюцию тогдашней политики Бахчисарая относительно Украинского государства.

Отмечается, что в качестве союзника Речи Посполитой, Крым был непосредственно заинтересован в результатах московско-польского противостояния. У Варшаве вынуждены были согласовывать с Бахчисараем как военные акции, так и дипломатические шаги. В то же время, ханат совершал свою политику относительно Украины, целью которой было установление своего протектората над Войском Запорожским. Именно угроза украинско-крымского сближения, которое представляло непосредственную угрозу интересам как Польши, так и Московии, создавала почву для преодоления разногласий и решения «украинского вопроса» на основе компромисса.

Проанализированы факторы, которые в конце концов привели к достижению «взаимопонимание» между Москвой и Варшавой, что вылилось в заключение Андрусовского соглашения 1667 на основе разделения Украины между Речью Посполитой и Московским государством. В этом смысле наряду с достижением военного паритета, когда ни одна из сторон не была способна решить судьбу противостояния в свою пользу путем достижения окончательной победы над противником (провал военной кампании Яна Казимежа в Левобережной Украине в 1663–1664 гг. и неудачная попытка Москвы установить контроль над Правобережьем, воспользовавшись антипольским восстанием в 1664–1665 гг.), важную роль сыграло понимание общей угрозы со стороны Крыма, за которым стояла Османская империя, что диктовало необходимость создания московско-польского военно-политического союза (глубокая обеспокоенность усилиями Крыма по установлению своего протектората над Войском Запорожским) убеждение, что только совместными усилиями Москва и Варшава смогут обуздать строптивую казацкую Украину с ее стремлениями государственного суверенитета, постоянными попытками играть на противоречиях между Москвой и Варшавой и развивать полівасалитетные отношения, привлекая к конфликту другие государства региона, создавая тем самым благоприятные условия для реализации украинской государственной идеи.

Ключевые слова: Украинское государство, «украинский вопрос», Войско Запорожское, Речь Посполитая, Московское государство, Крымское ханство.

У 1654 р. після укладення українсько-московського договору, який передбачав надання царської протекції Війську Запорозькому, розпочинається запекла боротьба між Московською державою та Річчю Посполитою, в епіцентрі якої опинилася Україна і яка з перервами тривала до 1667 р., та завершилася укладенням Андрусівського договору 1667 р. Це протистояння стало помітним явищем в історії Європи та ознаменувало боротьбу за домінування

в центральній-східній частині континенту. Воно не могло залишитися поза увагою інших «гравців» на європейській політичній арені. Різною мірою, різними методами та з різною інтенсивністю на московсько-польське протистояння впливали Османська імперія, Австрія, Швеція та придунайські князівства. Особливо помітною стала участь в означених подіях Кримського ханства, що було зумовлене його геополітичними інтересами, які були пов'язані з далекосяжними цілями по збиранню осколків Золотої Орди, бажанням послабити контроль з боку Порту і з традиційним інтересом до українських подій.

Відзначимо, що політика ханату періоду Української національної революції середини XVII ст. привертала увагу дослідників. Як суттєвий чинник, який безпосередньо та часто визначально впливав на хід українсько-польського, московсько-польського й українсько-московського протистояння, що в різних комбінаціях проявлялося в цей час, вона досліджувалася О. Апанович, Л. Заборовскім, Д. Колодзейчіком, А. Новосельскім, Н. Стеньгач, Г. Саніним, С. Фаїзовим та ін.¹

Загалом проблема настільки масштабна, що може стати темою окремого монографічного дослідження, тому в даній статті спробуємо окреслити основні етапи участі Криму в московсько-польській боротьбі навколо України в 1654–1667 рр. та проаналізувати вплив політики Бахчисараю на її результат.

На середину XVII ст. Кримський ханат переживав період політичного розквіту. Як зазначає В. Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року»². На думку З. Вуйціка, це було пов'язане з визнанням всіма ордами зверхності Бахчисараю та проведенням внутрішніх реформ в ханстві, наслідком яких стало зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство постало як впливова сила на східноєвропейській арені³.

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напівпротектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз⁴). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними на початковій стадії повстання, коли стояло питання його переростання у всенародний виступ. Добре вишколена й загартована в боях татарська кіннота стала важливим чинником перемог Б. Хмельницького.

Однак, уже в 1649–1653 рр. дії Бахчисараю не могли не викликати занепокоєння гетьмана та змушували його задуматися над перспективами пошуку інших союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. Позиція хана, який в ході вирішальних битв під Зборовим (1649 р.), Берестечком (1651 р.) неодмінно призводила до краху надій гетьмана завдати вирішального удару Польщі й демонструвала, що Бахчисарай веде свою «гру». Очевидним було його бажання зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та

Польщею, що давало можливість Криму активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. На це звертав увагу і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов⁵, і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик, на думку якого, у дія ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої складала саме ідея збереження балансу сил в регіоні⁶. Гадається, позиція Кримського ханства і в 1653 р., яка призвела до створення кримсько-польського військового союзу була продиктована саме цими цілями. Другим моментом, який, без сумніву, вплинув на політику Криму й спонукав хана до союзу з поляками, було зближення Чигирина з Москвою. Ще в 1653 р., коли поширилися чутки про те, що козаки піддаються московському цареві, хан писав Хмельницькому, закликаючи того зберігати вірність українсько-кримському союзу. Він обіцяв, що за першої потреби прийде гетьманові на допомогу і навіть висунув ідею створення української автономії в межах своїх володінь: «...якщо ж гетьман і черкаси захочуть собі спокою, то хай переходять на кримську сторону за Дніпро і там будують собі міста». З іншого боку погрожував, що «...якщо правда, що гетьман бив чолом государю московському у вічне холопство, то він, хан, з'єднавшись з польським королем, піде на черкас війною»⁷.

Водночас, рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат не полишав надії, не допустивши московсько-українського зближення, долучивши Військо Запорозьке до кримсько-польського об'єднання, спрямувати його вістря проти Москви. При цьому ханат мав чітку мету – відторгнення від Московії Казанського і Астраханського ханств⁸.

Зі свого боку, і у Москві, і у Варшаві, і у Чигирині розуміли значення Криму для реалізації своїх політичних завдань. Уже наприкінці 1653 – на початку 1654 р. між ними розгорілася справжня «боротьба за Крим», від якої, значною мірою, залежало співвідношення сил в регіоні. Супротивники сходилися в одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свій бік, то хоча б забезпечити його нейтралітет. Як відзначає М. Грушевський, «... очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками»⁹.

Неабияку активність у цьому питанні виявляла Москва. Так, після того як 14 вересня 1653 р. з Криму відбуло московське посольство, очолюване Д. Хомяковим і Є. Клочковим, уже 18 жовтня на їх місце прибули нові повноважні послы С. Ладиженській та А. Огарков, котрі перебували в Криму аж до березня 1655 р.¹⁰. А в лютому 1654 р., московський уряд відправляє в Крим нове надзвичайне посольство в складі Т. Хотунского та І. Фоміна. Останні мали спробувати схилити хана до спільного походу проти поляків¹¹.

У разі невдачі послы мали прикласти зусилля для утримання хана від надання допомоги королю¹².

Переговори з ханськими урядовцями проходили надзвичайно складно. Московські послы, звертали увагу кримських чиновників на «всілякі неправди» з боку польського короля, завдані государеві, пропонували вдвічі підвищити платню в кримську казну. Проте, отримували відповіді на кшталт того, що між кримським царем та польським королем існує угода, яку не можна порушувати, а також, що свого часу хан також звертався до московського царя з проханням військової допомоги, а той відмовив¹³.

Різно негативне ставлення Криму проявилось в питанні утвердження нових царських титулів.

Відзначимо, що після Переяслава в титулах московського царя відразу було відображено козацької України до його володінь («Божиею милостью великого государя, царя и великого князя, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...»).

Настійливі намагання царських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з їх визнанням відбувалося фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військових чи політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображались великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату московського уряду над тими чи іншими територіями¹⁴. По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи його прагнення посісти відповідне місце в європейській політиці. По-третє, помилки в написанні царських титулів використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С. Фаїзова, що в нових царських титулах вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незавуальована погроза щодо нових територіальних придбань¹⁵. За таких умов у Криму не могли сприймати московські претензії інакше, як вороже, що й проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. У розмові з московськими посланцями калга Газі Герай заявив, що «...ніби то, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московськи государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно»¹⁶. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета Герая : «...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...»¹⁷. Далі

«... у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Герай цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав»¹⁸.

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисарай на початковому етапі московсько-польської війни утримався від участі у військових акціях проти Москви. А в листопаді 1654 р. хан Мехмет Герай навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами. Звичайно, зазначалося на тому, що царське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й упомінок без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам нападати на кримські та турецькі володіння¹⁹.

Активність в напрямку Криму проявляла також і польська, і українська дипломатія. Відзначимо, що польське керівництво в цей час сконцентрувалося переважно на оформленні польсько-кримського військового альянсу. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва. Очевидно, розраховували, що без допомоги Криму Військо Запорозьке виявиться більш податливе і можна буде вирішити одразу дві проблеми – утихомирити Україну і, приєднавши до польсько-кримського союзу військову потугу українських козаків, спрямувати його проти Москви.

Уже в лютому 1654 р. До Криму відбув стражник коронний М. Яскульський. Метою його посольства було запобігання можливому кримсько-українському зближенню (посол мав розкрити ханові хитрі наміри Хмельницького, який водночас з переговорами з ханом вів розмови з царем)²⁰.

7 квітня 1654 р. Яскульський прибув до Бахчисарая, де був прийнятий великим візиром Сефер Газі-агою, а потім і самим ханом. Він звернувся з проханням, щоб з огляду на відновлену приязнь з королем хан надав допомогу королю у війні проти Москви та козаків. Хоча якогось конкретного рішення щодо цього королівському послу так і не вдалося добитися, позитивним для Варшави було рішення Бахчисарая стосовно продовження курсу на зближення з Річчю Посполитою. Уже в липні 1654 р. до Варшави на сейм прибувають кримські послы на чолі з Сулейманом-агою, які й підписали договір між Польщею та Кримом. Остаточне затвердження його відбулося в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисарая²¹.

Звичайно, Крим був зацікавлений у війні з Московською державою. Проте, такий похід можливий був лише в союзі з українським військом. «Але, як зазначає М. Грушевський, – коли виявилось, що в сій комбінації козаки стануть на стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками»²².

Гадається, саме тогочасна позиція козацької України здійснювала вирішальний вплив на політику Криму. Як наслідок, на настійливі вимоги поляків наді-

слати військо для походу проти козаків та Москви хан обмежився лише зусиллями, спрямованими на розрив українсько-московського союзу. Саме ця тема стала основною під час розмов кримських урядовців з послами гетьмана Хмельницького Опанасом і Лук'яном, які прибули до Криму на початку березня 1654 р., а також Савичем, який прибув до Бахчисарая в останній дні квітня 1654 р.²³

Наразившись на жорстку позицію українців, які заявили про неможливість розриву союзу з Москвою, у Бахчисарай вдалися до спроб нейтралізації козацтва. Так, кримський посол в розмові з генеральним писарем І. Виговським пропонував Війську Запорозькому залишитися нейтральним в умовах кампанії Криму проти Москви. Навіть пропонували стояти на своїх кордонах і боронити Україну від поляків²⁴

Врешті, в 1654–1655 рр., коли тривала активна фаза московсько-польської війни (Москва проводила військові кампанії в Литві та Білорусі, де їм протистояли сили Великого князівства Литовського, польське керівництво зосередилося на українському фронті) в Бахчисарай не поспішали спрямувати головні сили проти Хмельницького. Однак, на виконання союзницьких зобов'язань, хан змушений був все ж направити в Україну частину орди, яка взяла участь у поході на Брацлавщину та в Охматівській битві наприкінці січня 1655 р.²⁵

Невдовзі після укладення Переяславсько-Московського договору між Чигирином та Москвою намітилися серйозні протиріччя, викликані різним трактуванням сторонами умов угоди та цілями, закладеними в ній. Якщо гетьман, насамперед, розглядав союз з північним сусідом як засіб продовження війни проти Речі Посполитої, то царське керівництво вбачало в ньому основу для подальшого посилення своїх позицій в Україні. Це, зі свого боку, створювало умови для активізації української політики Бахчисарая та відновлення українсько-кримського союзу, що й засвідчили озернянські події. По завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Б. Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій та тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Зокрема, угода передбачала.... На вимогу кримської сторони вона включала пункт про спрямування спільних зусиль на повернення польського трону Яну Казімежу (на думку В. Горобця, це був тактичний крок гетьмана, продиктований оцінкою тогочасної міжнародної ситуації²⁶). Йшлося і про зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Москвою і навіть видати хану всіх московитів, які на той час перебували при гетьманові²⁷. Про це, зокрема, повідомляв королю й сам хан²⁸. Хоча стосовно цього відсутні достовірні джерела (на думку Я. Федорука, відомості про те, що хан повернув козаків на службу Яну Казімежу, були дуже перебільшеними і популяризувалися в самій Речі Посполитій²⁹), незаперечним і важливим є сам факт обговорення даного питання³⁰. Останнє, безумовно, свідчило про існування кризи в українсько-

московських стосунках (хоча й Хмельницький у цей час не бажав розриву з Москвою) та про можливості відновлення українсько-кримської коаліції. Слід відзначити, що в умовах московсько-польського протистояння, в епіцентрі якого опинилися українські землі, та зважаючи, що політика як Москви, так і Варшави стосовно Війська Запорозького не відповідала цілям гетьманського уряду, Крим починає розглядатися як своєрідна третя альтернатива, за допомогою якої складалася можливість протистояти польським та московським імперським зазіханням. Ця тенденція, яка проявилася уже на 1655 р., продовжувала зберігатися і надалі, посилюючись відповідно до посилення тиску на гетьманський уряд з боку Москви та Варшави.

З початку 1656 р. в московсько-польських стосунках намітився процес пошуку можливостей для укладення мирної угоди. Насамперед, Москва та Варшава відчували необхідність сконцентрувати зусилля для боротьби зі спільним ворогом – Швецією. У Москві, окрім цього, прагнули скористатися труднощами поляків, щоб зафіксувати свої здобутки в Литві та Білорусі. Фактично, розпочато курс, який врешті оформився в листопаді 1656 р. у Вільно укладенням відповідної угоди про перемир'я.

Однак на цьому шляху постав і кримський фактор, з яким мали рахуватися і у Варшаві, і у Москві. У Криму виступали проти польсько-московських угод. Там з самого початку негативно поставився до віленських переговорів, а надалі уважно відстежували їх перебіг. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до Яна Казімежа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля свейського бажав»)³¹. Пізніше хан Мехмед Герай у ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схиляв до порозуміння зі шведами³².

Політика ж Бахчисарая, зокрема його зацікавленість у вирішенні «українського питання», стали предметом обговорення на віленській комісії. Зокрема, відповідаючи на вимоги поляків відмовитися від Війська Запорозького, царські послі наголошували: «...як тільки царська величність їх (козаків – В. Г.) від себе відлучить, і вони відразу піддадуться до турецького або до кримського, або до свейського і з'єднаються з ними, обом великим державам почнуть чинити всіляке зло й розорення»³³. Вони переконували опонентів, що Польща не зможе утримати козаків під своєю владою та наголошували, що «...стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію»³⁴.

Фактично, можемо говорити, що у Вільні вже були закладені основи для московсько-польського компромісу по Україні. При цьому фактор Криму (небезпека прийняття Військом Запорозьким ханської протекції) відіграв не-маловажну роль.

Московські занепокоєння почали отримувати реальне підґрунтя уже після смерті Б. Хмельницького. Цьому сприяло те, що після укладення Віленської

угоди, яке відбулося з відкритим ігноруванням Москвою позиції українського керівництва, посилилася напруга в українсько-московських стосунках. Звичайно, за таких умов в Чигирині стали шукати альтернативу союзу з Москвою. Як наслідок – приєднання до Раднотської коаліції, а також курс на відновлення союзу з Кримом. Прихильником курсу на встановлення полівасалітетних стосунків зарекомендував себе І. Виговський. У вересні 1657 р., розпочалося листування з Кримом з метою відновлення союзних відносин³⁵. Ці дії активізуються у березні 1658 р. у зв'язку з поширенням опозиційного до Виговського руху. За даними московського посла в Криму Якушкіна, який посилався на слова Сефергази-аги, уже тоді Виговський висловлювався, що не хоче бути в підданстві великого государя, а прагне піддатися Мехмед Гераю. За даними князя Маметші Сулешева, українські послы приїжджали з пропозицією укладення союзу з Кримом для боротьби з опозиційним Запоріжжям.

За умов виступу антигетьманської опозиції, очолюваної полтавським полковником М. Пушкарем та запорізьким кошовим Я. Барабашем, коли Москва, намагаючись цим скористатися, посилила тиск на гетьманський уряд, саме Крим стає основним союзником Виговського. Орда надає допомогу гетьманові для придушення опозиції, а також відіграє ключову роль в ході московсько-української війни 1658-1659 рр. Не можна перебільшити роль кримських військ і в славнозвісній перемозі Виговського над московськими військами під Конотопом.

Однак, Конопотська перемога не привела до бажаного звільнення України з-під впливу Москви. Поряд з виступом промосковських сил, відсутністю необхідної військової підтримки з боку Речі Посполитої (яка, свого часу, була обумовлена у Гадацькій угоді 1658 р.), одним з чинників політичного краху Виговського став відхід з України союзних гетьманові татар, стурбованих нападами запорожців на Крим³⁶.

Загалом, зростаючий вплив Бахчисарая на події в Україні, дедалі більше турбував не лише Москву, а й керівництво Речі Посполитої. У Варшаві активно обговорювали тактику щодо України та Москви. Ситуація була вкрай складною: необхідний мир з Московським царством загрожував остаточною втраченою України, компромісні угоди з останньою унеможлилювали досягнення порозуміння Москвою. Однак в середовищі польської еліти розуміли, що потрібно й враховувати позицію Криму. Там зволікали з початком переговорів з Москвою, аргументуючи такі дії саме можливою негативною реакцією з боку Туреччини й Криму³⁷.

І надалі кримський чинник змушував звертати на себе увагу у Варшаві. З одного боку, Крим залишався союзником, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з другого, все більше Бахчисарай перетворювався в конкурента Варшави на території України. Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України.

Як уже відзначалося вище, ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Беневському, що направлявся до Чигирин в 1657 р. (йшлося про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). Активність ханату спостерігалася за гетьманування Івана Виговського, який потребував кримської допомоги в боротьбі як з внутрішньою опозицією, так і московською агресією. Черговий етап активізації української політики Криму припав на період після Чуднова³⁸. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Бахчисарай проводити свою політику завуальовано, наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Москви. Водночас, у Криму прагнули перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат³⁹. У січні 1661 р. про бажання відновити союз між Кримом та Військом Запорозьким, писав до Ю. Хмельницького перекопський мурза Карач-бей⁴⁰. А навесні 1661 р. уже сам хан на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну направив туди 20 тис. орду під керівництвом Субхан Газі аги⁴¹.

Польське керівництво змушене було вживати заходів для нейтралізації кримського впливу в Україні, не розриваючи при цьому вкрай важливих союзницьких відносин⁴². Для цього була обрана тактика максимальної дискредитації Війська Запорозького в очах кримського уряду. Відтак, королівські послы до Криму, повсякчас наголошуючи на українському віроломстві, переконували своїх союзників, що тим не можна довіряти. Подібна риторика (але уже в сенсі дискредитації Бахчисараю) спостерігалася і в розмовах з представниками українського уряду. Демонструючи свою приязнь до українців та намагаючись в такий спосіб переконати їх у недоцільності пошуків протектора на стороні, у Варшаві наголошували, що татари завжди були давніми ворогами як України, так і Польщі, і якби вдалося досягти польсько-української приязні, тоді б не потребувалася допомога татар⁴³.

У Бахчисараї, реагуючи на закиди поляків, звертали увагу, що перебування кримських військ в Україні відбувається виключно з ініціативи керівництва Війська Запорозького, яке потребує кримської протекції⁴⁴. Аргументуючи доцільність своєї участі у військово-політичних процесах в Україні, хан доводив, що лише його військо здатне контролювати бунтівне козацтво, у чому має бути зацікавлена і Варшава. На його думку, це, зокрема, видається актуальним з огляду на перспективи польсько-московського замирення, яке неможливе без приборкання України⁴⁵.

Слід відзначити, що кримська політика в Україні, а також необхідність приборкання «бунтівного та свавільного» козацтва стали надалі головними чинниками формування ідеї поділу козацької України між Московією та Варшавою⁴⁶.

Роль Криму, його вплив на перебіг польсько-московського протистояння й ситуацію в Україні розуміли і в Москві. Там усвідомлювали, що об'єднання польських, кримських та українських сил становило для Московської держави чи не найбільшу небезпеку. Відтак, кримський напрямок був одним з пріоритетних в політиці Москви. Уже в грудні 1660 р. звідти до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори про відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі й виведення татарських військ з України. Однак, після чуднівських подій годі було очікувати, що в Бахчисараї серйозно поставляться до московських пропозицій. Натомість, після консультацій з польськими послами кримським керівництвом було сформульовано контр-умови можливого кримсько-московського замирення, серед яких значне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-московських відносин (Крим намагався продемонструвати, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці й про свої інтереси. Зокрема з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова⁴⁷. Отже, Москва наразилася на традиційно доволі жорстку відповідь Бахчисарая, який чітко означив свої зовнішньополітичні пріоритети.

17 вересня 1661 р. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви⁴⁸, яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України, чим в Бахчисараї намагалися відразу скористатися. При цьому в там виставляли себе в якості альтернативи Москві та Варшави. Так, у ханському посланні до українського гетьмана від 12 травня 1662 р. говорилося, що, якщо «...государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Мехмед Герая царя з повідомленням не очікуючи, і Мехмед Герай царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле»⁴⁹.

Про активізацію Криму та вступ орди «майже всередину України» повідомляв у своєму листі до канцлера М. Празмовского сам гетьман⁵⁰. А 27 жовтня 1662 р. уже полковник Г. Лісницький зазначав, що «...татари, будучи тут (на Правобережжі – В. Г.) у великій силі (адже насправді їх рахунок сягає шістьдесяти тисяч), нечувано обтяжливі для України.... Проте, що найгірше... це те, що татари умовляють всю Україну, щоб вона відторглася від Республіки і, віддавшись у покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки та цілості»⁵¹.

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися 11-12 січня 1663 р. у Чигирині⁵². Головний претендент на булаву П. Тетеря (згідно з інформацією, яку надав у своєму листі від 26 грудня 1662 р. польський резидент Я. Свідерський, претендентами на гетьманство були також Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко⁵³) перед самим обранням особисто їздив до татарського султана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду⁵⁴. Відтак, коли відбувалися вибори, разом з представником польського короля на раді був присутній і посланець від хана Батирша-мурза, якому навіть декілька полковників пропонували стати до «козацького кола»⁵⁵. Своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, що саме вони посадили його гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого агента і факт, що саме Тетеря зайняв цю посаду, викликав захоплення при королівському дворі⁵⁶. Своєю чергою, посланець хана Батирша-мурза стверджував, що саме Селім Герай «...учинив гетьманом Павла Тетерю»⁵⁷. Така ситуація повністю влаштовувала самого гетьмана, в діях якого простежується намір проводити політику балансування між впливовими сусідами – Польщею і Кримом. На його думку, це могло забезпечити для українського уряду певний простір для маневру і, відповідно, більшу незалежність від сусідів. У листі до короля від 13 лютого 1663 р. він зазначав: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою... мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості»⁵⁸. У той же час в посланнях до хана наголошував, що «...від царя і короля нічого доброго не чекає»⁵⁹. Власне, дії кримського керівництва, попри те, що військова допомога ханства була необхідною гетьману, викликали занепокоєння Тетері. Він вважав, що в першій половині 60-х рр. XVII ст. постала загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському керівництву. Він застерігав, що «...хан кримський бажає захоплення України»⁶⁰. А в листі до коронного канцлера М. Пражмовського наголошував: «Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»⁶¹.

Власне, слова гетьмана засвідчували безумовне прагнення Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною. Останнє, що як тенденція проявилось 1662 р., уже на початок 1663 р. набуло загрозового характеру⁶².

Звичайно, така активність ханства не могла не бути поміченою у Варшаві та Москві. У ході польсько-московських переговорів з'являються концепти, покликані вирішити цю проблему. Зокрема, з боку царського уряду висувается пропозиція поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою: «...щоб кордон було вчинено по Дніпру та Двіні. У великого государя в стороні бути по Двіну Вітебську й Полоцьку, а по Дніпру від Смоленська

вниз по Бихів, а від Бихова до Києва, а від Києва до Запорозів..., щоб вони (Військо Запорозьке – В. Г.) поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»⁶³. При цьому зверталася увага саме на небезпеку з боку Криму. Наголошувалося, що в разі, коли Україна буде залишена без контролю польських і московських військ, це приведе «...до приєднання черкас до Кримського ханства»⁶⁴.

Головний ідеолог концепції поділу України А. Ордін-Нащокін вважав, що це стане найкращим засобом вирішення «українського питання», коли «козаки у великому послушанстві будуть»⁶⁵.

Однак, у Варшаві на даному етапі ще сподівалися утримати всю Україну під своєю владою. Там розраховували на масштабну військову кампанію. Звичайно, яка не могла обійтися без участі орди. Успішний похід проти Москви (із залученням союзних кримських військ), посиливши позиції Варшави в Україні, мав би вирішити і проблему відносин з Кримським ханством, можливо спрямувати останнє на вирішення інших завдань (приєднання до ханських володінь Казані, Астрахані тощо)⁶⁶.

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але водночас висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані⁴¹. Мехмед Герай давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді, Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. У Бахчисараї весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель. Саме з такою метою в травні 1663 р. було послано до Варшави поляка-мусульманина Юсуфа⁶⁷.

Воєнна кампанія проти Москви відбулася восени 1663 – на початку 1664 рр. Крим взяв у ній активну участь. Вагомою була роль кримських загонів, очолюваних Дадеш-агою та Сефер і Менглі Гераями. Але при цьому вони часто чинили таке свавілля, що викликали невдоволення навіть польського керівництва, яке прагнуло зберігати в Україні образ благочинних визволителів з-під влади Москви. Зокрема, француз А. Грамон писав: «Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків - для насолоди, дівчат і жінок - для продовження їх роду і подальшого продажу»⁶⁸. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі в переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму⁶⁹.

Врешті, плани Варшави виявилися нездійсненими. Черговою подією, де в повній мірі проявилася політична концепція ханства відносно козацької України, стало народне повстання на Правобережжі у 1664-1665 рр. Зокрема, це знову-таки традиційне намагання посилити свій вплив за рахунок зіткнення двох інших протидіючих сил – Москви і Польщі. З огляду на це, ви-

дається справедливим міркування М. Пасічника про зацікавленість ханського уряду у розгортанні повстання⁷⁰.

На початок 1664 р. в середовищі патріотично настроєної правобережної козацької старшини визріває антигетьманська змова. Серед її учасників були колишні гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький, київський митрополит Йосип Тукальський та ін. Вони ставили собі за мету зміщення пропольського уряду П. Тетері. Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг надати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. У такій ролі бачився саме Крим. Поява нової сили, яка своїми діями могла б послабити владу в козацькій Україні як Польщі і гетьмана П. Тетері, так і Москви (у переважній більшості учасники змови не належали до прихильників останньої), створювала можливість для посилення впливу ханства. Тому керівництво останнього не відкидало можливості зближення з силами повстанців. Очевидно, кримське керівництво намагалося, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663–1664 рр. військової могутності Польщі та Москви, нав'язати свій протекторат українському урядові.

Слід зазначити, що попри бажання кримського керівництва дієво впливати на події в Україні, перешкодою для цього були активні антикримські дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом І. Сірком. Постійна загроза нападу на татарські поселення запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили⁷¹. Напади січовиків на невеликі кримські загони, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар⁷². 27 квітня 1664 р. Григорій Косагов повідомляв до Москви, що, за даними втікачів із Криму, хан, остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися на Україну зі значними силами⁷³.

Все ж незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення внутрішніх суперечностей у Кримському ханстві, хан утримував частину військ в Україні, для чого часто використовуються Білгородська і Буджацька орди. Тут перебували значні татарські загони під командуванням Ширін-бея, Менлі Герая, Котлуші-мурзи, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім Герая⁷⁴. Присутність татарських військ в Україні дозволяла хану справляти відчутний вплив на розвиток подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що «...турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі». Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя⁷⁵.

Кримське керівництво не відмовилося від подальшого втручання в українські справи. Цьому сприяла внутріполітична криза в Польщі, пов'язана з рокошем маршалка Є. Любомірского. Втрата П. Тетерею реальної опори в укра-

їнському суспільстві та пасивність лівобережного гетьмана І. Брюховецького створювали сприятливі умови для здійснення Кримом своїх політичних намірів. Улітку 1665 р. Бахчисарай прагне поставити залежного від себе гетьмана (Тетеря, зрозумівши марність своїх зусиль стабілізувати ситуацію в Україні, виїхав до Польщі). Уже в червні татари активно підтримували колишнього медведівського сотника С. Опару, який, відчувши момент, намагався захопити булаву⁷⁶. Ще одним претендентом на гетьманство виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник П. Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опари, внаслідок чого в серпні 1665 р. С. Опару, який відправився у татарський табір, було заарештовано. Дорошенко викупив останнього у татар і відправив до Варшави, де того й було страчено⁷⁵.

Ці події засвідчили одну важливу тенденцію. У час, коли польський уряд зосередився на вирішенні внутрішньопольських проблем, а Москва задовільнилася посиленням своєї влади на Лівобережжі, у Правобережній Україні значно зріс вплив Кримського ханства. Орда, користуючись з ситуації безперешкодно грабувала край. Зокрема, в джерелах згадується жахливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті «...від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали»⁷⁶.

Після невдалої кампанії Яна Казімежа на Лівобережжі та розгортання антипольського повстання у Правобережній Україні в 1664–1665 рр. Москва та Варшава відновлюють переговорний процес. При цьому сторонам довелося враховувати фактор Криму, який становив реальну загрозу їхнім геополітичним інтересам⁷⁷. Польщу дедалі більше турбувала співпраця правобережного гетьмана Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Це викликало занепокоєння керівництва Речі Посполитої⁷⁸. Наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисарая свого посла А. Петріковського. В інструкції вперше чітко йшлося, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому Петріковському було доручено уважно відслідковувати «грізні татарські інтриги на Україні»⁷⁹.

Слід відзначити, що особливо активізує свою українську політику кримське керівництво з вересня 1666 р. Уже тоді в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10–15 тис.) на чолі з самим нурадин-султаном Девлет Гераєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес⁸⁰.

Хоча з Бахчисарая по відношенню до Варшави продовжувала лунати союзницька риторика, однак кримське керівництво все більш настійливо намагалось встановити свій протекторат над Правобережною Україною, витіс-

нивши звітди Польщу. Навіть у грудні 1666 р. закликали П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ⁸¹.

Прибуття на Правобережжя численного кримського війська стривожило й Москву. Частина орди на чолі з «молодим солтаном» Саламет Гераєм тоді ж виступила на Лівобережжя в район Переяслава, де здійснювала спроби здобути місто⁸². Кримський фактор, за умов поширення невдоволення мешканців Лівобережної України політикою царського керівництва, почав поставати в якості реальної загрози позиціям Москви у Лівобережжі. Відтак, з огляду на спільне занепокоєння активізацією Криму, завершення війни й укладення союзу були для царського керівництва такою ж необхідністю, як і польського уряду⁸³. У Москві розуміли, що лише спільними зусиллями з Варшавою зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрозі, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Козацька ж Україна, яка тривалий час була в епіцентрі польсько-московського протистояння, могла не лише опинитися під турецько-татарською владою, а й постати в якості реальної загрози для двох держав.

Відтак, вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-московської війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, став розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Отже, з 1654 р., коли розпочалася московсько-польська війна, а в епіцентрі протистояння Москви та Варшави опинилися українські землі, особливого впливу набув кримський чинник. Він активно впливав на політику головних суперників, перебіг московсько-польського протистояння, а з часом Бахчисарай починає виступати в якості реального конкурента як Варшави, так і Москви. Відтак, як Москва, так і Варшава, у своїй політиці, зокрема й стосовно вирішення «українського питання», змушені були зважати на позицію Кримського ханства. Будучи союзником Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві мали узгоджувати з Бахчисараєм як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі так і Московії, стала одним з чинників, що створили підґрунтя для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу. Цим компромісом стала Андрусівська угода 1667 р., де польсько-московське перемир'я було оформлене договором про поділ козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою та створенням антитурецького та антикримського союзу двох держав.

Примітки:

¹ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст. - К., 1961; Заборовский Л. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. Москва, 1979. С. 267; Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 83–89; Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). Москва, 1994; Санин Г. А. Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. URL : <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.; Стеньгач Н. Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйціка // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М. Г. Кукуруджяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 173–181; Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 128–146.

² Заруба В. „Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. 2003. № 1. С. 9

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa, 1959. S. 181.

⁴ Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 224.

⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. С. 566.

⁶ Колодзейчик Д. Указ соч. С. 83–89.

⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Москва, 1990. Кн. V. Т. 9–10. С. 614.

⁸ Цит. за: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Львів, 1996. Ч. 1. С. 25.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. IX-2. С. 887.

¹⁰ Новосельский А. А. Указ соч. С. 17–18.

¹¹ Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. Москва, 1979. С. 267.

¹² Новосельский А. А. Указ. соч. С. 20.

¹³ Там само. С. 20–21.

¹⁴ Каштанов С. М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений посвященных памяти А. Н. Зимины. Москва, 26 – 28 января 1995 г. Ч. 1. Москва, 1995. С. 232.

¹⁵ Фаизов С. Указ соч. С. 134–135.

¹⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632 – 1660 гг.). Санкт-Петербург, 1854. С. 130.

¹⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ. ІР). Ф. ІІ. Спр. 15425–15487. Арк. 61.

¹⁸ Новосельський А. А. Указ соч. С. 25

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 354.

²⁰ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 197.

²¹ Tamże. S. 198–199.

²² Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 896.

²³ Там само. С. 887–888.

²⁴ Там само. С. 899.

²⁵ Latorpisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. S.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ, 2016. С. 129.

²⁶ Latorpisiec s.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Назв. праця, С.129; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 264.

²⁷ Мищик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. Том 14, Історія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. С. 107.

²⁸ Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. С. 375; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ, 2013. С. 159.

²⁹ Федорук Я. О. “Mercurius Politicus” про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. The World of the Orient. Вип.2-3. Київ, 2016. С. 120.

³⁰ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 265.

³¹ РГАДА, ф. 79, стб. 1656 г., д. 25, л. 348.

³² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 33-34.

³³ РГАДА, ф. 79, кн. 88, л. 266 об.-267; Грушевський М. С. Назв. праця. Т. IX-2. С. 1245.

³⁴ Цит за: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 35.

³⁵ Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). Санкт-Петербургъ, 1873. Т. 7. С. 180-181.

³⁶ АЮЗР. Т. 7. С. 297–298.

³⁷ Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторъ (далі – ПВК). Киевъ, 1859. Т. 4. С. 4; Соловьев С. М. Указ. соч. Т.11-12. С. 80.

³⁸ Газін В. В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Український історичний журнал. 2001. №1. С. 63.

³⁹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 64.

⁴⁰ Мищик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 488.

⁴¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 72.

⁴² Tamże. S. 79.

⁴³ Tamże. S. 65.

⁴⁴ Газін В. В. Крим – Україна... С. 64.

⁴⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 80.

⁴⁶ Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 220–221.

⁴⁷ AGAD. Archiwum Koronne Warszawskie. Dz. Tatarski. Kart. 60, s. 117.

⁴⁸ ПВК. Т. 4. С. 120-121.

⁴⁹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 231.

⁵⁰ ПВК. Т. 4. С. 134.

⁵¹ Там само. С. 216.

⁵² АЮЗР. Т. 7. С. 343.

⁵³ Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С.77.

⁵⁴ Там же. С. 77–78.

⁵⁵ ПВК. Т. 4. С. 77–78; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1929. Ч. 1. С. 67.

⁵⁶ Wojcik Z. The Early period of P.Teterja`s Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // Harward Ukrainian Studies. 1979–1980. Vol. 3–4. P. 966.

⁵⁷ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 238.

⁵⁸ ПВК. Т. 4. С. 259–260.

⁵⁹ НБУ. ІР. Ф. II, Спр. 15425–15487. Арк. 238.

⁶⁰ ПВК. Т. 4. С. 254.

⁶¹ Там само. С. 267.

⁶² Там само. С. 271.

⁶³ РГАДА, ф. 79, стб 1662 г., д. 27, л. 23–25.

⁶⁴ Там само, л. 52–55.

⁶⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan, 1859. Т. 2. S. 197; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 126; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов, 1960. С. 58.

⁶⁶ Газін В. В. Крим – Україна... С. 65; Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 114.

⁶⁷ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15425–15487. Арк. 240.

⁶⁸ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663-1664 гг. Юрьев, 1929. С. 26.

⁶⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських. № 189 / II. Арк. 1522.

⁷⁰ Пасічник М. С. Назв. праця. С. 118, 125

⁷¹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 2240. Арк. 4-6.

⁷² Там само. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 51.

⁷³ АЮЗР. Санкт-Петербургъ, 1867. Т. 5. С. 153.

⁷⁴ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 // Studia i materiały do historii wojskowosci. Warszawa, 1970. Т. 16. Cz. 1. S. 116.

⁷⁵ ПВК. Т. 4. С. 445.

⁷⁶ АЮЗР. Санкт-Петербургъ, 1869. Т. 6. С. 29.

⁷⁷ Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 241.

⁷⁸ Там само. С. 244.

⁷⁹ Wójcik Z. Op. cit. S. 194.

⁸⁰ Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) // Проблеми історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 111–113; Газін В. В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка. С. 245.

⁸¹ Мищик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства... С. 491.

⁸² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва, 2013. С. 173.

⁸³ Там само. С. 190.

Hazin Volodymyr. The Crimean Khanate's Policy on Ukraine and its Impact on the Development of the Moscow-Poland Military-Political Confrontation in 1654–1667. The article studies the impact of the development of the Crimean Khanate Moscow-Polish confrontation in 1654–1667, which was at the epicenter of Ukraine and analyzes the nature and evolution of contemporary policy regarding Bakhchisarai Ukrainian state..

As an ally of the Commonwealth, Crimea was directly interested in the results of the Moscow-Polish confrontation. In Warsaw, it was compelled to coordinate with Bakhchisarai both military actions and diplomatic steps. At the same time, the khanate carried out its own policy towards Ukraine, whose goal was to establish its protectorate over the Zaporozhian Forces. The threat of Ukrainian-Crimean rapprochement, which directly threatened the interests of both Poland and Moscow, created the ground for their understanding and settlement of the "Ukrainian Issue" on the basis of a compromise.

Finally, the thesis analyzes the factors that ultimately led to an "understanding" between Moscow and Warsaw, which resulted in the conclusion of the Andrusivkyi Agreement in 1667, on the basis of the division of Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Moscow State. In this sense, the following are highlighted: the achievement of military parity, when neither party was able to resolve the fate of confrontation in its favor by achieving a final victory over the enemy (the failure of Jan Kazimierz's military campaign in the Left-Bank Ukraine in 1663–1664 and, accordingly, Moscow's failed attempt to establish control of the Right Bank by taking advantage of the anti-Polish uprising in 1664–1665.); an understanding of the common threat posed by the Crimea, behind the Ottoman Empire, which dictated the need for a Moscow-Poland military-political alliance (deep concern over Crimea's efforts to establish its protectorate over the Zaporozhian Army); the conviction that only joint efforts of Moscow and Warsaw will be able to curb the rebellious Cossack Ukraine with its aspirations for state sovereignty, constant attempts to play the contradictions between Moscow and Warsaw, and to develop polyvalent relations, involving other states of the region in the conflict, creating favorable conditions for the implementation of the Ukrainian state idea.

Keywords: Ukrainian State, "Ukrainian Issue", Zaporozhian Forces, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow State, Crimean Khanate

Отримано: 17.10.2019

**СПРОБИ ПРОТЕКЦІЇ КРИМУ НАД УКРАЇНОЮ
(1660 — ПОЧ. 1680-X рр.)**

Чухліб Тарас. Спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.). У статті розглядається проблема українсько-кримських політичних відносин у період Руїни. Автор аналізує зовнішньополітичні кроки гетьманів Ю. Хмельницького, С. Опари, П. Дорошенка, спрямовані на налагодження конструктивних відносин з Кримським ханатом в контексті системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі того часу. Розкрито плани володарів Криму щодо перетворення Української держави на свого васала та роль татарських військ у перебігу збройної боротьби на теренах Гетьманщини. Щодо останнього то, щоб досягнути цього монаршої династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. У статті зазначається, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд. Йдеться про вагомість впливу кримсько-татарського чинника на обрання гетьманом України П. Тетері. На конкретних прикладах розповідається про участь 40-тисячного ханського війська у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Окремо у когорті керманчів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, автор відзначає діяльність гетьмана С. Опари, який на перших серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрямок у зовнішній політиці Українського гетьманату. Детально з'ясовуються причини ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми співниками. Схарактеризовано політику хана Аділ-Гірея I, який хотів бачити українських гетьманів цілковито залежними від себе. Коли він зрозумів, що П. Дорошенко, наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль, то відразу ж захотів змістити його. Коли ж це йому не вдалося, то він, використовуючи Запорозьку Січ, призначив запорозького військового писаря П. Суховієнка (Суховія) своїм гетьманом правобережного Українського гетьманату.

Ключові слова: Кримський ханат, Гетьманщина, Польща, Московське царство, Османська імперія, татари, васал, протекторат, переговори.

Чухліб Тарас. Попытки протекции Криму над Украиной (1660 – нач. 1680-х гг.). В статье рассматривается проблема украинского-крымских политических отношений в период Руины. Автор анализирует внешнеполитические шаги гетманов Ю. Хмельницкого, С. Опари, П. Дорошенка, направленные на налаживание конструктивных отношений с Крымским ханством в контексте системы международных отношений в Центральной и Восточной Европе того времени. Раскрыты планы обладателей Крыма по превращению украинского государства в своего вассала и роль татарских войск в ходе вооруженной борьбы на территории Гетманщины. В последнем случае то, чтобы достичь этого монаршей династии Гиреев необходимо было вытеснить из Украины не только войска русского, но и польского монархов. В статье отмечается, что почти все походы Ю. Хмельницкого на Левобережную Украину с целью объединения украинских земель проводились с участием татарских орд. Речь идет о весомости влияния крымско-татарского фактора на избрание гетманом Украины П. Тетери. На конкретных примерах рассказывается об участии сорокатысячного ханского войска в походе короля Речи Посполитой Яна II Казимира и правобережного гетмана П. Тетери

на Левобережну Україну. Отдельно в когорте руководителей казацкой Украины, поддерживавшие тесные отношения с крымскими татарами, автор отмечает деятельность гетмана С. Опары, который первым среди тогдашних отечественных деятелей практически внедрил в жизнь турецко-татарское направление во внешней политике Украинского гетманата. Подробно выясняются причины заключения гетмана С. Опары его вчерашними союзниками. Охарактеризовано политику хана Адил-Гирея I, который хотел видеть украинских гетманов полностью зависимыми от себя. Когда он понял, что П. Дорошенко, следуя Б. Хмельницкого, пытается играть самостоятельную роль, то сразу же захотел сместить его. Когда это ему не удалось, то он, используя Запорожскую Сечь, назначил запорожского войскового писаря П. Суховиенка (Суховей) своим гетманом правобережной Украинского гетманата.

Ключевые слова: Крымское ханство, Гетманщина, Польша, Московское царство, Османская империя, татары, вассал, протекторат, переговоры.

Актуальність дослідження українсько-татарських політичних відносин ранньомодерної доби не підлягає сумніву не лише з огляду на їхню недостатню вивченість та відсутність узагальнюючої історичної праці¹, але і у зв'язку з тим, що 2014 р. український Крим був окупований військами Російської Федерації. Це цілком суперечить постулатам міжнародного права, які закріплені Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), які передбачають наступні непорушні принципи: суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, мирного розв'язання міждержавних конфліктів, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги до прав людини, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо².

Захопивши Крим, путінська Росія порушила не тільки Гельсінський заключний акт 1975 р. та Будапештський меморандум 1994 р., але і цілу низку багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Співдружності Незалежних Держав, а також положення усіх українсько-російських двосторонніх угод, які були укладені після 1991 р. Сьогодні в анексованому Криму проводиться насильницьке згортання українознавчих і татарознавчих (і в цілому тюркологічних) наукових програм, шкільні та університетські підручники з історії переписуються на догоду імперсько-шовіністичним уявленням кремлівської влади Москви, відбувається моральний тиск на багатьох учених, вчителів та викладачів з метою їхнього залишення Криму³.

Поза тим, українсько-татарські відносини, як відомо, мають глибоку історичну традицію, закорінену в давні часи. Турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці ранньомодерної Української держави – Гетьманату (Війська Запорозького, Гетьманщини)⁴, адже упродовж довгих століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а у стосунках зі Стамбулом та Бахчисараєм були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру. З цього приводу видатний вітчизняний геополітик Юрій Липа зазначав, що саме геополітичний

напрямок «Південь – Північ» є основною та необхідною віссю українського життєвого простору, а потяг українців до опанування берегів Чорного та Азовського морів був чи не найважливішим історичним завданням України⁵. Власне тому втрата Українською державою Кримського півострова не тільки знецінює багатовікову боротьбу українського народу, але й може спричинити до втрати нашої країною спочатку територіальної цілісності, а потім – незалежного статусу.

Логічним продовженням лінії протюркських політичних тенденцій гетьмана Богдана Хмельницького у середині XVII ст. стали пошуки протекції Османів і татарської «дружби» Гіреїв (Гераїв, Гереїв) іншими володарями гетьманської булави – Павлом Тетерею, Степаном Опарою, Іваном Брюховецьким, Петром Дорошенком, Петром Суховієнком, Юрієм Хмельницьким, а також існування національних політико-державних утворень на правах васалітету щодо Стамбулу та Бахчисараю в останній чверті століття – Українського князівства та Ханської України⁶. Започатковані гетьманом у 1648 р. українсько-кримські міждержавні політичні відносини у вигляді військово-політичного союзу активно продовжувалися не лише упродовж усієї другої половини XVII ст., але й спорадично відновлювалися у XVIII ст.

Відсутність упродовж 1940 – початку 1990-х рр. на теренах «материкової» України власної тюркологічної школи⁷ сприяла тому, що аналізуючи різноманітні проблеми історії українсько-кримських політичних взаємин XVI – XVIII ст., вчені, головним чином, зверталися до висвітлення їхніх конфронтаційних сторінок. У зв'язку з цим, багатьом дослідникам бракувало концептуальних та об'єктивістських підходів, що залежало від впливу політичної кон'юнктури на історіографію в умовах тривалого перебування України у межах тоталітарного Радянського Союзу.

* * *

Протистояння українських і польських військ під Чудновом восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від принизливих Переяславських угод 1659 р. з московським царем Олексієм Михайловичем і черговий перехід під зверхність польського короля Яна II Казимира. Показово, що велика кількість старшини та козацтва під час Чуднівської кампанії 1660 р. спочатку ратувала за те, щоб не визнавати владу короля Речі Посполитою, а укласти військово-політичний союз з Кримським ханством. Як засвідчував очевидець тих подій, П. Гордон: «...Більшість... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх, до султана нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцяною великих сум грошей..., з умовою або з'єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому...»⁸.

Новий гетьман Ю. Хмельницький був змушений враховувати присутність великого татарського війська на українських землях. Зокрема, у дипло-

матичній інструкції, яка була надана наприкінці 1660 року керівникові посольства до Варшави С. Опарі, серед інших було поставлено завдання просити у короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошити Україну⁹. З огляду на ненадання військової допомоги Коронаю Польською на початку 1661 р. Ю. Хмельницький укладає угоду з Кримським ханством. У листі до польського короля від 14 січня гетьман писав, що «стосовно хана Кримського Його Милості, повідомляємо, що ми уклали Вічний мир, якого ніхто не розірве, хоч би і хотів...»¹⁰. 17 вересня 1661 р. ця угода була підтверджена т. зв. Ставищенським мирним договором з Кримом.

У розвиток кримсько-українських домовленостей, у травні 1661 р., кримський посол Махмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських військових підрозділів з усіх українських міст. Військово-політичний договір, який було підписано Ю. Хмельницьким у таборі під Ставищами, передбачав спільні військові дії України та Криму проти Росії, а також позбавляв права татарську орду визискувати українське населення. Можливо, що також ця угода передбачала «возведення» гетьмана Ю. Хмельницького на трон господаря Волозького князівства¹¹.

Очевидно, що вже з того часу можна говорити про відверте бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але щоб досягнути цього монаршій династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже перед тим кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. У травні 1662 р. у листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан. – Т.Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»¹².

Необхідно зауважити, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд¹³. Одночасно, користаючись потребою гетьманського уряду у військовій підтримці Криму, Бахчисарай планує підкорити його свої владі. Досить промовистою була оцінка тогочасних українсько-татарських політичних відносин одним з провідних представників урядової старшини Українського гетьманату Г. Лісницьким (вересень 1662 р.): «Татари умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Речі Посполитої і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості... Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали»¹⁴.

Очевидно, що великим був вплив кримсько-татарського чинника на обрання гетьманом України П. Тетері після зречення молодшого Хмельницького. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на

елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Мегмед-Гірей IV «учинив гетьманом» Тетерю¹⁵. Однак на початку свого гетьманування «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, але цього так і не трапилося, зважаючи на позицію Речі Посполитої. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря оскаржував дії татар в Україні до свого сюзерена у Варшаву: «...Вона (кримська орда – Т.Ч.) здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою...»¹⁶.

Гетьман Тетеря, вслід за своїми попередниками, розумів відносини Українського гетьманату з ханством не інакше як «дружні», а, отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою, що і було зроблено у таборі під Ставищами під час підписання договору 1661 р. Однак, практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування Гіреями своїх північних українських сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»¹⁷, «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»¹⁸ – описував П. Тетеря тогочасні політичні стосунки з Кримським ханством. Поза тим, війська кримського хана допомагали гетьманським підрозділам у багатомісячній облозі (липень – жовтень 1664 р.) м. Ставища на Київщині¹⁹.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менглі Гіреїв, а також Дадеш-аги, брало участь у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії²⁰. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися умовити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV Авджи, що у даному випадку означало б і залежність Українського гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придурнайськими князівствами – Валахією і Молдавією. «Ляхи не мало не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться підти, то ми готові їх знищити разом з вами... Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?»²¹ – говорив у березні 1664 р. ханський посланець Дедеш-ага гетьману Тетері.

Згідно свідчень сучасників, колишні гетьмани І. Виговський та Ю. Хмельницький проводили активні переговори з татарськими урядовцями щодо відновлення «старої ліги з татарами»²². Наприкінці 1664 року хан Мегмед-Гірей IV спонукав правобережного гетьмана П. Тетерю до підписання нового кримсько-українського миру. Одночасно, кримський хан вмовляв лівобережного гетьмана І. Брюховецького «відступити від царя» та підписати мирну уго-

ду з Юртом²³. Отже, у недалекій перспективі Кримське ханство бачило козацьку Україну об'єднаною за їх сприяння, що передбачало політичну підлеглість гетьманських урядів Правобережжя та Лівобережжя татарській династії Гіреїв.

Окремо у когорті керманичів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами треба відзначити діяльність гетьмана С. Опари, який, на думку вчених, перший серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрямок у зовнішній політиці Українського гетьманату²⁴. Ще у листопаді-грудні 1664 р. С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV²⁵, а у січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня у Лисянці²⁶. Вочевидь, це було зроблено з огляду на польсько-татарський мир, що діяв у той час. Та визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятливим політичним ходом С. Опари і стало засобом до незалежнення правобережної частини Українського гетьманату за допомоги татар. На середину 1665 р. сотник розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок, підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за часів гетьмана Б. Хмельницького.

Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира у листі від 7 липня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається»²⁷. В іншому листі до канцлера Празьмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (в т. ч. білоцерківському і паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду і при цьому обіцяючи всім ханську протекцію. Розуміючи, що кримський хан, хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має свого сюзерена – султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було домогтися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог²⁸. Турецький султан пішов назустріч проханням козаків – наприкінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мехмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися ординські загопи на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, всього близько 22 тисяч вояків²⁹.

Однак 18 серпня 1665 р. Опара був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду у районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «... 18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів

стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...»³⁰. Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Йоахім Єрлич³¹.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений хан Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман трактував не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисараю. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й татар: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»³².

Певну роль в усуненні Опари зіграв також білоцерківський комендант Стахурський, який постійно намовляв Кан-Мехмеда і татарських мурз до цього³³. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до українців: «... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»³⁴. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й можливо сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою»³⁵ Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не у статусі полоненого, на відміну від своїх нещодавніх соратників.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисараю, але тут знову у події втрутився П.Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі у змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання, послали і з дороги вернули (Опару – Т.Ч.) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»³⁶. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»³⁷. Правобережний гетьман Степан Опара став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Ще у квітні 1666 р., у зв'язку з незалежницькою позицією, стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей I, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важкокерованого хана, турецький султан Мегмед IV Авджи хотів напряду впливати на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Османська імперія у цей час воювала з Венеціанською республікою, Аділ-Гірей I продовжив «самостійницький» курс свого попередника. Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично на той час більшість території Правобережжя вже знаходилося під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей I йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає вивести російські війська з «черкаських міст» і щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто щоб Український гетьманат став незалежним і від царя, і від хана³⁸. «...А от казаков бы отступитца покамест меж нами обоими велики государи послами ссылка будет и братцкая наша дружба подкреплена будет»³⁹, – писав 14 листопада 1668 р. хан Аділ-Гірей I до московського царя. Однак можна було передбачити, що якби Москва вивела свої війська з Лівобережної України, туди відразу б увійшли татарські орди.

Цікаво, що гетьман підтримував стосунки як з новопризначеним султаном у березні 1666 р. ханом Аділ-Гіреєм I, так і з колишнім ханом Мегмед-Гіреєм IV та його представниками. До речі, цього часу опозиційні кримські політики виношували плани повернути владу у Кримському ханстві за допомогою військової та політичної підтримки П. Дорошенка⁴⁰. Зі свого боку, новий хан також просив Дорошенка прислати до Криму кілька тисяч козаків для його підтримки⁴¹. У зв'язку зі складною внутрішньополітичною ситуацією в Криму татарська орда не надійшла на допомогу гетьманові під час здійснення ним першого задніпровського походу (літо 1666 р.) з метою підкорення своєї владі Лівобережної України. Лише після закінчення цього походу, у жовтні 1666 р. до Чигирини прийшло майже 30-тисячне татарське військо на чолі з нурадин-султаном Девлет-Гіреєм⁴².

Згідно з свідчень очевидців, близько 8 жовтня 1666 р. гетьман П. Дорошенко та генеральна старшина присягнули, щоб «бути з кримським ханом у мирі і разом ходити на великого государя (московського царя. – Т.Ч.) в малоросійські і українні міста війною...»⁴³.

У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів Українського гетьманату: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського

царя. – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁴⁴. Як бачимо, з цього часу Правобережна Україна перебувала під міжнародним протекторатом не лише Османської імперії, але і Кримського ханства.

Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то турецький султан разом з кримським ханом мали забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союза дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁴⁵. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю та залежному від нього кримському хану: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі і татарські війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 4) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до Гетьманату й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан та хан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті⁴⁶.

Якби Османська імперія та Кримське ханство не прийняли б цих пропозицій, то, як відзначалося в документі, гетьман разом з Військом Запорозьким відмовляться від такої угоди: «...Коли турецький султан і кримський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова, чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям будуть брати, то тим приязнь нашу відкинуть...»⁴⁷. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV Авджи погодився лише з окремими пунктами, а саме: по-перше, не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків), а, по-друге, дозволити козакам самостійно обирати гетьмана⁴⁸. Одночасно з налагодженням тісних стосунків з Стамбулом відбувалися активні відносини Чигирина з Бахчисараєм.

Упродовж 1668 р. між Бахчисараєм і Москвою відбувся цікавий дипломатичний спір за право володіння Правобережною Україною. «И вам бы калге Крым Гирею царевичу ведая с нами великим государем брата нашего Адил Гирея царя о дружбе и о любви и пересылки из войны из черкасских городов выступить и задоров никаких чинить не велел, для того что черкасы, которые по сю сторону Днепра учинились в подданстве под вашею царского величе-

ства високою рукою и в винах своих добили челом. Да и брат наш царево величество (хан Аділ-Гірей I. – Т. Ч.) в грамоте своей к нам великому государю писал, которые казаки в винах своих нам великому государю добьют челом и в подданстве под нашею царского величества високою рукою учинятца, и ему до тех казаков дела нет, и вступатца за них не учнет, и как вы Калга Крым Гирей царевич из войны из наших малороссийских городов выступите и в Крым придете, и вам бы по совету з братом нашим с Адил Гиреевым царевым величеством ближнего своего человека для договору на Волуйку слать без моччания...»⁴⁹. Тобто йшлося про те, що Москва не буде претендувати на козаків-правобережців, які визнали зверхність турецького султана і кримського хана. До речі, це положення було закладено і в московсько-польському Андрусівському перемир'ї 1667 року. Тільки в його статтях цар відмовлявся від правобережного козацтва вже на користь польського короля⁵⁰.

Даний територіальний спір про політичну підлеглість Правобережної України з огляду на проведення Дорошенком гнучкої полівасалітетної політики ніяк не вирішувався, а тому у квітні 1670 р. московський цар через свого посла В. Єлчина звертався до кримського хана: «...А о казаках украинских имяновано, ести бі похотіли к нам великому государю к нашому царському величеству в підданство, и вашого царева величества о том слово не будет; а после того к нам великому государю к нашому царському величеству писал ваше Адил Гиреево царево величество... В наши государства войною не ходит, и городов и земель, так же и подданных по обе стороны Днепра не воевать, и воинских людей не посылать, и лиха никакова ни за что не хотеть... В Украине войны не починать, и злых ссор к войне ни от кого не слушать и войны ни за что, и между тремя государствами (Росією, Польщею і Кримом. – Т. Ч.) мир согласно и вовеки непременно держать...»⁵¹. У 1670 р. під час дипломатичного листування з московським царем кримський хан Аділ-Гірей писав: «...А будет Черкаская земля (Правобережна Україна. – Т. Ч.) нам великому Адил-Гирееву цареву величеству учинитца в подданство и для того нам войны, ссоры не чинить и войны не начинать, на тым бы шертовали...»⁵².

Таким чином, бачимо, що хан Аділ-Гірей I хотів бачити українських гетьманів цілковито залежними від себе. Коло він зрозумів, що П. Дорошенко наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль і відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, то відразу ж захотів змістити його. Коли ж це йому не вдалося (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), то він, використовуючи Запорозьку Січ, а її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави, призначив свого гетьмана правобережного Українського гетьманату. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)⁵³.

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство

іншу особу, є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»⁵⁴.

У 1671 р. татарські послани у Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей I може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханством Правобережжя⁵⁵. 1675 року новий хан Селім-Гірей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у західноукраїнському містечку Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Георге Дуки⁵⁶. Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Османською імперією була невідповідною татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 і, особливо, Журавненського 1676 рр. турецько-польських договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за цими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом і Мюрад-Гірей змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні.

Зокрема, кримський хан Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з такими закликами: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям. – Т.Ч.), то не лише вам, але і Криму буде погано»⁵⁷. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 року кримський хан від імені Мегмеда IV Авджи заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою⁵⁸. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схилию до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедену Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї

держави»⁵⁹. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Османської імперії Кара Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича й лівобережного гетьмана І. Самойловича видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 року, татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю – 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України⁶⁰.

У березні 1679 р. кримський посол повідомляв у Москві, що хан може укласти мир з московським царем, якщо той «відступиться від Києва і від усієї України»⁶¹. Взимку 1680-1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені турецького султана уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»⁶². Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі, зайняття рибальством тощо.

* * *

Таким чином, гетьмани Степан Опара, Петро Дорошенко, Петро Суховієнко та Юрій Хмельницький стали заручниками політики Кримського юрту щодо України, яка полягала у підтримці слабшого козацького правителя на противагу сильнішому. Спроби відокремлення Українського гетьманату від Речі Посполитої та Московського царства за допомогою Кримського ханства й Османської імперії хоча і були втілені у життя упродовж невеликого історичного проміжку часу, однак згодом зазнали краху. Адже татарські і турецькі монархи, так само як перед тим Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах українських гетьманів лише слухняних залежних правителів.

Можемо стверджувати, що міжнародні плани Бахчисараю та його політика щодо протекції над козацькою державою упродовж 1660-х – 1680-х рр. не давали змоги стабілізуватися внутрішньополітичній ситуації в Українському гетьманаті⁶³. А це, в свою чергу, стало опосередкованим фактором розколу ранньомодерної України на два політичних утворення, а, отже, послаблення у довготривалій боротьбі з Річчю Посполитою та Московським царством за свою незалежність.

Примітки:

¹ Гарним прикладом для української історіографії має стати доробок польських колег у справі вивчення відносин між ранньомодерними Польщею та Кримом: Podhorodecki L. Chanan Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. Warszawa, 1987; Kolodziejczyk D. The Crimean Khanat and Poland-Lithuania: International diplomacy on the European periphery (15th – 18th Century): A Study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. Lejden, Boston, Brill, 2011.

² Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 412.

³ Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова. URL: www.colta.ru/articles/specials/3438; Лиховид І. Війна смислів // День. 2014. №116-117 (27-28 червня). С. 10; Жемчужникова К. Кількість переселенців із Криму зростає // Там само. С. 2.

⁴ Див.: Чухліб Т. Крымская политика гетманских правителей Украины во второй половине XVII в. // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Симферополь, 1996. С.104-106; Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663 – 1665) // Укр. іст. журн. 2001. №1. С. 63-73; Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. №2. 2003. С. 14-24 та ін.

⁵ Липа Ю. Призначення України. Львів, 1938 (перевидання: Київ,1997). С. 237-238.

⁶ Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст. С.69. Порівн.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011.

⁷ Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Київ,1992. С. 94-112; Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Критика. 2001. Ч. 5. С. 7-10; Його ж. Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. 2003. №6. С. 52-61.

⁸ Дневник Гордона // Чтения в обществе истории и древностей Российских. 1891. Кн. IV. С. 206-207.

⁹ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киеском военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе (далі – ПВК). Т. IV. Отд.3. Киев, 1859. С. 374-377.

¹⁰ Там само. С. 79.

¹¹ Там само. С. 155.

¹² Цит. за: Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 – 1665 рр.): дис... канд. істор. наук. Київ, 2001. С. 46; Див. також: Газін В. Крим – Україна. С. 63-73.

¹³ Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Відп. ред. В. Смолій. Т.1. Київ,2006. С. 471-530.

¹⁴ ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 215-216.

¹⁵ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. С. 61.

¹⁶ ПВК. Т. IV. Отд. 3. С. 259-260.

¹⁷ Там само. С. 259-260.

¹⁸ Там само. С. 287.

¹⁹ Чухліб Т. Ставищанська оборона 1664 // Енциклопедія історії України (ЕІУ). Т. 9. Київ, 2012. С. 778-779.

²⁰ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. С. 123.

²¹ ПВК. Т. IV. С. 416.

- ²² Zbiór pamiątek do dziejów polskich / Wyd. W. S. Bral-Rlater. Warszawa, 1858. T. 4. S. 152.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т.IV. Санкт-Петербург, 1867. С. 220.
- ²⁴ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // *Праці українського історично-філологічного товариства в Празі*. Т. 2. Прага, 1939. С. 43-44; Чухліб Т. Степан Опара (1632 – 1665 рр.) // *Гетьмани України-Русі*. Донецьк, 2013. С.92-98.
- ²⁵ Акты ЮЗР. Т. V. С. 244.
- ²⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 85.
- ²⁷ Цит. за: Дорошенко Д. Степан Опара. С. 50.
- ²⁸ Majewski W. Opara Stefan // *Polski Słownik Biograficzny*. Т. XXIV. Warszawa, 1979. S. 113.
- ²⁹ Акты ЮЗР. Т. V. С. 306-307.
- ³⁰ Там само. С. 300.
- ³¹ Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. Т. II. Warszawa, 1853. S. 106-107.
- ³² Акты ЮЗР. Т. V. С. 308.
- ³³ Дорошенко Д. Степан Опара. С. 38.
- ³⁴ Акты ЮЗР. Т. V. С. 308.
- ³⁵ Там само. Т. VI. СПб., 1869. С. 60.
- ³⁶ Там само. С. 30.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Цит. за: Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667 – 1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): дисс... канд. истор. наук. Саратов, 1985. С. 44.
- ³⁹ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел. Симферополь, 1891. С. 146.
- ⁴⁰ Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву Коронного у Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 2. Київ, 2002. С. 354-356.
- ⁴¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 111.
- ⁴² Акты ЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург, 1872. С. 156.
- ⁴³ Смолій В. Петро Дорошенко. С. 122.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 30-31.
- ⁴⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. Ч. 1. Москва, 1858. С. 211.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1875 С. 218-219; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в*. Ч. 2. Москва, 2001. С. 85.
- ⁴⁷ Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. Рук. 2110, арк. 427-430; Акты ЮЗР. Т. VIII. С. 218-219.
- ⁴⁸ Акты ЮЗР. Т. IX. Санкт-Петербург, 1877. С. 172-174.
- ⁴⁹ Там само. С. 152.
- ⁵⁰ Чухліб Т. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // *ЕУ*. Т.1. Київ, 2003. С. 87-88; Його ж. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ, 2009. С. 143.
- ⁵¹ Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством. С. 157, 158.
- ⁵² Там само. С. 172.
- ⁵³ Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Вип. 7. Київ, 2000. С. 199-209; Його ж. Суховієнко (Суховій) Петро // *ЕУ*. Т. 9. Київ, 2012. С. 912.

⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. IX. С. 135.

⁵⁵ Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. С. 97.

⁵⁶ Про діяльність Г. Дуки див.: Чухліб Т. «Воевода і господар земель Молдавських та України» за протекції Османської імперії Г. Дука // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. пр. Київ, 2004. – С. 162-169.

⁵⁷ Цит. за: Попов. А. Русское посольство в Польше в 1673-1677 гг. Санкт-Петербург, 1854. С. 299.

⁵⁸ Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. Wrocław, 1976. S. 124.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. V. Санкт-Петербург, 1853. С. 157.

⁶⁰ Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива иностранных дел Н.Н.Бантыш-Каменского // Чтения в обществе истории и древностей Российских. Москва, 1862. Ч.3. Кн. IV. Отд. II. С. 180; Чухліб Т. Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 – на початку 1680-х рр.?) // Крим: шлях криз віки. Історія у запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 151- 153.

⁶¹ Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантышем-Каменским Н. Н. в 1808 г. Симферополь, 1893. С. 180.

⁶² Цит. за: Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. С. 595.

⁶³ Порівн.: Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 82-89.

Chuhlib Taras. The attempts of patronage of Crimea above Ukraine (the 1660s – the beginning of the 1680s). The article examines problems Ukrainian-Crimean political relations in the Ruin period. The author analyses the foreign-policy steps of hetmen: Y. Khmelnytsky, S. Opara, P. Doroshenko, which are directed on adjusting of advantageous relations with Crimean hanate in the context of the international relations in the Central and Eastern Europe at that time. There are revealed plans of Crimean khans for the transformation of the Ukrainian state to the vassal and a role of the Tatar troops in the warfare on the territory of the Hetman state. In the latter direction, for this purpose the dynasty of Girey must force out from Ukraine troops not only Russian but also Polish monarchs. In the article designated, that almost all fights of Y. Khmelnytskyi on Left-bank Ukraine, which were arranged with the purpose of association of Ukrainian earthen, were conducted with participation of the Tatar hordes. The paper analyses the significance of influence of the Crimean-Tatar factor on electing P. Teterya as the hetman of Ukraine. In the article in the concrete examples was told about participation of 40 000 khan army in the fights of king of Polish-Lithuanian Commonwealth Yan II Casimir and right-bank hetman P. Teterya on Left-bank Ukraine. The author designates the activity of hetman S. Opara, who belonged to the group of leaders of cossack Ukraine which supported close relationships with Crimean Tatars. Hetman was the first among domestic figures, who practically implemented Turkish-Tatar direction in the foreign policy of the Hetmanate. The reasons for Hetman S. Opara's detention by his accomplices are explained in details. The author described the policy of Khan Adil-Giray I, who wanted the Ukrainian hetmans to be dependent on him. When he realized that P. Doroshenko was trying to be as independent, as B. Khmelnytsky, he wanted to replace him. When he failed, he appointed the military clerk P. Sukhovyenko a hetman of the right-bank Hetman state, by using Zaporozhian Sich.

Keywords: Crimean Khanate, the Hetman state, Poland, Moscow kingdom, Ottoman Empire, Tatars, vassal, protectorate, negotiations

Отримано: 17.10.2019

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Слісаренко Олександр. Організація збройних сил Української держави на початковому етапі Північної війни. Статтю присвячено аналізу організаційного, військово-технічного та кількісного стану збройних формувань Української держави на початковому етапі Північної війни. Також вивчається проблема озброєння, постачання, комплектування та тактичних прийомів різних категорій українських збройних формувань. Зокрема, аналізуються городові козачі полки Лівобережної та Правобережної України, наймані («охотницькі») полки, у тому числі жолдацька гвардія гетьмана, а також збройні формування Запорізької Січі. З'ясовано, що у десяти територіальних полках Лівобережної України (Гетьманщини) реально нараховувалось 20 тис. боєздатних та близько 5 тис. небоєздатних реєстрових козаків. У правобережних полках нараховувалось до 8 тис. осіб. У десяти найманих полках (кінних та піших) нараховувалось понад 5 тис. осіб. Запорізька Січ могла у 1708 році выставити на полі бою трохи більше 10 тис. козаків. Загальна кількість українських збройних формувань перевищувала 40 тис. воїнів. Загальна кількість гармат в Україні досягала 200 одиниць. Додатково вивчалась проблема фортифікаційного облаштування українського театру Північної війни та причин незадовільного стану оборонних споруд українських міст. З'ясовано, що головною причиною поганого стану українських фортець була пряма заборона з боку московської влади на межі XVII-XVIII ст. модернізувати ці укріплення. Зроблено висновок, що українські військові формування складали значну силу, однак використовували застарілі тактичні прийоми, не були сконцентровані в одному оперативному об'єднанні під єдиним командуванням. При створенні українсько-шведських сил необхідно було докласти значних зусиль для ефективної взаємодії регулярних шведських та іррегулярних українських військ.

Ключові слова: козаки, запорожці, «охотницькі» полки, іррегулярні полки, артилерія, фортеця.

Слісаренко Александр. Организация вооруженных сил украинского государства на начальном этапе Северной войны. Предлагаемая статья посвящена анализу организационному, военно-техническому состоянию и численности вооруженных формирований Украинской державы на начальном этапе Северной войны. Также изучалась проблема вооружения, снабжения, комплектования и тактических приёмов различных украинских воинских формирований. В частности, анализировалось состояние городских казацких полков как Левобережной, так и Правобережной Украины, наёмных («охотничьих») полков, в том числе жолдацкой гвардии гетмана, а также воинские формирования Запорожской Сечи. Установлено, что десять полков Левобережной Украины (Гетьманщини) насчитывали 20 тыс. боеспособных реестровых и до 5 тыс. малобоеспособных казаков. Запорожская Сечь в 1708 году могла выставить несколько более 10 тыс. казаков. Общая численность украинских вооруженных формирований составляла более 40 тыс. бойцов. Общее число пушек в Украине насчитывало около 200 стволов. Дополнительно изучалась проблема фортификационного оборудования украинского театра Северной войны и причины неудовлетворительного состояния оборонительных сооружений украинских городов. Установлено, что главной причиной плохого состояния украинских крепостей было прямой запрет московских властей на

рубеже XVII–XVIII ст. проводит модернизацию этих укреплений. Сделан вывод о том, что украинские вооруженные формирования составляли значительную силу, но имели устаревшую тактику и не были сосредоточены под общим командованием в едином оперативном районе. При создании союзной украинско-шведской армии необходимо было приложить значительные усилия для достижения эффективного взаимодействия регулярных шведских и иррегулярных украинских войск.

Ключевые слова: казаки, запорожцы, «охотничьие» полки, иррегулярные полки, артиллерия, крепости.

Північна війна 1700-1721 рр. займає особливе місце в історії Центрально-Східної Європи. Це була не лише найдовша європейська війна XVIII-XIX ст., але й доленосна подія в історії Швеції, Речі Посполитої та народів Балтії. Результати цієї війни перетворили маргінальне Московське царство у Російську імперію, для української державності ж почався незворотній процес поглинення цією імперією. Утім хід цієї війни давав шанс Україні завершити її зовсім в іншій якості. На початку 1708 р. військово-політичні обставини склалися на користь шведського короля Карла XII, а перед гетьманом Війська Запорізького І. Мазепою вимальовувалась перспектива, змінивши протектора та уклавши військовий союз із Швецією, досягти реальної незалежності та об'єднати більшу частину українських земель. Слід, однак, зважити, чи був такий союз бажаним та можливим інструментом перемоги у Північній війні для обох його учасників? Ефективність військового союзу, насамперед, визначається воєнним потенціалом його учасників, тому необхідно оцінити, наскільки вагомим був такий потенціал тогочасної Української держави. Необхідно, зокрема, розглянути організаційні, матеріально-технічні, тактичні та кількісні аспекти збройних сил України на початку XVIII ст.

В українській історичній науці ці питання перебувають лише на початкових етапах опрацювання. З одного боку, це є наслідком методологічних схем, що панували у російській імперській та радянській історіографії, де козацькі військові контингенти розглядалися як другорядні та малоефективні, до того ж і ненадійні в політичному плані, особливо, коли мова йшла про часи Північної війни. Для цього періоду ми маємо лише два помітних дослідження, що прямо стосувалися оцінки військової спромоги українських козацьких військ. Д. Яворницький у своїй широко відомій праці, серед інших аспектів, вивчав організацію та тактику низового запорізького війська, а О. Апанович досить детально вивчала схожі питання для козацьких формувань Гетьманщини та Слобожанщини у першій чверті XVIII ст.¹ З відновленням незалежності України дослідження у цій галузі дещо активізувалися, а найбільш помітними є роботи О. Сокирка, який досліджує військово-технічні та організаційні аспекти функціонування козацьких військ, зокрема «охотничьих» військ гетьманів, та гарматну справу у Гетьманщині². Слід також згадати матеріали О. Корнієнка, який досліджував історію Сумського полку в Північній війні³

та статтю В. Ленченка, присвячену дослідженню укріплень Запорізької Січі⁴. Утім, хоча в роботах, присвячених історії Північної війни⁵, а також в узагальнюючих працях з історії українського козацтва присутні окремі сюжети, які торкаються проблематики організації збройних сил Української держави, цілісної картини військової справи в Україні початку XVIII ст. ми все ще не маємо⁶. Закордонна історіографія також мало приділяла увагу такому специфічному сюжету як організація збройних сил Гетьманщини чи Запоріжжя в роки Північної війни. Автору цієї статті вдалося виявити лише один подібний матеріал у російського історика В. Артамонова, виконаного в попередній імперській традиції, де подано надзвичайно низьку оцінку якості збройних сил Української держави⁷. Слід вказати на фрагментарність архівних та значну суб'єктивність наративних джерел, переважна більшість яких походить із закордону (Росія, Швеція, Польща тощо).

Спробуємо оцінити військовий потенціал Війська Запорізького та з'ясувати, наскільки серйозну силу він становив. Основою військової потужності гетьманської армії були 10 полків козацького реєстрового війська, так звані «городові козаки». Загальна кількість козацького війська визначалася гетьманськими «Статтями» з московськими монархами. На час Північної війни діяли Коломацькі статті 1687 р., а реєстрове військо повинно було нараховувати 30 тис. козаків. У середньому полк городових козаків складався з 3 тис. бійців, як кінноти, так і піхоти, проте чисельність полків не була однаковою і залежала від кількості їх населення. Північні полки – Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський – мали більшу кількість населення, тому легко могли виставити й понад три тисячі, а південні полки – Полтавський та Лубенський – з меншою кількістю мешканців виступали в похід, маючи 1,5–2 тис. вояків. Треба також враховувати, що максимальну чисельність козаків полки виставляли рідко: хтось не міг виступити в похід через матеріальні негаразди, хтось через хворобу чи вік, хтось залишався в місцевих гарнізонах (надто молоді та надто старі), були й випадки ухиляння від походів. Ще одну ваду козацького війська відзначила О. Апанович: «Надзвичайно повільні темпи мобілізації визначалися насамперед принципами комплектування та забезпечення військ. Робота по мобілізації до діючої армії щороку проводилася заново»⁸. Поглиблюючи дослідження в цьому напрямі, О. Сокирко додав ще одне спостереження: «...в Україні практично не існувало ані необхідної сировинної бази, ані мережі зброярських підприємств мануфактурного типу, котрі б працювали на державне замовлення й могли б виконувати великі замовлення»⁹. Такий характер зброярської справи в Гетьманщині породжував велику різноманітність вогнепальної зброї за калібрами, технічними характеристиками, походженням. Відповідно, виникали проблеми з централізованим забезпеченням боєприпасами. Усе це вкрай уповільнювало процес переозброєння козацьких частин на сучасні види озброєння.

Оцінюючи реальну боєздатність козацької армії, можна стверджувати, що козацьке реєстрове (городове) військо могло нараховувати на полі бою до 20 тис. козаків. Окрім того, до 5 тис. козаків малобоєздатних або старшого віку могли перебувати в гарнізонах козацьких містечок та у дозорній службі. Військовий тягар ліг на їх плечі одразу з початком Північної війни. Вже влітку 1701 р. гетьман І. Мазепа змушений був відрядити до Балтії значний контингент (близько 10 тис.) городових козаків на чолі зі своїм небожем І. Обідовським, який обійняв посаду наказного гетьмана. У вересні того ж року українці взяли участь у боях під Ряпиною мизою та під Редвигією у складі корпусу Б. Шереметєва і бригади С. Айгустова. Із Шереметєвим перебувало 1,9 тис. городових та 2,6 тис. слобідських козаків, а в С. Айгустова – 2,6 тис. городових¹⁰. Найбільшим недоліком реєстрового козацького війська, на нашу думку, залишалася його тактична структура – як і півстоліття до цього, козацькі полки не були спеціалізованими, кінними або пішими¹¹. Це погіршувало якість бойової підготовки, адже у військовій справі, як і в науці, – не можна займатися всім і одразу, не втрачаючи якості. Таке військо було відносно дешевшим, ніж спеціалізована армія, поділена на роди військ, але протистояти на рівних європейським арміям йому ставало дедалі складніше.

Крім реєстрового (городового) війська, українські гетьмани ще з часів І. Самойловича почали створювати наймані війська. «Затяжне військо», матеріально цілком залежне від гетьмана, повинне було виконувати його накази, не оглядаючись на звичаї та права козацькі. Якраз така опора гетьманській владі й була потрібна, особливо, якщо гетьмани прагнули вибороти собі суверенну владу та забезпечити її можливе успадкування. Максимального піднесення наймане військо Гетьманщини досягло в перші роки Північної війни, в усякому разі на 1708 рік під орудою гетьмана перебувало вже десять полків: по п'ять піших (сердюцьких) та кінних (компанійських).¹² Загальна кількість найманих військ гетьмана І. Мазепи, за підрахунками О. Сокирка, складала 5–5,5 тис. бійців¹³. Середня чисельність полку становила 500 козаків, але реально могла коливатися у значних межах: від 150 (компанійський полк А. Малами) до 1000 вояків (компанійський полк Г. Галагана). Національний склад цих полків був переважно представлений українцями з Правобережної України, хоч були також і українці з Лівобережжя, молдавани, а можливо, й московити та поляки, хоч для останніх така служба не була почесним способом існування. Великою перевагою найманих полків була їх структурна та організаційна готовність до перетворення на регулярну армію за європейським зразком, однак на час, який ми аналізуємо, ці полки, фактично, все ще залишалися іррегулярними як за характером озброєння та обмундирування, так і за тактичними прийомами. Аналізуючи загальний стан гетьманської армії, можна з упевненістю сказати, що саме наймані полки були її найміцнішою частиною, перевершуючи бойовою підготовкою і реєстрові, і запорізькі контингенти, поступаючись лише

чисельністю. Скажімо, Г. Грабянка, оповідаючи про другий кримський похід князя Голіцина, згадує, що саме сердюцькі полки гетьмана ліквідували прорив татар до табору, який захищали два полки слобідських козаків – Сумський та Охтирський¹⁴.

Варто також згадати про загін особистої гетьманської охорони, так званих жолдаків. За часів гетьмана І. Мазепи цей загін мав чисельність у 80 осіб на чолі з отаманом. На думку О. Сокирка, чи не єдиного сучасного дослідника вказаної військової формації, саме І. Мазепа виокремив у самостійний підрозділ цей загін зі складу найманого війська¹⁵. Хоч кількісний склад жолдацького загону ніби невеликий, але навіть особиста гвардія Карла XII – рота драбантів – нараховувала всього 150 осіб. Проте саме з цього загону формувалися найдовірєніші кадри короля: його генерал-ад'ютанти, офіцери з особистих доручень тощо. Ймовірно, аналогічну функцію при гетьмані І. Мазепі могли відігравати й жолдаки.

Варто підкреслити, що козацькі війська зовсім не використовували багнети, хоча тактика бою сердюцької піхоти не виключала їх використання, адже в козацьких підрозділах продовжували використовувати списи та піки, фактичні попередники чи, точніше, аналоги багнетів.

Малодослідженим у військово-історичній літературі залишається питання про стан та потужність козацької артилерії в період Північної війни. Навіть у статті О. Сокирка, що спеціально присвячена цьому питанню, лише кількома словами сказано, що в цей час, через погане фінансування та прискіпливий контроль з боку московської влади, козацька артилерія перебувала в дезорганізованому стані¹⁶. Однак автор обійшов мовчанкою кількісний склад козачої артилерії, зокрема і генеральної «Армати». Зрозуміло лише, що загальна кількість професійних артилеристів у козацькому війську була невеликою, менше двох сотень осіб, бо навіть у час найвищого розвитку (на початку 1750-х років) артилерійський штат не перевищував 231 особу¹⁷. Не додав нових фактів О. Сокирко і в наступній статті з історії козацької артилерії Гетьманщини¹⁸.

Загалом же артилерія Гетьманщини, як самостійний рід військ, поділялася на три структурні одиниці: Генеральну «Армату» під управлінням генерального обозного, полкову артилерію та сотенну артилерію. Очевидно, що кількість гармат у полках коливалася від двох до десяти (різних калібрів), сотня могла мати одну-дві малокаліберні гармати, але також були сотні й без гармат¹⁹. Оскільки в Гетьманщині було у 10 полках 130 сотень, можливо, кількість цих гармат (полкових та сотенних) досягала 150–160 стволів, до того ж не всі вони могли бути використані в ході мобільних операцій, якась частина – тільки під час оборони козачих містечок. Значною серед козачої артилерії була кількість старовинних трофеїв, різного походження та різних калібрів. Це, звісно, ускладнювало постачання гармат боеприпасами та подальше їх обслуговування. Очевидно, що трофейні гармати використовувалися переважно для оборони козачих фортець, а не в польових операціях.

Генеральна «Армата» здебільшого перебувала в гетьманській столиці, туди, напевне, входили і трофейні гармати, захоплені в попередніх війнах. Загальну кількість генеральної «Армати», як уже зазначалося, визначити складно. Зазвичай фігурують цифри у 70 стволів, але, наприклад, Ж.-Б. Шерер стверджує, що в Батурині військо Меншикова захопило понад 100 гармат.²⁰ На підставі того, що кількість фахових артилеристів (пушкарів та гармашів) не могла перевищувати двох сотень, можна висловити припущення, що кількість артилерії в Батурині була не більшою, ніж 70 гармат, рахуючи й трофейні, які, найімовірніше, не використовували через проблеми із забезпеченням боєприпасами. Проте останнім часом О. Сокирко висловив припущення, що в Гетьманщині могло бути до 400 різноманітних гармат, ураховуючи й трофейні та задіяні для оборони фортець²¹.

Загалом війська І. Мазепи мали на озброєнні близько 120–130 артилерійських стволів, з яких реально на полі бою могло бути використано не менше 100. Також була ще й артилерія Запорізької Січі, щонайменше 40 стволів. Отже, союзник міг надати Карлу XII серйозне артилерійське угруповання, вдвічі або й утричі більше, ніж власне шведська артилерія. Залишалось лише розумно ним розпорядитися. Крім того, всі сучасники відзначають високу якість української селітри, а значить, і пороху.

Ще одним важливим чинником тогочасних воєн було фортифікаційне забезпечення театру бойових дій, простіше кажучи, наявність у регіоні добре укріплених міст або спеціально збудованих фортець. Це була найскладніша ділянка українських збройних сил. Українські фортеці були добре пристосовані для захисту населення від загрози кочової кінноти, для чого було достатньо дерев'яних стін та земляних укріплень. Мурованих замків та багатокутних бастіонів у Лівобережній Україні практично не зустрічаємо. Плачевна ситуація з укріпленнями козацьких міст була характерна для всієї Гетьманської України: з одного боку, тут давно не вели бойових дій (з часу підписання «Вічного миру»), а з іншого – царський уряд не допускав проведення ремонтних робіт гетьманами І. Самойловичем та І. Мазепою, аби не посилювати військові ресурси останніх та запобігти їх сепаратистським мріям.

Здійснений аналіз переконує, що військовий потенціал українського козацтва у середині 1708 р. був достатньо значним – 30–32 тис. бійців з понад сотнею гармат. Існує дещо вища оцінка Т. Чухліба. На його думку, «...на момент входження до України шведських військ Карла XII підрозділи українського козацького війська, що загалом нараховували близько 40–50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону».²² З подібним твердженням можна погодитися, якщо взяти до уваги припущення, що кількість правобережних полків була не меншою 8 тис. козаків і такою ж вважати кількість десяти «охотницьких» полків гетьмана. За сприятливих обставин цього потенціалу мало вистачити для контролю

над країною. Але без союзників вийти переможцем у боротьбі за Україну з московським монархом було нереально. До серпня 1708 р. сприятливі військово-політичні обставини майже завжди були на боці короля шведів. Об'єктивні обставини підштовхували Івана Мазепу до союзу зі Швецією.

Крім полків Гетьманської України, в наших землях існувала ще одна впливова збройна потуга – Запорізька Січ, що формально не підлягала владі Гетьмана Війська Запорізького і не входила до складу козацького реєстру. На той час центром Низового Запорізького Коша була Чортомлицька Січ, заснована близько 1652 року. На цьому етапі «...Січ була найбільшим містом-фортецею Південної України. За сучасними підрахунками, площа забудови головної укріпленої частини Січі сягала 20 гектарів, а разом з торгово-ремісничими передмістями, слободами та хуторами, розташованими на материковому березі, – 35–40 гектарів»²³. Навесні 1709 року на укріпленнях Січі стояло щонайменше 40 гармат²⁴.

Загальна кількість запорожців оцінюється сучасними дослідниками приблизно у 20 тис. бійців, рахуючи близько 500 козаків на курінь. Проте реально їх могло бути й дещо менше – від 15 до 18 тис. Загалом, настрої січовиків були переважно антимосковськими, що підтверджувалося й подіями початкового етапу Північної війни. Запорожці у 1701-1702 рр. взяли обмежену участь у походах у Балтію та й були випадки переходу їх на бік шведів²⁵. З 1704 р. Запорізьке Низове Військо зайняло явну антимосковську позицію на чолі з новим кошовим отаманом К. Гордієнком²⁶. Напередодні приєднання до Карла XII, у 1708 р. запорожці зазнали значних утрат (до 2 тисяч загиблих), взявши участь у повстанні К. Булавина²⁷. Були також і втрати в попередні роки Північної війни на службі у військах Петра I, щоправда, їх обсяг та можливості відновлення кількості січовиків не піддаються точним підрахункам. Тож наприкінці 1708 – на початку 1709 рр., коли на Січі точилась боротьба між прибічниками московської орієнтації та «незалежниками» К. Гордієнка, боєдатних козаків могло бути трохи більше 10 тис. осіб.

Варто відзначити серйозні тактичні відмінності обох військових структур. Шведська армія на початку XVIII ст. була вершиною регулярної лінійної тактики, зразком дисциплінованості та самовідданості, підкріпленою релігійним фаталізмом. Це дозволяло використовувати наступальну тактику: удар холодною зброєю мас піхоти, підкріпленої тісною взаємодією з кіннотою. Під час такого наступу артилерія відігравала допоміжну роль, оскільки була малорухливою. Готуючись до московського походу, Карл XII змінив співвідношення між піхотою та кавалерією замість 1:1 на 1:2. Король враховував, що великі рівнинні простори східного театру вимагають ширшої участі кінноти. У піхоті продовжувала залишатися велика частка пікінерів (до 30%), хоча в інших європейських арміях ця частка зменшувалася. Вважаємо, що Карл XII розумів складність постачання своєї армії вогневими припасами в поході проти Московії, тому наявність пікінерів могла компенсувати зменшення ударної потужності фузелерних підрозділів в умовах дефіциту пороху.

Козацьке військо було менш монолітним. Специфіка озброєння, яку ми вже зазначали, виключала використання козацькими полками лінійної ударної тактики. Стихією козацької піхоти була контратака під прикриттям рухомого вагенбурга після завдання вогневого удару по ворогу, що атакує. Така тактика вимагала активного використання не лише рушниць, але й гармат. Ще більш специфічною, хоч і схожою, була тактика запорожців, дуже орієнтована не на регулярний бій, а на несподівану атаку як кінну, так і пішу, використання засідок, річкових десантів.

Утім, очевидно, що українські війська варті були того, аби відірвати їх від московської армії та задіяти на боці шведської армії. Нехтування таким чинником могло дорого коштувати шведському королеві.

Отже, перед верховним командуванням союзників постало складне завдання поєднання на полі бою найсильніших сторін: ударної потуги шведського війська, контратакувальної тактики козацьких військ та маневрового запорозького бою. Ситуація ускладнювалася тим, що козацькі контингенти приєднувалися до шведської армії з великими інтервалами часу (жовтень 1708 р., березень 1709 р.), тобто часу для бойового злагодження та тактичного узгодження об'єднаних сил залишалося обмаль.

Примітки:

¹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 230 с.; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 3. 560 с.

² Сокирко О. Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація // Укр. іст. журн. 2012. № 4. С. 35–51; Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини – середини XVIII ст. // Історія давньої зброї. Дослідження. 2016. Т. II. Київ: б. в., 2017. С.134–148; Сокирко О. Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. 2006. № 4. С. 64–77; Сокирко О. З історії озброєння козацького війська першої половини 18 ст. // Січеславський альманах. 2005. Вип.1. С. 144–153; Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. Київ: Темпора, 2006. 280 с.; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська Старовина. 1999. № 6. С. 49–63.

³ Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. Київ: Наш час, 2008. 488 с.; Корнієнко О. Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. С. 93–119.

⁴ Ленченко В. Рукописні плани Запорізької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія / редкол.: Сохань П. (гол. ред.) та інші. Київ-Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 157–189.

⁵ Мельник Л. До історії участі українських козаків у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа / редкол.: Л.Р. Винар (голова) та інші. Київ: Твім інтер, 1999. С. 102–122.

⁶ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. Київ: Арії, 2015. 464 с.; Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: КМА, 2006. Т. 1. 800 с.

⁷ Артамонов В. А. Казачество гетьмана И.И. Скоропадского, запорожцев и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708–1709гг. // Полтавська битва 1709 року в

історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю, 2009. С. 242–259.

⁸ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII. С. 47

⁹ Сокирко О. З історії озброєння козацького війська першої половини 18 ст. С.146

¹⁰ Мельник Л. До історії участі українських козаків у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.). С. 113.

¹¹ Брехуненко В. Програма битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року. Київ: Темпора, 2013. С. 77.

¹² Сокирко О.Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726. С.142.

¹³ Там само, С.143.

¹⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Знання України, 1992. С. 162.

¹⁵ Сокирко О. Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. С. 66.

¹⁶ Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація. С. 38

¹⁷ Там само, С. 41

¹⁸ Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини – середини XVIII ст. С. 13

¹⁹ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII. С. 59.

²⁰ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. Київ: Укр. письменник, 1994. С. 122.

²¹ Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / упор. К. Галушко. Харків: КСД, 2016. С.256.

²² Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 144.

²³ Ленченко В. Рукописні плани Запорізької Січі XVIII століття., С. 163.

²⁴ Там само. С. 164.

²⁵ Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. С.160.

²⁶ Слісаренко О. М. Самарські «городки» як чинник шведсько-українського союзу 1709 року // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. Вип. 9. С. 30.

²⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 3. С. 282.

Slysarenko Alexander. Organization of the armed forces of the Ukraine state at the initial stage of the North war. *This article is devoted to the analysis of the organizational, military-technical condition and number of Ukraine's forces at the initial stage of the Great Northern War. The problem of armament, supplies and tactics of various Ukrainian military units was also studied. In particular, the state of the city ("gorodovy") Cossack regiments of both Left-Bank and Right-Bank Ukraine, mercenary ("hunter") regiments, including the Zholdatsky guard of the hetman, as well as military units of Zaporozhzhyan Sich, were analyzed.*

It was established then ten regiments of Left-Bank Ukraine counted 20000 battle-worthy registry and up to 5000 battle-worthy Cossacks. In 1708, Zaporozhzhyan Sich could exhibit several more then 10000 Cossacks. The total number of Ukrainian armed forces was more than 40000 soldier.

The Ukrainian artillery on the battlefield consisted of about 100 cannons another 40 cannons could put Zaporozhzhyan Sich. The total number of the cannons Ukrainian estimated around 200. Also, the problem of fortification equipment of the Ukrainian theatre of the Great Northern War and the reasons for the unsatisfactory state of the defensive structures of Ukrainian cities

were studied. It is found that in the late 17th – early 18th century the main cause of ill Ukrainian forts were express prohibition Moscow authorities upgrade these fortifications.

It was concluded that the Ukrainian forces constituted a significant power. But the Ukrainian had outdated tactics and were not concentrated under the general command in a single operational area. In creating the allied Ukrainian-Swedish troops considerable efforts were needed to achieve effective interaction between regular Swedish and irregular Ukrainian troops.

Keywords: Cossacks, zaporozhians, «voluntary» regiments, irregular regiments, artillery, fortress.

Отримано: 16.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.241-247

УДК 271.2-722.53:330.526.32(477.53)«175/177»

Віталій Дмитренко

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕННИКІВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ У 50-70-х рр. XVIII ст.

Дмитренко Віталій. Населеність домогосподарств парафіяльних священників Пирятинської протопопії у 50-70-х рр. XVIII ст. У статті проаналізовано чисельність людності дворів парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії у 50-70-х рр. XVIII ст. Головним джерелом дослідження стали сповідні розписи. Вони, попри певні неточності, містять важливу інформацію про чисельність, родинні зв'язки, статевовікову структуру людей, котрі мешкали в домогосподарствах парафіяльних священників. Регулярність ведення цієї документації та відносно добрий стан її збереженості уможливають демографічний аналіз населення домогосподарств. Для нашого дослідження ми обрали сповідні розписи по десяти населених пунктах, а саме: Бубни, Грабарівка, Гурбинці, Кручі, Митченки, Приходьки, Усівка, Харківці, Шкурати, Яцини. Це становить 15,4% від максимальної кількості парафій, котрі діяли у протопопії в досліджуваній період. Отже, такий відсоток є репрезентативним у історико-демографічних студіях і дозволяє зробити висновки по протопопії в цілому. Встановлено, що середня населеність дворів ієрейських домогосподарств у досліджуваній період складала 12,3 особи. Цей показник узгоджується з результатами, отриманими іншими дослідниками та дозволяє говорити про спільні демографічні характеристики, властиві ієрейським дворам Київської митрополії. Відзначаємо тенденцію до зменшення кількості людей у домогосподарствах ієреїв. Аналіз родинної спорідненості членів двору свідчить, що у 50-х роках у домогосподарствах ієреїв переважали особи, не пов'язані кровною спорідненістю з панотцями. Утім, уже в два наступні десятиріччя спостерігаємо перевагу в священницьких дворах осіб, пов'язаних між собою кровною спорідненістю. Пропорція складає 6,9 до 5,3 у 60-х роках і 7,8 до 3 осіб у 70-х роках відповідно. Таке явище пояснюємо спробою поєднати нові вимоги щодо претендентів на священницький сан із усталеною практикою наслідування парафії.

Ключові слова: домогосподарство, історична демографія, Київська митрополія, Пирятинська протопопія, священник, сповідні розписи.

Дмитренко Віталій. Населеність домогосподарств приходських священників Пирятинської протопопії 50-70-х рр. XVIII в. В статті проаналізована

численность жителей дворов приходских церквей Пирятинский протопопии в 50-70-х гг. XVIII в. Главным источником исследования стали исповедные росписи. Они, несмотря на некоторые неточности, содержат важную информацию о численности, родственных связях, половозрастной структуре людей, которые жили в домохозяйствах приходских священников. Регулярность ведения этой документации и относительно хорошее состояние ее сохранности делают возможным использование их данных для демографического анализа. Для нашего исследования мы выбрали исповедные росписи десяти населенных пунктов, а именно: Бубны, Грабаровка, Гурбинцы, Кручи, Митченки, Приходьки, Усовка, Харьковцы, Шкураты, Яцыны. Это составляет 15,4% от максимального количества приходов действовавших в протопопии в исследуемый период. Следовательно, такой процент является репрезентативным в историко-демографических исследованиях и позволяет сделать выводы по протопопии в целом. Установлено, что средняя населенность дворов церквей составляла в 50-х годах – 14, в 60-х – 12,2, а в 70-х – 10,8 человек. Средняя населенность церейских домохозяйств в исследуемый период составляла 12,3 человека. Этот показатель согласуется с результатами, полученными другими исследователями и позволяет говорить об общих демографических характеристиках, свойственных церейским дворам в Киевской митрополии. Отмечаем тенденцию к уменьшению количества людей в домохозяйствах церквей. Анализ родства членов двора свидетельствует, что в 50-х годах в домохозяйствах церквей преобладали лица не связанные кровными узами с батюшкой. Впрочем, уже в два последующих десятилетия наблюдаем преимущество в священнических дворах именно кровных родственников. Пропорция составляет 6,9 к 5,3 в 60-х годах и 7,8 к 3 в 70-х годах соответственно. Такое явление объясняем попыткой совместить новые требования относительно претендентов на священнический сан с установившейся практикой наследования прихода.

Ключевые слова: домохозяйство, историческая демография, Киевская митрополия, Пирятинская протопопия, священник, исповедные росписи.

Важливою складовою вивчення ранньомодерного соціуму України є дослідження домогосподарств, у яких мешкала більшість тогочасного населення. Домогосподарство в термінології офіційних документів XVIII ст. позначалося поняттям «двор». На думку більшості істориків він був основою господарського і родинного життя тогочасної людини. Пріоритет у вивченні демографічних характеристик домогосподарств належить Пітеру Ласлетту¹, Міхаєлю Мігтерауеру², Борису Миронову³, Цезарію Кукльо⁴. Ці науковці розробили теоретико-методологічні основи демографічних досліджень, займалися питаннями класифікації домогосподарств і родин, розглядали проблему взаємозв'язку родини і домової спільноти, простежували зміни покоління складу мешканців, які населяли двори у XVIII столітті. Втім, населення українських земель не потрапило до орбіти їх уваги.

Серед досліджень демографічних аспектів функціонування домогосподарств на теренах ранньомодерної України відзначимо праці Арнольда Перковського⁵, Миколи Крикуна⁶, Олександра Сакала⁷ та Юрія Волошина⁸. Попри вагомий внесок вищезначених істориків у розробку демографічної тематики зауважимо, що вони є лише першими ластівками сучасних історико-демографічних студій, що й обумовлює необхідність подальших досліджень. Зокрема,

вважаємо, що слабо розробленими є демографічні показники домогосподарств парафіяльного духовенства Київської митрополії в цілому та окремих її протопопій, зокрема. Створення ж цілісного демографічного портрету ранньомодерного українського суспільства можливе лише за умови врахування особливостей демографічних процесів у окремих її регіонах і соціальних групах. Ось чому вивчення людності домогосподарств парафіяльних священників Пирятинської протопопії, котрі до цього в поле зору науковців не потрапляли, є актуальною.

Метою дослідження є аналіз населеності домогосподарств ієреїв Пирятинської протопопії 50-70-х років XVIII століття. Відповідно до неї, сформульовані наступні завдання:

- встановити чисельність осіб у домогосподарствах священників;
- з'ясувати ступінь родинної спорідненості членів двору;
- проаналізувати динаміку змін людності в ієрейських домогосподарствах протопопії.

Насамперед, зазначимо, що протопопія – це церковно-адміністративний округ. Саме на такі округи розподілялася Київська митрополія/єпархія у другій половині XVIII ст. Головною задачею функціонування протопопії було покращення управління та впровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. Розміри протопопій не були сталими. Аналізуючи кількість церков/парафій, котрі знаходилися на території Пирятинської протопопії, відзначимо, що за даними Афанасія Грановського, станом на 1758 р., їх налічувалося 43⁹. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 р., до складу протопопії входило 65 церков¹⁰. У досліджуваний період це була одна з найбільших протопопій Київської митрополії.

Джерелом дослідження є сповідні розписи. Це документи церковного обліку населення, котрі інтенсивно запроваджувалися в Київській митрополії у XVIII столітті. Головною метою їх створення була фіксація факту відвідування парафіянами таїнства сповіді та причастя. Дана процедура мала відбуватися не рідше одного разу на рік і була обов'язковою для всього православного населення старшого семи років. Згідно з указом 1737 року до розписів уписували усіх жителів парафії з зазначенням їхнього віку. Запис проводився постаново, подвірною та посімейно. Записи мали оновлюватися щорічно. Складати сповідні розписи повинні були парафіяльні священники¹¹.

Отож, ці документи містять важливі демографічні відомості (чисельність осіб у парафії, їх вік, стать, родинний статус, тощо). Проте, як і в будь-якому дослідженні, постає питання про достовірність інформації, вміщеної у цьому джерелі. Безперечно, записи не мають статистичного характеру й містять неточності. Найпоширенішими з них є помилки при фіксації віку, погрішності у написанні прізвищ й імен, упущення зі списку окремих осіб¹². Утім, оскільки сповідні розписи вів саме парафіяльний ієрей, вважаємо, що дані про членів їхніх домогосподарств представлені в них повно. Крім того, ці документи не

мали прямого фіскального призначення. Священницькі двори в той час узагалі не обкладалися податками і були позбавлені рекрутської повинності, тож приховувати кількість осіб, які в них мешкали, як і свідомо спотворювати відомості про них, просто не було сенсу.

Для дослідження ми обрали сповідні розписи по десяти населених пунктах, а саме: Бубни¹³, Грабарівка¹⁴, Гурбинці¹⁵, Кручі¹⁶, Митченки¹⁷, Приходьки¹⁸, Усівка¹⁹, Харківці²⁰, Шкурати²¹, Яцини²². Такий вибір обумовлений станом збереженості джерел, який забезпечує наявність хронологічного ряду, необхідного для аналізу демографічних процесів. У кожному з цих сіл була одна парафія. Це становить 15,4% від максимальної кількості парафій, котрі діяли у протопопії в 50-70-х роках XVIII століття. Такий відсоток є репрезентативним у історико-демографічних студіях і дозволяє зробити узагальнюючі висновки про протопопію.

Для аналізу населеності домогосподарств ієреїв дані по них із джерел узагальнено в таблиці (табл. 1). Зауважимо, що у випадку перебування на парафії декількох ієреїв, які мешкали в окремих дворах дані по них подані окремо. До таблиці не включені відомості про домогосподарства померлих панотців, головою яких були вдови-паніматки, хоча в розписах вони й записані до стану духовенства. У першій колонці зазначено загальну кількість осіб, записаних до двору священника, до другої занесено число людей, які були родичами панотця незалежно від ступеня спорідненості, в третю графу вписана кількість інших осіб, які належали до двору, проте не були пов'язані з ієреєм родинними узами.

Табл. 1.

Населеність домогосподарств священників Пириятинської протопопії

Назва населеного пункту	1750-ті рр. кількість осіб			1760-ті рр. кількість осіб			1770-ті рр. кількість осіб		
Бубни	13	5	8	5	5	0	5	4	1
Грабарівка	15	4	11	19	5	14	18	5	13
Гурбинці 1 двір	10	7	3	4	4	0	-	-	-
Гурбинці 2 двір	-	-	-	9	7	2	10	10	0
Кручі	19	4	15	12	4	8	8	7	1
Митченки	10	6	4	9	6	4	10	3	7
Приходьки	3	3	0	15	8	7	8	5	3
Усівка	22	12	10	23	12	11	30	29	1
Харківці 1 двір	23	9	14	15	11	4	6	6	0
Харківці 2 двір	-	-	-	13	6	7	13	6	7
Шкурати	21	5	16	17	4	13	7	4	3
Яцини 1 двір	9	9	0	9	9	0	9	9	0
Яцини 2 двір	9	8	1	9	9	0	6	6	0
Середні показники	14	6,5	7,5	12,2	6,9	5,3	10,8	7,8	3

Тож, середня населеність дворів ієреїв становила у 50-х рр. – 14, у 60-х – 12,2, у 70-х – 10,8 осіб. Отже, середня населеність ієрейських домогосподарств у досліджуваний період складала 12,3 особи. Для порівняння, Юрій Волошин, обраховуючи середню населеність домогосподарств духовенства міста Полтава за 1775 р., називає 14,9 осіб²³, Олександр Сакало, визначаючи середню населеність домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку, вказує на 11,8 осіб²⁴. Таким чином, показники населеності ієрейських дворів у Пирятинській протопопії в цілому вписуються в результати, отримані іншими дослідниками. Це дає змогу говорити про схожість демографічної поведінки представників цієї соціальної групи по всьому регіону Гетьманщини. Водночас, відзначаємо тенденцію до хай і незначного, проте зменшення кількості людей у домогосподарствах. З'ясувати чи продовжиться цей процес у майбутньому допоможе дослідження чисельності священницьких дворів у подальші роки.

Другим кроком дослідження став аналіз родинної спорідненості членів двору. Отримані результати свідчать, що у 50-х роках у домогосподарствах ієреїв переважали особи, не пов'язані кривними вузами з панотцями. Співвідношення їх із родичами ієреїв становило 7,5 до 6,5 осіб. Згідно з записами, левову частку таких осіб складали слуги та дворові люди. Утім, уже в наступні два десятиріччя спостерігаємо перевагу в священницьких дворах саме осіб, пов'язаних між собою кривною спорідненістю. Пропорція складає 6,9 до 5,3 особи у 60-х роках і 7,8 до 3 осіб у 70-х роках відповідно.

Пояснення таких метаморфоз необхідно шукати у змінах, що їх переживала Церква в цей період і які можна визначити як дисциплінування духовенства та кліру. Від ієрея у XVIII ст. почали вимагати певного рівня освіти. Діти панотців, які не отримали її, часто продовжували перебувати при батьківській церкві, проте не в жаданому сані священнослужителя, а в якості церковнослужителя, зберігаючи при цьому вплив на життя парафії. Новопризначені ж освічені душпастирі, намагаючись здобути прихильність парафіян від яких залежали їхні статки і забезпечити собі спокійне життя, часто одружувалися на дочках своїх попередників. Поєднання вимог освіченості й бездоганних особистих якостей із укоріненою традицією наслідування священницького сану призводило до розширення родинного кола парафіяльного духовенства. Члени такого великого клану нерідко обіймали всі посади на парафії докладаючи зусиль з недопущення чужинців або їх інкорпорації. Саме цією обставиною й можна пояснити велику кількість кривних родичів у домогосподарствах ієреїв. Утім, усвідомлюємо, що робити висновки зарано й даний сюжет потребує подальшої розробки.

Отже, середня населеність ієрейських домогосподарств Пирятинської протопопії у досліджуваний період складала 12,3 особи. Цей показник узгоджується з результатами, отриманими іншими дослідниками та дозволяє говорити про схожість демографічної поведінки ієреїв Київської митрополії.

Відбувалося зменшення кількості людей у домогосподарствах ієреїв. У 50-х рр. середня населеність дворів ієреїв становила – 14, у 60-х – 12,2, а у 70-х – 10,8 людей. У священницьких дворах була відчутна перевага осіб, пов'язаних між собою кровною спорідненістю, що пояснюємо спробою поєднання нових законодавчих вимог щодо священників із укоріненою традицією наслідування парафії, що призводило до розширення родинного кола парафіяльного духовенства.

Примітки:

¹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва: Статистика, 1979. С. 132-157.

² Миттерауер М., Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории. Санкт-Петербург: «Алетейя», 2004. С. 35-80.

³ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т.1. 549 с.

⁴ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

⁵ Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СРСР. Таллин, 1977. С. 104–111.

⁶ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воеводства 1791 року // Україна модерна. Львів, 2001. № 6. С. 25-46.

⁷ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ. 2011. 260 с.

⁸ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ. 2013. Вип. 10. С. 31-50.

⁹ Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). Полтава. 1901.

¹⁰ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.): наук.-довід. вид. Київ, 2012. С. 152.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10. 1737-1739. С.114-125.

¹² Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 94-109.

¹³ Держархів Полтавської області (ДАПО). Ф. 801. Оп. 1.; спр. 6.; спр.197.; спр.626.

¹⁴ Там само, спр. 7; спр. 202; спр. 626.

¹⁵ Там само, спр. 9; спр. 203; спр. 628.

¹⁶ Там само, спр. 13; спр. 66; спр. 421.

¹⁷ Там само, спр. 15; спр. 155; спр. 544.

¹⁸ Там само, спр. 15; спр. 225; спр. 256.

¹⁹ Там само, спр. 8; спр. 107; спр. 638.

²⁰ Там само, спр. 17; спр. 160; спр. 639.

²¹ Там само, спр. 15; спр. 122; спр. 256.

²² Там само, спр. 19; спр. 107; спр.256.

²³ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. С.36.

²⁴ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств. С. 10.

Dmytrenko Vitaliy. Population of households of parish priests of Pyriatyn District in 50-70s of XVIII century. The article analyzes the population of the parishes of the parish priests of Pyriatyn District in the 1950s and 1970s. The main source of the study was the confession lists. Despite some inaccuracies, they contain important information about the numbers, family ties, age structure of the people who lived in the households of parish priests. The regularity of this documentation and its relatively good conservation status make it possible for its demographic analysis. For our research we have selected the confessions of ten settlements, namely: Bubny, Hrabarivka, Hurbyntsy, Kruchi, Mytchenko, Prykhodki, Usivka, Kharkivtsy, Skuraty, Yatsyny. There was one church in each of these villages. This is 15.4% of the maximum number of churches that have been in district during the period under study. Thus, this percentage is representative of historical and demographic studies and allows us to draw conclusions on district as a whole. It is established that the average population of the court of the priests was in the 50's - 14, in the 60's - 12,2, and in the 70's - 10,8 people. The average population of Jewish households in the study period was 12.3. This indicator is consistent with the results obtained by other researchers and allows us to speak about the common demographic characteristics inherent in the Jewish courts of the Kyivan Metropolitanate. There is a tendency to decrease the number of people in the households of priests. An analysis of the family affinity of the members of the court shows that in the 1950s, priesthood households were dominated by unrelated affinity with boots. However, for the next two decades, we have witnessed the preference in the priestly courts for persons of blood affinity. The proportion is 6.9 to 5.3 in the 60's and 7.8 to 3 in the 70's, respectively. This phenomenon is explained by the attempt to combine the new requirements for applicants for the priesthood with the established practice of following the parish.

Keywords: household, historical demographics, Metropolitanate of Kyiv, Pyryatyn district, priest, confessions.

Отримано: 24.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.247-258

УДК 94:347.965:316.344.43(477.5)«17»

Віктор Брехуненко

УПОВНОВАЖЕННЯ АДВОКАТА КЛІЄНТОМ ЯК ДЗЕРКАЛО СТАВЛЕННЯ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ІМПЕРСЬКОГО ЦЕНТРУ У ХVІІІ ст.

Брехуненко Віктор. Уповноваження адвоката клієнтом як дзеркало ставлення старшини Гетьманщини до імперського центру у ХVІІІ ст. У статті на основі аналізу судової документації ХVІІІ ст. досліджується ставлення українського населення до російського імперського центру. Зокрема, дані питання розглядаються на прикладі використання в тогочасній українській судовій практиці «вірчих листів», які уповноважували адвоката для ведення судових справ. Формуляр «вірчого листа», став елементом уніфікаційної політики Петербургу, який не лише формував суто московський стиль судової практики, а й навіював уявлення про вмонтованість українського світу в московський, демонструючи його безальтернативність. Однак, попри суворі вимоги указу, в судовій практиці окрім «вірчих листів» використовувалися такі різновиди

уповноважувальних документів, як «лист», «відкритий лист», «вірчий відкритий лист», «вірче донесення», «всепокірнійше донесення» («всепокорнейшее доношение»), «вірна чолобитна», «чолобитна», «уступка», «доручення». Таке розмаїття однозначно свідчить про прохолодне ставлення клієнтів (козаків, міщан та духівництва) до офіційних вимог Петербургу. Автор доходить висновку, що ці приклади демонструють реальні стереотипи мислення, які побутували в українському суспільстві стосовно імперського центру та його політики. На конкретних прикладах з тогочасної судової практики Гетьманщини доводиться теза про загальний високий ступінь опірності українського суспільства московській інтеграційній політиці на рівні щоденних практик, що суттєво знижувало можливості Петербурга вплинути на реалізацію своїх розпоряджень у судовій сфері Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, уповноважувальний документ, вірчий лист, інтеграція.

Брехуненко Віктор. Полномочия адвоката клиентом как зеркало отношения старшины Гетманщины к имперскому центру в XVIII в. В статье на основе анализа судебной документации XVIII в. исследуется отношение украинского населения к российскому имперскому центру. В частности, данные вопросы рассматриваются на примере использования в тогдашней украинской судебной практике «верительных писем», которые уполномачивали адвоката для ведения судебных дел. Формуляр «верительные письма», стал элементом унификационной политики Петербурга, который не только формировал чисто московский стиль судебной практики, но и внушал представление о вмонтованности украинского мира в московский, демонстрируя его безальтернативность. Однако, несмотря на строгие требования указа, в судебной практике кроме «верительных писем» использовались такие разновидности уполномоченных документов, как «письмо», «открытое письмо», «верительное открытое письмо», «верительное донесение», «всепокорнейшее донесение», «верительная челобитная», «челобитная», «уступка», «поручение». Такое разнообразие однозначно свидетельствует о прохладном отношении клиентов (казаков, мещан и духовенства) к официальным требованиям Петербурга. Автор приходит к выводу, что эти примеры демонстрируют реальные стереотипы мышления, которые бытовали в украинском обществе относительно имперского центра и его политики. На конкретных примерах из тогдашней судебной практики Гетманщины аргументируется тезис об общей высокой степени сопротивляемости украинского общества московской интеграционной политике на уровне ежедневных практик, что существенно снижало возможности Петербурга повлиять на реализацию своих предписаний в судебной сфере Гетманщины.

Ключевые слова: Гетманщина, уполномоченный документ, верительное письмо, интеграция.

Судова документація є першорядним джерелом не тільки для дослідження особливостей власне організації та функціонування судової системи й комплексу соціальних комунікацій, а й виводить на ширші обрії. Сама природа судових документів робить їх незамінними при з'ясуванні уявлень та ідей, вкорінених у тому чи іншому суспільстві. Пласт інформації судових документів набагато точніше віддзеркалює реальні, а не причесані під певний ідеологічний гребінець стереотипи мислення, настанови, поведінкові стратегії різних суспільних прошарків. Показовим у цьому сенсі є інформаційний потенціал уповноважень адвоката Гетьманщини. Ця документація, крім усього, містить важливі свідчення про сприйняття в українському суспільстві імперського центру.

Призначення адвоката клієнтом та визнання цього правочину судом лежить в основі адвокатських практик. У матеріальному праві Гетьманщині ключову роль у врегулюванні обох питань відігравав Третій Литовський Статут, у якому найповніше порівняно з іншими чинними джерелами права були прописані відповідні норми. Важливе доповнення до нього становило «Саксонське зеркало» П. Щербича, створюючи додаткові можливості як для клієнта, так і для адвоката. Суттєвий вплив мали й процедурні новели, прописані в розпорядженнях Генерального військового суду, та царському указі від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду».

Згадані правові кодекси уможливлювали призначення клієнтом адвоката трьома способами: особиста поява клієнта в суді із засвідченням в усній формі факту призначення адвоката; аналогічна процедура в будь-якій судово-адміністративній канцелярії із записом у книгах свого рішення та отриманням про це спеціального «випису врядуового»; через «відкритий» лист, засвідчений особистим підписом і печаткою клієнта та підтверджений ще однією особою (шляхтичем, як записано в Статуті).

Без уповноваження у визначений правом спосіб приступити до виконання обов'язків адвоката було в Гетьманщині неможливо, навіть для представників верхівки. Про це свідчить, наприклад, колізія, яка сталася в 1752 р. у Генеральній військовій канцелярії з військовим канцеляристом Іваном Грозинським. Його призначила своїм адвокатом Олена Тарновська (уроджена Кочубей), дружина бунчукового товариша Якова Тарновського, майбутнього генерального бунчукового, яка була відповідачем по позову бунчукового товариша Василя Борковського у справі про маєтки свого колишнього чоловіка Івана Турковського. Та вже під час виконання свіжоспеченим адвокатом першої ж функції – відвезення до Генеральної військової канцелярії донесення від клієнтки – стався збій. О. Тарновська не надала адвокату необхідного письмового уповноваження. А відтак канцелярія відмовилася приймати документ. Як зазначалося у резолюції, «в книзі Статуту в розділі 4, артикулі 56-му надрукованому, кожному замість себе в суд повірених представляти з вірчими та урядовими на те виписами. Згаданий Грозинський, як про подання того донесення, так і ходінні по ньому старатися не може, бо зазначеної вірчої від згаданої Олени Кочубеєвої Тарновської немає»¹.

Натомість адвокат, призначений згідно з вимогами чинного законодавства, набував статусу, який прирівнював його під час судового процесу до особи клієнта у межах компетенції, прописаній останнім в уповноважувальному документі. Якщо норма Третього Литовського Статуту проголошує, що тільки «ім'я заступника як ім'я звинуваченого мають розуміти»², ніби виводячи за дужки адвокатів-незаступників, то в судовій практиці Гетьманщини це правило поширювалося на всіх адвокатів без винятку. Прикладом, який добре ілюструє панівні правові уявлення суспільства, є оформлення канцеляристом

допитів у справі Яків Чемкальський проти Іллі та Ірини Милорадовичів від 30 березня 1726 р.

У преамбулі допиту адвоката Сергія Максимова зазначається, що він «по вірчій чолобитній від грунського наказного сотника Михайла Милорадовича за брата його грунського сотника Іллю Милорадовича та за дружину його Ірину проти даного реверсу і по даній йому, Михайлу Милорадовичу, чолобитній тієї ж сотні писаря Якова Чемкальського допитаний, як належить»³. Проте допит Якова Чемкальського (той не брав собі адвоката) оформлений так, ніби в дебатах брали особисту участь Ілля Милорадович та його дружина: «Позивач Чемкальський, вислухавши його, відповідача Іллі Милорадовича та відповідачки дружини його Ірини пунктів-відповідей, в уліку сказав, а саме відповідачу...»⁴.

Повертаючись до проблеми уповноваження адвокатів клієнтами, варто насамперед зазначити, що назагал, у судовій практиці Гетьманщини використовувалися всі три можливі варіанти уповноважень, однак, з різною інтенсивністю в хронологічному розрізі. Мінливе життя час від часу вносило корективи, перетворюючи одні норми, скажімо Статуту, на мертві та модифікуючи використання інших. Так, відійшли у небуття «заступники» з особливостями їхнього призначення. А в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» уже відсутня норма про уповноваження адвоката через особисту появу клієнта в суді для вписування факту призначення до судових книг. Пропонувалося уніфікувати призначення адвоката, залишивши лише уповноваження через вірчий лист⁵. Проте невдовзі після появи цього кодексу, уже на початку 1750-х рр. усталюється зовсім інший варіант – реєстрація адвоката в сотенних та полкових канцеляріях з поданням до судів різних рівнів, або Генеральної військової канцелярії лише відповідним чином оформленого випису.

Іноді клієнти, окрім процедури уповноваження, практикували надсилання особам, задіяним у судовому процесі (як правило слідчим), листів-повідомлень про призначення адвоката. Прилуцький полковник Гнат Галаган зробив це з метою пришвидшити слідчі дії у справі проти козаків містечка Вереміївка та с. Липове Лубенського полку. Короткий лист від 28 листопада 1748 р. був адресований лукомському сотнику Федору Хильчевському⁶.

* * *

Властиво українська традиція уповноваження адвоката та формуляр уповноважувального документа опинилися під потужним пресом уніфікаційних заходів Петербурга. Царський указ від 5 листопада 1723 р. вимагав від клієнтів призначати адвоката через «вірчий лист» з формуляром московської чолобитної. Це провокувало появу нової традиції в уповноважувальній документації, адже Третій Литовський Статут уповноважувальним документом визначав «відкритий лист». З одного боку, наявність у назві поняття «лист» поєднувала

новелу з давньою українською традицією, з іншого – вводилося нове поняття «вірчий (в оригіналі – «верующий»), яке було одним з елементів нав'язування московських ділових норм. А формуляр «вірчого листа» не тільки накладав суто московський стиль, а й навіював уявлення про вмонтованість українсько-го світу в московський та про нібито безальтернативність цього.

Прирівнявши «вірчий лист» до чолобитної, указ поширив на нього особливості останньої. Формуляр передбачав, що всі без винятку чолобитні складаються на ім'я царя, чого, звісно, й близько не було у відкритих листах. Царську ж особу скаржник мав у диспозиції після викладу суті справи формально просити змилюватися і задовольнити клопотання: «прошу вашої величності по цій моїй чолобитній учинити рішення»⁷. Текст чолобитної мав бути розбитий на пронумеровані пункти за смисловою ознакою. Зрештою, указ містив однозначний запис: «Всі суди і слідства мають здійснюватися за цією формою, не тлумачачи, що ця форма суду до того служить, а до того не служить»⁸.

Звісно, на практиці документ не йшов далі суду чи канцелярії, куди призначався. Там таки ухвалювалося й рішення. А отже, у вимоги апеляції до царської особи вкладалося суто ідеологічне значення. У такий спосіб у самосвідомість суб'єктів судового процесу вкидалася ідея вічного підданства цареві як нібито своєму монархові. Що гірше, такий намір був запакований у привабливу обгортку справді логічної й потрібної процесуальної вимоги включати до вірчої чолобитної зобов'язання клієнта визнати будь-яке судові рішення по справі, на ведення якої він уповноважив свого адвоката.

Але як виконувався цей наказ на практиці? На перший погляд українське судочинство сприйняло нав'язану Петербургом новелу. З'явилися «вірчі листи» та «вірчі чолобитні». Під час кодифікації українського права комісія відмовилася від прописаного в Третьому Литовському статуту «відкритого листа» і внесла до «Прав, за якими судиться малоросійський народ», «вірчу чолобитну» як єдиний уповноважувальний документ⁹. Але ближче знайомство з практикою судочинства Гетьманщини змушує зробити серйозні корективи у висновки.

Дивляючись в уповноважувальні документи адвокатів, не можна не помітити очевидного різноголосся, до всього, толерованого судами різного рівня. Царський указ не запрацював автоматично. Його вимоги було адаптовано до українського судового процесу. Суди приймали документи, як оформлені в рамках попередньої традиції, так і виконані згідно з указом, що віддзеркалює загальну тенденцію до амортизації в Гетьманщині розпоряджень Петербурга як у правовій, так і в інших сферах. Більше того, реакція клієнтів, а головне судів, на так би мовити, адвокатському фронті нерідко демонструє прагнення опосередковано підкреслити окремішність українського судочинства, для якого спущені з Петербурга новели не мають імперативного значення. Беручи

ширше, це було наслідком уявлень еліти Гетьманщини про самодостатність останньої.

Попри суворі вимоги указу в судовій практиці ходили наступні різновиди уповноважувальних документів: «лист», «відкритий лист», «вірчий лист», «вірчий відкритий лист», «вірче донесення», «всепокірнійше донесення» («всепокорнейшее доношение»), «вірча чолобитна», «чолобитна», «уступка», «доручення». Таке розмаїття однозначно свідчить про прохолодне ставлення клієнтів, а отже й козаків, міщан та духівництва загалом, до офіційних вимог Петербурга. Суди різного рівня приймали всі щойно зазначені документи до розгляду по суті. Ні клієнти, ні їхні адвокати не мали жодних проблем у судах та канцеляріях Гетьманщини із уповноваженнями, оформленими з відхиленнями від прописаних в царському указі норм.

Ще ясніше про ціннісні пріоритети українського населення та його реакцію на заходи Петербурга промовляє формуляр уповноважувальних документів. Структурно не всі з них відповідали указу. І то навіть в частині, де викладалася суть справи і де без жодних збитків для своїх переконань можна було дотриматися вимоги щодо структуризації прохання в пронумеровані пункти. Хоча більшість виявлених вірчих листів таки оформлені згідно з приписами указу, а проте частина клієнтів воліла не поступитися їм тут.

Наразі відомо 12 уповноважувальних документів, укладачі яких відступили від структуризації свого клопотання по пунктах. Вісім документів вийшли з-під пера світських осіб, 4 – духовних. Приміром, не подумали дотримуватися нав'язуваних Петербургом норм бунчукові товариші Андрій Полетика (1754) та Семен Пустота¹⁰. Так само вчинили прилуцький полковник Григорій Галаган (1765), уповноважуючи свого сина Івана¹¹, красноколядинський сотник Іван Миницький (1767), призначаючи адвокатом козака яготинської сотні Микиту Кулінського¹², а також бунчуковий товариш Василь Дмитрашко-Райча (1735)¹³, вдова Дмитра Володковського Олена (1735)¹⁴, двічі гадяцький полковник Антон Крижановський (1767, 1768)¹⁵, стільки ж вереміївський отаман Олексій Терлецький (1761, 1762)¹⁶.

Враховуючи той факт, що серед світських ігнорантів переважали представники Значного військового товариства, просто неможливо списати все на банальну необізнаність таких клієнтів з нормами, нав'язуваними Петербургом. До того ж як тоді пояснити позицію судів та канцелярій, де ці документи не відкидали, як годилося б, натомість беззастережно приймали до розгляду й починали судовий процес.

Як-то кажуть, через раз виконувалися й вимоги щодо адресування останніх на ім'я царської особи, а також стосовно включення до документа обов'язкового запису про прохання до неї ж вирішити справу. Одні клієнти дотримувалися цієї ключової, як на московські інтереси, вимоги, інші – знову ж таки ні. Але статистика, яку можна було б тут навести, нічого не покаже,

бо втрати судової документації позбавили можливості оперувати більш-менш повним комплектом уповноважувальних документів. Тому важливі самі факти свідомої відмови частини клієнтів від такої складової вірчого листа.

Цікаво, що зробили це всі особи, які проігнорували оформлення його по пунктах¹⁷. І навпаки ті, хто написали уповноважувальний документ відповідно до царського указу, помістили в нього й згадки про царську особу. В останньому випадку, для прикладу, можна навести вірчі чолобитні лютенського сотника Лук'яна Засядька (1745), сотенного отамана Власа Чуба (1748), колишнього зінківського сотника К. Бантиша (1747), бунчукових товаришів Андрія Борковського (1729), Івана Яновського (1745), Федора Міхна (1749), адвоката Петра Скоробогатого (1745), козаків та посполитих із села Андрійковичі Стародубського полку (1748), або ж кількох вдів, а саме: генерального судді Івана Чарниша Євдокії (1729), гадяцького полковника Михайла Милорадовича Уляни (1729), значкового товариша Стефана Ситенського Анастасії (1745), дружин бунчукового товариша Трофима Кальницького Олени (1750) та козака Корнія Микитова Параскеви (1745)¹⁸.

Цілком зрозуміло, чому дотримувалися царського указу московити, які призначали адвокатів у судах Гетьманщини різного рівня. Усі виявлені вірчі чолобитні містили відповідні структурні одиниці тексту, а саме у випадках з призначенням адвокатів Василем Арсенєвим (1725), Ганною Арсенєвою (1750), Тихоном Коп'яковим (1750), Павлом Потаповим (1739), Федором Ротмановим (1732)¹⁹.

У двох випадках маємо справу зі своєрідними гібридами. Вдова старшого військового канцеляриста Дмитра Володковського Олена проігнорувала вимогу щодо написання вірчого листа згідно з нормами царського указу (по пунктах), проте адресувала на царське ім'я, тоді як гадяцький полковий осавул Олексій Богаєвський вчинив якраз навпаки²⁰.

Інший ігнорант царського указу Василь Дмитрашко Райча адресував від себе уповноважувальний документ на ім'я князя Олексія Шаховського керівника «Правління гетьманського уряду», яке з'явилося в Гетьманщині після смерті гетьмана Данила Апостола (1734): «Найсвітлішому князю високовеличнійшому і високошановному господіну, господіну генералу лейтенанту її імператорської величості, генералу ад'ютанту кінної гвардії підполковнику, сенатору і кавалеру його висококняжій світлості Олексію Івановичу»²¹. Та ще й названо документ було не «вірчою чолобитною», а «всепокірнійшим донесенням».

Подібно до В. Дмитрашки Райчі, ухилився від оформлення саме вірчого листа й інший нехтувач московських вимог до уповноважувальних документів, бунчуковий товариш Андрій Полетика. У своїй судовій справі з бунчуковими товаришами Петром і Павлом Ласкевичами щодо села Коровинці він 8 березня 1754 р. уповноважив бути адвокатом свого сина перекладача Синоду Григорія через оформлення «уступки». Документ було внесено до актової кни-

ги Хмельовської сотні Лубенського полку без жодних проблем²². Своєю чергою, Григорій Полетика, майбутній лідер українського шляхетства, передав свої права рідному брату смілянському сотникові Стефану Полетиці, підписавши з ним спеціальний контракт, за яким Стефан зобов'язувався «у всякий суд і по всякому праву ходити по справах між батьком нашим і бунчуковими товаришами Петром і Павлом Ласкевичами по його претензії, поданій для повернення села Коровинці»²³. Поява контракту означає, що Григорій Полетика в проміжок між 8 та 14 березня вже встиг зареєструватися в суді Лубенського полку як адвокат, а отже подання туди уступки, а не вірчої чолобитної не викликало жодних заперечень.

Не оминула тенденція відступати від вимог царського указу і середовище духівництва. У багатьох виявлених вірчих чолобитних, виданих монастирями чи білим духівництвом (священики, протопопи), відсутня згадка про царську особу. Документи пишуться безпосередньо кінцевому адресату. Ігнорували вимоги царського указу, наприклад, протопіп новгородської соборної церкви Яків Левков, уповноважуючи свого рідного брата канцеляриста чернігівської консисторії Олексія Левкова²⁴. Настоятель лубенського Пустинно-Харлампієвського монастиря також не вважав за потрібне згадувати про царську особу, коли уповноважував монаха Сильвестра Петрова представляти інтереси монастиря «по всіляких позовах, що стосуються монастиря»²⁵. Оскільки подібні випадки були притаманні документам, які походили з різних монастирів – київських, чернігівських, лубенських тощо – та від церковнослужителів з різних полків Гетьманщини, можна говорити про стійку практику.

Утім, як і у випадку зі світськими клієнтами, поруч маємо й вірчі чолобитні виконані відповідно до вимог, спущених з Петербургу. Особливо відзначилася цим Києво-Печерська Лавра, яка у XVIII ст. дуже агресивно прагнула заокруглити свої володіння, а відтак судилася на всі боки: з іншими монастирями, рядовими козаками, старшиною (аж до Генеральної) тощо²⁶. Усі відомі на сьогодні уповноважувальні документи, видані Лаврою, були оформлені по пунктах й адресовані на царське ім'я. До того ж, Лавра намагалася гнути свою лінію у справі підсудності її справ, демонструючи несприйняття усталеної ієрархії українських судів та порядку проходження справи від першої інстанції до апеляційної. Зокрема, у справах, порушених проти неї за позовом бунчукового товариша Семена Пустоти щодо неправомірного захоплення його угідь та завдання натуральних збитків, Лавра, маніпулятивно оперуючи правовими аргументами, не бажала судитися в Переяславському полковому суді, а потім у Переяславській полковій канцелярії, навідріз відмовляючись направляти туди своїх адвокатів²⁷.

Крім того, звертає на себе увагу той факт, що судячись у Стародубській полковій канцелярії з бунчуковим товаришем Федором Шираєм, а потім і його спадкоємцями за с. Забір'я, свого часу куплене ним, Лавра у показовий спосіб

порушує усталений на той час порядок реєстрації адвоката Михайла Ядрила. Звертається вона з вірчою чолобитною 30 квітня 1753 р. не до Київської полкової чи сотенної канцелярії або Київського магістрату, як годилося б, а до Київської губернської канцелярії²⁸. Аналогічний адресат вказано й у вірчій чолобитній адвокату, який вів справу за позовом двох курінних отаманів з Новомиської Стародубської сотні Стародубського полку Якіма Іванченка та Захара Шпигаря²⁹. Як суто московська установа Київська губернська канцелярія не мала жодного стосунку до правової системи Гетьманщини. Більше того, її чиновники взагалі не були в курсі процесуальних норм, які на них накладало звернення Лаври, через що та при вірчих чолобитних мусила надіслати їм для орієнтування копію Статті 56 Розділу 4 Третього Литовського Статуту³⁰. І канцелярія таки дала потрібні Лаврі виписи³¹. З огляду на все це позиція Києво-Печерської Лаври виглядає дуже принциповою, добре віддзеркалюючи промосковські ціннісні орієнтації її верхівки.

Повертаючись, однак, до проблеми ігнорування в Гетьманщині норм царського указу про формуляр уповноважувального документа, варто зазначити, що найпоказовішим випадком цілковитого нехтування є, очевидно, вірча чолобитна вдови майора глухівського гарнізону Якова Лебедева Олени. Українка з походження Олена була другою дружиною майора після московитки Оладьїної. У 1747 р., призначаючи адвоката, яким став писар глухівської ратуші (він же колишній писар почепської ратуші) Хома Михайлов, удова спершу адресує вірчу чолобитну до Генерального військового суду, де уповноважує того на дві справи – проти Уляни Вилчички та Леонтія Шликевича («по тих двох справах і вірчу чолобитну я на ваше ім'я в суд військової Генеральної подала»³²). Невдовзі ж О. Лебедева розширила компетенцію адвоката на решту своїх поточних справ, а також на ті, які можуть з'явитися упродовж календарного року. Але цього разу всупереч діловодним практикам видає вірчий лист на ім'я Хоми Михайлова (!), до всього, взагалі оформляючи документ як приватний лист. Початковий протокол тепер звучить так: «Мій зичливий благодійник Фома Михайлович»³³. В аналогічному епістолярному стилі оформлено й кінцевий протокол документа: «Вам доброзичлива приятелька Олена Іванівна Лебедева»³⁴.

Хоча з погляду норм царського указу цей другий вірчий лист О. Лебедевої взагалі не вписувався в жодні рамки, Х. Михайлов упродовж трьох років виконував функції адвоката О. Лебедевої в обсязі, передбаченому саме вірчим листом, а не вірчою чолобитною, раніше адресованою клієнткою до Генерального військового суду. Не виникло проблем з листом і тоді, коли між адвокатом і клієнткою виникла суперечка з приводу невиконання взаємних зобов'язань. Маючи судовий спір зі своєю клієнткою, адвокат не відчував жодних правових застережень, щоб з власної ініціативи надати в розпорядження Генеральної військової канцелярії оригінал цього листа. І та ні словом не проходила

про невластивість формуляру документа, беззастережно прийнявши лист до розгляду по суті³⁵.

Випадок з уповноваженням Х. Михайлова підсумовує перелік доказів стосовно того, що вільне поводження клієнтами та адвокатами з петербурзькими приписами не мало жодного впливу на справу визнання судами правочину уповноваження адвоката клієнтом. І це при тому, що царський указ, регламентуючи судовий процес, передбачав дуже суворі санкції за будь-який відступ від прописаних норм, зокрема і щодо уповноважувальних документів адвокатів: «А якщо хто буде іншим чином судити та вести слідство, або чолобитні приймати, той як порушник державних прав буде покараний. А якщо чим у ній буде нехтувати, то за першим разом 500 рублів, за другим разом 1000, за третім буде позбавлений половини рухомого та нерухомого та чину»³⁶. Але навіть таке суворість не справила ніякого враження ані на українські суди, ані на українське населення загалом. Більше того, не відомо жодного випадку, коли б хто-небудь був хоча б якимось покараний за ігнорування норм царського указу щодо формуляру вірчої чолобитної.

Зрештою, мабуть найпоказовішим є той факт, що відхід від спущених з Петербурга вимог до оформлення уповноважувальних документів не використовувався протилежною стороною під час судового процесу як правовий аргумент. І це при тому, що загальною практикою в судочинстві Гетьманщини були прагнення сторін та їхніх адвокатів віднайти у правовій позиції опонента бодай якусь зачіпку.

Усе це напрочуд промовисто свідчить про загальний високий ступінь опірності українського суспільства московському інтеграційному котку на рівні щоденних практик. Це суттєво знижувало можливості Петербурга вплинути на реалізацію своїх розпоряджень у судовій сфері Гетьманщини. Одна справа, коли йшлося про тиск на вищі органи влади, тут українська еліта, хоча й пручалася, але не проявляла залізної хватки. Інша річ, коли Московія намагалася влізти в базові принципи організації суспільства і влади, які регулювали різні сторони реального життя Гетьманщини. У цьому випадку все спускалося на гальмах, так що навіть москвити, яких доля закидала в Україну, змушені були пристосовуватися під домінанту тут ідею якомога послідовніше ігнорувати шкідливі розпорядження Петербурга. При цьому на позір могли братися до уваги вимоги, впровадження яких мало мінімальний вплив на реальні практики. Згода на використання поняття «вірча чолобитна», яка нічого не змінювала в судовому процесі по суті, в цілому якраз і належала до такого типу реакції.

Дуже показовим є початок повернення до обігу «відкритих листів» під шумок судової реформи 1760-х рр. Тоді ж з'явилася й проміжна форма – «вірчий відкритий лист». Характерно, що поновлена форма швидко почала використовуватися, насамперед, представниками верхівки Гетьманщини.

Маємо «відкриті листи» гадацького полковника Антона Крижанівського (1767 р., жовтня 15, 1768 р., лютого 14)³⁷, прилуцького полковника Григорія Галагана (1765. жовтня)³⁸, «Відкритим вірчим листом» уповноважив свого адвоката красноколядинський сотник Іван Минацький (1767 р., жовтня 14). Варто нагадати, що у таких документах відсутні звернення до царської особи.

Поява «відкритих листів» однозначно нав'язувала до Третього Литовського Статуту. Логічно доповнюючи процес відновлення давньої традиції українського судочинства через земські, гродські та підкоморські суди, вона додатково увиразнювала, звідки пішло судочинство Гетьманщини та підкреслювала прямий зв'язок з попереднім періодом української історії. Збереження ж практики після ліквідації Гетьманщини наочно демонструвало спадкоємність традиції, яку можна було викоринити лише зруйнувавши українську судову систему як таку, що й відбулося у 1780-ті рр.

Примітки:

¹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 11565, арк. 5–5 зв.

² Статути Великого князівства Литовського у 3 томах. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 книгах. Одеса, 2004. Кн. 2. С. 163.

³ ЦДІАК України, ф. 53, оп. 2, спр. 168, арк. 109.

⁴ Там само, арк. 16.

⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ / упор. К. А. Вислобоков. Київ, 1997. С. 120–121.

⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУ ІР), ф. І, спр. 50974–51190, арк. 407–407 зв.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 7 (1723–1727). С. 150.

⁸ Там само. С. 150.

⁹ Права, за якими судиться малоросійський народ. С. 121.

¹⁰ НБУ ІР, ф. І, спр. 51191–51422, арк. 545.

¹¹ Там само, спр. 53012–53121, арк. 11.

¹² Там само, спр. 52884–53011, арк. 126–126 зв.; ф. 160, спр. 580, арк. 24.

¹³ Там само, ф. ІІ, спр. 25501, арк. 1.

¹⁴ Там само. Арк. 7.

¹⁵ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / упор. В. Й. Горобець. Київ, 1993. С. 194–196.

¹⁶ НБУ ІР, ф. 160, спр. 580, арк. 54, 285.

¹⁷ Там само, ф. І, спр. 51191–51422, арк. 511, 513, 545; спр. 52884–53011, арк. 126–126 зв.; спр. 53012–53121, арк. 11; ф. ІІ, спр. 25501, арк. 1; ф. 160, спр. 580, арк. 54, 285.

¹⁸ Там само, ф. І, спр. 53012–53121, арк. 13; ЦДІАК України, ф. 56, оп. 3, спр. 86, арк. 11; спр. 10272, арк. 2, 4; спр. 9847, арк. 3; спр. 9309, арк. 2, 4; ф. 56, оп. 3, спр. 96, арк. 8; спр. 113, арк. 6; спр. 606, арк. 2; спр. 608, арк. 2; ф. 74, оп. 2, спр. 8, арк. 10; спр. 11, арк. 4; спр. 13, арк. 15–16; спр. 18, арк. 24; спр. 22, арк. 17.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1616, арк. 2; спр. 7585, арк. 3; ф. 56, оп. 3, спр. 155, арк. 24; ф. 74, оп. 2, спр. 46, арк. 2; спр. 55, арк. 4.

²⁰ НБУ ІР, ф. І, спр. 53012–53121, арк. 7; ЦДІАК України, ф. 74, оп. 2, спр. 5, арк. 5.

²¹ НБУ ІР, ф. І, спр. 53012–53121, арк. 11.

²² Там само, спр. 52884–53011, арк. 126–126 зв.

²³ Там само. С. 127–127 зв.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 56, оп. 3, спр. 2127, арк. 3.

²⁵ НБУ ІР, ф. І, спр. 54346–54474, арк. 1.

²⁶ Омельчук В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. Київ, 2016. С. 262–335.

²⁷ Там само. С. 298–299.

²⁸ НБУ ІР, ф. 160, спр. 580, арк. 200 зв.

²⁹ Там само, арк. 195 зв.

³⁰ Там само, арк. 201–201 зв.

³¹ Там само, арк. 206–207.

³² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10350, арк. 7 зв.

³³ Там само, арк. 8–9.

³⁴ Там само, арк. 9.

³⁵ Там само, арк. 15–16.

³⁶ ПСЗ. Т. 7. С. 150.

³⁷ Ділова документація Гетьманщини. С. 194–196.

³⁸ НБУ ІР, ф. ІІ, спр. 25501, арк. 1.

Brechunenko Viktor. Powers of the client's lawyer as a reflection of the attitude of Cossack nobility of the the Hetman state to the imperial center in the XVIIIth century. *The article is based on an analysis of 18th century court documents and examines the attitude of Ukrainian citizens to the Russian imperial center. These issues are considered as examples of the using "credentials" in the Ukrainian jurisprudence of that authorized a lawyer to conduct court cases. The "credentials" form has become an element of the unification policy of St. Petersburg, which formed not only the Moscow style of jurisprudence, but also an idea that the Ukrainian world was included in the Moscow, by demonstrating the absence of alternative options for its development. However, despite the strict requirements of the decree, in the jurisprudence, in addition to "credentials", such varieties of authorization documents were used as "letter", "open letter", "credential open letter", "credential reports", "humility reports", "credential pleas", "pleas", "concession", "assignment". This diversity demonstrates the reluctance attitude of clients (Cossacks, burghers and clergy) to the official requirements of St. Petersburg. The author concludes that these examples demonstrate actual stereotypes of thinking that existed in Ukrainian society regarding the imperial center and its policy. The thesis about the general high degree of Ukrainian society's resistance to Moscow integration policy at the level of daily practices is argued, by using concrete examples from the judicial practice of the Hetman state of that time. That situation represented a significant reduce the ability of St. Petersburg to influence the implementation of its requirements in the judicial field of the Hetman state.*

Keywords: the Hetman state, authorized document, "credential", integration.

Отримано: 17.10.2019

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.259-265
УДК 001.89:63:061.22(477-25) «1909/1918»

Тетяна Таранцова

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ПРОФЕСІЙНОГО ТОВАРИСТВА АГРАРНОГО СПРЯМУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СТРУКТУРА, ОСОБЛИВОСТІ

Таранцова Тетяна. Діяльність першого професійного товариства аграрного спрямування на українських землях: структура, особливості діяльності. Розглядаючи діяльність сільськогосподарських товариств в Україні на початку ХХ ст. особливої уваги заслуговує дослідження діяльності Київського агрономічного товариства (1909-1918 рр.). Товариство було єдиним спеціалізованим галузевим науковим товариством на території царської Росії, вражало якісне наповнення членами, кращими фахівцями своєї справи в країні – із 12 магістрів на всю державу у 1912 р. 8 входили до складу Товариства. Саме це й дозволило успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки об'єднання – аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва. У статті проаналізовано передумови утворення Київського агрономічного товариства, як першого українського професійного агрономічного об'єднання в контексті соціально-економічних перетворень у Російській імперії; подану структуру функціонування Товариства, його комісій; розкрито вплив діяльності галузевого об'єднання на розвиток сільськогосподарської дослідної справи на українських землях. Авторка зазначає, що представники Товариства продовжили свою науково-дослідну роботу в провідних установах держави. Напрацювання вчених-аграріїв мали вагомий вплив на розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні. На її думку, науковий склад Товариства дозволяв продукувати передові ідеї в сільському господарстві, саме це й допомагало успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки країни – їх аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва і давати їх розповсюдження різними доступними шляхами.

Ключові слова: товариство, сільське господарство, науково-дослідна діяльність, комісія, популяризація, агрономічні знання.

Тетяна Таранцова. Деятельность первого профессионального общества аграрного направления на украинских землях: структура, особенности. Рассматривая деятельность сельскохозяйственных обществ в Украине в начале ХХ в. особого внимания заслуживает исследование деятельности Киевского агрономического общества (1909-1918 гг.). Общество было единственным специализированным отраслевым научным обществом на территории царской России, поражало его качественное наполнение членами, лучшими специалистами своего дела в стране – с 12 магистров на всю страну в 1912 г. 8 входили в состав Общества. Именно это и позволило успешно решать актуальные задачи ведущей составляющей экономики страны – аграрного сектора, обеспечивая научной организацией агропромышленное производство. В статье проанализированы предпосылки образования Киевского агрономического общества, как первого украинского профессионального агрономического объединения

в контексте социально-экономических преобразований в Российской империи; представленную структуру функционирования Общества, его комиссий; раскрыто влияние деятельности отраслевого объединения на развитие сельскохозяйственного исследовательского дела на украинских землях. Автор отмечает, что представители Общества продолжили свою научно-исследовательскую работу в ведущих учреждениях страны. Наработки ученых-аграриев имели значительное влияние на развитие сельскохозяйственного опытного дела в Украине. По ее мнению, научный состав Общества позволял производить передовые идеи в сельском хозяйстве, именно это и помогло успешно решать актуальные задачи ведущей составляющей экономики страны – их аграрного сектора, обеспечивая научную организацию агропромышленного производства и давать их распространение различными доступными способами.

Ключевые слова: общество, сельское хозяйство, научно-исследовательская деятельность, комиссия, популяризация, агрономические знания.

Становлення та діяльність сільськогосподарських товариств на українських землях дало поштовх розвитку аграрної науки і практики. Їх виникнення було результатом свідомого розуміння населенням потреби в організації галузевих об'єднань, які б допомогли сільському господарю, вказали на недоліки і дали б професійні поради. Види діяльності сільськогосподарських товариств були різноманітними: в одних товариствах прерогативою було наукове дослідження та впровадження його результатів на практиці, в інших – робота направлялася на задоволення потреб місцевих господарств (локальні сільськогосподарські дослідження, шляхи збуту продукції, можливість придбання удосконалених знарядь праці, посадкового матеріалу, добрив тощо). Для реалізації такої мети, за ініціативи подібних товариств будуються склади, створюються дослідні поля, закладаються сади, розсадники, організуються виставки, друкуються фахові статті та спеціалізована література.

Тема діяльності сільськогосподарських товариств активно почала розглядатися в українській науці із здобуттям незалежності. Однією з перших комплексних робіт економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. стало дослідження А. Пантелеймоненка¹. Дослідниця І. Демуз констатує, що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні цієї тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як «Історія науки і техніки», в контексті якого активно розробляються та захищаються дисертаційні дослідження. Окрім того, новий концептуальний підхід до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюється на базі створеного в 2000 р. Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН, очолюваного член-кореспондентом НААН, доктором сільськогосподарських наук В. Вергуновим². Значення діяльності сільськогосподарських товариств у цілому в становленні української дослідної справи були предметами дослідження Н. Чайки³, О. Корзун⁴. Внесок окремих галузевих об'єднань досліджували В. Колесник⁵, М. Костюк⁶, Н. Шуфрич⁷. Отже, про існування Київського агро-

номічного товариства згадується лише контекстово серед існування інших галузевих об'єднань, однак окремих історичних розвідок, присвячених діяльності Київського агрономічного товариства на сьогодні немає.

Представником суто професійного галузевого об'єднання на початку ХХ ст. було Київське агрономічне товариство (далі – КАТ), що в перші роки свого існування перетворилося в потужну наукову організацію. Своєю різнобічною діяльністю Товариство привертало увагу тих, хто цікавився агрономічними питаннями, адже воно було єдиним спеціалізованим галузевим науковим товариством на території царської Росії. Завдяки проведенню просвітницької роботи шляхом поширення сільськогосподарських знань, КАТ мало популярність серед населення Південно-Західного краю. Щороку кількість науковців, які бажали доєднатися до членства в КАТ зростало. Близько 30 чоловік кожного року поповнювали членський список Товариства.

Провідною ідеєю дослідження стало визначення, аналіз і висвітлення основних напрямів та результатів напрацювань Товариства. За результатами вивчення творчої спадщини КАТ встановлено її основні складові: розвиток сільськогосподарської науки, вивчення природно-економічних умов Південно-Західного краю та поширення сільськогосподарських знань і вмінь серед населення краю.

Аналіз статуту КАТ виявив: управління справами Товариства здійснювало Правління і Загальні Збори членів⁸. На перших Загальних зборах було обрано голову правління Товариства професора Київського політехнічного інституту К. Г. Шиндлера (із 17.02.1909 р. по 09.01.1911 р.). В 1911 р. на посаді його змінив В.В. Колзунов. Незмінним Товаришем (заступником) головою був професор С. Л. Франкфурт. Членами Правління були І. І. Дамберг і В. М. Сазонов, скарбничим О. І. Душечкін, секретарем А. В. Країнський, а з 1913 р. – М.П. Фролов.

Функціонування Товариства на початку здійснювалося за рахунок членських внесків. Київське агрономічне товариство не було підвітне ні Департаменту Землеробства, ні місцевому агроному, оскільки було створене самостійно від сільськогосподарських товариств. Водночас воно виконувало цільові замовлення, про що свідчить щорічне фінансування з боку влади імперії: 1910 р. – 500 руб., в 1911 р. – 1000 руб., 1912 р. – 2800 руб., в 1913 р. 2200 руб., в 1915 р. – 4800 руб.. Ще одним джерелом фінансового утримання Товариства були цільові надходження від Київського, Волинського та Подільського губернського земств для виконання певних дослідних замовлень⁹.

Встановлено, що для широкої науково-дослідної, популяризаторської роботи та з метою всебічного вивчення Південно-Західного краю у складі КАТ у різні роки було створено комісії: 1) Комісія з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) Комісія з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) Комісія із організації колективних дослідів із

сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.); 5) Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.). 6) Комісія з поширення сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 7) Комісія з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 8) Комісія з тваринництва (з 1913 р.); 9) Комісія з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.).

Виникнення комісій призвело до активізації діяльності КАТ за окремими напрямками. Особливо активними були комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, вивчення господарств Південно-Західного краю, поширення сільськогосподарських знань. Діяльність Товариства значною мірою було направлено на розвиток селянських господарств.

Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю свою роботу повністю направляла на вивчення способів ведення господарства окремих районів Київської та Подільської губерній. Першочергове завдання Комісії полягало у дослідженні сільськогосподарської діяльності районів і господарств «картопляного напрямку»¹⁰. Вивчення українських губерній проводилося за такими напрямками: дослідження картопляних господарств і подальша переробка сировини, обстеження господарств, які спеціалізуються на вирощуванні цукрового буряку. Окремим напрямом досліджень Комісії в регіоні було насінництво. Агрономічні розвідки проводилися у межах Київської, Подільської та Волинської губерній, їхніми результатами стали щорічні звітні матеріали Комісії, а також видавництво «Трудов Комиссии по изучению Юго-Западного края». Вивчення насінневих господарств передбачало видання їх опису у кількості 10 описів, проте Андрієм Запороженком було підготовлено всього 8.

Головна мета діяльності Комісії із тваринництва полягала у вивченні рас тварин у зв'язку із їх ростом і нагляд над вигодовуванням скотини в приватних господарствах. В.П. Устьянцев, який очолював Комісію, проводив дослідження розвитку тваринництва за такими напрямками: конярство, велика рогата худоба, свинарство, вівчарство, птахівництво¹¹. Внаслідок експедиційного обстеження В. Устьянцев доходить до висновку, що через скорочення годівельної площі та перетворення на ріллю пасовиськ, старі форми ведення тваринництва втратили свою актуальність, а нових ще не було запроваджено.

Обстеження, що проводила Комісія із тваринництва було цінним своїми результатами, оскільки, були описані всі види тваринництва, якими займалися у приватних сільських господарствах Подільської губернії.

Одне із завдань, що ставило перед собою КАТ – поширення сільськогосподарських знань, реалізовувалося через діяльність профільної комісії, яку було створено в 1911 р. Комісія відзначилася своєю активною роботою, переш за все в організації та проведенні курсів для агрономів. Знаковим було те, що організацію курсів подібного зразку планувало Харківське товариство, однак саме КАТ було першим у їх проведенні. Програма курсів передбачала такі цикли:

- 1-й – «Природа південного Придніпровського району»;
- 2-й – «Економіка Південно-Західного краю»;
- 3-й – «Техніка землеробства у південному Придніпровському районі»;
- 4-й – «Тваринництво»;
- 5-й – «Громадська агрономія»;
- 6-й – «Кооперація»¹².

Особлива увага приділялася позашкільній агрономічній освіті, для читання лекцій виділялося найбільше годин, серед усіх заявлених циклів –18. Встановлено, що повний курс лекцій відвідало 50 чоловік, з яких 38 чоловік були земські агрономи, 2 – представники дослідних установ, 10 осіб склали орендатори та управляючі. Проте, були й такі слухачі, що обрали собі програмові питання, таких зафіксовано 214 чоловік.

Серед багатьох заслуг Київського агрономічного товариства для розвитку агрономічної науки в Україні окремо виділяємо видавничо-бібліографічний напрямок роботи. Однією із найяскравіших сторінок діяльності Товариства було надання агрономічної допомоги суб'єктам ведення сільського господарства. Найбільш доступним способом реалізації поставленого завдання була видавнича діяльність. Напрямки цієї роботи Товариства були різними, проте мета, яку вони переслідували була єдиною – підняти рівень освіченості селян із агрономічних питань. На початку своєї діяльності, у 1910 р., у структурі Правлінням КАТ Товариства був створений спеціальний орган, який займався накопиченням, науковою обробкою та систематизацією науково-методичної сільськогосподарської літератури – Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури.

Інформацію реферативного характеру Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури спочатку друкувала на шпальтах журналу «Хозяйство», потім були створені їхні одноосібні друківані органи – «Обзор популярной сельскохозяйственной литературы», а з 1914 р. – «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы». Доходимо висновку, що видавництво цього щорічного журналу було найбільшим досягненням у межах роботи Комісії. Головним завдання журналу було вивчення та розв'язання питання «...позашкільного розповсюдження сільськогосподарських знань, популярної сільськогосподарської літератури і бібліографії» Результати її діяльності стали основою для розвитку реферативного напрямку.

Результатами напрацювань Комісії з вивчення Південно-Західного краю стало видання «Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края». Перший випуск «Трудов...» вийшов навесні 1912 р. До 1917 р. Київське агрономічне товариство опублікувало п'ять спеціальних випусків про роботу цієї Комісії. Результати дослідницької діяльності Комісії публікувалися на сторінках періодичного видання «Хозяйство», із цими статтями могли ознайомитися науковці, агрономи, люди, причетні до ведення сільського господарства.

До складу Київського агрономічного товариства входила чисельна плеяда вчених, які стали творцями окремих галузей сільського господарства. Саме завдяки їхній плідній науково-дослідній роботі з'явилися нові способи обробітку землі та вдосконалені існуючі (К.Г. Шиндлер), виведені сорти посухостійких культур (В.В. Колкунов), здійснена раціоналізація використання мінеральних добрив для збільшення врожайності (О.І. Дусечкін, С.Л. Франкфурт, А.В. Країнський). Під керівництвом С.Л. Франкфурта було відпрацьовано оптимальну технологію вирощування цукрового буряку та запропоновано раціональні підходи до його промислової переробки. Дослідницьким вивченням форм азоту вперше почав займатися О.К. Філіповський, також учений провів дослідження сівозмін в умовах Київської дослідної станції. Результатами його досліджень стало визначення дії мінеральних добрив «селітри» та органічних добрив «гною» на формування основних зернових культур, які вирощувалися на Київщині. Колом наукового інтересу вченого А.І. Ярошевича стало економічне життя України, якому він присвятив монографію, де розкрив особливості географічного розташування України та вплив природніх умов на ведення сільського господарства.

Таким чином, соціально-політичні події на українських землях упродовж 1917–1921 рр. мали негативний вплив на розвиток освітньої сфери. Більшість наукових, освітніх, просвітницьких установ почали закриватися. Заключний документ, в якому наявні відомості про КАТ датується 1919 р. На жаль, архівних джерел щодо подальшої діяльності КАТ за цей рік не віднайдено. Ймовірно, що саме через відсутність стабільності суспільно-політичного життя в країні стало приводом до саморозпуску Товариства. Так чи інакше представники Товариства продовжили свою науково-дослідну роботу в провідних установах держави. Напрацювання вчених-аграріїв мали вагомий вплив на розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Науковий склад Товариства дозволяв продукувати передові ідеї в сільському господарстві, саме це й допомагало успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки країни – їх аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва.

Примітки:

¹ Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф... канд. екон. наук: спец. 08.01.04 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 1994. С. 5-6.

² Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія. Переяслав-Хмельницький: Лукашевич О. М., 2014. С. 422.

³ Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття // Вісник Полтавської державної аграрної академії. Полтава, 2004. № 2 (33). С. 84-88.

⁴ Корзун О. В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської гу-

бернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства: з історії становлення та діяльності // Питання історії науки і техніки. 2009. № 3. С. 23-29.

⁵ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896-1918: історичний нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 159 с.

⁶ Костюк М. В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) // Український селянин: зб. наук. праць. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 140-143.

⁷ Шуфрич Н. Агронаукова діяльність Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. Вип. 14. Київ, 2004. С. 226-231.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 275, оп. 1, спр. 2193, арк. 8-10.

⁹ Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1909 г. Киев, 1910. С.13 (Отт. из журн. «Хозяйство» № 6 за 1910 г.

¹⁰ Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. Киев, 1911. С. 2-3.

¹¹ Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. С. 99.

¹² Брунст В.Э. О пополнении знаний агрономов: Местный агрономический персонал, состоявший на правительственной и общественной службе / под общ. ред. В.Н. Штейна. Петроград: типография В.О. Кишбаума, 1914. С. 10.

Tetiana Tarantsova. The first professional association of agrarian orientation in the Ukrainian lands: structure, features of activity. *Considering the activities of agricultural societies in Ukraine at the beginning of the 20th century. Special attention should be paid to the study of the activities of the Kiev Agronomy Society (1909-1918). The Society was the only specialized branch scientific society on the territory of tsarist Russia, impressed by the high-quality filling of the members, the best specialists of his work in the country - from 12 masters for the entire state in 1912, 8 were part of the Society. This is what allowed us to successfully solve the most urgent tasks of the leading component of the country's economy - the agrarian sector, providing a scientific organization of agricultural production. The article analyzes the preconditions for the formation of the Kyiv agronomic society as the first Ukrainian professional agronomic association in the context of socio-economic transformations in the Russian Empire; submitted to the structure of the functioning of the Company, its commissions; the influence of the branch association activity on the development of agricultural research on Ukrainian lands is disclosed. The author notes that the representatives of the Society continued their research work in the leading institutions of the country. The achievements of agricultural scientists had a significant impact on the development of agricultural experimental business in Ukraine. In her opinion, the scientific staff of the Company made it possible to produce advanced ideas in agriculture, and this was precisely what helped to successfully solve the urgent tasks of the leading component of the country's economy - their agricultural sector, ensuring the scientific organization of agricultural production and giving them distribution in various accessible ways.*

Key words: society, agriculture, research, commission, popularization, agronomic knowledge.

Отримано: 29.10.2019

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА І РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870-ТІ — 1914 РР.)

Стецюк Вадим. Польська шляхта і російська армія у Правобережній Україні (1870-ті – 1914 рр.). У статті проаналізовано взаємовідносини дислокованих на Правобережжі імперських військ із представниками польського шляхетства регіону. Показано, що значна частина шляхтичів обирали для себе військову службу в якості кадрових офіцерів, роблячи успішну кар'єру в складі царської армії. Водночас досить суттєвою була кількість так званих «вольноопределяющихся» (однорічних добровольців з вищою або середньою освітою, які по закінченні служби здавали іспит на звання офіцера запасу) з числа місцевих шляхтичів, котрі таким чином проходили службу в більш комфортних умовах. Проаналізовані побутові контакти між офіцерами царської армії та місцевою шляхтою, які могли набувати різних форм – від спілкування до укладення шлюбів. Показана роль у цих контактах уявлень і стереотипів польського соціуму про імперську армію й військових (насамперед, офіцера) про польський етнос. Важливим елементом взаємовідносин була економічна взаємодія, обумовлена економічною незалежністю військ – полки та роти, що були самостійними господарськими одиницями, купували необхідні їм товари у місцях дислокації, в тому числі у місцевих шляхтичів. Крім того, для багатьох маєтків важливим було отримання відносно недорогої і організованої для роботи робочої сили в ході так званих «вільних робіт», коли військовослужбовці строкової служби могли найматися на роботу; показано, що обмеженість джерельної бази не дозволяє чітко окреслити масштаби цього явища, однак можна припускати його вагоме значення для шляхетських маєтків Правобережжя. Продемонстровано, що імперське військо виступало одним із гарантів власницьких прав дідичів Правобережжя, захищаючи їх в ході чисельних селянських виступів; при цьому етнічний чинник не відігравав жодної ролі – землевласники-поляки звертались по допомогу до імперських властей, котру оперативно отримували.

Ключові слова: Правобережна Україна, польська шляхта, маєток, «вільні роботи», «вольноопределяющийся».

Стецюк Вадим. Польская шляхта и российская армия в Правобережной Украине (1870-е – 1914 гг.). В статье проанализированы взаимоотношения дислоцированных на Правобережье имперских войск с представителями польского дворянства региона. Показано, что значительная часть шляхтичей выбирали для себя военную службу в качестве кадровых офицеров, делая успешную карьеру в составе царской армии. В то же время довольно существенной было количество так называемых «вольноопределяющихся» (однолетних добровольцев с высшим или средним образованием, которые по окончании службы сдавали экзамен на звание офицера запаса) из числа местных дворян, которые таким образом проходили службу в более комфортных условиях. Проанализированы бытовые контакты между офицерами царской армии и местной шляхтой, которые могли принимать различные формы – от общения до заключения браков. Показана роль в этих контактах представлений и стереотипов польского социума об имперской армии и военных (прежде всего, офицера) о польском этносе. Важным элементом взаимоотношений было экономическое взаимодействие, обусловленное экономической независимостью войск – полки и роты, которые были самостоятельными хозяйственными единицами, покупали необходимые им товары в местах дислокации, в том числе в мест-

ных шляхтичей. Кроме того, для многих имений важным было получение относительно недорогой и организованной наемной рабочей силы в ходе так называемых «свободных работ», когда военнослужащие срочной службы могли наниматься на работу; показано, что ограниченность источниковой базы не позволяет четко определить масштабы этого явления, однако можно предполагать его большое значение для благородных имений Правобережья. Продемонстрировано, что имперское войско выступало одним из гарантов владельческих прав помещиков Правобережья, защищая их в ходе многочисленных крестьянских выступлений; при этом этнический фактор не играл никакой роли – землевладельцы-поляки обращались за помощью к имперским властям, которую оперативно получали.

Ключевые слова: Правобережная Украина, польская шляхта, имение, «свободные работы», «вольноопределяющийся».

Проблема взаємовідносин населення українських земель із російським військом у пізній імперський період досі не стала предметом спеціального вивчення, хоча вона є однією із необхідних передумов об'єктивного аналізу легальних політичних процесів, революційного руху тощо. Мета даної роботи – на матеріалах Правобережної України схарактеризувати уявлення одне про одного та практики взаємовідносин між імперською армією та однією з найбільш впливових і суспільно активних соціальних страт – польською шляхтою.

Другий поділ Речі Посполитої призвів до захоплення земель Правобережної України Російською імперією та перетворення регіону на важливий прикордонний форпост, внаслідок чого було поставлено на порядок денний проблему вибудовування відносин військовиків із місцевим населенням. Оскільки це населення було достатньо строкатим в етнічному та соціальному відношенні, відповідно, діяльність колоніальної влади (в тому числі армії як частини державного апарату) потребувала комбінування різноманітних практик. Водночас і саме польське шляхетство, будучи матеріально та світоглядно розмаїтим, також практикувало різні тактики щодо імперської влади та її представників.

За підрахунками С. Величенка, Правобережна Україна займала третє місце серед регіонів Російської імперії за часткою військових в структурі населення, поступаючись лише польським і закавказьким губерніям¹. Водночас Правобережний регіон, залишаючись переважно аграрним, відзначався високим рівнем концентрації земельної власності, а місцеві поміщики відігравали важливу роль не лише в економічному, але й у громадсько-політичному та культурному житті краю. Безумовно, контакти між представниками двох спільнот були доволі активними.

Частина польських шляхтичів, які вважали найбільш раціональним вибором у ситуації польської бездержавності взаємодію із імперською владою, обирали для себе військову службу. При цьому можна помітити кілька життєвих стратегій. Яскравим прикладом однієї із них може слугувати біографія Сильвестра Станкевича, вихідця із дворян-однодворців Волинської

губернії. Він отримав військову освіту в Київському піхотному юнкерському училищі, згодом відзначився під час придушення Боксерського повстання 1900 р. (першим увірвався на форт Дагу, за що був відзначений орденом святого Георгія), російсько-японської війни 1904-1905 рр. та Першої світової війни. Коли у 1917 р. почалось формування польських з'єднань російської армії, генерал Станкевич очолив II Польський корпус. Однак після поразки цього підрозділу під Каневом вступив до білогвардійської Добровольчої армії, в якій згодом очолив елітну 1-у піхотну дивізію². Очевидно, в даному випадку ми маємо яскравий приклад нашарування національної та імперсько-державної ідентичностей, помітний у біографіях багатьох військовослужбовців царської армії неросійського етнічного походження.

Молодшим сучасником С. Станкевича, біографія котрого багато в чому є подібною, був генерал Війська Польського Костянтин Плісовський. Уродженець Балтського повіту Поділля, шляхтич гербу Одровож, він закінчив Одеський кадетський корпус і Миколаївське військово-училище в Санкт-Петербурзі, після чого проходив службу в елітному 12-му гусарському Охтирському полку³.

Подібні приклади можна продовжувати. Більшість польських шляхтичів, які обирали службу в російській армії, очевидно, зберігали, національну свідомість у тому чи іншому її форматі. Яскравим прикладом можуть бути життєписи генералів Владислава Франковського⁴, Густава Остаповича⁵ і Тадеуша Ястржембського⁶. Перший із них народився на Київщині, другий – у Кам'янці-Подільському, третій – у Марковичах на Волині (нині – село у Горохівському районі Волинської області). Усі зробили успішну кар'єру в імперській армії, однак у 1917 р. прийняли рішення продовжити службу у відродженій польській армії. Показово, що це рішення було прийнято на початковому етапі створення польських військових частин, коли продовжували існувати Німецька та Австро-Угорська імперії, а в Росії при владі перебував Тимчасовий уряд, тож перспективи польського національного руху виглядали більш сумнівними. Гадаємо, це більш ніж переконливо свідчить про патріотизм зазначених офіцерів, їх небайдужість до польського національного відродження.

Звісно, професійну військову службу обирала лише меншість вихідців із шляхти (хоча і досить значна). Водночас досить поширеними були випадки проходження військової служби землевласниками на правах «вольноопределяющихся». Така категорія військовослужбовців існувала ще з кінця XVIII ст. З часу військових реформ 1860-1870-х рр. цим терміном почали позначати осіб із вищою або середньою освітою, що мали можливість проходити військову службу з певними пільгами, а наприкінці служби складали іспит на звання офіцера запасу. Відомо, що, наприклад, В. К. Липинський (власник маєтку у селі Затурці) проходив службу як «вольноопределяющийся» у 31-му драгунському Ризькому полку у Кременці⁷. Варто зазначити, що у цьому відношенні

практики шляхтичів-католиків не відрізнялись від дій дворян інших національностей. Наприклад, відомий громадсько-політичний діяч з Київщини К.П. Григорович-Барський військову службу проходив в якості «вольноопределяющего» у 12-му уланському Білгородському полку в Проскуріві (цікаво, що майбутній депутат Державної думи і активний земський діяч не зміг скласти іспит на офіцерський чин і вийшов у відставку унтер-офіцером)⁸. Особливо промовистим є випадок із власником маєтку у Мурованих Курилівцях Д. М. Чіхачовим. Він проходив службу в 17-му Донському козацькому полку в Новій Ушиці⁹, попри те, що штат козацьких полків узагалі не передбачав наявності посади «вольноопределяючихся». Очевидно, у даному випадку вплинули походження і майновий статус Чіхачова, батько якого був адміралом, начальником Головного морського штабу.

Малодослідженим залишається питання матримоніальних зв'язків. Нам відомі окремі сімейні союзи між офіцерами і панянками із місцевих шляхетських родин. Скажімо, генерал-майор О.О. Бенкендорф внаслідок вдалого одруження став власником маєтку в селі Савинці Кам'янецького повіту величиною 812 десятин, після чого, за словами товариша по службі, «більше проводив час у своєму маєтку, ніж командував дивізією»¹⁰. Очевидно, це не єдиний подібний приклад – можна припустити, що на рівні молодших офіцерів такі шлюби укладалися значно частіше, однак при цьому привертати менше уваги.

Іноді подібні шлюбні практики набували дещо курйозного вигляду. Один із таких прикладів наводить у спогадах Б. Д. Пріходкін, який на початку ХХ ст. служив у дислокованій неподалік Житомира 8-й кінно-артилерійській батареї. Із розташуванням батареї межували землі поміщика Аршеневського, єдиною спадкоємицею якого була племінниця. Батарейний фельдфебель запропонував командирі батареї запросити поміщика на бригадний бал і познайомити племінницю з молодим офіцером Дорошевським (поляком і римо-католиком, що мало неабияке значення для старого поміщика). Прибуло в гості землевласника «зустріли з такою увагою, що відставний лейб-улан розтанув, почав бувати на бригадних вечірках і приймати у себе наших офіцерів. До весілля справа не дійшла, але відмовити Воронкевичу здати прилеглі до батареї шість десятин землі він не зміг. Брати так, як платили йому євреї по 40 рублів, теж не захотів, і віддав по шість карбованців за десятину»¹¹. Наведений приклад цікавий тим, що дозволяє вести мову про накладання кількох ідентичностей – помітно, що етнічна та релігійна належність, важливі для старого шляхтича, поєднувалися у нього з позитивним ставленням до своєї служби в імперській армії. Що цікаво, з наведеного прикладу можна зробити висновок про схвальне ставлення не лише до армії загалом, але й до власної частини, відчуття корпоративного зв'язку із нею. Щось подібне можна побачити і в біографії вже згаданого В. Липинського, котрий, негативно ставлячись до Російської імперії, після початку Першої світової війни не

намагався ухилитися від призову, вважаючи, що зобов'язаний, як шляхтич, виконувати зобов'язання перед монархом і обов'язки офіцера запасу.

Настільки теплими стосунки були далеко не завжди. Більше того, землевласники-поляки нерідко негативно ставились до царської армії. К. Отфіновський так описував стоянку Стародубського драгунського полку наприкінці 1880-х рр.: «Маків належав польському поміщику Рациборовському і там був великий панський будинок. Сам старий поміщик жив усамітно, але у нього було два сина, Альберт и Жорж, уже дорослі молоді люди... Жорж, молодший, був дуже життєрадісний юнак, любив товариство, особливо військових-кавалеристів, і підтримував з нами знайомство, але до себе додому не запрошував, оскільки старий, очевидно, не любив москалів»¹².

Варто зазначити, що факти подібної недовіри мали місце з обох сторін. Добре помітно це на прикладі листа командуючого Київським військовим округом генерала М. І. Драгомирова до київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва. Мотивуючи необхідність повторної перевірки будівлі у с. Селець Володимир-Волинського повіту, котрий вперше оглядався через тріщини у стінах, Драгомиров пояснює, що причиною перевірки є чутки щодо зберігання динаміту та зброї у підземеллях будинку. Пояснення, чому така інформація видавалася Драгомирову та його підлеглим достовірною, зводиться до того, що «будівля із землею належить дружині австрійського підданого графині Потулицькій, уродженій Чацькій, котра постійно проживає у Галичині... Керує ним поляк Адольф Войцехович Фалецький»¹³. Якщо стосовно власниці садиби можна говорити ще про певну тривогу, зумовлену її іноземним підданством (не варто забувати, що у 1891 р. було продовжено і уточнено Потрійний союз, того ж року укладено союз між Російською імперією та Францією), то єдина наведена у документі підстава не довіряти управляючому маєтку – його польська національність. Також командуючий округом наголошував на недостовірності першої перевірки, оскільки здійснювали її місцеві поліцейські чини та службовці управління повітового предводителя дворянства – етнічні поляки¹⁴. На наведеному прикладі можна побачити загальну недовіру до поляків, яка пронизувала психологію російських професійних військових.

Взагалі російське військове керівництво у досліджуваний час негативно сприймало етнічних поляків, сумніваючись у їх лояльності. Власне, у науковий обіг введено значний масив документів, які відображають цю ситуацію – наказів про заборону полякам обіймати певні посади, обмеження на навчання у військових академіях тощо. Проте доречно наголосити, що подібні ідеї були близькими значній частині офіцерського корпусу, що й підтверджує наведений епізод.

Військові частини відігравали помітну роль у місцевій економіці, у тому числі в господарському житті місцевих маєтків. Слід зазначити, що дислокація військових частин по всій території величезної імперії робили невідгдними повністю централізоване постачання військ. Тому в організованому порядку

війська отримували лише окремі види припасів. Решту продуктів (а також фураж і ще ряд товарів) полки і роти, що становили собою окремі господарські одиниці, купували самостійно у місцях постійної дислокації. Нерідко постачальниками продуктів ставали власники маєтків, що були зацікавлені в організованому збуті своєї продукції.

Іншим аспектом економічних відносин було залучення солдат до участі у так званих «вільних роботах». Подібні роботи були запроваджені ще Петром I, який дозволив солдатам найматись на роботи у місцях постійної дислокації своїх частин. Після запровадження загальної військової повинності «вільні роботи» почали скорочувати. Наприкінці XIX – на початку XX ст. солдатам дозволяли участь у роботах наприкінці літа – на початку осені, коли завершувався період літніх маневрів. При цьому частина військовослужбовців мала залишатися на місці постійної дислокації для забезпечення караулів та інших аспектів внутрішньої служби¹⁵. На Правобережжі «вільні роботи» відігравали важливу роль у господарському житті – під час збирання врожаю власники та управляючі маєтків були зацікавлені в одночасному прийнятті на роботу значних груп працівників. Явище було настільки масштабним, що знайшло відображення у літературних творах – наприклад, повість О. Купріна «Прапорщик армійський» починається зі згадки, що роти полку одна за одною вирушають «копати бураки»¹⁶ (цікаво, що у російськомовному творі автор живив запозичене українське слово).

На жаль, тема «вільних робіт» практично не розкрита у науковій літературі через обмеженість джерельної бази. Зокрема, в опрацьованих нами архівних фондах 43-го піхотного Охотського, 45-го піхотного Азовського, 46-го піхотного Дінпровського, 47-го піхотного Українського, 73-го піхотного Кримського, 75-го піхотного Севастопольського, 175-го піхотного Батуринського полків не знайдено жодного документу, котрий би висвітлював направлення вояків на «вільні роботи». Хоча, наприклад, наведена цитата із повісті О. Купріна дозволяє припускати, що у 46-му піхотному полку, де служив письменник, подібна практика була достатньо поширеною. Також доказом поширеності «вільних робіт» є неодноразові згадки про них у наказах командування Київського військового округу, котрі регламентували проведення подібних робіт. У них наголошувалося на необхідності створення нормальних умов праці для вояків тощо. Тим не менш, відсутність достовірних відомостей про конкретні маєтки, куди наймали на роботу групи солдат, не дозволяє зробити висновки про масштаби залучення солдат до робіт у маєтках польських шляхтичів.

В умовах наростаючого селянського руху власницькі права багатьох господарів маєтків забезпечувались збройною силою дислокованих на теренах краю військ. Показово, що у звіті подільського губернатора за 1901 р. як значний здобуток подається той факт, що всі «аграрні непорозуміння» вдалось вирішити без виклику військ, «небажаного через свої важкі наслідки»¹⁷. Однак

частіше мали місце явища протилежного характеру. Так, у травні 1902 р. для придушення виступу в с. Горинка Кременецького повіту довелося спрямувати батальйон піхоти і ескадрон драгунів¹⁸.

Згодом, у період революції 1905-1907 рр., подібні акції стали масовими, однак, на жаль, тодішня система звітності не дозволяє дати відповідь, скільки військ застосовували саме для захисту маєтків польських дідичів. Однак значна частина імен та прізвищ власників маєтків, що фігурують в армійських звітах, явно належать етнічним полякам¹⁹. Прикладом такого придушення може бути випадок у с. Черепова Проскурівського повіту Подільської губернії. Маєток належав волинській шляхтянці Наталії Малиновській, безпосереднє управління здійснював її родич Казимир Малиновський²⁰. Влітку 1906 р. у Череповій спалахнув селянський виступ, для придушення якого управитель викликав солдат. Прибуття із Проскурова драгун призвело до сутички, внаслідок якої загинули п'ять селян і було поранено дванадцять вояків²¹.

Схожі події відбувались у Корзівій Уманського повіту, де селяни не лише виступили проти поміщика Підгурського і поранили ударом сокири поліцейського чиновника, але й вступили в сутичку із висланими проти них козаками. Козаки вбили кілька селян, після чого решта розбіглися²².

Як бачимо, у другій половині XIX – на початку XX ст. дислоковане на теренах Правобережної України потужне і чисельне угруповання імперських військ тим чи іншим чином вибудовувало відносини із місцевим населенням, у тому числі із польською шляхтою, що становила абсолютну більшість привілейованої верстви трьох правобережних губерній. Частина шляхтичів проходила службу в дислокованих неподалік від дому армійських частинах в якості офіцерів або «вольноопределяющихся». Також мали місце побутові контакти, економічна взаємодія (закупівля у маєтках певних товарів та послуг, направлення солдат на «вільні роботи» до маєтків та підприємств, котрими володіли шляхтичі). Загалом можна констатувати намагання, попри протиріччя та недовіру, вибудовувати певні конструктивні відносини.

Примітки:

¹ Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология / Сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 87.

² Волков С. В. Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Москва: Центрполиграф, 2010. С. 523.

³ Чапала М. Забытый защитник Брестской крепости // Старый Цейхгауз. Москва: Фонд «Ресские витязи», 2012. Вып. 45. С. 88-89.

⁴ Stawecki P. Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego: 1918-1939. Warszawa: Bellona, 1994. S.114.

⁵ Op. cit. S.286.

⁶ Op. cit. S.152.

⁷ Стецюк В. До питання про роль військової служби у формуванні світогляду Липинського // Вячеслав Липинський – особистість, вчений, політик: зб. матер. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. С. 26.

⁸ Волков С. В. Офицеры армейской кавалерии. Москва: Русский путь, 2004. С. 160.

⁹ Коцюбанский Е. В., Николаев А. Б. Чихачев Дмитрий Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 684.

¹⁰ Лукомский А. С. Очерки из моей жизни // Вопросы истории. 2001. №5. С. 112.

¹¹ Приходкин Б. Д. Старый фельдфебель // Военная быль. 1961. №51. С. 10.

¹² Отфиновский К. К. Моя служба в офицерских чинах // Военная быль. 1972. №115. С. 35.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 690, спр. 344, арк.1-1зв.

¹⁴ Там само, арк. 1зв.

¹⁵ Вольные работы // Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко и др. Санкт-Петербург: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. Т. 7. С. 30.

¹⁶ Куприн А. И. Прапорщик армейский // В кн.: Куприн А. И. Собрание сочинений. В 6-ти т. Т. 2. Произведения 1896-1901 гг. Москва: Гос. Изд-во худож. л-ры, 1957. С. 109.

¹⁷ Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.: сб. док. Москва: Наука, 1998. С. 41.

¹⁸ Там само. С. 60.

¹⁹ Державний архів Київської області, ф. 2031, оп. 2, спр. 177. 412 арк.; Державний архів Київської області, ф. 2031, оп. 2, спр. 200. 263 арк.

²⁰ Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1898. С. 218.

²¹ Sprawy agragne // Kraj. 1906. #29. S.8.

²² Zaburzenia agrarne // Kraj. 1906. #26. Str. 9.

Stetsiuk Vadim. Polish gentry and the Russian army on the right of Ukraine (1870th-1914).

The article analyzes the relationship of the Imperial troops stationed on the Right Bank with the representatives of the Polish nobility of the region. It is shown that many nobles chose military service as personnel officers, making a successful career in the royal army. At the same time, quite significant was the number of so-called "freely determined" (one-year volunteers with higher or secondary education, who at the end of the service passed the exam for the rank of reserve officer) from among the local nobles, who thus served in more comfortable conditions. The everyday contacts between the officers of the tsarist army and the local nobility were analyzed, which could take many forms - from communication to marriage. The role in these contacts of the Polish society's perceptions and stereotypes about the imperial army and the military (first of all, the officers) about the Polish ethnic group is shown. An important element of the relationship was economic interaction due to the economic independence of the troops - regiments and companies, which were independent economic units, bought the goods they needed at the locations, including local nobles. In addition, for many estates, it was important to obtain relatively inexpensive and organized hired labor during so-called "vacancies" when conscripts could be hired; it is shown that the limited nature of the source base does not clearly define the extent of this phenomenon, but it can be assumed to be of considerable importance to the noble estates of the Right Bank. It has been demonstrated that the imperial army acted as one of the guarantors of the right-wing property rights of the right-handers, protecting them during numerous peasant speeches; however, the ethnic factor played no role - the landowners-Poles sought the help of the imperial authorities, which they received promptly.

Keywords: Right-bank Ukraine, Polish gentry, estate, «free work», «volnoopredelyayuschyysya».

Отримано: 12.11.2019

ЙОСИП ЗНОВІЦЬКИЙ ТА ІНШІ: НОВОУШИЦЬКІ КАДЕТИ В 1905–1907 РОКИ

Федьков Олександр. *Йосип Зновіцький та інші: новоушицькі кадети в 1905–1907 роки.* У статті на основі мікроісторичного аналізу та біографічного методу досліджується діяльність членів новоушицької групи Конституційно-демократичної партії, очолюваної нотаріусом Йосипом Зновіцьким. Автор з'ясовує історичні обставини виникнення та діяльності осередків партії кадетів у віддаленій провінції Російської імперії – Ушицькому повіті Подільської губернії. Відзначається, що внаслідок революції 1905–1907 рр. відбулася демократизація політичного ладу та суспільного життя країни. Наприкінці 1905 р. у м. Нова Ушиця утворилася конституційно-демократична група у складі близько десяти осіб на чолі з Й. Зновіцьким. Користуючись правом зібрань, вони влаштовували мітинги, на яких роз'яснювали програмні положення партії, закликали підтримувати діяльність Державної думи, організовувались для обстоювання своїх політичних і соціально-економічних прав. Й. Зновіцький активно виступав на шпальтах ліберальних видань, в яких ставав на захист інтересів сільськогосподарських робітників.

З'ясовано, що під керівництвом Й. Зновіцького розгорнулася активна агітаційно-пропагандистська робота серед селянства. Сільських робітників закликали діяти організовано, злагоджено, вимагати дотримання розцінок («такси») на сільськогосподарські роботи. Новоушицькі кадети виступали за проведення організованої та мирної страйкової боротьби під керівництвом селянських комітетів і їхні заклики знайшли жвавий відгук серед селянства. Страйковий рух у червні-липні 1906 р. в Ушицькому повіті охопив 32 населені пункти і мав організований характер. Проте окремі виступи супроводжувалися кривавими ексцесами. Загалом діяльність Й. Зновіцького та його товаришів серед хліборобів викликала занепокоєння представників влади. Врешті провідника новоушицької групи ув'язнили в кам'янець-подільську губернську в'язницю, а сама вона припинила існування.

Ключові слова: Конституційно-демократична партія, революція, земельне питання, сільськогосподарські робітники, страйки, комітети.

Федьков Александр. Иосиф Зновіцький и другие: новоушицкие кадеты в 1905–1907 годы. В статье на основе микроисторического анализа и биографического метода исследуется деятельность членов новоушицкой группы Конституционно-демократической партии, возглавляемой нотариусом Иосифом Зновіцьким. Автор выясняет исторические обстоятельства возникновения и деятельности ячейки партии кадетов в отдаленной провинции Российской империи – Ушицком уезде Подольской губернии. Отмечается, что в результате революции 1905–1907 гг. произошла демократизация политической строя и общественной жизни страны. В конце 1905 г. в Новой Ушице образовалась конституционно-демократическая группа в составе около десяти человек во главе с И. Зновіцьким. Пользуясь правом собраний, они устраивали митинги, на которых разъясняли программные положения партии, призывали поддерживать деятельность Государственной думы, организовывались для отстаивания своих политических и социально-экономических прав. И. Зновіцький активно выступал на страницах либеральных изданий, в которых становился на защиту интересов сельскохозяйственных рабочих.

Установлено, что под руководством И. Зновіцького развернулась активная агитационно-пропагандистская работа среди крестьянства. Сельских рабочих призывали

действовать организованно, слаженно, требовать соблюдения расценок («такс») на сельскохозяйственные работы. Новоушицкие кадеты выступали за проведение организованной и мирной забастовочной борьбы под руководством крестьянских комитетов и их призывы нашли живой отклик среди крестьянства. Забастовочное движение в июне-июле 1906 г. в Ушицком уезде охватило 32 населенных пункта и имело организованный характер. Однако отдельные выступления сопровождались кровавыми эксцессами. В целом деятельность И. Зновицкого и его товарищей среди земледельцев вызвала беспокойство представителей власти. Лидера новоушицкой группы посадили в Каменец-Подольскую губернскую тюрьму, а сама она прекратила существование.

Ключевые слова: Конституционно-демократическая партия, революция, земельный вопрос, сельскохозяйственные рабочие, забастовки, комитеты.

Революція 1905 року спричинила демократизацію політичного ладу Російської імперії та запровадження думської монархії. Маніфестом 17 жовтня проголошувалися демократичні права та свободи громадян, зокрема свободу слова, друку, зібрань, недоторканість особи та житла й ін. Цар Микола II оголосив про скликання законодородчої Державної думи. Однією з характерних рис суспільного життя стала легалізація діяльності політичних партій. З-поміж останніх активно заявила про себе ліберальна Конституційно-демократична партія – кадети (жовтень 1905 р.), яка згодом прибрала ще одну назву – Партія народної свободи. Зазначені тенденції суспільно-політичного життя загалом досліджені в науковій літературі, проте залишаються нез'ясованими його регіональні особливості. Мало відомо також про персоналію тих осіб, які виступали акторами окреслених історичних процесів.

Діяльність Конституційно-демократичної партії на території Російської імперії в період 1905–1907 рр. була предметом наукового аналізу. У радянській історіографії найґрунтовніше досліджували цю політичну організацію Є. Черменський¹ і В. Шелохаєв². Проте для зазначених праць характерна ідеологічна заангажованість, оскільки вони оцінювали діяльність кадетів із точки зору їхніх політичних опонентів – більшовиків. Окрім того, загальноімперський масштаб досліджень унеможливив з'ясування регіональної специфіки діяльності цієї партії. Перший із зазначених недовіків усунений у нещодавно опублікованій новій монографії В. Шелохаєва³, однак друга вада залишилася нездоланою із зазначеної вже причини.

В українській історіографії С. Донченко ґрунтовніше досліджувала діяльність Конституційно-демократичної партії на початку ХХ ст. в контексті функціонування ліберальних політичних організацій на території українських губерній Російської імперії⁴. Функціонування осередків цієї партії та території Наддніпрянської України в 1905–1907 рр. вивчала також А. Білоус⁵. Проте, оскільки територіальні рамки цих досліджень охоплювали усі українські губернії, то, звісно, діяльність кадетських осередків на Поділлі розглядалася побіжно.

Більш предметно охарактеризовано діяльність Конституційно-демократичної партії на теренах Подільської губернії в дослідженнях істо-

риків А. Глушковецького⁶ та С. Ткача⁷. Зазначені автори частково з'ясували роль кадетів із Нової Ушиці, зокрема і Й. Зновіцького, під час виборів до Державної думи та в партійно-політичному житті регіону на початку ХХ ст. Водночас цілісної оцінки діяльності новоушицького осередку Конституційно-демократичної партії та його лідера в контексті суспільного життя Подільської губернії в 1905–1907 рр. поки що немає. Саме це і є метою цієї статті, при написанні якої використані методи мікроісторії та біографічний.

Осередки партії кадетів набули найбільшого поширення в тих губерніях Російської імперії, де функціонували земства. Їхні лави поповнювали насамперед представники так званого «третього елемента» – агрономи, вчителі, лікарі, статистики та ін., які перебували на службі в земських установах. Серед активних членів партії виділялися викладачі університетів, адвокати. Губернії Правобережної України належали до групи так званих «західних губерній», в яких царизм не поспішав запроваджувати земські установи, оскільки цілком обґрунтовано побоювався значного впливу в них «нерусского» елемента, насамперед поляків та євреїв. Тому, за відсутності в Правобережжі цих представницьких установ, процес створення осередків ліберальної партії кадетів відбувався повільно та не набув значного поширення.

У Подільській губернії, як встановив російський історик В. Шелохаєв, функціонувало лише чотири організації Конституційно-демократичної партії. Прикметно, що в назві трьох із чотирьох населених пунктів автор допустив помилки: замість Могилів-Подільський – «Могилев», замість Ямпіль – «Ямпольск» і замість Нова Ушиця – «Ново Угличск»). Правильно названо лише село Бушинка Могилів-Подільського повіту⁸. Допущені масгитим істориком помилки певною мірою засвідчують його наукову недбалість але й те, що ці населені пункти можна назвати типовою «глухоманню» романівської імперії, про яку мало хто знав, але й туди долинув відгомін соціально-політичних змін. Із Новою Ушицею пов'язана діяльність нотаріуса Йосипа Зновіцького та його товаришів – членів місцевої конституційно-демократичної групи.

Нова Ушиця на початку ХХ ст. була типовим містом Подільської губернії, на якому слабко позначилися модернізація й урбанізація. В адміністративному центрі Ушицького повіту розташовувалися повітові установи, водяний млин, аптека, два аптечні склади та декілька заїжджих дворів. У місті нараховувалося 739 дворів і майже 7000 жителів, а діючі православна церква, римокатолицький костел і три єврейські молитовні школи загалом відбивали конфесійний і, певною мірою, національний поділ населення (українці, поляки та євреї). З навчальних закладів – двокласне й однокласне парафіяльні училища, церковно-парафіяльна школа⁹. В Ушицькому повіті подібними до повітового центру були заштатні міста Стара Ушиця та Вербовець і півтора десятки містечок¹⁰. Виняток серед останніх склали лише Дунаївці, де проживало 12,5 тис. мешканців і розташовувалися значні (за місцевими мірками) підприємства:

три чавуноливарні та механічні заводи, винокурний завод, а найголовніше – 32 суконні фабрики¹¹. Останні засновані німцями-лютеранами, що склали 9,19% населення містечка¹². Проте основна маса населення Ушицького повіту проживала в селах; це були переважно українські селяни-хлібороби.

Досить відомою людиною в Ушицькому повіті був Й. Зновіцький, який займав послідовно посади нотаріуса у Дунаївцях¹³ та Новій Ушиці, а після закінчення Першої російської революції служив присяжним повіреним у повітовому центрі¹⁴. Саме він виявився послідовним прихильником ліберальних ідей і чільним діячем Конституційно-демократичної партії у Новій Ушиці.

За службовими обов'язками Й. Зновіцький постійно контактував із селянством і спостерігав повсякденне життя та працю хліборобів. Попри важкий і наполегливий труд, лише окремі з них досягали успіху та відносного добробуту. Більшість, маючи недостатні земельні наділи, наймалися на роботу в поміщицькі економії, де отримувала мізерну заробітну плату. Правнику ставало зрозумілим, що покращення становища селянства можливе лише за умови глибокого реформування не лише аграрного сектору економіки, але й усього суспільного життя імперії. Свої думки про це Й. Зновіцький висловлював на сторінках ліберальної преси – газет «Подольский край» (Вінниця), «Киевские вести» (Київ), журналу «Южные записки» (Одеса) та ін.¹⁵ Зазначені видання об'єднували навколо себе тих осіб, хто «широ прагне оновлення Росії»¹⁶. Останні вони вбачали важливою запорукою прогресивного розвитку країни.

В одній із публікацій Й. Зновіцький порушував гостру проблему становища сільських робітників та захисту ними своїх соціально-економічних інтересів. Його статтю під назвою «Сільські робітники (Лист з Подільської губернії)» опублікували одеські «Южные записки»¹⁷. У ній характеризувалися виступи та робився аналіз причин страйків сільськогосподарських робітників, які набули значного поширення навесні 1905 р. у Кам'янецькому, Проскурівському й Ушицькому повітах Подільської губернії. Автор наводив цитату Санкт-Петербурзького інформаційного агентства, яке повідомляло, що «прийняті губернатором заходи для придушення безладів, переважно заходи морального характеру..., вплинули повсюди заспокоїливо на тривожний стан умів селянського населення». Зазначалося також, що «бродіння» остаточно вляглося, арештовані випущені з місць ув'язнення, а війська повертаються в місця постійної дислокації (залишилися підрозділи лише в місцях, де було найнеспокійніше – в Лянцкоруні, Кузьміні, Солобківцях і Рудці). Подільський губернатор висловлював переконання про економічне підґрунтя зазначених виступів («зумовлене експлуатацією селян з боку деяких економії»), які мали на меті підвищення відрядної заробітної плати. Чиновник застерігав хліборобів від повторення виступів і зазначав, що буде «негайно силою припиняти всілякі самоуправства, а призвідників і підбурювачів віддавати під суд і навіть висилати з рідних місць у віддалені губернії, внаслідок чого постраждають їхні

сім'ї і, звичайно, порушиться їхнє господарство». Він рекомендував селянам передавати «баламутів» у руки мирових посередників. Губернатор попереджав про незаконність проведення страйків і зазначав, щоб сільські трудівники боролися з експлуатацією «поодинокими зусиллями окремих робітників, які мають право призначати достатню плату за свою працю». Аналізуючи звернення високопосадовця, Й. Зновіцький указував на очевидне протиріччя в його словах; «якщо б сільські робітники самі «призначали» або «встановлювали» собі «достатню» заробітну плату, то не могло б бути й мови про експлуатацію і мета селянських страйків зникла б сама по собі».

Далі правник зазначав на тому, що причини страйків зумовлюються певними економічними обставинами, притаманними для цієї місцевості. Серед останніх він називав «глушину» цієї частини Подільської губернії; залізниця пересікала лише частину Проскурівського повіту та відсутність у Кам'янецькому, Проскурівському й Ушицькому повітах цукрових заводів і плантацій цукрових буряків, заробітки на яких хоча б трохи «регулювали рівень заробітної плати». Ще однією причиною важкого становища Й. Зновіцький називав селянське малоземелля; «селяни мають в середньому одну десятину землі на людину і не мають ніяких інших побічних доходів, крім заробітків у поміщицьких економіях». Користуючись таким становищем, поміщики встановлювали мізерні розміри заробітної плати, які до страйків в Ушицькому повіті складали 20 коп. дорослому робітникові, а «напівробітникові» (жінкам і підліткам) – 15 і 10 коп. Річні робітники отримували за 15 год. щоденної праці по шість і сім рублів на місяць на своїх харчах. Становище селян ускладнювалось тим, що поміщики та орендарі, змовившись, влаштували своєрідний страйк і продавали їм солому, необхідну для опалювання та годівлі худоби за ціною не менше п'яти руб., хоча звичайна ціна складала півтора-два рублі.

Підводячи підсумок своїм роздумам, Й. Зновіцький зазначав, що селянство не піддається на «начальницькі вмовляння», не проникається довірою до заходів «морального впливу» й залишається переконаним, що «начальство за пнів»¹⁸. Зазначена публікація давала досить об'єктивну характеристику становища сільськогосподарських робітників. Надалі її автор особисто візьме участь в акціях на підтримку цієї злиденної категорії українського селянства.

Утворення організацій Конституційно-демократичної партії розпочалося після установчого з'їзду (жовтень 1905 р.), але найбільшого розмаху набуло під час виборів до I Державної думи (січень-березень 1906 р.)¹⁹. Кадетська група в Новій Ушиці утворилася наприкінці 1905 р. і, за даними поліції та жандармів, нараховувала близько десяти членів. Повідним її діячем став Й. Зновіцький, а до складу групи також увійшли ветеринар Павловський, міщани Гренчевський, Зінкевич, Лотоцький, Маратуда, священник Славинський, селянин с. Сивороги Р. Седлецький і, можливо, деякі інші особи. Новоушицькі кадети організували декілька страйків міщан, які вимагали зниження оренд-

ної плати за міську землю²⁰. Проте головну свою діяльність вони розгорнули наступного року.

Тут варто спинитися на тих умовах, в яких проходила діяльність новоушицьких кадетів у 1906 р. Найперше – це продовження революції 1905–1907 рр., події якої охопили не лише столиці та великі промислові центри, але й найвіддаленіші куточки країни. У Подільській губернії активізувалася діяльність політичних партій, відбувалися страйки, зібрання, мітинги та маніфестації в містах, а в селах – широкий аграрний рух²¹. Другим важливим чинником стали вибори до I Державної думи, які розбурхали провінційне життя та породили у селянства надії на законне розв'язання аграрного питання²². Проте, попри діяльність представницького органу, селянський рух не припинявся й активізовувався в період проведення сільськогосподарських робіт.

Користуючись проголошеним правом на свободу зібрань, новоушицькі кадати організовували їх з кінця 1905 та до літа 1906 р. Ініціатором та головуючим на цих доволі велелюдних сходах був Й. Зновіцький. Подільський губернатор О. Ейлер інформував київського, подільського і волинського генерал-губернатора В. Сухомлинова, що «ново-ушицький нотаріус Й.Й.Зновіцький, починаючи з минулого року, систематично і наполегливо агітує серед місцевих селян і міщан, підбурюючи їх до пред'явлення різноманітних безглузких вимог»²³. Проте останні лише губернатору здавалися абсурдними; тисячі селян і міщан вважали їх цілком слушними й готовими наполегливо їх обстоювати.

Одне з таких зібрань відбулося 28 травня 1906 р. і ушицький повітовий справник Я. Бернасовський повідомляв про це начальника Подільського губернського жандармського управління. У ньому брало участь понад 400 осіб і дебати відбувалися під керівництвом Й. Зновіцького. Справник відзначав велику кількість ораторів, які виступали з «обговоренням сучасних подій і значення Державної Думи». Він відзначав, що виступало багато селян, «які говорили переважно з земельного питання. Майже всі вони висловили бажання відчуження приватновласницьких земель і передачу їх селянам»²⁴. Прикметно, що чиновник вжив термін «відчуження приватновласницьких земель», яке, насправді, було програмною вимогою Конституційно-демократичної партії і яким користувалися селяни. Очевидно, це відбулося під впливом агітації представників кадетів у Новій Ушиці.

Серед ораторів повітовий справник виокремив фабричного робітника, німця Г.-Е. Клеменса, який заявив «про свою приналежність до партії соціал-демократів». Він пояснив присутнім значення слів «соціал» і «демократ», і зазначив, що партія прагне звільнити працю робітників від впливу на неї капіталу. Далі він висловився, що у випадку розгону Державної думи «народ повинен повстати збройною силою і завоювати ті свободи, які не бажає дати уряд». Показово, що Й. Зновіцький після цих слів зупинив промовця, а коли той наполягав на сказаному – позбавив його слова²⁵.

Наступним виступав якийсь студент, що закликав «перестати вірити в Державну думу й надіятися лише на власні сили». Тоді головуєчий зупинив його і зазначив, що той «неправильно судить про Державну думу, і, очевидно, не читає газет і не має розуміння про напрям Думи і її прагнення до здійснення законів, спрямованих на благо народу»²⁶.

Ще одним оратором, якого згадав справник, був студент Мендель. Він спочатку висловився з «жіночого питання», а потім став порівнювати програми соціал-демократичної та конституційно-демократичної партій, критикуючи останню. Коментуючи промову, Й. Зновіцький зробив декілька зауважень на захист кадетської програми²⁷.

На зібранні виступали також представники новоушицької групи конституційних демократів Й. Зновіцький та Павловський. Вони зазначали на необхідності створення спілок «як єдиний засіб підтримати Державну думу». У рапорті також повідомлялося, що Й. Зновіцький доповів зібранню про зміст проекту земельного закону трудової парламентської групи²⁸. Отже, наведені дані засвідчують про те, що на організованих каде́тами зібраннях у Новій Ушиці обговорювалося широке коло питань, які цікавили жителів міста та повіту. У цих сходах брали участь представники різних політичних сил і верств суспільства, але головуєчий на них Й. Зновіцький з товаришами прагнули з ліберальних позицій характеризувати політичне становище та закликали всіма силами та організовано підтримувати діяльність Державної думи.

Значну увагу новоушицькі кадети приділяли становищу селянства та аграрному питанню. Поліція повідомляла, що зазначені проблеми розглядалися на низці зібрань. Так, 11 червня на мітингу в Новій Ушиці Й. Зновіцький звернувся з промовою до селян, в якій рекомендував їм у зв'язку з початком жнив негайно засновувати комітети та розсилати по селах вибраних уповноважених з метою встановлення такси на роботи²⁹.

Наступне «приватне зібрання для читання газет і бесід» відбулося 25 червня 1906 р. у Новій Ушиці у приміщенні Народного дому за участі близько 80 осіб «більш свідомих селян»³⁰. Після читання газет Й. Зновіцький виступив із промовою, в якій висловився стосовно страйків, що відбувалися в повіті. «Дуже недобре, панове селяни, при страйках насильно розганяти робітників, погрожувати їм побоями... – зазначав оратор. – Ви ніяк не можете зрозуміти, що такими вчинками даєте підстави поліції діяти проти вас нагайками драгунів і стражників»³¹. Він вкотре нагадував, що кожний може встановлювати будь-яку плату за свою працю. Проте цим правом треба користуватися вміло. Кадет закликав влаштовувати комітети, вибирати уповноважених, які мають встановити плату за працю робітників і спрямувати уповноважених в інші села, щоби й там встановили такі ж ціни й потім не відступали від своїх вимог. «Але якщо хтось не підкориться вашому рішенню, – повчав ліберал Й. Зновіцький, – то впливайте на нього не насиллям, а моральним переконанням»³². Наприкінці зборів ліберал

роздав присутнім різноманітні «листки для читання», програму Конституційно-демократичної партії та текст відповіді Державної думи на тронну промову, а також продав декілька брошур партійного видавництва «Народное право» під назвою «Земельная реформа», «Что такое земство?» та інші³³. Зазначені зібрання, організовані Й. Зновіцьким, мали на меті спрямувати селянство в русло законного обстоювання своїх соціально-економічних прав за допомогою організованої та мирної (без насильств) страйкової боротьби.

Й. Зновіцький агітував не лише на зібраннях, але й під час виконання своїх фахових обов'язків. Про це засвідчувало розслідування виконуючого обов'язки пристава третього стану Ушицького повіту, який вів дізнання про причини страйку селян села Пилипи Олександрівські. При опитуванні сільського старости Ф. Конюха з'ясувалося, що він разом із односельчанами та землеміром І. Якубовським 15 червня в нотаріуса Й. Зновіцького уклали угоду про вимір селянської землі. У розмові з селянами нотаріус зазначив, що «для селян вироблена такса на працю, але селянам цієї такси не показують...»³⁴ (Зазначене твердження, звісно, не відповідало дійсності і тут доречно звернути увагу на те, що «народолюбці» різного штибу, починаючи з народників, організаторів «Чигиринської змови», використовували обман неосвічених та малодосвідчених селян для їхнього гіпотетичного блага. Кадет Й. Зновіцький також не погребував оманю, хоча лідери партії наголошували на тому, що свобода має здобуватися моральними способами, «які самі по собі виховують масу в повазі до свободи та права»³⁵). Й. Зновіцький також передав хліборобам надруковану та наклеєну на картон «таксу на роботи». Вона викликала велику зацікавленість серед селян і на наступний день інформація про розцінки праці поширилася серед жителів Пилипів Олександрівських, а «карточка ця переходила з рук в руки». «Після цього селяни постановили на сході в кількості 122 осіб влаштувати страйк, визначити ціну свою, призначили 26 осіб уповноважених, щоб не працювати допоки не отримають такої плати, якої хочуть і щоб інші не працювали надалі до призначення ціни»³⁶. До рук поліції потрапив екземпляр «такси», копія якого містилася в справі про дізнання. «У більшості повітів Київської і Подільської губерній, – зазначалося в цьому документі, – селянами вироблена для збирання хліба такса: косар – 2 р., жниця – 1 р., в'язальниця – 70 к. За копу допускається такса: за збирання озимої та ярової – 4-й сніп. Робочий день вважається з 7 годин ранку до 8 годин вечора з трьома годинними перервами. Вимоги селяни готові підтримати страйками»³⁷. Аналіз подальшого перебігу подій засвідчив, що агітація Й. Зновіцького та інших кадетів справила належний вплив на селян Ушицького повіту.

Унаслідок цієї агітації, як повідомляв Ушицький повітовий справник київського, подільського і волинського генерал-губернатора 4 липня 1906 р., у другій половині червня страйковий рух охопив 32 населені пункти повіту, зокрема містечка Віньківці, Жванчик, Китайгород, Кривчик, а також невеликі

села Воробіївку, Лісківці, Пиживку, Писець, Шурку та ін. Для його зупинення влада використала війська і здійснила арешти селян-призвідників виступів у 20 селах і містечках³⁸. Страйк у с. Пилипи Олександрівські продовжувався з 26 червня по 7 липня і селяни добилися поступок від поміщика. В окремих населених пунктах виступи набули великої гостроти. Так, селяни с. Карижина (використовували копію такси, яку роздавав селянам Й. Зновіцький) вчинили опір діям влади, застосувавши проти поліції та драгунів каміння й палиці. У відповідь пролунали постріли, внаслідок яких четверо селян загинуло, а дев'ять отримало поранення (ще один згодом помер у лікарні)³⁹.

Вказуючи на причини та мету зазначених виступів, подільський губернатор зазначав, що «страйки виникають безсумнівно внаслідок агітації на політичному ґрунті і спрямовані на те, щоб позбавивши землевласників можливості своєчасно та по нормальним цінам зібрати свій врожай, примусити їх покинути свої маєтки»⁴⁰. Високопосадовець також інформував, що за зазначеними страйками стояла «ціла організація у вигляді контор і комітетів, в яку поступали всі зароблені місцевими селянами в економії гроші і розподілялись потім за вказівками комітету»⁴¹. Прикладом такої організації подільський губернатор називав с. Жванчик Ушицького повіту, хоча дізнання не дало результатів унаслідок «солідарності селян, які ретельно оберігають всі сліди агітаторів...»⁴². Страйкові комітети утворились також у селах Грушківської та Косиковецької волостей. Поряд з владою сільських старост, як писав поміщик Ушицького повіту, «утворилася нелегальна влада 12 членів сільських комітетів з атрибутами адміністративно-судово-виконавчими»⁴³.

Поліцейські чиновники відзначали, що низка сільськогосподарських страйків в Ушицькому повіті безперечно пояснюються минулою агітацією Й. Зновіцького⁴⁴. Щоправда, агітація в повіті здійснювалася представниками різних політичних організацій (про це засвідчували знайдені видання РСДРП, ПСР, УСДРП, Всеросійського селянського союзу і не тільки)⁴⁵, тож «слава» нотаріуса як єдиного агітатора була дещо перебільшеною. Проте характер означених виступів безумовно свідчив про вплив агітації новоушицьких кадетів.

Діяльність осередку конституційних демократів, особливо їхнього лідера Й. Зновіцького, перебувала під постійним наглядом з боку влади. Про це засвідчували численні рапорти та звіти поліцейських і жандармських чинів. Про ушицького нотаріуса знали посадовці у Києві та Санкт-Петербурзі. У канцелярії Київського, подільського та волинського генерал-губернатора навіть завели справу «Про агітаційну діяльність Ново-Ушицького нотаріуса Йосипа Йосиповича Зновіцького». Начальник краю в листі старшому голові Одеської судової палати зазначав: «Агітаторська діяльність Зновіцького... представляється особливо небезпечною у зв'язку з займаною посадою нотаріуса, наділеною довірою держави та суспільства і пов'язаною спілкуванням з публікою всіх верств, унаслідок чого особа, яка займає таку посаду, перебуває в умовах, особливо сприятливих для агі-

тації та пропаганди»⁴⁶. А матеріали Департаменту поліції МВС засвідчують, що за новоушицьким нотаріусом встановили поліцейський нагляд і його листування піддавалося перлюстрації⁴⁷. Прикметно, що в очах жандармів кадет Й. Зновіцький виглядав небезпечним революціонером і листування щодо нього велося у 1907 р. по Партії соціалістів-революціонерів. Врешті прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду звільнив О. Зновіцького з посади нотаріуса, а подільський губернатор видав постанову про його арешт і ув'язнення в кам'янець-подільську губернську в'язницю терміном на один місяць⁴⁸. Втративши очільника, новоушицька кадетська група припинила своє існування.

Підсумовуючи мікроісторичний аналіз діяльності новоушицьких кадетів на чолі з Й. Зновіцьким у 1905–1907 рр., зробимо декілька висновків. По перше, попри те, що соціальна база для діяльності ліберальної Конституційно-демократичної партії в провінції була незначною, а сама новоушицька група – нечисельною, вона зуміла розгорнути активну агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства. По друге, кадети в Ушицькому повіті виступали за проведення організованої та мирної страйкової боротьби під керівництвом селянських комітетів і їхні заклики знайшли жвавий відгук серед селянства. Водночас страйкові виступи набували неконтрольованого характеру та супроводжувалися кривавими ексцесами. І по третє, діяльність Й. Зновіцького та його товаришів серед селянства не мала безпосередніх причинно-наслідкових зв'язків, адже хлібороби, всупереч артикульованим вимогам кадетської партії, яка в земельному питанні виступала за примусовий викуп частини поміщицьких земель і передачу їх селянам за плату, прагнуло за допомогою страйків добитися від поміщиків відмови від маєтків і безоплатної передачі їм земельних угідь. Тут, очевидно, давався вплив радикальніших політичних організацій (соціал-демократів, есерів, Всеросійського селянського союзу).

Примітки

¹ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. Изд 2-е пересм. и доп. Москва: Мысль, 1970. 446 с.

² Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва: Наука, 1983. 327 с.; Шелохаев В.В. Провал деятельности кадетов в массах (1906–1907 гг.) // Исторические записки. Т. 85. К 70-летию первой русской революции. С. 152–203.

³ Шелохаев В. В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. Москва: Политическая энциклопедия, 2015. 863 с.

⁴ Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ: Вид. від. ДДТУ, 2004. 379 с.

⁵ Білоус А. О. Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 32 с.

⁶ Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.

⁷ Ткач С.А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 20 с.

⁸ Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией. Москва: Наука, 1983. – 328 с. С. 304.

⁹ Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: [Б. и.], 1905. С.484.

¹⁰ За даними О.Завальнюка та О.Комарницького, в Ушицькому повіті нараховувалося 14 містечок. Див.: Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. С. 279.

¹¹ Крылов А. Указ. соч. С. 490.

¹² Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Назв. праця. С. 279.

¹³ Подольский адрес-календарь / сост. В.К.Гульдман. Каменец-Подольский: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1895. С. 270.

¹⁴ Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. Київ: Наукова думка, 1991. С. 109.

¹⁵ Там само; Глушковецький А.Л. Назв. праця. С. 46.

¹⁶ Часописи Поділля [Електронна копія]: іст.-бібліогр. Зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР/ Вінниця, філіал Всенар. 6-ки при УАН; склали: М. Білінський [та ін.]; за ред. В. Отамановський. Вінниця: [Б.в.], 1927–1928. С. 21.

¹⁷ Зновицкий О. Сельские рабочие (Письмо из Подольской губ.) // Южные записки. 15 мая 1905. № 20. С. 42–44.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Шелохаев В. В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ / [под. ред. А. П. Корелина]. Москва: АН СССР, 1987. С. 97.

²⁰ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф. 228, оп. 1, спр. 7276; спр.7535; спр. 7609.

²¹ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Вінниця : [Б. в.], 1925. Ч. 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–1906. 1925. 43 с.; Його ж. 1905 рік на Поділлі. Вінниця : [Б. в.], 1925. Ч. 2. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. 1925. 125 с.; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ: Наукова думка, 1977. 360 с.; Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с. ; Ткач С. А. Назв. праця.

²² Глушковецький А.Л. Назв. праця. С. 40–52; Циганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності І Державної думи: автореф. дис. . канд іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 20 с.

²³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 856, спр. 286, арк. 4.

²⁴ Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 896, арк. 37.

²⁵ Там само, арк. 37-37 зв.

²⁶ Там само, арк 37 зв.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7535, арк. 13 зв., 14.

³⁰ Там само, арк. 1.

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 1, 1 зв.

³³ Там само, арк. 1 зв.

³⁴ Там само, арк. 9.

³⁵ Нападки на партію Народної Свободи и возражения на них / под ред. А.А. Кизеветтера. Москва: Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1906. С. 25.

³⁶ КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7535, арк. 9.

³⁷ Там само, арк. 10.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 704, спр. 285, арк. 271.

³⁹ Там само, арк. 305, 305 зв., 306.

⁴⁰ Там само, арк. 289.

⁴¹ Там само, арк. 289.

⁴² Там само, арк. 313 зв.

⁴³ Федьков О. М. Назв. праця. С. 172.

⁴⁴ КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7535, арк. 14, 14 зв.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 715, арк. 270; ф. 442, оп. 704, спр. 285, арк. 302 зв.; ф. 419, оп. 1, спр. 4700, арк. 1, 2 зв.; ф. 348, оп. 1, спр. 131, арк. 4, 4 зв.; КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7557, арк. 2, 2 зв., 4, 11; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102 ДП ОО, оп. 235, д. 439, л. 1.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 286, арк. 4.

⁴⁷ ГАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 237, д. 9, ч. 21, л. 63, 325.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 301, Оп. 1, спр. 986, арк. 11; ф. 442. Оп. 856. Спр. 286. Арк. 4, 7.

Fedkov Oleksandr. Yosyp Znovitsky and others: Nova Ushytsia Cadets in 1905-1907. In the article the research being based on microhistorical analysis and using biographical method analyzes the activity of the group members of the Constitutional and Democratic Party in Nova Ushytsia which was headed by a notary Yosyp Znovitsky. The researcher examines the historical circumstances of the location and activity of the Cadets Party in the remote province of the Russian Empire – Ushytsia district (povit), Podilsky province (hubernia). It is noted that as a result of the revolution in 1905-1907 the democratization of the political system and social life of the country took place. At the end of 1905 the Constitutional and Democratic group of approximately ten people led by Y. Znovitsky appeared in Nova Ushytsia. Having used the right of assembly they arranged meetings where they were explaining the program party principals urging to support the activities of the State Duma to organize the defense of their political, social and economic rights. Y. Znovitsky had actively been speaking on the front pages of liberal publications in which he stood up for the interests of agricultural workers.

It was found out that under Y. Znovitsky's leadership active propaganda work had been successfully launched among the peasantry. Rural workers were called upon to act in an organized, coordinated manner with the aim to demand compliance with rates ("fees") for agricultural work. Nova Ushytsia cadets advocated the organized and peaceful strike struggling led by the peasant committees and their appeals received a lively response among the peasantry. The strike movement in June-July 1906 in Ushytsia district occupied 32 settlements and had an organized character. However some meetings were accompanied with bloody excesses. In general the activity of Y. Znovitsky and his companions among the village dwellers has aroused some concern of the authorities. Finally the Ushytsia group leader was imprisoned in Kamianets-Podilsky provincial prison and the group ceased to exist by itself.

Key words: the Constitutional and Democratic Party, revolution, land issue, agricultural workers, strikes, committees.

Отримано 05.11.2019

Анатолій Глушковецький

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ІV ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Глушковецький Анатолій. Суспільно-політична боротьба в Подільській губернії під час виборів до ІV Державної Думи Російської імперії. Стаття присвячена розгляду характерних рис суспільно-політичної боротьби у Подільській губернії під час виборів до Державної Думи Російської імперії четвертого скликання. Досліджено передвиборні прагнення, основні напрямки агітаційної роботи, специфіку передвиборчих протистоянь осередків провідних політичних партій, етнічних та соціальних груп регіону. Розкрито вплив централних та губернських органів влади на перебіг та результати виборчих перегонів. З'ясовано, що виборча кампанія до Державної Думи четвертого скликання в Подільській губернії проходила за умов край низького інтересу до виборів населення краю. Головне це було зумовлено тим, що інститут Державної Думи не виправдав сподівань на обмеження самодержавства та покращення життя. Певну активність на виборах виявляли лише представники польського та єврейського етносів, які прагнули використати будь-яку можливість для того, щоб заявити про свої права. Встановлено, що під час виборів до ІV Державної Думи, передвиборна діяльність політичних партій соціалістичного спрямування на території Подільської губернії була слабкою. Окремі спроби агітації на четвертих подільських виборах робили лише Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) та Спілка, але її їхні сили в краї були неорганізовані. Натомість активну пропагандистську роботу проводили чорносотенний Союз російського народу (СРН) та російські націоналісти з Всеросійського національного союзу (ВНС), які користувалися підтримкою місцевої влади. ВНС на виборах блокувався з православним духовенством. За таких умов, логічним результатом виборів стало обрання депутатами націоналістів з-поміж великих землевласників та православних священників.

Ключові слова: ІV Державна Дума, вибори, Подільська губернія, партії, СРН, ВНС, Російська імперія, влада.

Глушковецький Анатолій. Общественно-политическая борьба в Подольской губернии во время выборов в ІV Государственную Думу Российской империи. Статья посвящена рассмотрению характерных особенностей общественно-политической борьбы в Подольской губернии во время выборов в Государственную Думу Российской империи четвертого созыва. Исследованы предвыборные стремления, основные направления агитационной работы, специфика предвыборных противостояний ячеек ведущих политических партий, этнических и социальных групп региона. Раскрыто влияние центральных и губернских органов власти на ход и результаты избирательной гонки. Выяснено, что избирательная кампания в Государственную Думу четвертого созыва в Подольской губернии проходила в условиях крайне низкого интереса к выборам населения края. В основном это было обусловлено тем, что институт Государственной Думы не оправдал надежд на ограничение самодержавия и улучшения жизни. Определенную активность на выборах проявляли только представители польского и еврейского этносов, которые стремились использовать любую возможность для того, чтобы заявить о своих правах. Установлено, что во время выборов в ІV Государственную Думу, предвыборная деятельность политических партий социалистического направления на территории Подольской губернии была слабой. Отдельные попытки агитации четвертых

подольських виборах делали только Российская социал-демократическая рабочая партия (РСДРП) и Спика, но их силы в крае были неорганизованными. Зато активную пропагандистскую работу проводили черносотенный Союз русского народа (СРН) и российские националисты из Всероссийского национального союза (ВНС), которые пользовались поддержкой местных властей. ВНС на выборах блокировался с православным духовенством. При таких условиях, логичным результатом выборов стало избрание депутатами националистов из числа крупных землевладельцев и православных священников.

Ключевые слова: IV Государственная Дума, выборы, Подольская губерния, партии, СРН, ВНС, Российская империя, власть.

На початку ХХ ст. у Російській імперії існував неоабсолютизм, котрий був намаганням примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старими формами правління. Влада намагалася бути одночасно самодержавною і правовою. Перша російська революція спричинила зміну форму правління на дуалістичну монархію, що є формою конституційної монархії і характеризувалася обмеженням влади монарха в законодавчій сфері двопалатним парламентом. При цьому імператор зберігав широкі владні повноваження, а також володів правом абсолютного вето та правом розпуску парламенту. Ці зміни були закріплені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., а також Основними державними законами Російської імперії від 23 квітня 1906 р. Двічі Державна Дума обиралася на основі виборчого закону 11 грудня 1905 р., котрий створював можливості для обрання представників різних соціальних страт. Державні Думи першого і другого скликання були опозиційними до самодержавної влади, результатом чого став їх достроковий розпуск. Новий виборчий закон, який було видано 3 червня 1907 р., обмежив представництво селян, робітників та представників окремих етнічних груп у парламенті. Його було видано царем з порушенням діючого законодавства (без затвердження в парламенті), що дає можливість дослідникам говорити про «третьочервневий переворот». Унаслідок у країні склалася система влади, котра базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті, яка дозволяла здійснювати необхідні реформи, що мали поміркований характер. За таких умов розпочалася підготовка виборів до Державної Думи четвертого скликання, які відбувалися у 1912 р.

Вибори до IV Державної Думи Російської імперії, на відміну від трьох попередніх, були першими, підготовка до яких не велася в авральному порядку. Цього разу як у центральній, так і у місцевій владі було досить часу та стабільності у державі для чіткої організації виборів. Водночас політична упередженість та дискримінація окремих соціальних та національних груп виборців зовсім не сприяла цьому.

У Подільській губернії серйозна організаційна підготовка до виборів розпочалася вже взимку 1912 р. Так, 26 січня Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв повідомив повітові, міські та містечкові управи губернії про необхідність розпочати перевірку виборчих списків, які були складені у 1907 р.

Нові списки потрібно було тримати у справному стані й подати за першою вимогою¹. 8 лютого Подільський губернатор циркулярним розпорядженням зобов'язав мирових посередників у зв'язку з майбутніми виборами негайно розпочати складання та уточнення списків членів волосних сходів. Роботу вимагалось завершити до 1 травня². Паралельно таку ж діяльність розгорнули міські управи³.

Тогочасне суспільно-політичне життя Подільської губернії характеризувалося повним затишшям у діяльності практично всіх політичних партій, окрім ВНС та СРН. Навіть початок виборчої кампанії до IV Державної Думи спочатку не спричинив особливої їх активізації. Це було зумовлено тривалим нищенням владою осередків опозиційних партій, зниженням громадської активності населення губернії та повною відсутністю віри у можливість парламентських методів політичної боротьби.

Крім того, на наш погляд, значний вплив на ослаблення передвиборної діяльності лівих політичних партій у Подільській губернії, зокрема Партії соціалістів-революціонерів (ПСР), зумовила бойкотистська позиція ЦК партії стосовно IV Державної Думи. Хоча рішення ЦК есерів бойкотувати вибори мало, на думку російського дослідника партії К.Н. Морозова, не директивний, а рекомендаційний характер і залишало право вибору за місцевими організаціями⁴, відсутність чіткої позиції та підтримки центру, безумовно, вплинула на передвиборну боротьбу партії в регіоні.

Подільські організації РСДРП увійшли у виборчі перегони у вкрай ослабленому стані. Наприкінці 1911 р. жандармами було помічено намагання РСДРП підняти агітаційну роботу в зв'язку з виборами до IV Думи в Кам'янці-Подільському та Вінниці. Однак навіть у цих найбільших губернських центрах соціал-демократичного руху сили партії були неорганізованими⁵. В той самий час начальник Подільського ГЖУ полковник Л.Г. Соколов повідомляв Департамент поліції, що місцева група РСДРП не може навіть організувати доставку нелегальної літератури з-за кордону. Це зумовлено тим, що з виїздом із Кам'янця-Подільського активного соціал-демократа М.С. Батя у місті не залишилося жодного дієвого організатора партійної роботи⁶.

Отже, попри те, що на Празькій конференції РСДРП у січні 1912 р. було прийнято рішення про активну участь партії у передвиборній кампанії та виставлення самостійних кандидатів з метою створення у Державній Думі четвертого скликання соціал-демократичної фракції⁷, реальних можливостей для виконання цих завдань у Подільській губернії не було.

Ще в гіршому становищі в краї опинилася ПСР. Так, наприкінці 1911 р. Подільське ГЖУ констатувало повну відсутність агітаційної діяльності ПСР на території губернії⁸.

Натомість задовго до початку виборів активну організаційну роботу в краї розпочали російські націоналісти. Вже 11 листопада 1911 р. у Кам'янці-

Подільському виник самостійний Подільський союз російських націоналістів. Його метою був захист російських інтересів у Західній Росії⁹.

У той самий час активізував діяльність Почаївський відділ СРН, що поширював свою діяльність і на територію Подільської губернії. Священики-агітатори виступали за передачу земель поміщиків-католиків селянам, чим завойовували велику популярність серед останніх. Тому селяни почали масово вступати до лав Союзу. Це навіть викликало занепокоєння влади Південно-Західного краю. Так, в одному з секретних донесень генерал-губернаторові зазначалося, що селяни почали активно записуватися в СРН під впливом агітаторів, вважаючи, що його діяльність спрямована на те, щоб відібрати землю в поміщиків і передати її селянам¹⁰. За свідченням помічника начальника Подільського ГЖУ, подібні настрої серед селян мали місце в Балтському, Ольгопільському, Ямпільському, Могилівському повітах губернії. При цьому посадовець звертав увагу, що цілі і завдання Союзу селяни розуміють зовсім неправильно. Поширюються чутки, що особи, записані до його складу, не повинні слухати наказів влади, розпорядження якої для них не є обов'язковими, бо у них є своя безпосередня влада в особі Головної Ради СРН та архимандрита Віталія в Почаєві¹¹.

Наприкінці 1911 р., в умовах підготовки виборів до IV Державної Думи, активізувалася діяльність Товариства українських поступовців. Зокрема, за даними жандармерії, в губерніях Південно-Західного краю в зв'язку з майбутніми виборами спостерігалася активізація діяльності організації Українських прогресистів (Товариство Українських Поступовців. – А.Г.). У своїй передвиборній платформі члени організації стосовно до України вимагали: викладання українською мовою в народних школах, обов'язкового вивчення української мови, літератури, історії та українознавства у всіх вищих та середніх навчальних закладах. Стосовно Росії поступовці домагалися: відміни акту 3 червня 1907 р., встановлення недоторканності особи, ліквідації всіх особистих, майнових, національних обмежень, введення місцевого самоуправління, автономії вищих навчальних закладів, справедливого законодавства стосовно до робітників і селян та ін. Головною ж метою організації було досягнення національно-територіальної автономії для України¹². Більш широко ці вимоги були сформульовані на з'їзді, проведеному керівництвом ТУПу в Києві у квітні 1912 р.¹³ Начальником Подільського ГЖУ полковником Л.Г. Соколовим було поставлено завдання своїм поміщикам зібрати свідчення про діяльність зазначеної організації на території губернії¹⁴. Однак їхніх звітів із цього питання виявити не вдалося.

Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор Ф.Ф. Трепов надавав великого значення з'ясуванню політичної ситуації в краї у зв'язку з виборами до IV Державної Думи. Тому ще напередодні виборчих перегонів – 21 грудня 1911 р. – зобов'язав начальника Подільського ГЖУ періодично повідомляти про роботу політичних партій і гуртків, які діють на території губер-

нії, а також звернути особливу увагу на їхніх керівників. Генерал-губернатор так обґрунтовував своє розпорядження: "Відомості про настрої населення Південно-Західного краю, а також про діяльність осіб, що впливають на нього і дають політичним поглядам мас той чи інший напрямок, особливо необхідні мені тепер із огляду на майбутні вибори в IV Державну Думу"¹⁵.

Незабаром, у розпорядженні від 11 січня 1912 р. Подільський губернатор поставив перед начальником Подільського ГЖУ та його помічниками у повітах уже чіткіші завдання¹⁶. Пропонувалося з'ясувати:

- 1) Наскільки впливовими на виборах у губернії будуть націоналістичні організації;
- 2) Як вплинуло на групування політичних партій уведення в губернії земського виборного управління;
- 3) Які загальні настрої населення відносно до сучасного курсу внутрішньої політики і, зокрема, діяльності III Державної Думи;
- 4) Яку можливу позицію займуть окремі національності, а також землевласники, міщани, селяни і духовенство на майбутніх виборах у IV Державну Думу.

Завдяки таким розпорядженням губернські установи Подільської губернії зібрали багато цінної інформації з вищезазначених питань, що дає можливість простежити суспільно-політичну боротьбу в краї впродовж усього виборчого року.

Вибори до IV Державної Думи в Подільській губернії вкотре активізували представників єврейської та польської національностей. Зокрема помічник начальника Подільського ГЖУ, територією спостереження якого були Балтський, Ольгопільський, Ямпільський та Могилівський повіти, в донесенні від 23 січня 1912 р. повідомляв, що інтерес до виборів виявляє лише польське і єврейське населення, яке і докладе всіх зусиль для проведення своїх кандидатів до Державної Думи¹⁷. Причому він передбачав, що через повну індиферентність до виборів православних поміщиків та селян поміщики-поляки отримають перемогу на з'їзді повітових землевласників. Євреї ж, на думку доповідача, які переважно були представниками міської бідноти і належали до 2-го з'їзду міських виборців, що обирав лише по одному виборщику від повіту, не матимуть серйозного впливу¹⁸. Щодо робітників, то вони взагалі не брали участі у виборах у цих повітах, оскільки там не було жодного підприємства, котре б нараховувало хоча б 50 робітників¹⁹. Саме таке число за виборчим законом було необхідне для отримання дозволу обирати на підприємстві виборщика.

Доповідач звертав увагу на повну втрату довіри населення до законодавчих ініціатив Думи як парламентського органу та застерігав, що селянські, міщанські виборщики і навіть землевласники будуть якщо й не лівими, то, безумовно, опозиційними. Духовенство ж у зазначених повітах мало і лівих, і правих представників, тому велику роль під час виборів виборщиків міг віді-

грати випадок. Про діяльність якихось політичних організацій у Балтському, Ольгопільському, Ямпільському та Могилівському повітах помічник начальника Подільського ГЖУ не згадував. Однак, на наш погляд, цей факт свідчить не стільки про їх відсутність, скільки про те, що вони ще не розпочали виборчу агітацію.

Зовсім іншу характеристику політичної ситуації на початку 1912 р. на своїй території спостереження подав помічник начальника Подільського ГЖУ в Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Летичівському та Гайсинському повітах. Він указував, що серед націоналістичних організацій у районі спостереження легально існували тільки відділи СРН. Нелегально та конспіративно діяли: Польська націонал-демократична партія (“народовці”), єврейські сіоністи та кадети²⁰. Їх вплив на вибори посадовець характеризував так: “Усі вони можуть здійснювати вплив на хід виборів у ІV Думу, якщо правляча влада не вживе відповідних заходів, найбільший небажаний вплив, безсумнівно, здійснять кадети, з якими обов’язково ввійдуть у блок поляки-народовці, і до них же пристануть євреї-сіоністи”²¹. Крім того, доповідач передбачав, що кадети підтримає інтелігенція, незалежно від національності. Селяни ж, міщани і духовенство підпадуть під вплив СРН і складуть окрему монархічну партію, оскільки вибори в земство показали, що агітація членів СРН має сильний вплив на нижчі прошарки суспільства²². У той самий час помічник начальника Подільського ГЖУ в прикордонному пункті, в м-ку Гусятин, стверджував, що про настрої населення та агітацію у зв’язку з виборами йому нічого невідомо²³.

Водночас у деяких сучасників були діаметрально протилежні думки стосовно ставлення до виборів селянства. Так, у листі, перлюстрованому поліцією, від 23 січня 1912 р. “Саша” з Києва повідомляв К.С. Кузьмінського про ставлення селян Поділля до виборів. Автор листа зазначав: “У деяких місцях Подільської губернії циркулюють безглузді чутки, що під час виборчої кампанії “пани” будуть викупляти депутатські повноваження в обраних у Думу селян, щоб не допустити туди жодного селянина-депутата, бо в Думі буде вирішуватися питання “про землю” і присутність при цьому селян зовсім небажана”²⁴. Крім того, він стверджував, що думка про те, що селянство повністю байдуже до виборів, надто перебільшена, а вибори у зв’язку зі специфічним земельним питанням дуже цікавлять село²⁵. В зв’язку з даними листа було проведене розслідування. Жандармам удалося встановити автора листа: ним виявився студент Київського університету, рідний брат адресата О.С. Кузьмінський. Однак начальник Подільського ГЖУ полковник Л.Г. Соколов у донесенні в Департамент поліції зазначав, що агентурна розробка не підтвердила факти, наведені у листі²⁶.

На основі зібраних даних свої погляди на розстановку сил між політичними партіями та національними групами краю напередодні виборів висловив губернатор О.М. Ігнат'єв. Наприкінці січня 1912 р. він повідомляв генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова, що передбачити політичні симпатії населення

на виборах складно, оскільки “в даний час, дякуючи п’ятирічному існуванню Державної Думи і встановленню спокою, політичні пристрасі значно вляглися й інтерес до діяльності Державної Думи в масі населення сильно знизився. В зв’язку з твердо і ясно встановленим напрямком нашої внутрішньої політики ліві бояться виявляти свою діяльність”²⁷. Губернатор прогнозував, що міські жителі польської та єврейської національності підтримуватимуть лівих кандидатів. Шанси поляків-землевласників, у зв’язку з сильним впливом Подільського союзу російських націоналістів та православного духовенства, він розцінював як примарні. Щодо селян, то очільник губернії передбачав можливість їхнього союзу з будь-якою групою, що пообіцяє їм більшу кількість місць у Думі. Губернатор підкреслював повну залежність результатів виборів від блоку російських націоналістів та духовенства, для забезпечення дружньої співпраці котрих він обіцяв докласти максимум зусиль²⁸.

Іноді інформація про агітацію мала суперечливий характер. Так, у березні 1912 р. агітація серед польського та єврейського населення лівими партіями була відзначена місцевим повітовим справником у Вінницькому повіті²⁹. У той самий час помічник начальника Подільського ГЖУ в Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Летичівському та Гайсинському повітах доповідав, що ніякої активної агітації в краї немає. Агітатори районом спостереження не роз’їжджають і зібрань не влаштовують. Крім того, він заявив, що розмовляв із вінницьким повітовим справником і останній заявив: факти агітації в повіті йому невідомі, але він виводить її наявність із приватних розмов з деякими євреями та поляками, а також із публікацій газети “Винницький голос”³⁰.

Як бачимо, погляди на саме поняття агітації у різних чиновників губернії були цілком протилежні. Цікаво, що Подільський губернатор підтримував думку про наявність агітації в Вінницькому повіті, про що повідомляв у своїх щомісячних донесеннях аж до самих виборів³¹. Він, зокрема, звертав увагу на агітаційну діяльність газети “Винницький голос”, яка “випустила кілька агітаційних статей до майбутніх виборів до Державної Думи. Статті ці хоча й не містять у собі якихось незаконних виступів, явно спрямовані на дискредитацію серед місцевого населення нинішніх членів Державної Думи, крім одного з них – кадета Сендерка (М.І. Сендерко був членом фракції прогресистів. – А.Г.), і до проведення на наступних виборах кандидатів лівого спрямування”³².

Ушицький повітовий справник у своєму рапорті Подільському губернатору від 6 травня 1912 р. підкреслював спокійний настрій інтелігентських верств населення повіту та відзначав їх групування в національну партію. Діяльності лівих партій він не спостерігав, хоча незадоволення владою було поширеним явищем³³.

За даними Подільського ГЖУ, навесні 1912 р. таємну агітацію за ліві партії проводив член Вінницької земської управи Й. Лозинський. Причому зазначалося, що він – розумний та обережний агітатор і користується підтримкою

повітового предводителя дворянства графа Д. Гейдена, тому проти нього ніхто свідчити не буде³⁴. Враховуючи попередню діяльність Й. Лозинського як члена Конституційно-демократичної партії та патрунування йому з боку відомого ліберального діяча Д. Гейдена, приходимо до висновку, що в йдеться саме про кадетську агітаційну роботу.

Цікаві дані про передвиборні настрої населення в червні 1912 р. у своєму повіті повідомляв вінницький повітовий справник: “Ставлення селян і взагалі нижчих прошарків населення до майбутніх виборів у Державну Думу байдуже, інтелігентські ж класи населення, близькі за переконаннями до лівих партій, особливо поляки і євреї, дуже цікавляться майбутніми виборами і ведуть таємну агітацію з метою проведення в Думу своїх кандидатів”³⁵.

Балтський повітовий справник 6 липня 1912 р. повідомляв прокурора Вінницького окружного суду, що антиурядових гуртків чи, тим більше, організацій ні серед селян та робітників, ні у військовій та освітній сферах у повіті немає. Не було помічено також поширення будь-яких агітаційних брошур та звернень. Навіть відділ СРН та євреї повіту не проявляли особливої виборчої активності³⁶. Натомість Вінницький відділ СРН домагався у губернатора розпорядження про виділення єврейських виборців міста в окрему курію, мотивуючи це тим, що у випадку проведення виборів спільно у виборщики можуть потрапити тільки одні євреї та інші небажані кандидати, як це сталося на двох перших виборах³⁷.

У Брацлавському повіті на середину липня 1912 р. місцевий повітовий справник відзначив певний інтерес до виборів, особливо серед польського та єврейського населення³⁸. У той самий час агітація польської інтелігенції та євреїв продовжувалася у Вінницькому повіті, а також поширилася на Літинський повіт³⁹.

Окремі спроби агітації на Поділлі робила Спілка. Зокрема, в Гайсинському повіті мало місце поширення її брошури з промовистою назвою “Геть закон 3-го іюня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи)”⁴⁰. У ній подавалася детальна, негативна характеристика роботи Державної Думи третього скликання, її партійного та особового складу, а також практичні поради для виборців, як уникнути такого стану справ у майбутній Думі⁴¹. Досить курйозним було місце видання, вказане на брошурі: “Полтава, 1912. Губернська типографія”. Воно перекочувало й у сучасні хрестоматійні збірники документів⁴². Між тим, проведене жандармами розслідування дало можливість начальникові Полтавського ГЖУ стверджувати, що ця брошура не друкувалася в Полтаві чи, тим більше, в державній Губернській типографії, а це була лише провокація, інспірована Спілкою⁴³.

Однак очевидно, що такі спроби агітації були поодинокими. Масштабну передвиборну роботу в краї Спілці організувати не вдалося. Так, за свідчен-

ням начальника Подільського ГЖУ полковника Л.Г. Соколова, до кінця вересня 1912 р. (тобто за місяць до скликання IV Думи) його підлеглими не було помічено жодних ознак відновлення на території губернії організацій партії⁴⁴.

Дуже впевнено під час виборчих перегонів у Подільській губернії почували себе російські націоналісти, які мали підтримку високих державних посадовців. Так, 6 серпня 1912 р. на станції Жмеринка відбувся з'їзд Губернського комітету з виборів у Думу і повітових предводителів дворянства під головуванням члена III Думи П.М. Балашова, який заявив ротмістрові Новіцькому, коли той запитав про дозвіл на проведення з'їзду, що він особисто отримав його у міністра внутрішніх справ⁴⁵.

Активну участь у виборах взяло подільське православне духовенство під керівництвом Губернського єпархіального з виборів до Державної Думи комітету. Як і під час попередніх виборів, між священиками та російськими землевласниками, що були переважно націоналістами, було досягнуто згоди про виступ спільним блоком. Таке блокування практично визначило долю виборів. Були окремі випадки недотримання угоди про спільні дії, однак тоді допомагала місцева влада, відмінюючи результати виборів. Наприклад, це мало місце на попередньому з'їзді дрібних землевласників та духовенства Балтського повіту⁴⁶.

Особлива дієвість духовенства у передвиборній боротьбі відзначалася посадовими особами місцевої жандармерії. Так, 3 жовтня 1912 р. помічник начальника Подільського ГЖУ на прикордонному пункті в м-ку Гусятині доповідав, що помічена пресою активна участь у виборах православного духовенства має місце і в районі його спостереження. Інші категорії населення проявляли пасивність, причому окремі з них не користувалися своїми виборчими правами, бо не мали можливості покрити витрати на поїздку в повітове місто⁴⁷.

Православні священики Кам'янецького повіту висунули кандидатом у члени IV Державної Думи преосвященного Серафима, єпископа Подільського і Брацлавського. Духovenство прагнуло провести в Думу якнайбільше своїх представників, оскільки справедливо вважало, що лише тоді зможе домогтися прийняття бажаних законів⁴⁸. У цих намаганнях служителі церкви, заохочувані місцевою владою, не зупинялися навіть перед порушенням виборчого закону. Так, 1 вересня 1912 р. згаданий вище єпископ Серафим звернувся до губернатора з проханням дозволити участь у виборах настоятелям церков, молодшим за 25 років. Він аргументував це тим, що останні здійснювали не особисте виборче право, а лише як представники парафій церкви, яка володіє землею⁴⁹. Очевидно, що кандидат таким чином прагнув заручитися якнайбільшою підтримкою на виборах своїх підлеглих.

Відомі факти широкої агітації посадових осіб за кандидатів-націоналістів. Іноді вона відбувалася з грубими порушеннями виборчого законодавства, доходило навіть до прямого підкупу виборців. Такий випадок мав місце на

виборах від міщан у м. Нова Ушиця 4 жовтня 1912 р. Тут були обрані нотаріус А.М. Затонський та лісничий О.Ф. Никифоров. Місцевим унтер-офіцером жандармів А. Корчинським було встановлено, що напередодні виборів останній разом із колишнім повітовим справником Ходаковським їздили в міста Стару Ушицю і Вербовець та агітували жителів голосувати за Никифорова і роздавали гроші нібито на проїзд до повітового міста. У той же час агітацію в самій Новій Ушиці проводив член земської управи А.Т. Яворський. Використовував Никифоров і своє службове становище, зокрема, в день виборів усі лісники та об'їждчики казенних лісів підговорювали міщан, щоб обрали уповноваженим саме його⁵⁰.

Цікаво, що вже через декілька днів той самий унтер-офіцер А. Корчинський так характеризував Никифорова: “Доповідаю, що обраний від міст і містечок Ушицького повіту виборщиком у члени Державної Думи О.Ф. Никифоров націоналіст, і взагалі всі його називають правим і ні в чому осудному по цей час не був помічений”⁵¹. Отже, варто було недавньому порушникові стати націоналістом і “взагалі правим”, як він одразу отримував індульгенцію місцевої влади.

Тепличні виборчі умови для націоналістів та “істинно-руських” були створені в Балтському, Ольгопільському, Ямпільському та Могилівському повітах. Це підтверджував помічник начальника Подільського ГЖУ, який зазначав, що передвиборна агітація в цих повітах велася лише російськими націоналістами та відділами СРН. Він щиро визнавав, що лише представникам цих партій дозволялося проводити передвиборні зібрання, а збори осіб прогресивного спрямування майже не дозволялися через суто формальні причини⁵². Це ж констатував і сам губернатор: “Передвиборна агітація на партійному ґрунті здійснювалася відкрито у скільки-небудь широких розмірах лише Союзом російських націоналістів, не кажучи про таємну агітацію, що існувала серед євреїв”⁵³.

Звичайно, в таких умовах опозиційні партії та окремі особи практично не мали жодних шансів на перемогу. Однак на початковому етапі виборів траплялися виключення з цього правила. Так, виборщиком від Вінниці був обраний лікар М.Ф. Недельський, якому вдалося завоювати симпатії єврейського електорату своїми опозиційними промовами та критикою урядового курсу. Попри тиск влади, йому вдалося провести досить широку передвиборну агітацію – навіть організувати у своїй квартирі передвиборне зібрання представників опозиційної частини вінницької громади⁵⁴.

Одразу після виборів М.Ф. Недельський різко розкритикував дії уряду з виборів до Державної Думи, зазначивши, що становище російського громадянина є безвихідним, оскільки виборчі права влада однією рукою роздає, а іншою забирає⁵⁵. Ще різкіше вінницький виборщик висловився про вибори депутатів у Подільському губернському виборчому зібранні 18 жовтня 1912 р. За

свідченням жандармів, 25 жовтня перед відкриттям земських зборів у Вінниці, він, стоячи посеред земських гласних та поляків, викрикував (для збереження колориту подається мовою оригіналу. – А.Г.): «В Каменце я был свидетелем, как националисты совокуплялись с духовенством»⁵⁶. Невдачу ж на виборах преосвященного Серафима і взагалі весь виборчий процес виборщик коментував так: «Я говорил Серафиму (епископу Подільському та Брацлавському. – А.Г.): не лезь, Серафим, в помойную яму, не лезь, там воняет не ладаном»⁵⁷.

Однак не всі кандидати, плановані націоналістами та духовенством, пройшли у члени Думи. Так, волею випадку колишній член III Державної Думи, селянин Г.А. Андрійчук, отримавши підтримку більшої частини виборщиків, не зміг знову стати депутатом, оскільки більше виборчих голосів було віддано за прихильника правих селянина Й.І. Коваля⁵⁸. Тож загалом виборчий блок російських землевласників націоналістичного спрямування та православного духовенства, маючи абсолютну підтримку влади, повністю монополізував результати виборів.

Отже, суспільно-політична боротьба в Подільській губернії під час виборів до Державної Думи четвертого скликання характеризувалася повною дезорганізованістю та вкрай низькою агітаційною активністю політичних партій лівого спрямування, з одного боку, та значним зниженням інтересу до неї переважної більшості населення краю, з іншого. За таких умов переможцями виборів стали представники російських націоналістів та їхні прихильники з середовища православного духовенства і селянства.

Примітки:

¹ Держархів Вінницької області, ф.д. 255, оп. 1, спр. 3, арк. 74.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 665, спр. 101 ч.2, арк. 5-5зв.

³ Держархів Вінницької області, ф.д. 172, оп. 1, спр. 42, арк. 1, 4, 5.

⁴ Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 319.

⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259 ч.1, арк. 51.

⁶ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 69, арк. 337.

⁷ Арутюнов Г.А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. Москва: Наука, 1975. С. 172.

⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259. ч1, арк. 52.

⁹ Омелянчук И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904-1914 гг.: дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. Киев, 1997. С. 62.

¹⁰ Там само. С. 80.

¹¹ Там само. С. 80-81; Омелянчук И.В. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века // Отечественная история. 2004. №2. С. 90-91.

¹² ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 258, арк. 294-294зв.; Програма діяльності Товариства Українських Поступовців у виборчій кампанії до IV Державної Думи // Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями. (червень 1907 – поч. 1917 рр.) / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. Луганськ: Вид. Східноукраїнського державного університету, 1999. С. 47-48.

¹³ Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 421.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 258, арк. 293.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1 Спр.1483, арк. 1.

¹⁶ Там само, арк. 4-4зв.

¹⁷ Там само, арк. 6.

¹⁸ Там само, арк. 6-6зв.

¹⁹ Там само, арк. 6зв.

²⁰ Там само, арк. 8.

²¹ Там само.

²² Там само, арк. 8зв.

²³ Там само, арк. 9.

²⁴ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 2746, арк. 87.

²⁵ Там само, арк. 87зв.

²⁶ Там само, арк. 90,92.

²⁷ Там само, ф. 442, оп. 665, спр. 101 ч.2, арк. 2зв.

²⁸ Там само. 2зв-3.

²⁹ Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1483, арк. 31.

³⁰ Там само, арк. 32-32зв.

³¹ Там само, ф. 442, оп. 861, спр. 259 ч.1, арк. 101, 102, 103зв, 105зв.

³² Там само, арк. 102.

³³ Камянець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф. 228, оп. 2, спр. 30, арк. 136.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1483, арк. 34-34зв, 35-36.

³⁵ КПДМА, ф. 228, оп. 2, спр. 30, арк. 190.

³⁶ Там само, арк. 186.

³⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 409. Оп1, спр. 47, арк. 132-132зв.

³⁸ КПМДА, ф. 228, оп. 2, спр. 30, арк. 181.

³⁹ Там само, арк. 223-224.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 2883, арк. 18.

⁴¹ Див: Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного, прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи. Полтава: Губернська типографія, 1912. 16 с.

⁴² Див. напр.: 3 брошури Української соціал-демократичної “Спілки” “Геть закон 3-го юня! Нам потрібно загального, рівного прямого і тайного виборчого права! (Городським і сільським робітникам за вибори до 4-ої Думи)” // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михайльський. Київ: Вид. Європейського у-ту, 2003. Ч.1. С.411.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 2883, арк. 19.

⁴⁴ Там само, оп. 2, спр. 75, арк. 94.

⁴⁵ Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 772, арк. 5.

⁴⁶ Там само, ф. 442, оп. 665, спр. 101 ч.2, арк. 135зв.

⁴⁷ Там само, ф. 301, оп. 1, спр. 1483, арк. 60-60зв.

⁴⁸ Там само, арк. 61.

⁴⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 409, оп1, спр. 49, арк. 18.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1483, арк. 62-62зв.

⁵¹ Там само, арк. 66.

⁵² Там само, арк. 67.

⁵³ Підраховано за: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 101 ч.2, арк. 136.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 2898, арк. 68-69.

⁵⁵ Там само, спр. 1483, арк. 72.

⁵⁶ Там само, спр. 2898, арк. 69.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само, ф. 442, оп. 665, спр. 101 ч.2, арк. 135зв.

Hlushkovetsky Anatoliy. Social and political struggle in Podilska province during the elections to the State Duma IV of the Russian Empire. The article deals with the characteristic features of socio-political struggle in Podilska province during the elections to the State Duma of the Russian Empire the 4th convocation. The pre-election aspirations, the directions of the agitation work, the specifics of the pre-election confrontations of the leading political parties' centers, region's ethnic and social groups are investigated. The influence of central and provincial authorities on the course and results of the election race is revealed.

It is found out that the election campaign to the 4th State Duma in Podilska province took place under conditions of extremely low interest of the local population in the elections. It happened due mainly the fact that the State Duma Institute disappointed their hopes as for autocracy limitation and life improvement. Representatives of Polish and Jewish ethnic groups were active and aimed to use every opportunity to claim their rights.

It is established that during the elections to the 4th State Duma, the pre-election activity of Socialist political parties was weak on the territory of Podilska province.

Only the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP) and the Spilka made some agitational attempts during election campaign to the State Duma IV, but their forces were disorganized in the province.

Simultaneously, active propagandistic work was carried out by the Black Hundred Union of Russian People and Russian nationalists of the All-Russian National Union, who were supported by local authorities. The All-Russian National Union formed a bloc with Orthodox clergy in the elections. Under the circumstances, the greatest landowners and Orthodox priests were elected as deputies.

Keywords: State Duma IV, elections, Podilska province, parties, Union of Russian People, All-Russian National Union, Russian Empire, authority.

Отримано: 08.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.298-309

УДК 352.075: 908(477) «Чернівці»

Сергій Добржанський

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА ОРГАНИ САМОУПРАВЛІННЯ ЧЕРНІВЦІВ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Добржанський Сергій. Трансформація міського простору і органи самоуправління Чернівців наприкінці XIX – на початку XX ст. У статті проаналізовано специфіку діяльності органів самоврядування Чернівців у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період у Чернівцях було реалізовано значні інфраструктурні проекти. Побудовано Львівсько-Чернівецьку залізницю (1866 р.) та електростанцію (1896 р.), працював трамвай (1897 р.), а у 1895–1912 рр. – система водопостачання і водовідведен-

ня. Завдячуючи міській владі, центр міста набув вигляду європейського міста, Чернівці стали називати «Малим Віднем» Цьому сприяла загальна позитивна економічна кон'юнктура та статус адміністративного центру коронного краю, однак безсумнівним був і вплив продуктивної діяльності міських органів влади. Діяльність різноманітних профільних комісій і безпосередньо бургомістрів, членів магістрату й міської ради наочно засвідчувала намагання спрямовувати свою діяльність на покращення добробуту жителів та посвяджених умов життя. Автор зазначає, що отримання прибутків від акціонерних товариств, які надавали різноманітні послуги (наприклад, перевезення пасажирів трамваями), не усувало проблем дефіциту коштів на вдосконалення міської інфраструктури, тож на початку ХХ ст. розміри муніципальних позик зростали з року в рік. Особливо громадськість турбували такі проблеми як подолання безробіття, вирішення житлового питання для незаможних категорій населення, покращення санітарних умов, розвиток мережі навчальних закладів. Початок Першої світової війни перервав поступальний розвиток міського простору та приніс неабиякі випробування для Чернівців і їх жителів.

Ключові слова: міське самоврядування, бургомістр, магістрат, водогін, громадський транспорт, містобудування.

Добрянский Сергей. Трансформация городского пространства и органы самоуправления Черновцов в конце XIX – начале XX в. В статье проанализирована специфика деятельности органов самоуправления Черновцов во второй половине XIX – начале XX в. В этот период в Черновцах было реализовано значительные инфраструктурные проекты. Построено Львовско-Черновицкую железную дорогу (1866 г.) и электростанцию (1896 г.), заработал трамвай (1897 г.), а в 1895-1912 гг. – система водоснабжения и водоотведения. Благодаря городской власти центр города приобрел вид европейского города, Черновцы стали называть «Малой Веной» Этому способствовала общая позитивная экономическая конъюнктура и статус административного центра коронного края, однако несомненным было и влияние продуктивной деятельности городских органов власти. Деятельность различных профильных комиссий и непосредственно бургомистров, членов магистрата и городского совета города приобрел вид европейского попытку направлять свою деятельность на улучшение благосостояния жителей и повседневных условий жизни. Автор отмечает, что получение прибыли от акционерных обществ, которые предоставляли различные услуги (например, перевозки пассажиров трамваями), не устраняло проблем дефицита средств на совершенствование городской инфраструктуры, поэтому в начале XX в. размеры муніципальных займов росли из года в год. Особенно общественность беспокоили такие проблемы как преодоление безработицы, решение жилищного вопроса для малоимущих категорий населения, улучшение санитарных условий, развитие сети учебных заведений. Начало Первой мировой войны прервало поступательное развитие городского пространства и принесло серьезные испытания для Черновцов и их жителей.

Ключевые слова: городское самоуправление, бургомистр, магистрат, водопровод, общественный транспорт, градостроительство.

Сучасні процеси, пов'язані із децентралізацією та поступовим розширенням повноважень територіальних громад, поряд із позитивними тенденціями, засвідчили й недостатню готовність місцевих органів влади до швидкого вирішення нагальних соціально-економічних та інших проблем. Пояснення цього криється не лише у відсутності практичного досвіду, дефіциті фахо-

вої компетентності та фінансових ресурсів чи особистісної зацікавленості. Підвищенню ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, в першу чергу міського, може сприяти експертний аналіз, ґрунтований як на новітніх напрацюваннях, так і на врахуванні історичного контексту. Зважаючи на це, не втрачає актуальності та історіографічної новизни дослідження урбанізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. у такому великому місті як Чернівці – тогочасній столиці Герцогства Буковини, та роль у їх активізації тушешніх самоврядних органів.

Варто зауважити, що розвиток Чернівців у зазначений період, а також інших міст регіону та загалом Буковини, досить по-різному оцінювався у попередні історичні періоди. Помітну еволюцію пройшла радянська історична наука. Наприклад, у 1920-х рр. ще дозволялося характеризувати Чернівці як «прегарне місто, з великою деревообробною та іншими фабриками, тартаками, трамваями, банками, друкарнями, банями різних церков. Люди багатьох національностей прийшли сюди з різних країв і перемішали усі свої ознаки». Для післявоєнної літератури, коли після приєднання Буковини до Радянського Союзу необхідно було безапеляційно доводити відсталий характер розвитку регіону в попередній період, зокрема й наприкінці XIX – на початку XX ст., наведення оцінок на кшталт «наростання продуктивних сил», «виростає культурна надбудова», «зростає рівень культури», «піднесення народної освіти», «завершення процесу втягнення Буковини в цикл розвитку європейського капіталізму» – було виключене¹. Зазначимо, що автор цих цитат Григорій Піддубний помер у 1942 р. на Соловках.

Для післявоєнної радянської літератури був характерний безапеляційно негативний тон про «соціальний та національний гніт», «революційну боротьбу», «робітничий рух» та ін., а констатація позитивних фактів часто поєднувалася із поясненнями, що нівелювали їхнє значення. У фундаментальній «Історії міст і сіл Української РСР» по відношенню до Чернівців кінця XIX – початку XX ст. вказувалося, що поява нових промислових об'єктів не похитнула основну економічну роль кустарних промислів, створення торгово-фінансових банків посилило значення «іноземних капіталістичних об'єднань», демографічне зростання зумовлене впливом «німецьких, польських і румунських колоністів» і зменшувало процент українського населення, зведення нових кварталів та будинків відбувалося без дотримання санітарно-гігієнічних норм і було потрібне, щоб «зосередити на невеликих клаптиках землі якнайбільше жителів і одержати від них якнайбільше прибутків». Загалом же, «центр Чернівців набував поступово вигляду впорядкованого європейського міста, однак на околицях переважали одноповерхові кам'яні і дерев'яні будинки, зовсім неупорядкованими лишалися робітничі квартали»² – констатували автори.

Подібно до цього, про негативний вплив «колонізаторської політики Габсбургів» на міста Буковини писали й інші дослідники³. Оцінки та судження

практично не змінювалися десятиліттями. Чернівці, хоч і називалися єдиним значним містом, але в якості осередку «економічної колонізації», який наповнювався «колонізаторськими елементами» для здійснення «колоніального грабунку». Неодмінно спочатку йшла згадка про погане впорядкування, а вже потім про активну забудову багатопверховими будинками, спорудження водогінної мережі та трамвайної колії, появу вуличного освітлення⁴.

Кардинально інші підходи до аналізу історії демонстрували представники української діаспори. Для цієї категорії наукової літератури властиве домінування національного фактору, поєднання констатації великого впливу навчальних закладів Чернівців на «культурний і духовний розвиток широких українських мас» із твердженнями про «германізаційні й румунізаційні ворожі протиукраїнські тенденції», об'єктивне висвітлення активізації політичного, культурно-громадського, видавничого і кооперативного руху⁵. Із 1990-х рр. подібні тенденції почали проникати в українську науку, що на сьогоднішній день розвивається у напрямку вивчення минулого Чернівців у всій різноманітності та неоднозначності процесів, які відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Активно перекладається закордонна література, видаються нариси з історії окремих вулиць та будівель, тощо⁶.

Для сучасної німецькомовної історіографії властиві досить позитивні оцінки темпів і особливостей розвитку Чернівців наприкінці XIX – на початку XX ст. Професор Інсбруцького університету Австрії Курт Шарп (Dr. Kurt Scharr), досліджуючи Буковину в якості так званої «культурно-ландшафтної одиниці», узагальнено і дещо сегментовано презентував власне розуміння тогочасних політичних, національних та економічних процесів. Цілком прогнозовано на перше місце він ставив саме столицю регіону, де, за його словами, відбулися кардинальні зміни: «Справжній економічний бум, особливо в останній третині XIX ст. у провінційній столиці Чернівцях, зумовив створення окремих державних установ у різних сферах управління та юрисдикції, які раніше контролювалися Львовом»⁷.

Свою незгоду із такими скептичними характеристиками Чернівців як «виховна колонія» або «австрійський Сибір», що інколи траплялися в літературі, висловлювала німецька публіцистка Франка Кюн (Franka Kühn) у книзі, присвяченій Едуарду Райсу – «першому єврейському бургомістру Чернівців». На її переконання, офіцери, яких переводили у це місто на військову службу «із нудних галицьких гарнізонів», вважали особливою удачею служити саме тут. Аналогічно, багато державних службовців, яких командували до Чернівців з інших регіонів Австро-Угорщини, покидали його «зі сльозами на очах», коли справа доходила до наступної ротації⁸.

Підсумовуючи історіографічний блок зауважимо, що дотримання об'єктивного погляду на трансформацію міського простору Чернівців кінця XIX – початку XX ст. та роль у відповідних процесах органів самоуправління

неодмінно зумовить констатацію як позитивних, так і негативних фактів та явищ.

Першою і однією із найвагоміших ознак розвитку будь-якого населеного пункту є зміни у чисельності його населення. У цьому відношенні Чернівці демонстрували позитивну динаміку. Так, якщо станом на 1869 р. у місті проживало 33,9 тис. осіб, то у 1880 р. – 45,6 тис., у 1890 р. – 54,2 тис., у 1900 р. – 67, 6 тис., у 1910 р. – 84,2 тис. (за іншими даними – 87,1 тис.) осіб⁹. Іншими словами, за 40 років кількість жителів збільшилася майже у 2,5 рази. Звісно варто враховувати, що наведені дані включають також населення околиць, які де-факто були промисловими передмістями, однак на початку XX ст. уже втратили статус «міських сіл» і вважалися частиною Чернівців. Зокрема, це Калічанка, де у 1910 р. мешкало 3 тис. жителів, Клокучка – 6,9 тис. осіб, Монастириська – майже 5 тис. осіб, Роша – 8,3 тис. осіб.

На кінець XIX – початок XX ст. припадає активний розвиток муніципальної інфраструктури. У Чернівцях у цей період була «відкрита продовольча біржа, завершено будівництво водогону та каналізаційної системи, розпочала роботу перша електростанція, започатковано електричний транспорт, збудовано ряд визначних архітектурних споруд міста», зокрема міський театр¹⁰. Відлік реалізації значних інфраструктурних проєктів варто починати від 1866 р., коли було завершено прокладання залізниці «Львів – Чернівці». Втім, якщо головна заслуга у цьому належала торгово-промисловій палаті Буковини, то за електричне освітлення міста та електротрамвай відповідав магістрат. У 1895 р. планувалося, що загальні витрати для реалізації цих проєктів мали складати не більше 700 тис. флоринів. При цьому акції вартістю 200 тис. флоринів мали належати місту для створення акціонерного товариства. Офіційне введення електростанції в експлуатацію відбулося на початку 1896 р., а трамваю – влітку 1897 р. Незважаючи на те, що остаточний кошторис склав 815 тис. флоринів, ці проєкти відразу почали приносити непогані прибутки. Перший рік експлуатації трамваю приніс понад 55 тис. флоринів виручки. Вже у 1901 р. ця сума складала більше 131 тис. флоринів, а «Чернівецьке товариство електропідприємства і трамвая» поступово збільшувало свій капітал та виплачувало дивіденди акціонерам¹¹.

Впровадження міського електричного транспорту, що, хоч і мав зазвичай свої недоліки з точки зору комфортабельності, суттєво підвищувало рівень мобільності жителів, створювало якісно нові можливості для міжособистісної і професійної комунікації, поживляло торгівлю та ділову діяльність, сприяло підвищенню цін на нерухомість уздовж лінії і активізувало забудову. У Чернівцях шлях міського трамваю пролягав не лише через все місто, а сягав моста через р. Прут, тобто фактично околиць. Для жителів різного матеріального достатку існувало два класи, залежно від сезону використовувалися вагони різних типів – відкриті та закриті. Нетривалий час у них навіть було окреме відділення для курців¹².

У статті, присвяченій 35-річчю запровадження електрики у Чернівцях, газета «Der Tag» відзначала, що «зі створенням електростанції та трамваю місто Чернівці зробило великий крок вперед і не тільки наблизилося до Заходу, але й могло частково служити зразком для наслідування, тому що в середині дев'яностих не у багатьох західних містах були електростанції і мало європейських міст мали електричні трамваї». Видання стверджувало, що у цьому відношенні Чернівці навіть мали перевагу «над колишньою імперською столицею Віднем, оскільки навіть там використовували для вуличного освітлення газові горілки і конки, а також омнібус»¹³.

У той час бургомістром Чернівців був Антон Кохановський (1887–1905 рр.). Провідна німецькомовна газета «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» констатувала, що, зважаючи на похилий вік, ключову роль в управлінні міста відігравав його заступник Едуард Райс. Дійсно, вперше віце-бургомістром його було обрано у 1894 р., коли А. Кохановському виповнилося 76 років. На цій посаді Е. Райс перебував до 1905 р., а у 1905–1907 рр. очолював місто, ставши першим бургомістром-євреєм¹⁴.

У своїй першій промові після обрання на цю посаду на засіданні магістрату 10 квітня 1905 р. він узагальнено окреслив програму дій. Першочергове значення для Е. Райса мала законодавча діяльність, спрямована на реформу міського Статуту, зокрема, виборчого права. Не менш важливим він визнавав й вдосконалення вуличної інфраструктури, збільшення матеріальної підтримки для бідних верств населення, розвиток освітньої системи (вказав на необхідність впорядкування бюджетних витрат на цю сферу). Новообраний бургомістр висловлював надію на підтримку фінансово-промислових кіл та безпосередньо членів магістрату¹⁵.

Уже у 1907 р., оцінюючи у некролозі результати роботи Е. Райса, вказана газета, підкресливши його національність, наголосила, що він був «головою для всіх жителів міста», служив із «чистим серцем і бездоганно чистими руками»¹⁶. Подібно до цього, в оголошенні магістрату про смерть бургомистра вказувалося: «Громадська рада і магістрат крайового міста Чернівці втратили в [особі] небіжчика багаторічного енергійного, ревного члена та улюбленого керівника, а населення міста Чернівці, незалежно від національної та конфесійної приналежності, – одного із своїх найтолерантніших, найкращих і найблагородніших співгромадян»¹⁷. Враховуючи заслуги перед громадою, міська рада внесла прізвище небіжчика до Золотої книги Буковини та перейменувала одну із вулиць Чернівців на його честь.

Окремо доцільно уточнити, що на початку ХХ ст. єврейське населення було досить потужне у чисельному відношенні, і з 1868 р. отримало рівноправ'я, однак активно боролось за більш широке представництво у міських та крайових органах влади. Додаткових важелів впливу додавали фінансові можливості. У 1906 р. президент єврейської релігійної громади Бенно Штраухер із

трибуни Австрійської палати послів наголосив, що із 1,26 млн крон прямих державних податків, які сплачували Чернівці, «не менше трьох четвертих – а це 900000 к[рон] – сплачує єврейське населення»¹⁸.

На той час місто, як центр адміністративного регіону, вирізнялося великою кількістю брукованих вулиць і влада особливо турбувалася про чистоту його центральної частини. У цьому відношенні успіх було забезпечено не лише мотивацією самоврядних органів, а й відносно невеликою, однак густонаселеною, площею Чернівців. Приймаючи ще у 1825 р. рішення про необхідність початку процесу брукування, міська влада постійно підвищувала якість покриття, періодично міняючи його на краще. На центральній площі Ринок напередодні Першої світової війни камінь змінили впродовж 1905–1909 рр. При цьому профільна комісія відмовилася затвердити виконання робіт Кісебесерським акціонерним товариством із Будапешту, адже подекуди бруцятка була пошкоджена, розбита або погано відшліфована¹⁹. Цей факт підтверджує спогади письменника та журналіста Георга Дроздовського про дбайливе ставлення міської влади до влаштування та догляду вулиць. У такому ж позитивному ключі він описував і діяльність пожежної команди, що була забезпечена за останнім словом техніки – помпами, возами з водою, розсувними драбинами, обмундируванням²⁰.

Важливою датою в історії Чернівців став 1908 р., коли особливо пишню та урочисто відзначили 500-ліття першої писемної згадки про місто. З нагоди цієї дати відбулася низка різноманітних урочистих акцій. «У пам'ять про першу документальну згадку про Чернівці 500 років тому» та до «60-літнього ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I» відомий австрійський вчений, буковинознавець Раймунд Кайндль підготував книгу, присвячену історії міста²¹.

Основні урочистості відбулися 20 вересня 1908 р. Ця подія не залишилася поза увагою навіть преси Наддніпрянської України. Газета «Рада», посилаючись на власного кореспондента Костя Кракалю, повідомляла: «святкування ювілею відбулося досить величаво при участі заступників багатьох міст, як прим.[іром] Відня, Львова, Кракова і т. і. При сій нагоді посвячено міську корогву, на якій прибила од імені української нації пані Стоцька стрічку з українських кольорів – і передано бургомістрові золотий ланцюг на шию. Увечері відбувся банкет. У міському театрі було представлення, в якому брало також укр.[аїнське] тов.[ариство] участь»²². Ланцюг, на якому був напис «Громадяни крайової столиці Чернівців їхньому вільно обраному голові. 1908 р.» отримав тогочасний очільник міста барон Фелікс фон Фюрт²³. Крім того, не обійшлося без прикрашання вулиць і будинків, ремонту зали засідань у ратуші. Щось аналогічне відбувалося й 27 травня того ж 1908 р., коли місто відзначало 60 років правління Франца Йосифа²⁴. По відношенню до ювілею першої писемної згадки про місто преса стурбовано відмічала, що загальний бюджет свята складав

80000 крон²⁵. Це викликало «дивну і досадну» реакцію, якщо «згадати ті злидні, що панують між бідною людністю Чернівців, та велике число неграмотних, брак місця в шпиталі, занедбання вулиць і т. д.» – писав буковинський кореспондент газети «Рада» Кость Кракалія²⁶.

Цікаво, що вже згадуваний нами Г. Дроздовський подавав дещо ідеалізовану, на наш погляд, оцінку діяльності міських інституцій у сфері благоустрою. За його словами «Чернівці були у всьому містом зі зразковим порядком, котре знало собі ціну і постійно дбало про те, щоб у тих ділянках, які перебували у сфері його відповідальності, усе виглядало якнайкраще, постійно скеровуючи увагу на нагальні потреби. Що б не потрапляло у його відання, воно завжди стояло на рівні тогочасних технічних можливостей. І якщо перед Першою світовою війною ці можливості і не були останнім криком, то у нас дбали, аби місто якось функціонувало; і воно функціонувало»²⁷. Велика увага, констатував сучасник, приділялася чистоті вулиць. Для цього працювала «когорта підмітальників», які «бралися до роботи на світанні і підбирали все, що хтось бездумно викидав під ноги».

Незалежно від цього, варто констатувати, що для кожного із розвинутих міст другої половини XIX – початку XX ст. особливо наболілим було питання покращення благоустрою та оновлення інфраструктури колишніх робітничих селищ чи так званих «міських сіл», які у вказаний період уже набули статусу передмість, а його жителі зараховані до міського населення. Для Чернівців ця проблема стосувалася чотирьох найбільших передмість: Калічанка, Клокучка, Монастириська та Роша. Як вказувалося, напередодні Першої світової війни загальна чисельність населення, що в них проживало, перевищувала 23 тис. осіб²⁸. По відношенню до Клокучки занепокоєння преси викликав аварійний стан мосту через однойменну річку, який дозволяв потрапити безпосередньо у місто. Ще навесні 1889 р., коли існувала загроза підняття рівня води, газета «Czernowitzer Zeitung» повідомляла, що він може впасти в будь-який момент. Лише у 1908 р. чернівецький магістрат нарешті звернув увагу на необхідність влаштування вулиць цього передмістя та розпочав розробку планів і кошторисів для упорядкування річки й навколишніх територій.

Утім, питання хаотичної забудови та розширення провулків і вуличок продовжувало хвилювати міську раду впродовж наступних років. Це, а також розширення каналізаційної мережі та водогону, прокладання додаткових електричних мереж, покращення залізничного сполучення, вирішення житлової проблеми, формували соціально-економічну програму діяльності міських органів влади напередодні Першої світової війни. Тогочасна преса серед інших важливих питань називала й реформу адміністративного апарату, боротьба з підвищенням цін та захист робітників від конкуренції з боку емігрантів²⁹. Варто враховувати, що після приєднання робітничих передмість до Чернівців проблема безробіття тутешніх жителів перейшла до компетенції саме міської

влади. Особливо вона актуалізувалася напередодні Першої світової війни. Для боротьби з цим явищем взимку 1912 р. муніципальна рада створила надзвичайний фонд для розподілу матеріальної допомоги. Менше ніж через рік, восени 1913 р. друкований орган соціал-демократів Буковини, газета «Vorwärts», яку неможливо було запідозрити у симпатіях до влади, повідомляла, що підтримка безробітних міста повинна здійснюватися на постійній основі, але в іншій формі. За словами видання, ніхто не хотів навішувати на себе ярлик жебрака – «населення не хоче милостині, воно хоче отримати роботу і, якщо її не можна отримати, [отримати] страхування від безробіття, тобто гарантоване право на допомогу в разі безробіття»³⁰. Критикувалося зволікання зі спонсорування приміщення школи та будинку робітників електростанції. Газету турбувало, що хоч «небезпека війни зникла, але загальна світова криза вже відчутно впливає на нас», тож пропонувалося запровадити систему страхування від безробіття на зразок тієї, яка вже існувала в бельгійському місті Гент.

Для вирішення всіх назрілих проблем традиційно не вистачало коштів. На початку 1913 р. лише для потреб електрифікації міська влада планувала реалізувати облигації на суму в 2 млн крон. Натомість вдалося лише скористатися кредитом розміром 200 тис. крон. Зважаючи на це, було відкладено розширення мережі трамвайних доріг та збільшення пропускної здатності водопроводу (із 5 тис. м³ до 10–12 тис. м³)³¹. На засіданнях міської ради того ж року говорилося й про дефіцит коштів для ремонту шкільних будівель, прокладання тротуарів, побудову скотобійні за сучасними санітарними нормами. Вирішити проблеми планувалося за рахунок займу на 18 млн крон³².

На жаль, прогноз газети «Vorwärts» щодо зникнення небезпеки початку війни не справдився, тож коли розпочався світовий конфлікт це стало справжнім випробуванням для міської влади Чернівців. Очевидець тогочасний подій, буковинський журналіст та громадсько-політичний діяч Юліус Вебер пригадував, що в умовах наступу російських військ, найбільша увага мирного населення «була прикута до магістрату». Однак, бургомістр Сало фон Вайссельбергер, «нічого не знав» і не міг надати точної інформації про перебіг подій³³. Зауважимо, що керівництво міста, виявившись спочатку розгубленими і неготовими задовольнити запит містян на інформацію, в умовах послаблення державного апарату та воєнного часу поступово почали набувати все більших адміністративно-управлінських повноважень.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася неабияка трансформація міського простору Чернівців. Саме у цей період місто набуло чітких європейських рис, отримало такі новітні блага цивілізації як водогін, каналізаційна система, електропостачання, громадський транспорт, низка культурно-освітніх установ та ін. Звісно, цьому сприяла загальна позитивна економічна кон'юнктура та статус адміністративного центру коронного краю, однак безсумнівною була і вплив продуктивної діяльності міських органів влади. Робота різноманітних профільних

комісій і безпосередньо бургомістрів, членів магістрату і міської ради наочно за-свідчувала їх намагання спрямовувати свою діяльність на покращення добробуту жителів та повсякденних умов життя. Варто відзначити, що отримання прибутків від акціонерних товариств, які надавали різноманітні послуги (наприклад, перевезення пасажирів трамваями), не усувало проблем дефіциту коштів на вдосконалення міської інфраструктури, тож на початку ХХ ст. розміри муніципальних позик зростали з року в рік. Крім того, громадськість турбували такі проблеми як подолання безробіття, вирішення житлового питання для незаможних категорій населення, покращення санітарних умов, розвиток мережі навчальних закладів та ін. Початок Першої світової війни перервав поступальний розвиток міського простору та приніс неабиякі випробування для Чернівців і їх жителів.

Примітки:

¹ Піддубний Г. Буковина: її минуле й сучасне: (суспільно-політичний нарис із мапю Буковини). [Харків]: Держ. вид-во України, 1928. С. 19, 45–49.

² Гриценко І.А., Тимошук Б.О., Шепета М.Т. Чернівці // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернівецька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. С. 68–69.

³ Нариси з історії Північної Буковини / Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1980. С. 138.

⁴ Там само. С. 137–138.

⁵ Новосівський І.М. Чернівці // Буковина: її минуле і сучасне. Під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж-Філадельфія-Детройт: Вид-во «Зелена Буковина», 1956. С. 904–913.

⁶ Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому; пер. з нім.: В. Шинкар, В. Семенко; післямова О.М. Масан] / вид. 2-ге, доповн. і випр. Чернівці: [б. в.], 2005. 271 с.; Мазурок О., Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ на початку ХХ століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. Ужгород, Карпатська вежа, 2012. Т. 1. 686 с.; Никирса М. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ. Чернівці: Золоті литаври, 2008. 452 с.; Шевченко Г. Чернівці. Легенди і перекази старого міста. Чернівці: Місто, 2012. 48 с.; Тархов С.А. Історія міське-лектротранспорту Чернівців. Чернівці: Прут, 1997. 288 с. та ін.

⁷ Kurt Scharr. «Die Landschaft Bukowina» Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2010. P. 177.

⁸ Franka Kühn. Dr. Eduard Reiss. Der erste jüdische Bürgermeister von Czernowitz 1905–1907 / Vorwort von Peter Rychlo; Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2004. 82 s.

⁹ Kurt Scharr. Op. cit. P. 275–276.

¹⁰ Антон рицар Кохановський фон Ставчан // Громадський портал «Історичне місто Чернівці». URL: <http://fab.cv.ua/cv/mayor/view/4>.

¹¹ Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. Чернівці, «Прут», 1997. URL: [http://alltransua.com/lists/Czernowitz_\(do_1918\).pdf](http://alltransua.com/lists/Czernowitz_(do_1918).pdf).

¹² Дроздовський І. Тоді в Чернівцях і довкола: спогади старого австрійця / пер. з нім., передм. і примітки Петра Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 2001. С. 100–101.

¹³ M.L. 35 Jahre Elektrizität in Czernauti (Aus einem Gespräch mit dem Direktor Ing. Hildebrand) // Der Tag. 12 Juni 1932.

¹⁴ Дет. див.: Franka Kühn. Op. cit.

¹⁵ Der neue Bürgermeister // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. 13 April 1905. № 387. С. 1–2.

¹⁶ Bürgermeister Regierungsrat Dr. Eduard Reiß // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. 30 April 1907. № 991. S. 1.

¹⁷ Державний архів Чернівецької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 3297. Арк. 252.

¹⁸ Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упор. О.В. Добржанський, М.П. Кушнір, М.Д. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво “Наші книги”», 2007. С. 229.

¹⁹ Юхимець Олександр. Бруківка на дорогах Чернівців з'явилася 200 років тому // Погляд. 14 вересня 2013 р. URL: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/brukivka-na-dorogah-chernivciv-z-yavilasya-200-rokiv-tomu-188608>.

²⁰ Дроздовський Г. Вказ. праця. С. 100.

²¹ Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Czernowitz: Pardini, 1908. XIV + 231 S.

²² Кракалія Кость. Лист з Буковини // Рада. 17 сентября (30 вересня) 1908 р. № 212. С. 1.

²³ Осайчук С. Чернівці. Історія ланцюга // Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm>.

²⁴ Кракалія Кость. Лист з Буковини // Рада. 24 мая (6 липня) 1908 р. № 119. С. 1.

²⁵ За іншими даними 22,7 тис. крон (див.: Як святкували день міста Чернівці у 1908 році // БукІнфо Буковинська Незалежна Інформаційна Агенція. 28 вересня 2010 р. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/print?lid=10028>).

²⁶ Лист з Буковини // Рада. 17 сентября (30 вересня) 1908. № 212. С. 1.

²⁷ Дроздовський Г. Вказ. праця. С. 98.

²⁸ Kurt Scharf. Op. cit. P. 275–276.

²⁹ Czernowitzer Angelegenheiten. Das wirtschaftliche Programm für den Czernowitzer Gemeinderat // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. 23 März 1913. № 2906. S. 5–6.

³⁰ Czernowitzer Gemeindevertretung zum Nachdenken // Vorwärts. 20 September 1913. № 38. P. 2.

³¹ Czernowitzer Angelegenheiten. Das wirtschaftliche Programm für den Czernowitzer Gemeinderat // Czernowitzer Allgemeine Zeitung. 23 März 1913. № 2906. S. 6.

³² Czernowitzer Gemeinderat (Sonntagsruhe, Rats-hangen, schuld-eigen, Millionenanleihe) // Vorwärts. 17 Mai 1913. № 20. P. 1–2.

³³ Вебер Юліус. Російська окупація Чернівців / упоряд., пер. з нім. Сергій Осачук; післямова та коментарі Володимира Заполовського. Чернівці: Книги XXI, 2016. С. 14.

Dobrzhanskyi Serhii. The urban space transformation and the local government of Chernivtsi at the end of the XIX – beginning the XX century. In the article it has been analyzed the specifics of the functioning of self-government bodies in the second half of XIX – early XX century. In the end of the 19th century Chernivtsi experienced an upsurge in economic development. Development was stimulated by the construction of the Lviv-Chernivtsi railroad in 1866, the building of an electric power station in 1896, the establishment of an electric streetcar system in 1897, and the introduction of a water-supply and a sewage disposal system in 1895–1912. The center of the city acquired the appearance of a European city and was often referred to as «Little Vienna». This was facilitated by the general positive economic situation and the status of the administrative center of the crown region, but the influence of the productive activities of the city authorities was undoubted. Expert commissions, the burgomaster and the magistrate

worked to improve the well-being of residents and daily life. The author notes that the income from joint-stock companies that provided various services (for example, transportation of passengers by tram) did not eliminate the problems of scarcity of funds for improvement of urban infrastructure, so in the early twentieth century the size of municipal loans has been increasing year by year. The residents of the city were disturbed by the following problems: unemployment, housing, sanitation, poor condition of educational institutions. The beginning of World War I interrupted the progressive development of urban space and brought considerable challenges for Chernivtsi and their inhabitants.

Keywords: Self-government, Magistrate, Burgomaster, Water transportation, Public transport, Urban planning.

Отримано: 18.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.309-323

УДК 378.6/477-25/«1907-1916»:329.17-053.6/477.43/.44/

Андрій Чуткий

«НЕ ЗНАКОВА» ПОСТАТЬ НА ТЛІ ДОБИ: ПРЕДСТАВНИКИ МОЛОДІ З ПОДІЛЛЯ У СТИНАХ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

Чуткий Андрій. «Не знакова» постать на тлі доби: представники молоді з Поділля у стінах Київського комерційного інституту. Досліджується доля «не знакових» вихідців із Поділля, котрі репрезентували ті національні складові, що на початку ХХ ст. становили абсолютну більшість населення Поділля, – українську, польську та єврейську. Для прикладу було обрано по одній особі з кожної із цих трьох груп, які в цей період навчались у Київському комерційному інституті.

Вибір студентів зумовлювався їх особливою роллю у житті тогочасного суспільства. А обрання для дослідження молоді саме Київського комерційного інституту зумовлено особливим демократизмом властивим для цього вишу в політиці щодо студентів, що таким чином робить його найбільш «чистим» об'єктом для історичного вивчення. Також це зумовлено тим, що це був перший в Україні виш економічного профілю. А отже на основі вивчення структури його студентського контингенту можна з'ясувати і ставлення тогочасного суспільства до господарської сфери життя.

Виявлені в особових справах досліджуваних студентів-поділян документи дозволили висвітлити не лише їх походження та почасти і певні дані щодо їх батьків, але й здобуту ними середню освіту.

Також ці групи документів дозволили «проявити» матеріальний аспект життя цих осіб у студентський період. Усі вони належали до матеріально незабезпечених осіб, що було властиво для значної частини тогочасного студентства. Це, поряд із кризою релігійності, засвідчувало приховані революційні процеси, що зрештою мали вилитись назовні. А студентство мало стати одним із їх рушіїв. Отже, маємо одне з опосередкованих свідчень наростання внутрішнього конфлікту в суспільстві початку ХХ ст., що зробив можливими подальші глобальні потрясіння.

Останнє пояснювалось і такою рисою як уникнення за будь-яку ціну мобілізації з початком Першої світової війни. Це було не просто небажання воювати, а саме небажання воювати за чужу їм державу. Тобто саме так сприймали Російську імперію представники пригноблених нею народів і що також мало наблизити її загибель в умовах світової війни.

Ключові слова: історія України початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, мікро-історія, Поділля, студентство.

Чуткий Андрей. «Не знаковая» личность на фоне эпохи: представители молодежи из Подольской земли в стенах Киевского коммерческого института. Изучается судьба «не знаковых» выходцев из Подолья, что представляли те национальные составляющие, которые в начале ХХ в. составляли абсолютное большинство населения Подолья, – украинскую, польскую и еврейскую. Для примера было взято по одному представителю из каждой из этих трех групп, которые в этот период обучались в Киевском коммерческом институте.

Выбор студентов обусловлен их особой ролью в жизни тогдашнего общества. А выбор для изучения студентов именно Киевского коммерческого института обусловлен особенным демократизмом, который был характерен для этого вуза в политике относительно студентов, что таким образом делает его наиболее «чистым» объектом для исторического изучения. Также на основе изучения структуры его студенческого контингента можно выяснить и отношение тогдашнего общества к хозяйственной сфере жизни.

Вявленные в личных делах изучаемых студентов-подолян документы позволили высветить не только их происхождение и отчасти отдельные данные про их родителей, но и про полученное ими среднее образование.

Также эти группы документов позволили «проявить» материальный аспект их жизни в студенческий период. Все они принадлежали к материально необеспеченным лицам, что было характерно для значительной части тогдашнего студенчества. Это, в сочетании с кризисом религиозности, свидетельствовало о скрытых революционных процессах, которые в итоге должны были проявиться внешне. И именно студенчество должно было стать одним из их проводников. Таким образом, получаем опосредственное свидетельство нарастание внутреннего конфликта в обществе начала ХХ в., что и делал возможными дальнейшие потрясения.

Последнее объяснялось и такой чертой как уклонение за любую цену от мобилизации с началом Первой мировой войны. Это было не просто нежелание воевать, а именно нежелание воевать за чужую для них державу. То-есть именно так воспринимали Российскую империю представители угнетенных ею народов и что также должно было приблизить ее гибель в условиях мировой войны.

Ключевые слова: история Украины начала ХХ в., Киевский коммерческий институт, микро-история, Подолье, студенчество.

Тривалий період історична наука зосереджувалась над вивченням загальних процесів, а у разі звернення до окремих персоналій увага зверталася майже виключно на постаті «знакові» – визначних правителів, духовних чи суспільних лідерів, згодом – визначних науковців і т.п.

Проте об'єктивна реконструкція загальноісторичних процесів є неможливою без вивчення персоналій «загального» штибу, тобто «не знакових». Адже ж саме вони і репрезентують загальну ситуацію у суспільстві, оскільки власне і створюють саме суспільство. При цьому під «не знаковими» посталями розуміється не лише т.зв. «середня людина» (вживаючи термінологію А. Кетле), але й доволі активні та успішні люди, з державними діями та науковцями включно. Просто останні не стали тими «велетами», котрі змінили

хід подій або ж їх спадщина була призабута і не отримала належної оцінки та визнання.

Натомість постаті «знакові» є самодостатніми об'єктами вивчення, оскільки досягли олімпу, хай часом і лише у своїй сфері та задали їй подальший розвиток.

Як усвідомлення такої дихотомії між вихідними об'єктами та кінцевими результатами досліджень у західноєвропейській історичній науці почався перехід до вивчення мікро-історії або як сказав Антуан Про: «Настав час мікро-історії, монографій, що присвячені темам, перелік яких можна продовжувати до безкінечності»¹. І однією з її складових було звернення уваги науковців на «не знакові» особистості. Так постала величезна кількість робіт наукового та науково-популярного характеру, що були присвячені окремим, «не знаковим» постатям² або ж різним зрізам повсякденного життя загалу, що здобули поширення і на пострадянському просторі³. При цьому саме дослідження такого спрямування дозволили суттєво поглибити історичний дискурс, деталізувати його. Все це наповнило історичні праці «плоттю і кров'ю», тобто – надало їм більшої реалістичності та цілісності, а отже і відродило інтерес загалу до історії, бо ж тепер вона досліджувала саме його.

Пропонована розвідка побудована саме у рамках мікро-історичних студій, яка відображає вище зазначені тенденції в історичній науці, властиві і для вітчизняної історії, а також і відповідні запити у суспільстві, що теж має враховувати історія задля збереження своєї важливої ролі в суспільстві – на чому наголошує і сучасна західноєвропейська історична наука⁴. В ній на основі архівних матеріалів досліджено студентський період у житті трьох вихідців з Поділля початку ХХ ст. Ці особи обрані на підставі виділення найбільш типових прикладів з кількох тисяч особових справ студентів, що були досліджені мною, а тому хоча у цій розвідці досліджено лише три особи, однак за ними стоїть велика кількість вивчених мною і їм подібних, що й дозволяє стверджувати саме не випадковість, а закономірність їх життєвого шляху для маси інших. Кожен із обраних для дослідження в цій розвідці осіб представляв три головні конфесійні (а також і етнічні) групи, що творили абсолютну більшість тогочасного населення краю – православну (за якою тут стояли головно українці), римо-католики (зазвичай поляки) та юдеї (евреї). При цьому період навчання цих осіб у Київському комерційному інституті охоплює як передвоєні роки, так і роки Першої світової війни, що дозволяє прослідкувати і вплив цього катаклізму на життя загалу, що є надзвичайно важливо та актуально, враховуючи знаковість Першої світової війни для всього подальшого періоду історії. Додатково актуалізує це дослідження й та обставина, що архівні матеріали, покладені в його основу, дозволяють «проявити» різні аспекти життя досліджуваних особистостей, що в підсумку і дозволяє вибудувати не лише об'єктивну, але й цілісну життєву палітру їх

студентських років – періоду, що є знаковим в силу завершення формування саме у ці роки особистості та набуття подальших професійних навичок.

Зазначу, що дослідження побудоване на комплексах архівних документів, що увійшли до особових справ досліджуваних персоналій і відклались в архіві Київського комерційного інституту, в якому вони навчались у перші десятиліття ХХ ст.

Першим пропоную розглянути представника православної конфесії, оскільки саме її адепти становили більшість населення цього регіону України. Це Олександр Єфимович Бачинський. Як слідує з копії метричної виписки, він народився 16 серпня 1888 р. у родині православного священика з с. Осташки Проскурівського повіту Подільської губернії⁵.

Оскільки його хрещення відбулось аж 14 листопада 1888 р., тобто майже через 3 місяці після його народження, то можна припускати що це зумовлювалось його слабким здоров'ям. Адже ж важко пояснити таке відтягування хрещення дитини священика, що зазвичай відбувалось за кілька днів після народження. Принаймні, така ж ситуація мала місце з одним із дітей православного священика з Волинської губернії Павла Дашкевича – Валеріана. Останній, внаслідок слабого здоров'я, також був охрещений доволі пізно⁶.

Показово є також особа хресного батька О. Бачинського – ним бувинський⁷, тобто рідний брат батька Олександра Бачинського. Цей факт наочно засвідчує тісні корпоративні зв'язки у середовищі місцевого православного духовенства, а також і місцеве походження родини О. Бачинського. Останнє засвідчує і копія формулярного списку батька Олександра Бачинського: у ньому зазначено, що останній походив із родини православного священика з с. Баштанки Ольгопільського повіту Подільської губернії⁸.

Також із копії формулярного списку про службу батька О. Бачинського можна зробити висновок про багатодітність місцевих православних священницьких родів – у нього було семеро дітей і при цьому всі отримували освіту, а старший з синів працював «старшим вчителем Вінницької двокласної вчительської школи»⁹. Звернення останнього зі шляху духовної кар'єри, що було продовжено й О. Бачинським, було свідченням кризи релігійності та десакралізацією світогляду у тогочасному суспільстві, що створювало сприятливе підґрунтя для глобальних соціальних потрясінь, що й відбулись незабаром.

Середню освіту О. Бачинський здобув у Подільській духовній семінарії, що було найбільш оптимальним з фінансового погляду. У ній він навчався з серпня 1903 по червень 1910 рр. В атестаті семінарії значиться, що поведінки він був «відмінної», але з більшості предметів отримав «З»¹⁰.

25 липня 1910 р. Бачинський надіслав з с. Осташки заяву з проханням про зарахування дійсним студентом економічного відділення Київського комерційного інституту¹¹. Зазначу, що це відділення було лідером за кількістю

поданих заяв, оскільки дозволяло отримати більший спектр місць для працевлаштування в майбутньому, а в період навчання – розмір плати за надані освітні послуги був меншим, аніж у суміжному комерційно-технічному відділенні¹². До серпня абітурієнт так і не отримав тоді відповідь на свою заяву, через що повторно просив повідомити про долю своєї заяви, але лише 10 вересня йому було надано відповідь з інституту¹³. Це був типовий приклад, який засвідчував загальну тенденцію із документообігом і породженою нею розгалуженою та непереможною бюрократією в імперії.

Одразу ж після вступу до інституту О. Бачинський порушив питання про надання йому відстрочки від виконання військового обов'язку на час навчання, що було задоволено^{14,15}. Згодом (у 1912 р.) О. Бачинський знову просив директора інституту про продовження йому відстрочки від призову до 1915 р., оскільки не встигав виконати навчальний план раніше¹⁶. Таке ж подання було зроблено ним і 31 травня 1914 р., тобто буквально у переддень Першої світової війни¹⁷.

У вересні 1911 р. студент звернувся до ради професорів Київського комерційного інституту з проханням про звільнення від плати за навчання, оскільки «перебував у тяжкому матеріальному становищі»¹⁸. Останнє пояснювалось відсутністю батька (котрий помер) та багатодітністю батьківської сім'ї, що лишилась на утриманні матері. Бідність супроводжувала весь період його навчання у виші, що, в принципі, було характерною рисою для багатьох студентів. Наприклад, відповідно до даних студентської анкети, що була проведена з-поміж українського студентства різних вишів Києва у 1913 р., 72% з них належали до матеріально незабезпечених – їх місячний бюджет не перевищував 30 руб.¹⁹ Щоправда, цю цифру можна збільшити, якщо додати ще 24% опитаних студентів, чий місячний дохід виявився у межах від 31 до 40 руб.²⁰, оскільки і це було «не занадто густо» за київськими цінами.

Матеріальна скрута змушувала О. Бачинського, як і інших студентів інституту, що опинилися в аналогічній ситуації, звертатися до правління вишу з проханнями про звільнення від плати за навчання – в архіві цього вишу зберіглася низка справ, що складались із заяв студентів на звільнення від плати за навчання та отримання позик²¹. Вписуючись у цю загальну тенденцію, Бачинський 18 січня 1912 р. просив правління інституту звільнити його від плати за навчанням у поточному семестрі, оскільки «не мав засобів» і водночас «прагнув продовжити навчання»²². А у вересні 1913 р. він прохав про надання позики у розмірі 30 руб. для внесення їх як плати за навчання²³.

У бланках, що обов'язково супроводжували прохання студентів інституту про звільнення чи інші пільги у сплаті за навчання, студент повідомляв про себе наступні дані: 1) знімав у Києві квартиру спільно з товаришем за 17 руб.; 2) харчувався у студентській їдальні за 12–20 коп. за обід на день; 3) заробітку не мав, а загальні витрати на місяць становили, «дивлячись по

засобам», 19–20 руб.; 4) батько помер 15 років тому, а мати живе у с. Захарівцях Проскурівського повіту Подільської губернії; 5) належить до Подільського земляцтва²⁴. Скрутне матеріальне становище матері, яка сама виховувала решту дітей, зумовило те, що вона могла лише іноді надсилати до 20 руб., але не щомісяця, плюс – раз на рік він отримував 40 руб. емеритури після смерті батька²⁵.

Остання виплачувалась з духовного відомства, в якому свого часу працював його батько. Зокрема, в особовій справі О. Бачинського з архіву інституту збереглись його звернення до взаємодопомоги духовенства Подільської єпархії, що датуються вереснем 1912 р., жовтнем і груднем 1913 р. та квітнем 1914 р.²⁶. Враховуючи регулярність цих звернень можна робити висновок, що їх наслідком було надання йому субсидій на семестр. При цьому потрібно зазначити, що поряд із проханнями щодо матеріальної допомоги у студента виникали й конфліктні ситуації з представниками духовного відомства, можливо, саме на ґрунті складнощів із отриманням цієї самої допомоги. Так, у грудні 1913 р. до канцелярії інституту надійшла відповідь Подільської духовної консисторії на скаргу О. Бачинського на священника Федота Лашкова з резолюцією єпископа Подільського та Брацлавського «справу припинити»²⁷.

Попри матеріальну скруту Бачинський не занехаював навчання, що засвідчується доволі високими балами у його матрикулі з більшості предметів²⁸. Так само не забував він і про інші «радощі життя». Зокрема, 19 квітня 1914 р. звернувся до канцелярії вищу з проханням «надати мені необхідне свідоцтво потрібне для вступу у шлюб зі спадковою почесною громадянкою дівцею Софією Пилипівною Тарчевською»²⁹.

Початок Першої світової війни закономірно мав погіршити його матеріальне становище, що й засвідчили документи з його особової справи. Так, у січні 1915 р. він знову просив інститут засвідчити його скрутне матеріальне становище перед Касою взаємодопомоги духовенства Подільської єпархії задля отримання субсидії від неї, що було задоволено³⁰.

Пропри всі складнощі у березні 1915 р. О. Бачинський закінчив повний курс навчання в Київському комерційному інституті, про що отримав відповідне посвідчення³¹. А вже за п'ять днів після цього він звернувся до директора закладу з проханням надати «свідоцтво про моральність для вступу до Одеського Сергієвського артилерійського училища»³². Це прохання Бачинського не варто розглядати як вияв патріотизму. Навпаки, це був типовий для того часу спосіб уникнення потрапляння на фронт, що, водночас, засвідчував і відсутність лояльності до імперії – риса, що характеризувала переважно представників пригноблених цією імперією етносів³³. Щодо небажання О. Бачинського воювати за чужу йому державу, то це підтверджується й тим, що наприкінці 1914 р. повітове з військової

повинності присутствіє за місцем його приписки повідомляло, що останній втратив право на відстрочку і тому підлягав призову³⁴. Отже, намагаючись відтягти потрапляння до діючої армії, О. Бачинський шукав будь-які ефективні засоби, і обрав вже випробуваний. На цьому його особова справа в архіві інституту припиняється.

Інша особа, що взята як приклад, представляла римо-католицьку (а отже переважно польську за етнічною приналежністю) громаду Поділля, що до початку ХХ ст. становила вагомому частку місцевого населення³⁵. Це Томаш-Станіслав Новаківський. Він народився 29 грудня 1887 р. у с. Соснівка Могилівського повіту Подільської губернії у родині колишніх однодворців «зарахованих до селян Йосифа та Марії з Пашкевичів Новаківських», а церемонія хрещення відбулась 6 січня 1888 р. у римо-католицькому костелі Шаргорода і хресними батьками були «дворянин Анзельм Подгорецький з Михаліною Домбровською»³⁶. Належність до римо-католицької конфесії, а також прізвища батьків і хрещеного свідчать на користь його польської етнічної приналежності. При цьому можна припускати і те, що він походив зі збіднілої польської шляхти. Адже ж це була найбільш опозиційно налаштована щодо російської влади частина польської громади. Тож саме ця група і зазнала найбільшого пресингу з боку влади. Він виявився у пониженні їх соціального статусу шляхом переведення до стану селян³⁷.

Як зазначив Т.-С. Новаківський наприкінці навчання в інституті у *curriculum vitae* (датоване 21 березня 1916 р.): «елементарну освіту здобув вдома», а 1897 р. вступив у підготовчий клас Кам'янець-Подільської гімназії, але мусив залишити її у 1904 р., провчившись три класи³⁸. Проте у 1905 р. склав іспит як екстерн у Кам'янець-Подільській гімназії і отримав свідоцтво за 6 класів³⁹. Враховуючи те, що це був апогей демократичної революції 1905–1907 рр., то можна припускати, що він скористався послабленнями в законодавстві для цього кроку, тобто – залишив гімназію з політичних мотивів.

Далі Т.-С. Новаківський писав у *curriculum vitae* таке: «У 1906 р. я поїхав до Німеччини, де поступив до Мітвайдського політехнічного інституту. Але в цьому інституті я прожив лише два місяці, оскільки вирішив присвятити себе вивченню соціальних і технічних дисциплін»⁴⁰. Для цього він повернувся до Російської імперії, де у 1907 р. закінчив повний гімназійний курс у Саратовській гімназії Гесса і восени того ж року поступив до Київського комерційного інституту⁴¹. Згодом (у 1914 р.) йому довелось ще раз складати випускні іспити за курс середньої школи, цього разу при Київському другому комерційному училищі, оскільки гімназія Гесса «була позбавлена належних їй прав через недотримання певних формальностей»⁴² і була закрита⁴³.

26 серпня 1907 р. Новаківський подав заяву (в якій уперше змінює послідовність своїх імен на Станіслав-Томаш) з проханням про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту⁴⁴. Воно було задо-

волено, що, зокрема, дозволило Новаківському уникнути призову на військову службу⁴⁵, а з початком Першої світової війни – і мобілізації. Останнє засвідчує те, що у нього, так само як і у вище згаданого О. Бачинського, не було якогось патріотичного почуття до Російської імперії і, що в цілому характеризувало польську молодь підвладних імперії польських земель і загалом молодь усіх пригноблених тією імперією народів⁴⁶. Між іншим, навіть коли у 1916 р. Новаківський закінчив навчання в інституті і про це було повідомлено повітове з військової повинності присутствіє⁴⁷, то він зробив усе задля уникнення мобілізації.

Невід'ємною ознакою студентських років юнака була матеріальна скрута. Вихід було знайдено в отриманні стипендії (що йшла на покриття витрат на навчання) від К.Ф. Казимира, котрому він регулярно звітував про свої успіхи у навчанні⁴⁸. Однак восени 1911 р. останній помер. Тому Новаківський у листопаді 1911 р. був вимушений звертатися до директора інституту з проханням звільнити його від плати за навчання у 1911–1912 навчальному році. При цьому пояснював, що «спадкоємці К.Ф. Казимира, у котрого я був впродовж чотирьох років стипендіатом, позбавили мене стипендії»⁴⁹. У цьому ж зверненні він пояснював, що «засобів ніяких я не маю»⁵⁰. Те ж саме було повторено і дещо згодом, з проясненням, що у разі відмови у звільненні від плати за навчання він «позбудеться можливості закінчити вищу освіту»⁵¹.

Уже 6 лютого 1912 р. студент знову просив правління інституту про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, оскільки «знаходжусь у вкрай скрутних матеріальних умовах»⁵². А на початку 1914 р. він уже просив адміністрацію вишу про надання позики у розмірі 50 руб. для оплати вартості навчання за поточний семестр (було задоволено у розмірі 35 руб.)⁵³.

Період навчання Т.-С. Новаківського у Київському комерційному інституті виявився доволі тривалим – з осені 1907 по осінь 1916 р., попри те, що термін навчання у цьому виші становив чотири роки⁵⁴. Дійсно, у випадку спеціалізованих вишів термін навчання часто перевищувався «в силу перевантаженості програм»⁵⁵. Але у випадку Новаківського це був своєрідний рекорд за часом перебування студента у цьому виші, що зумовлювався не лише складнощами матеріального характеру, але й тим, що студент з головою поринув у науково-дослідну діяльність. Саме остання забирала чимало часу.

У curriculum vitae Новаківський зазначав, що тривалий час перебував у закордонних відрядженнях у Японії – у 1911, 1913 та 1915 рр.⁵⁶. Їх успішність, зокрема, засвідчується навіть спеціальним зверненням до директора інституту від тютюнової фабрики «В.І. Асмолів і Ко» з проханням аби Новаківський допоміг у підборі інформації, що буде корисною для з'ясування умов для збільшення експорту російської тютюнової продукції до Японії⁵⁷. Але це – інший напрям наукових студій, що виходить за рамки цього дослідження. Зазначу у цьому зв'язку лише одну деталь – 15 грудня 1915 р. студент звернувся до адмі-

ністрації інституту з проханням дозволити прочитати три лекції про Японію, «чистий збір від яких піде нужденним студентам Київського комерційного інституту»⁵⁸. При цьому друковану програму двох перших лекцій він додавав, а третю планував присвятити «економічній еволюції Японії, російсько-японським відносинам в минулому і тепер, значенню Панамського каналу для Японії та японсько-російських відносин»⁵⁹.

Проте перша спроба читання лекцій була зроблена Новаківським ще у 1910 р., коли він, як голова гуртка есперантистів, звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням дозволити йому «читати мову есперанто»⁶⁰. У цьому йому було відмовлено, але натомість ми довідалися про ще одне його захоплення – есперанто, що засвідчується і фігуруванням його прізвища у складі правління гуртка «Зелена зірка» студентів-есперантистів інституту⁶¹.

Також потрібно зазначити, що за період навчання студент встиг видати низку публікацій (у 1911 р. – «Вінок на могилу друга», у 1913 р. – «Сільське господарство Японії», у 1914 р. – «Виставки в Америці у 1915 р.», у 1915 р. – «Панамський канал і його світове значення» та «До питання про російсько-японські торгові відносини») і готував до друку фундаментальну п'ятитомну працю «Далекий Схід»⁶². При цьому за дослідження про Панамський канал він «був обраний членом Імператорського географічного товариства»⁶³.

Також Т.-С. Новаківський зазначив у *curriculum vitae*, що був співробітником таких друкованих видань: «Ізвестія Київського комерційного інституту», «Бюлетень Київського комерційного інституту», «Речь» (Петроград), «Подільські ізвестія» (Кам'янець-Подільський), «Далека околиця» (Владивосток)⁶⁴.

Не закинув студент і навчальний процес: практично всі дисципліни склав на відмінно («3» у нього стоїть лише з історії російського державного права)⁶⁵.

Тож зрештою, попри дію усіх гальмівних факторів, у 1916 р. Т.-С. Новаківський закінчив навчання у Київському комерційному інституті. 21 березня 1916 р. отримав тимчасове свідоцтво про закінчення повного курсу навчання⁶⁶, а у вересні 1916 р. подав заяву з проханням допустити його до складання випускних іспитів, а після їх складання у вересні – листопаді 1916 р. (тобто одразу ж після реевакуації Київського комерційного інституту з Саратова до Києва⁶⁷) йому було присвоєно звання кандидата економічних наук першого ступеня (диплом з відзнакою. – авт.)⁶⁸.

Зазначу, що початково він планував скласти випускні іспити навесні 1916 р., про що й подав заяву у березні того року⁶⁹, тобто одразу ж по отриманню свідоцтва про закінчення повного курсу навчання. Проте внаслідок хвороби він просив про перенесення часу складання випускних іспитів, що підтверджувалось і довідкою від лікаря (в якій вказано як діагноз грип)⁷⁰. Зазначу, що захворюваність у період перебування київських вишів в евакуації у Саратові

(з осені 1915 по літо 1916 рр.) дійсно суттєво зростає. Це визнавалось низкою сучасників і було наслідком особливостей місцевого клімату, що посилювались погіршенням якості життя і в підсумку негативно позначались на здоров'ї багатьох осіб, які опинилися в евакуації у цьому місті⁷¹.

Цікаво, що в липні 1933 р. Новаківський (котрий у цій заяві іменує себе не Томашем-Станіславом, а просто Станіславом, вочевидь, задля уникнення уваги до свого польського походження, що було небезпечно за умов постійної конфронтації СРСР із Другою Річчю Посполитою) звернувся до Інституту спиртової промисловості (який був одним із правонаступників Київського комерційного інституту) з проханням видати диплом замість загубленого свідоцтва, що було задоволено⁷². У відповідь йому було надано посвідчення, що він пройшов в інституті повний курс навчання, склав випускні іспити та здобув диплом кандидата економічних наук першого ступеня⁷³.

Третьою особою взятою для дослідження і яка представляла третю за чисельністю етнічну громаду регіону⁷⁴ був виходець з родини єврейських міщан Меджибожа Подільської губернії Йосип Аврум Меєрович Франкфурт, що народився у 1886 р.⁷⁵.

Середню освіту Й.А.-М. Франкфурт здобув в Одесі⁷⁶, що засвідчує особливу роль цього міста у житті єврейської громади України початку ХХ ст. Улітку 1908 р. він вступив на комерційне відділення Київського комерційного інституту⁷⁷ і, як і решта студентів стаціонару, отримав відстрочку від військового призову⁷⁸.

Період навчання Франкфурта також був позначений матеріальною скрутою. Так, вже у вересні 1911 р. він звернувся до керівництва інституту з проханням про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, що мотивувалось смертю батька і неможливістю матері матеріально підтримувати його. Проте у відповідь отримав лише зменшення на 15 руб. плати за навчання у поточному семестрі⁷⁹. Щоправда, незадовго до цього студент отримав від інституту посвідчення на надання закордонного паспорта для поїздки за кордон «зі спеціальною метою»⁸⁰. Це було звичною практикою серед студентів вишу і передбачало їх підготовку до написання дипломної роботи, але разом із цим супроводжувалось і додатковими матеріальними витратами, що не завжди покривались за рахунок вишу. Можливо, лише завдяки тому, що ще живим був його батько, юнак вирішив здійснити цю поїздку.

Повертаючись до питання матеріального становища Франкфурта зазначу, що вже у січні 1912 р. він знову звернувся до правління інституту з проханням про звільнення від плати за поточний семестр⁸¹. А оскільки і цього разу не отримав цілковитого задоволення свого прохання, то наприкінці березня 1912 р. знов звернувся до керівництва вишу з проханням звільнити його від сплати половини вартості навчання за семестр, а сплату решти просив відстрочити до 1 серпня, оскільки заявляв, що «впевнений, що літні заробітки

дозволять мені внести потрібну суму»⁸². Це зайвий раз підтверджує як факт неможливості більшості студентів цього вишу, так і те, що для студентів було властиве заробітчанство, зокрема і в літній період. Попри те, що адміністрація інституту дозволила відстрочити сплату 25 руб. до 1 травня, але Франкфурт (як видно з інших документів) не сплатив цих коштів і в серпні, а тому знову просив про відстрочку в їх сплаті до 16 жовтня 1912 р., але в цьому йому було відмовлено⁸³.

З опитувального бланку щодо надання субсидії або звільнення від плати за навчання видно, що Й.А.-М. Франкфурт винаймав у Києві кімнату «з товаришем» і платив за неї 6 руб.; був членом Одеського земляцтва (тобто вступив до земляцтва міста де навчався, а не звідки походив, бо ж в інституті діяло і Подільське земляцтво); харчувався в студентській їдальні (за 6 руб. на місяць); з підробітків мав «один урок за 8 руб. інший за 6 руб.» (тобто займався репетиторством). У графі щодо отримання коштів від рідних чи близьких зазначено, що отримував 5 руб. щомісяця від брата⁸⁴. Ці джерела отримання коштів, звертаючись до даних студентської анкети 1913 р.⁸⁵, були доволі типовими.

З іншого бланку, що супроводжував прохання про звільнення від плати за навчання, довідуємось, що студент мешкав у Києві по вул. Інститутській у буд. №8 і платив за квартиру щомісяця вже 7 руб., харчувався в їдальні Швидкої допомоги нужденним студентам, двічі отримував субсидії від Товариства потребуючих студентів інституту та двічі – від Одеського земляцтва. Про себе він зазначав, що неодружений; а про батьків – що батько помер, а мати «займається посередництвом»; також є один брат, котрий також навчається⁸⁶. Зазначено, що на цьому бланку щодо надання субсидії зазначено, що «відомості невірні, уроків не має, отримує 25 руб.» (тобто з дому йому надсилали не 5, а 25 руб., але за вирахуванням заявленої ним суми отримуваної від уроків виходило на ту ж цифру). В підсумку було зазначено, що Франкфурт «потребуючий» і тому йому зменшили плату за навчання на 15 руб.⁸⁷, тобто майже на третину від вартості навчання за семестр.

Ще однією рисою, що характеризує власне самого Й.А.-М. Франкфурта було те, що він не зупинився у пошуку варіанту отримання вищої освіти, навіть і після вступу до Київського комерційного інституту. Так, уже через два роки після вступу до цього вишу він надсилав свої документи до Одеського університету, але забрав їх⁸⁸ – вочевидь, не вступив через обмежувальну квоту на вступ для євреїв. А через півтора роки (на початку 1912 р.) знову просив канцелярію Київського комерційного інституту направити його документи до іншого вишу – цього разу його вибір впав на Демидівський юридичний ліцей у Ярославлі⁸⁹. Саме у цьому навчальному закладі він у вересні 1912 р. здобув диплом кандидата юридичних наук, тобто завершив повний курс вищої освіти. Натомість з виданої Франкфурту пізніше довідки із колишнього Київського комерційного інституту слідує, що він навчався у цьому виші до вересня 1912 р.

і вибув «не скінчивши повного курсу інституту»⁹⁰. Останнє можна пояснити посиленням пресингу на студентів-євреїв внаслідок запровадження в інституті нового статуту, що обмежував квоту для них, як і в державних вишах⁹¹.

Отже, роблячи загальні підсумки проведеного дослідження, можна зазначити на ключовій рисі, що об'єднувала вихідців із Поділля, котрі на початку ХХ ст. здобували освіту у Київському комерційному інституті – матеріальна незабезпеченість. На це не впливала ані їх станова, ані етнічна приналежність, а це додаткове свідчення на користь безпідставності різного роду інсинуацій навколо «єврейської теми» або інших. Водночас у шляхах вирішення питання із коштами можна побачити більшу солідарність на національному ґрунті властиву для представників польської громади – Т.-С. Новаківський був стипендіатом одного з польських меценатів. Щоправда, і тут бачимо прояв індивідуальності – адже зі смертю свого благодійника Новаківський втратив це джерело, бо його нащадки відмовились від продовження надання стипендій.

При цьому сам факт матеріальної незабезпеченості більшості студентів (особливо переконливо засвідчений вище згадуваною студентською анкетною 1913 р.) робив студентство головною базою для різного роду радикальних виступів. На це вказували і факти поширення різних радикальних течій з-поміж тогочасного студентства, та зрештою – їх участь у революційних подіях 1917–1921 рр.

Окрім цього, можна прослідкувати і падіння авторитету релігії та дескаралізацію світогляду нового покоління початку ХХ ст., що теж свідчило про створення серйозних передумов для глобальних потрясінь у суспільстві.

Тож у підсумку Перша світова війна лише виступила у ролі катализатора давно назрілих у суспільстві конфліктів, що закономірно були підсилені соціально-економічною кризою воєнних років та спрямувались проти влади. При цьому представники всіх пригноблених Російською імперією національностей засвідчили відсутність справжніх патріотичних почуттів щодо неї, що в поєднанні із наростанням соціально-економічної кризи сприяло поступовому розвалу фронту. Водночас не можна вести мову і про наявність бажання гинути за якісь інші інтереси, а отже і про певну «містечковість» інтересів, нерозуміння загальних тенденцій, що в подальшому обумовить і поразку українських вільних змагань 1917–1921 рр.

Усі зазначені риси були типовими для всіх українських земель, що на початку ХХ ст. були підвладні Російській імперії. А отже це засвідчує включеність Поділля у загальні процеси, властиві для тогочасної України і водночас наповнює загальноісторичний поступ України досліджуваного періоду тими елементами, що дозволяють йому стати зрозумілим та «заговорити» до загалу. Адже ж саме через такі конкретні і реальні факти історія стає більш зрозумілою і доступною для суспільства в цілому, а отже – починає виконувати одне зі своїх ключових завдань – вчити. Відповідно, необхідним є продовження цього напрямку досліджень.

Також можна робити висновок і про зростаючий на початку ХХст. потяг представників всіх національностей та суспільства загалом до здобуття економічної освіти. Це також засвідчувало докорінні зміни аксіологічних установок та вибору професійної діяльності в умовах посиленних трансформацій, спричинених утвердженням капіталістичного ладу.

Примітки:

¹ Про А. Двенадцать уроков по истории / Пер. с фр. Москва: РГГУ, 2000. С. 8.

² Див.: Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. Москва: РОССПЭН, 2000 та ін.

³ Див.: Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. Москва: РОССПЭН, 2002; Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю. Л. Бессмертных. Москва: РОССПЭН, 2000; Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2003; Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2004 та ін.

⁴ Про А. Двенадцать уроков по истории. С. 12.

⁵ Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф.153, оп. 2, спр. 6, арк. 4.

⁶ Державний архів Житомирської області, ф.1, оп. 76, спр. 104, арк. 10 зв.; Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852–1908). Київ: Темпора, 2008. С. 101.

⁷ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 2, спр. 6, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 5 зв.

⁹ Там само, арк. 5 а.

¹⁰ Там само, арк. 2–2 зв.

¹¹ Там само, арк. 1.

¹² Там само, оп. 8, спр. 538.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 8, 9.

¹⁴ Там само, арк. 11, 14.

¹⁵ Там само, оп. 8, спр. 1327, арк. 4.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 32.

¹⁷ Там само, арк. 43.

¹⁸ Там само, арк. 19.

¹⁹ Там само, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 20.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, оп. 8, спр. 38, 122, 303.

²² Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 22.

²³ Там само, арк. 38.

²⁴ Там само, арк. 93–96.

²⁵ Там само, арк. 94.

²⁶ Там само, арк. 29, 30, 34, 39, 41.

²⁷ Там само, арк. 40–40 зв.

²⁸ Там само, арк. 79–88.

²⁹ Там само, арк. 42.

³⁰ Там само, арк. 45–46.

³¹ Там само, арк. 48.

³² Там само, арк. 85.

³³ Див.: Чуткий А. І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії // Гілея. 2018. Вип. 136 (№ 9). С. 120–126.

³⁴ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 2, спр. 6, арк. 91–91 зв.

³⁵ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 19.

³⁶ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 21.

³⁷ Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Пер. з фр. Київ: Критика, 1998; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863 рр.) / Пер. з фр. Київ: ІНТЕЛ, 1996.

³⁸ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 16.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, арк. 42.

⁴⁴ Там само, арк. 43.

⁴⁵ Там само, арк. 23–24, 46.

⁴⁶ Див.: Граціозі А. Війна і революція в Європі: 1905–1956 рр. / Пер. з іт. Київ: Основи, 2005.

⁴⁷ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 31, 33.

⁴⁸ Там само, арк. 59, 61.

⁴⁹ Там само, арк. 29.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, арк. 54.

⁵² Там само, арк. 51.

⁵³ Там само, арк. 83.

⁵⁴ Там само, оп. 8, спр. 1327, арк. 1; Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). Ніжин: ПП Лисенко, 2013. С. 154.

⁵⁵ Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. Москва: Мысль, 1981. С. 10.

⁵⁶ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 16.

⁵⁷ Там само, арк. 27.

⁵⁸ Там само, арк. 44.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, арк. 57.

⁶¹ Там само, оп. 8, спр. 6, арк. 3.

⁶² Там само, арк. 16 зв.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само, арк. 90.

⁶⁶ Там само, арк. 19, 39.

⁶⁷ Чуткий А. І. Київський комерційний інститут. С. 297–302.

⁶⁸ Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 6, 7, 13.

⁶⁹ Там само, арк. 15.

⁷⁰ Там само, арк. 17–18.

⁷¹ Див.: Чуткий А. І. Київський комерційний інститут. С. 291–296.

⁷² Держархів м. Києва, ф.153, оп. 7, спр. 1374, арк. 1–3.

⁷³ Там само, арк. 4.

⁷⁴ Див.: Грицак Я. Й. Нарис історії України. С. 19.

⁷⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 3311, арк. 40.

⁷⁶ Там само, арк. 39.

⁷⁷ Там само, арк. 43.

⁷⁸ Там само, арк. 33.

⁷⁹ Там само, оп. 4, спр. 3130, арк. 6.

⁸⁰ Там само, арк. 3.

⁸¹ Там само, оп. 3, спр. 3311, арк. 19.

⁸² Там само, арк. 21.

⁸³ Там само, арк. 15.

⁸⁴ Там само, арк. 20.

⁸⁵ Там само, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 20.

⁸⁶ Там само, оп. 3, спр. 3311, арк. 18 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 17.

⁸⁸ Там само, арк. 32.

⁸⁹ Там само, арк. 28.

⁹⁰ Там само, арк. 1.

⁹¹ Див.: Чуткий А. І. Київський комерційний інститут. С. 137–138.

Andrii Chutkyi, “Non prominent” figure on the background of epoch: youth representatives from Podilia in the Kyiv Commercial Institute. *The article deals with the fate of “non prominent” natives of Podilia, who represented those national components that made up the absolute majority of the population of Podilia at the beginning of XX century - Ukrainian, Polish and Jewish parts of it. From each of these three groups one person, who studied at the Commercial Institute at the early XX century, was selected as an example.*

The choice of students as a an object for studying was predetermined by the special role of youth in the life of the society at that time. And the choice of the Kyiv Commercial Institute is due to the special democracy inherent in this university in student policy, which makes it the most “pure” object for historical study. It is also due to the fact that it was the first economic profile institute in Ukraine. So, by studying the structure of its student group we can find out the attitude to the economic sphere of life at that time society.

The documents revealed in the student personal cases allowed us to cover not only their origin and information about their parents, but also their secondary education.

Also, these groups of documents allowed to “show” the material aspect of life of these persons during the student period. They all belonged to the financially disadvantaged, which was typical for a large part of the student community at that time. This, along with the crisis of religiosity, was a testament to the hidden revolutionary processes that eventually had to be poured out. And students should become one of their drivers. Therefore, we have one of the indirect evidence of the increase of internal conflict in the society of the early XX century, which made possible further global upheavals.

The latter was explained by such a feature as the avoidance of mobilization since the outbreak of World War I. It was not just a refusal to fight, but a refusal to fight for a foreign state. That is exactly the way how oppressed nations perceived the Russian Empire and that it was also supposed to approach its death in the conditions of the World war.

Keywords: *history of Ukraine at the beginning of XX century, Kyiv Commercial Institute, micro-history, Podilia, students.*

Отримано: 21.10.2019

M. TUGAN-BARANOVSKY ABOUT THE WAYS OF SOLVING THE AGRARIAN QUESTION IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Дубінський Володимир. М. Туган-Барановський про шляхи розв'язання аграрно-го питання в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. У статті аналізуються ідеї відомого науковця та громадського діяча М. І. Туган-Барановського щодо врегулювання аграрних відносин початку ХХ століття в підросійській Україні. Акцентується увага на аналізі змісту публікацій ученого початку ХХ століття, присвячених аграрній тематиці. Також характеризуються теоретичні праці М. Туган-Барановського з питань земельних відносин, механізмів їх врегулювання, розвитку кооперативного руху та його перспектив. Звертається увага на розгляд ним причин і способів вирішення аграрного питання, в порівнянні з підходами українських лібералів того часу. Серед шляхів розв'язання М. Туган-Барановський визначав: націоналізацію землі, її викуп і підвищення інтенсифікації сільського господарства. Важливим дієвим засобом покращення аграрної сфери, на думку науковця, був кооперативний рух. Характеризується безпосередня участь М. Туган-Барановського в ньому та підходи щодо його удосконалення й розвитку в Наддніпрянщині. Показано практичні кроки діяльності науковця у роботі Лохвицького товариства на Полтавщині, починаючи від читання лекцій, закінчуючи участю у зборах його представників. Особлива увага звертається на поєднання у вирішенні аграрного та національного питань в підросійській Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: аграрне питання, розподіл землі, націоналізація землі, партія кадетів, автономія України, викуп землі, кооперативний рух.

Дубинский Владимир. М. Туган-Барановский о путях разрешения аграрного вопроса в надднепрятской Украине в начале ХХ ст. В статье анализируются идеи известного ученого и общественного деятеля М. И. Туган-Барановского на регулирование аграрных отношений начала ХХ века в подросийской Украине. Акцентируется внимание на анализе содержания публикаций ученого начала ХХ века, посвященных аграрной тематике. Также характеризуются теоретические труды М. Туган-Барановского по вопросам земельных отношений, механизмов их регулирования, развития кооперативного движения и его перспектив. Обращается внимание на рассмотрение им причин и способов решения аграрного вопроса, по сравнению с подходами украинских либералов того времени. Среди путей решения М. Туган-Барановский предлагал: национализацию земли, ее выкуп и повышение интенсификации сельского хозяйства. Важным действенным средством улучшения аграрной сферы, по мнению ученого, было кооперативное движение. Характеризуется непосредственное участие М. Туган-Барановского в нем и подходы к его совершенствованию и развитию в Надднепрятщине. Показано практические шаги деятельности ученого в работе Лохвицкого общества на Полтавщине, начиная от чтения лекций, заканчивая участием в собраниях его представителей. Особое внимание обращается на сочетание в решении аграрного и национального вопросов в подросийской Украине в начале ХХ в.

Ключевые слова: аграрный вопрос, распределение земли, национализация земли, партия кадетов, автономия Украины, выкуп земли, кооперативное движение.

At the beginning of XX century M. Tugan-Baranovsky actively took part in the discussion of the means of reformation of the Russian society. Agrarian issues occupied an important place in his ideas. At this time, three collected volumes of the scientist were published in which he drew attention to the ways of settling land relations, including in the territory of sub-Russian Ukraine. Also, there are some of his articles on the problems of economic and political life.

Today, the given issue has become the object of deep study and analysis. V. Strelets, S. Danchenko, L. Gorkin, S. Zlupko and others did their best in this regard. However, publications which would cover the achievements of M. Tugan-Baranovsky concerning the settlement of the agrarian problems of the early twentieth century in the Dnieper Ukraine still do not exist. Therefore, in this article we try to investigate the researcher's groundwork in solving the agrarian question in the Dnieper Ukraine, based on the use of his groundworks and publicist writings in the early twentieth century.

M. Tugan-Baranovsky also tried to explain all the issues of the agrarian problems and to identify the main ways of solving them. Most of the Ukrainian liberal leaders considered that one of the reasons for the severity of land relations was the land scarcity and landlessness of the peasants. However, according to the opinion of an economist, the more important problem of the agrarian relations at the beginning of the XX century is, first of all, the quality of running the farming by the peasants.

The uncertainty of the agrarian question foresaw the ways of finding of its solutions. One of the important aspects of which was the problem of the distribution of land ownership among different sections of the population.

M. Tugan-Baranovsky, who was the member of the All-Russian Cadets Party, also stood in the liberal position in solving the issue of land distribution, but "from his youth and being a student he considered himself the Ukrainian patriot"¹. In his article "Nationalization of Land and Repayment", featured in the Ukrainian Bulletin, he expressed the idea of nationalization of the land. "The nationalization of land must be adapted to the unchanging conditions of the capitalist economy, because only in this case land reform can be succeeded"². In his view, the more economically advantageous form of land transfer was not its confiscation but repayment. The scientist believed that the confiscation of land could lead to negative economic consequences. He noted that "as a result, the peasants would have to be taxed" and, consequently, "as much state tax rubles would fall on the land as the interest would not fall when it was bought out in the ordinary capitalist way"³. The introduction of forced free alienation of land would also lead to the decline of other branches of economic life - industry, commerce, and banking. Therefore, he believed that the only one correct way to solve this problem could be repayment, and "the land should refund its mortgage debt. This is the only way to pay the land for its alienation"⁴. In the case of land nationalization, according to M. Tugan-Baranovsky, it should be transferred to the regional land fund. He stressed that that was possible only in the conditions of autonomy of Ukraine. "The purchased land should form a non-subject

to private ownership of the national land fund that society could own for the benefit of the whole people, "said the economist"⁵. In his view, this reform can only be of practical importance if the ransom is forced and at prices set by the state⁶. And for redemption operations it is necessary to create in each county "special land district commissions of the people selected for this purpose" which should consist of land-owners and peasants⁷. Assessing the views and activities of M. Tugan-Baranovsky, O. Mytsyuk concludes that the scientist "submits exactly the same minimum of national claims, which were then stipulated by conscious Ukrainians as the first and inevitable step for the development of the Ukrainian people"⁸.

There were disagreements among Ukrainian liberals about the land ownership. In particular, they argued that land ownership should only be determined by the right to use communal land that belonged to communal ownership.

The Ukrainian liberals, who were part of the Russian Party of Cadets, on the contrary, believed that a nationwide land fund should be formed in the Russian state. Therefore, there is no need to consider the ownership of peasants on land. According to M. Tugan-Baranovsky, the land owner must be the state. Individuals may own no more than 50 acres of land. All other state-owned land is leased to grain farmers at "the highest price"⁹. And the state "... through the mediation of its local authorities, must take all necessary measures to improve the quality of the land and the most profitable combination of land"¹⁰. We also see that an important condition for regulating agrarian relations is the intensification of agriculture. The scientist noted: "... It is also necessary to raise machinery and expand land use, not to raise only machinery or only expand land use. One does not exclude, but complements, or even requires the other"¹¹. He remarked: "Land should be given to tenants for a lifetime, because only in this case the tenant will be interested in the most rational cultivation and amelioration"¹².

The weak point of the Ukrainian liberal movement of the inter-revolutionary time was, in our opinion, the lack of materials and explorations of a scientific and economic nature regarding the settlement of agrarian problems in the Dnieper region. The only publication of this nature was M. Tugan-Baranovsky's own article, published in 1916, and devoted to the problem of creating an agricultural market within the Russian state. The well-known economist believed that it was possible to solve the problem of "the poor state of our agriculture" only by initiating the activity of the state in the foreign market. He wrote: "Many people think that our agriculture does not need an external market because we do not export from a disadvantage but from scarcity"¹³. Therefore, the scientist urged to revive the process of concluding treaties on the establishment of the internal market for agricultural products and take measures to protect it. It stated: "The objective of our trade policy must be to combat German agrarian protectionism"¹⁴. Active foreign trade in the context of war was considered by the author as important component of fulfilling obligations to other states. We do not see any other material of similar nature in the representatives of the liberal movement.

Among the legal forms of activity, the representatives of the liberal direction preferred to participate in the cooperative movement. These forces provided the Ukrainian cooperatives with ideological content and made it a prominent factor not only in the economic but also in the cultural and political life of the Ukrainian people. M. Tugan-Baranovsky was also the most prominent figure in the cooperative movement. In his view, cooperative farms were “the only example of new forms of economic organizations that emerged as a result of the conscious efforts of broad social groups to transform the existing economic system in a particular direction.”¹⁵ In addition, he believed that cooperation was not only “a form of self-protection for workers” from the influence of capital, but also “the only possible means of raising their economic well-being”¹⁶. Thus, analyzing the process of creation of consumer societies in the countryside the scientist points to their positive effects. In one of his works we read: “... And indeed, we see that the creation of a rural consumer society leads to a significant reduction in prices. Thus, a study held by 160 companies in Kyiv province found that the price reduction for goods reached 5-25% ”¹⁷. At the same time, M. Tugan-Baranovsky highlighted the negative aspects of the development of peasant cooperation. He wrote: “... peasant cooperation covers only one area of the peasant economy, and in fact, the area of exchange, not peasant production work.”¹⁸. In his view, the organization of cooperatives can be carried out in two ways: “... or consumer societies for the needs of its members to organize the production of agricultural products; or not the consumers but the farmers, producers of agricultural commodities, are united in a cooperative way”¹⁹.

A striking example of the participation of Ukrainian liberal-democratic figures in the country councils was the work of M. Tugan-Baranovsky in the Lochvitskiy Agricultural Society in Poltava. His activity in this area was evidenced by the fact that he made reports on cooperative affairs²⁰, represented the interests of the society in the work of the All-Russian Chamber of Agriculture²¹ and constantly participated in meetings of the society and held cooperative courses²². Regarding the latter, in the newspaper “Lochvitskoe Slovo” we read: “M.I. T.-B. (M.I. Tugan-Baranovsky) considers that courses in cooperative business, in addition to practical importance, <...> can serve as a means of disseminating knowledge about cooperation in general »²³. For practical activity in the Lochvitskiy society, M.I. Tugan-Baranovsky suggested: to visit a cooperative county in order to get acquainted with the nature and peculiarities of the activity, to extend the charter of the society and to hold “special” meetings²⁴. Finally, the scientist believes that “... These social reforms must, first and foremost, cover the area of agrarian relations - they must lead to the transfer of land to the working people on those terms that most contribute to raising the productivity of social work”²⁵. And in agriculture, “capitalism must give way to peasant labor linked by cooperation to strong unions and leagues”²⁶.

In general M. Tugan-Baranovsky in his writings and articles of the early XX century identified not only the causes of agrarian problems in sub-Russian Ukraine,

but also ways to solve them. Notable among them were: nationalization of land; preservation of foreclosure as a mechanism of land ownership transfer; intensification of agriculture and development of cooperative movement.

Примітки:

¹ Мицюк О. І. Наукова діяльність політико-економіста М. Ів. Туган- Барановського. Львів, 1931. С. 5.

² Туган-Барановський М. Націоналізація і викуп // Український вісник. №4. 11 июля. С. 212.

³ Там само. С. 245.

⁴ Там само. С. 217.

⁵ Там само. С. 212.

⁶ Там само. С. 218.

⁷ Туган-Барановський М. Земельна реформа. Нариси руху на користь земельної реформи та практичні висновки. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1905. С. 177.

⁸ Мицюк О. Назв. праця. С. 28.

⁹ Туган-Барановський М. Земельна реформа. С. 34.

¹⁰ Там само. С. 36.

¹¹ Там само. С. 164.

¹² Там само. С. 176-177.

¹³ Туган-Барановський М. Війна та майбутні торгівельні угоди // Лохвицьке слово. 1916. №20. 8 березня. С. 2-4.

¹⁴ Там само. С. 2.

¹⁵ Туган-Барановський М. Соціальні основи кооперації. Москва, 1916. С. 4.

¹⁶ Там само. С. 94.

¹⁷ Там само. С. 340.

¹⁸ Там само. С. 500.

¹⁹ Туган-Барановський М. І. Російська революція і соціалізм. Петроград, 1917. С.26.

²⁰ Местная хроника // Лохвицьке слово. 1915. №45. 9 червня. С. 3.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Местная хроника // Лохвицьке слово. 1915. №52. 3 червня. С. 5.

²⁴ Местная хроника // Лохвицьке слово. 1915. №44. 3 червня. С. 5.

²⁵ Там само. 1915. № 52. 3 липня. С. 4.

²⁶ Туган-Барановський М. І. Російська революція і соціалізм. С. 29.

Dubinsky Volodymyr. M. Tugan-Baranovsky on Ways to Solve the Agrarian Question in the Dnieper Ukraine in the Early Twentieth Century. The article analyzes the ideas of a well-known scientist and public figure M. Tugan-Baranovsky on the regulation of agrarian relations in the early twentieth century in sub-Russian Ukraine. It draws attention to the consideration of the causes and ways of solving the agrarian question, in comparison with the approaches of the Ukrainian liberals of that time. Among the ways of solution, M. Tugan-Baranovsky identified: nationalization of land, its redemption and increasing the intensification of agriculture. According to the scientist, the cooperative movement was an important effective means of improving the agricultural sector. The direct participation of M. Tugan-Baranovsky in it and the approaches to its improvement and development in the Dnieper region are characterized.

Keywords: agrarian question, land distribution, nationalization of land, cadets' party, autonomy of Ukraine, purchase of land, cooperative movement.

Отримано: 23.10.2019

Павло Кліщинський

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ЕВАКУАЦІЇ (1915-1916 РР.)

Кліщинський Павло. Кам'янець-Подільська учительська семінарія в роки Першої світової війни: функціонування в умовах евакуації (1915-1916 рр.). Стаття присвячена особливостям функціонування Кам'янець-Подільської учительської семінарії в період її тимчасової евакуації у зв'язку із подіями Першої світової війни до Сибірська (1915-1916 рр.). Зазначено, що не зважаючи на зростання наукового інтересу вітчизняних і закордонних істориків до вузьких проблем Першої світової війни, обрана для дослідження тема не отримала належного висвітлення в історичній науці. Аналізуючи питання функціонування закладів освіти регіону в умовах війни, автор звертає увагу на значні проблеми в організації навчального процесу у зв'язку із близькістю до лінії фронту, існуючою загрозою окупації і повним або частковим зайняттям багатьох навчальних і підсобних приміщень військовими та медичними закладами. Хоча Кам'янець-Подільська учительська семінарія власного приміщення не мала, рішенням військового і цивільного керівництва (із зазначенням відповідних наказів і розпоряджень) її колектив, вихованці і майно було вивезено в глибоку Росію, до Сибірська. Акцентується увага на специфіці учительської семінарії, як певного типу педагогічного навчального закладу, в контексті формування контингенту вихованців та особливостей організації навчального процесу. На основі аналізу джерел та історіографії визначається вплив подій Першої світової війни на матеріально-технічне забезпечення, кадровий потенціал, учнівський контингент і організацію навчального процесу в умовах евакуації. Зокрема, відзначається, що і в місці тимчасового перебування семінарії не було відведено окремого приміщення; в ході мобілізації певна кількість викладачів і студентів закладу в якості добровольців поповнили лави збройних сил тощо. Проаналізовано кількісний і фаховий склад педагогічного колективу навчального закладу, який працював в умовах евакуації. Визначено учнівський контингент семінарії та специфіку його формування у воєнний період. Автором було класифіковано усіх учнів за роками навчання, віросповіданням і соціальним походженням. Зважаючи на складність досліджуваного періоду в історії семінарії, відзначено організаційно-фінансові труднощі, які доводилося вирішувати колективу в місці тимчасового перебування (нестача коштів, дорожнеча і перенаселеність міста, часті хвороби учнів через зміну клімату, проблеми з придбанням навчальної літератури, певні прогалини у організації навчального процесу).

Ключові слова: Кам'янець-Подільська учительська семінарія, війна, навчальний процес, мобілізація, учнівський контингент, евакуація

Кліщинский Павел. Каменец-Подольская учительская семинария в годы Первой мировой войны: функционирование в условиях эвакуации (1915-1916 гг.). Статья посвящена раскрытию особенностей функционирования Каменец-Подольской учительской семинарии в период временной эвакуации в связи с событиями Первой мировой войны в Сибирь (1915-1916 гг.). Отмечено, что несмотря на рост научного интереса отечественных и зарубежных историков к узким проблемам Первой мировой войны, предложенная для исследования тема не получила должного освещения в исторической науке. Анализируя вопросы функционирования учебных заведений

региона в условиях войны, автор обращает внимание на значительные проблемы с организацией учебного процесса в связи с близостью линии фронта, существующей угрозой оккупации и полным или частичным занятием многих учебных и подсобных помещений военными и медицинскими учреждениями. Хотя Каменец-Подольская учительская семинария собственного помещения не имела, решением военного и гражданского руководства (указаны соответствующие приказы и распоряжения) ее коллектив, воспитанники и имущество было вывезено в глубь России, в Симбирск. Акцентируется внимание на специфике учительской семинарии, как определенного типа педагогического учебного заведения, в плане формирования контингента воспитанников и особенностей организации учебного процесса. На основе анализа источников и историографии определяется влияние событий Первой мировой войны на материально-техническое обеспечение, кадровый потенциал, ученический контингент и организацию учебного процесса в условиях эвакуации. В частности отмечается, что и в месте временного пребывания семинарии не было отведено отдельного помещения; в ходе мобилизации определенное количество преподавателей и студентов заведения в качестве добровольцев пополнили ряды вооруженных сил и т.д. Проанализированы количественный и профессиональный состав педагогического коллектива семинарии, действующий в условиях эвакуации. Определены ученический контингент семинарии и специфику его формирования в военный период. Автором было классифицировано всех учащихся по годам обучения, вероисповеданию и социального происхождения. Учитывая сложность исследуемого периода в истории семинарии, отмечено организационно-финансовые трудности, которые приходилось преодолевать коллективу учреждения в месте временного пребывания (нехватка средств, дороговизна и перенаселенность города, частые болезни учеников в условиях изменения климата, проблемы с приобретением учебной литературы, определенные пробелы в организации учебного процесса).

Ключевые слова: Каменец-Подольская учительская семинария, война, учебный процесс, мобилизация, ученический контингент, эвакуация

Питання розвитку освіти завжди привертало увагу науковців. Значний інтерес викликає організація освітнього процесу в Подільській губернії на початку ХХ ст., де, незважаючи на позитивні тенденції, ситуація в галузі залишалася вкрай складною. Однією з малодосліджених в сучасній історіографії проблем є функціонування учительських семінарій в роки Першої світової війни, а саме – вплив війни, стан матеріально-технічного забезпечення, кадровий потенціал, вимушена евакуація закладів тощо. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в роботах І. Сесака, Е. Мельника, О. Юрченка¹ та ін. Мета пропонованої статті – здійснити аналіз діяльності Кам'янець-Подільської учительської семінарії під час її евакуації в період Першої світової війни.

Потреба в підготовлених вчителів, особливо у зв'язку з запровадженням загальної початкової освіти, змусила владу збільшити кількість семінарій, які у системі педагогічних навчальних закладів дореволюційної Росії були найбільш поширеними. Так, якщо у 1890–1900 рр. Міністерством народної освіти в Росії було відкрито всього 4 учительських семінарії, за 1900–1910 рр. – 23, то у 1911–1917 рр. – 107, трохи менше, ніж за всю попередню їх історію². Вони утримувалися на кошти казначейства і субсидії від земств.

На Поділлі першу учительську семінарію відкрито 1907 р. у с. Потоки Вінницького повіту. У жовтні 1909 р. її перевели до Вінниці. Тимчасово семінарія разом з училищем розміщувалась у передмісті «Стара Вінниця» в орендованих приміщеннях, через рік отримала три одноповерхових будинки з досить великою садибою, яка простягалась від вулиць Костянтина Острозького до Апраксінської. Найбільший будинок (200 кв. метрів) займала семінарія, а в інших були розташовані зразкове училище і квартири викладачів³.

Другою на Поділлі учительською семінарією, відкритою губернським земством 1 липня 1913 р., була Кам'янець-Подільська⁴. Необхідність її появи була пов'язана з тим, що в Подільській губернії відбувався інтенсивний процес запровадження загального початкового навчання, який передбачав близько 4 тис. комплектів нових початкових шкіл. Щоб забезпечити їх учителями, потрібно було щорічно готувати 600 нових педагогів. Водночас наявні середні навчальні заклади та педагогічні курси забезпечити початкові школи такою кількістю вчителів уже не могли. Для розв'язання цієї проблеми необхідно було відкрити на Поділлі не менш як 15 учительських семінарій. У зв'язку з цим Подільським губернським земством подано клопотання про відкриття у 1912-1914 рр. спочатку ще п'яти семінарій – у Балті, Барі, Брацлаві, Могилів-Подільському і Проскуріві, а потім і в інших містах⁵. Проте до початку Першої світової війни відкрито було лише три – у Вінниці, Кам'янці-Подільському та Ольгополі.

В учительських семінаріях, як і в учительських інститутах України, основний контингент учнів складали діти селян. Семінарії особливою популярністю користувалися у селян тому, що, по-перше, при вступі необхідно було скласти іспит лише в обсязі програми двокласного початкового училища; по-друге, давали можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту, по-третє, сільські вчителі звільнялися від всіх особистих повинностей⁶.

Напередодні війни у 1914 р. на утримання Кам'янець-Подільської учительської семінарії було виділено із державної скарбниці 15400 крб., від Подільського губернського земства – 2000 крб., міського самоуправління – 1000 крб., всього – 18400 крб. У перший рік її існування до неї було зараховано 39 учнів. На початку 1915 р. в семінарії вже навчалося 55 вихованців. Директором закладу було призначено Георгія Олександровича Соколова, вихованця Київської духовної академії⁷.

Становище навчального закладу змінилося навесні-влітку 1915 р. у зв'язку із ситуацією на фронті. Горлицький прорив австро-німецьких військ у травні 1915 р. на Південно-Західному фронті став причиною уточнення та початку реалізації планів евакуації прифронтових Київської, Подільської і Волинської губерній України. Згідно планів евакуації, розроблених ще до початку війни і уточнених наказами і розпорядженнями у червні 1915 р., першочерговому вивезенню підлягало населення і цінне майно стоверстної при-

фронтової смуги: Луцький, Дубнівський і Кременецький повіти Волинської губернії та Старокостянтинівський, Проскурівський і Кам'янець-Подільський повіти Подільської губернії⁸. Значна кількість навчальних закладів регіону з їх контингентом та майном потрапляли під дію цих документів. Тому 1914-1915 навчальний рік (н.р.) у Кам'янець-Подільській учительській семінарії, у зв'язку із подіями війни, завершився достроково – 9 квітня⁹.

У цьому контексті примусове і добровільне вивезення з прифронтових районів освітніх установ різного рівня мало свою специфіку. Вже з початком війни значна кількість навчальних закладів краю повністю чи частково були зайняті військовими. Зважаючи на це, міністр народної освіти запропонував попечителям учбових округів, у місцевостях, де приміщення навчальних закладів зайняті на невизначений термін для потреб військового відомства, вжити заходів для організації занять в орендованих приміщеннях, принаймні, для учнів старших класів. На його думку, в навчальних закладах не зайнятих військовими, навчальний процес, у разі необхідності, можливо здійснювати в дві зміни¹⁰. Протягом літа-осені 1915 р. процес евакуації навчальних закладів і гарантування безпеки їх персоналу та учнів відбувався згідно «Правил вивезення у зв'язку із військовими обставинами державного майна, установ і службовців відомства Міністерства народної освіти»¹¹ (остаточно затверджені міністром народної освіти П. Ігнат'євим 31 березня 1916 р.)¹². Останні розроблялися у відповідності до «Тимчасового положення про вивезення за рахунок казни у зв'язку із військовими обставинами державного майна, урядових установ, службовців та їх сімей» від 20 серпня 1914 р. і подальших до нього доповнень 16 грудня 1914 р., 19 жовтня 1915 р., 30 жовтня 1915 р. і 27 січня 1916 р.¹³

З боку держави для цього створювалися відповідні умови: з 1 вересня 1915 р. працівники і учні (студенти) навчальних закладів прифронтових регіонів, змушені покинути місця постійного проживання розпорядженням військової чи цивільної влади, а також ті, хто залишив їх добровільно (в тому числі і переселенці з Галичини) користувалися пільговим тарифом №117 на залізничні перевезення. Це давало право їм пересуватися вагонами III і IV класу в місця евакуації за цінами, встановленими для перевезення військових. А перевезення їхніх речей здійснювалось за тарифами, встановленими для військових вантажів. І, що головне, дане транспортування могло здійснюватися в кредит, а оплачували їх урядові відомства, які видавали посвідчення переселенців¹⁴.

Практичний аспект реалізації процесу евакуації покладався на керівників і працівників закладів освіти. 14 вересня 1915 р. у більшості газет краю було опубліковане розпорядження головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, в якому питання про евакуацію навчальних закладів регіону передавалось у повноваження попечителя Київського учбового округу¹⁵. При цьому, на той момент було евакуйовано більшість із заплано-

ваних навчальних закладів прифронтових районів Київської, Подільської і Волинської губерній¹⁶. Загалом, у звіті попечителя Київського учбового округу (в якому згадувалась і Кам'янець-Подільська учительська семінарія) зазначалось, що всі навчальні заклади заплановані на евакуацію, були вивезені до 26 вересня 1915 р.¹⁷

В силу свого географічного розташування лише Кам'янець-Подільська учительська семінарія, з трьох діючих на території Поділля, 29 серпня 1915 р. була евакуйована до м. Симбірська¹⁸. Новий навчальний рік було розпочато з 15 жовтня того ж року, коли вирішилось питання з приміщеннями і відбулись вступні іспити¹⁹. У зв'язку із виробничою необхідністю і специфікою дидактики і методики викладання, з 20 жовтня при семінарії було організовано зразкове училище (лише молодше відділення), яку відвідували семінаристи. До училища було зараховано дітей, які не змогли потрапити у початкові училища Симбірська²⁰.

На новому місці перебування керівництву навчального закладу і місцевій владі довелось вирішувати низку нагальних організаційних і фінансових питань. Розмістилась семінарія в приміщенні I-го вищого початкового училища; заняття з гімнастики відбувалися в I-й чоловічій гімназії, де був великий гімнастичний зал з усім необхідним інвентарем²¹. Значна частина учнів були розквартировані в гуртожитках, запропонованих їм, як біженцям. 14 осіб взяла під свою опіку місцева релігійна громада, забезпечивши проживанням і харчуванням; 10 вихованців оселилися в притулку Тетянинського комітету з оплатою 10 руб. на місяць; 10 – перебували і харчувалися в міському домі за плату 12 руб. на місяць., решта вихованців – на приватних квартирах. Останні також отримували допомогу від Тетянинського комітету і благодійного товариства Симбірська у вигляді коштів на харчування і одяг²².

Викладацький склад семінарії в евакуації складався з 14 осіб. Здебільшого це були викладачі, які працювали ще в Кам'янці-Подільському, але мали місце і певні кадрові зміни. Як і раніше, директором залишався Г. Соколов, зановчитель – священник В. Березовський, вчитель російської мови – В. Козир, природознавства і фізики – М. Козицький, математики – М. Дуве, графічного мистецтва – О. Яценко, співів – Д. Білобержицький, гімнастики – Г. Вондра і новопризначеним викладачем історії і географії став С. Афанасьєв. Наставник з ручної праці Г. Кармаков і лікар Ю. Манасевич рахувалися в штаті, але до Симбірська не поїхали. Перший був відряджений у Київ, де працював у майстерні з виготовлення боеприпасів, інший – мобілізований у санітарну службу діючої армії (в період його відсутності медичну допомогу за окрему плату надавав тимчасовий лікар). Крім того до штату закладу входили вчитель зразкового училища (за сумісництвом діловод семінарії) О. Любинський та почесний попечитель закладу, губернський предводитель дворянства, член Державної Ради І. Ракович²³.

Окрім свої прямих професійних обов'язків представники викладацького складу семінарії виконували і інші завдання. Зокрема, чергування, обов'язки класних наставників, відвідування квартир вихованців і богослужінь. Законоучитель, як людина релігійна, наглядав за гуртожитками, один з яких був облаштований при монастирі, а інший – при будинку архієпископа Симбірська²⁴.

Упродовж 1915-1916 н.р. в семінарії відбулося 35 засідань педагогічної ради, на яких, з-поміж іншого, розглядались питання організації діяльності семінарії після повернення на Поділля. Зокрема, про відведення Кам'янець-Подільською міською думою ділянки для будівництва приміщення семінарії (до евакуації семінарія розміщувалась в приватному орендованому приміщенні); обговорення проблеми видачі земських стипендій; розробка правил поведінки вихованців, що проживали на приватних квартирах; про організацію просвітницьких читань і літньої роботи вихованців тощо²⁵.

Таким чином, за винятком двох осіб, викладацький склад семінарії після евакуації до Симбірська був укомплектований належним чином. Робота колективу була злагодженою і позначалася як виконанням прямих обов'язків (навчальний процес, робота педагогічної ради), так і окремими напрямками позакласної роботи.

Не зважаючи на далекий переїзд, кількість вихованців семінарії не зменшилася, а навпаки зросла. У 1915-1916 н.р. їх нараховувалось 75: 20 – у першому класі, 23 – у другому і 32 – у третьому. Такі зміни відбулись завдяки тому, що в новому навчальному році вже в Симбірську до першого класу було зареєстровано 19 осіб: 8 приїхало з Кам'янця-Подільського (хоча до евакуації заяв надійшло значно більше), 8 – з числа місцевих жителів (на прохання Симбірської училищної ради) і 3 біженців. Один з вихованців був залишений на першому курсі для повторного навчання, не склавши перевірних іспитів, а один з «третьокласників» пішов добровольцем до діючої армії, зберігши за собою статус учня семінарії²⁶. За конфесійною приналежністю всі вихованці були православними, за станом – 2 спадкових дворян, 2 – почесних громадян, 7 – діти міщан, 1 – козацького стану, 58 – селян і 5 – представники інших станів²⁷. Для всіх категорій вихованців плата за навчання в семінарії була відсутня, хоча, за підрахунками, витрати на навчання одного учня протягом навчального року склали 415 руб. 94 коп.²⁸

Розглядаючи питання фінансування семінарії і розподілення коштів за статтями витрат, зазначимо, що в евакуаційний період, у порівнянні з попередніми двома роками існування, вони зросли. За даними звітності, у 1915-1916 н.р. на потреби закладу було витрачено 31855 руб. 52 коп., з яких 26310 руб 52 коп. з державного казначейства, 5295 руб. – із земських зборів, 250 руб. – із спеціальних засобів²⁹. При цьому у звіті директора семінарії за 1916 р. зазначалось, що на момент заснування закладу Кам'янець-Подільська міська упра-

ва брала на себе зобов'язання протягом трьох років видавати по 3000 руб. на оплату квартир вихованців. З цієї суми за ті роки було перераховано лише 1000 руб. З цього приводу Г. Соколов звертався до попечителя Київського учбового округу і Подільську контрольну палату. Проте військовий стан в Кам'янці-Подільському і евакуація семінарії призупинили цю справу³⁰.

Попри, здавалося б, загалом позитивні сторони функціонування семінарії в умовах евакуації, мали місце і певні труднощі, перш за все, у фінансовому та організаційному аспектах. Так, з початком евакуації прифронтової зони Симбірськ, як і багато інших міст Російської імперії, був переповнений військками і біженцями, що призвело різкого здорожчання життя. «Вижити» вихованцям в таких умовах, отримуючи 15 руб. стипендії (10-12 витрачалось на оплату проживання, високі ціни на продукти харчування та речі першої необхідності) без громадської допомоги було вкрай складно. Не вистачало коштів і на організацію навчального процесу. У 1915 р. семінарія придбала книг лише на 91 руб. 65 коп. у фундаментальну і на 30 руб. 86 коп. в учнівську бібліотеки. Але й ці замовлення, у зв'язку із обставинами військового часу (перевантаженість залізниць транспортуванням військ, значне скорочення комерційних операцій), почали виконуватися лише на початку 1916 р.³¹

Значних відхилень у виконанні графіка навчального процесу не було, але в силу обставин заняття проводились після обіду, у другій половині дня, з 15.00 год. Відсутні були також уроки з ручної праці, оскільки керівництво семінарії не знайшло у Симбірську необхідної для цього майстерні³², не було метеорологічної станції, не організовувалась дозвільна і екскурсійна робота³³. Та й перше півріччя, враховуючи початок навчання з 15 жовтня, тривало менше двох місяців. Не найкращим було і відвідування занять, головною причиною чого стали хвороби у вихованців спричинені, здебільшого, нестачею одягу і суворим кліматом Симбірська (порівняно з Поділлям), що часто ставало причиною захворювання дихальних шляхів і обморожень³⁴.

Таким чином, влітку 1915 р. у зв'язку із подіями Першої світової війни, новостворена Кам'янець-Подільська учительська семінарія була евакуйована подалі від лінії фронту, до Симбірська. Більшість вчителів і вихованців закладу продовжили навчальний процес на новому місці в цілком прийнятних (зважаючи на події війни) умовах. Основними проблемами функціонування семінарії, які доводилося вирішувати керівникам закладу і міста були: виділення приміщення, організація навчального процесу у другій половині дня, забезпечення учнів житлом і харчуванням.

Примітки:

¹ Сесак І. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ століття (1907-1914 рр.) // Культура Поділля: Історія і сучасність. Матеріали другої науково-практичної конференції присвяченої 500-річчю м. Хмельницького 27-28 серпня 1933 року. Хмельницький, 1993. С. 283-285; Його ж. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Кам'янець-Подільський :

Абетка, 1999. Ч.ІІ. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.

² Рашина І. Підготовка педагогічних кадрів та особливості функціонування початкових шкіл на Поділлі в добу Української революції 1917-1921 рр. // Актуальні питання гуманітарних наук. 2019. Вип 23. Т. 3. С. 125.

³ Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. 2015. Вип.20. С. 91.

⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 325, арк. 142.

⁵ Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. Ч.ІІ. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 184.

⁶ Юрченко О. Назв. праця. С. 92.

⁷ Мельник Е.М. Кам'янець-Подільська учительська семінарія (1913-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2012. Т.19. С. 89.

⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 8601, арк. 16.

⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 325, арк. 153.

¹⁰ Предложение министра народного просвещения // Киевлянин. 1914. 21 августа. С. 4.

¹¹ Див.: Кліщинський П.В. Евакуація навчальних закладів Правобережної України влітку-восени 1915 р.: планування і проблеми реалізації // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 266-277.

¹² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 274-275 зв.

¹³ Там само, ф. 278, оп. 1, спр. 220, арк. 24

¹⁴ Там само, ф. 707, оп. 262, спр. 1а Арк. 90.

¹⁵ Там само, арк. 13.

¹⁶ Там само, ф. 707, оп. 262, спр. 1б, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 1а, арк. 210.

¹⁸ Там само, арк. 152; ЦДІАУ в м. Києві, ф. 707, оп. 229, спр. 325, арк. 142.

¹⁹ Там само, оп. 229, спр. 325, арк. 142.

²⁰ Там само, арк. 142.

²¹ Там само, арк. 143.

²² Там само, арк. 143.

²³ Там само, арк. 146.

²⁴ Там само, арк. 147.

²⁵ Там само, арк. 148.

²⁶ Там само, арк. 151-152.

²⁷ Там само, арк. 151.

²⁸ Там само, арк. 161.

²⁹ Там само, арк. 160.

³⁰ Держархів Вінницької області, ф. д. 286, оп. 2, спр. 70, арк. 73-78 зв.

³¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 325, арк. 144.

³² Там само, арк. 150.

³³ Там само, арк. 144.

³⁴ Там само, арк. 153.

Klishchinsky Pavel. Kamenets-Podilsky teacher's seminary during the First World War: functioning in the conditions of evacuation (1915-1916). The article is devoted to the peculiarities of the functioning of Kamyanets-Podilskiy Teachers' Seminary during its temporary evacuation in connection with the events of the First World War to Simbirsk (1915-1916). It was noted that despite the growing scientific interest of domestic and foreign historians in the narrow

problems of World War I, the topic chosen for the study did not receive adequate coverage in historical science.

Analyzing the issues of functioning of regional educational institutions in the conditions of war, the author draws attention to the significant problems with the organization of the initial process due to the proximity of the front line, the existing threat of occupation and the full or partial occupation of many educational and auxiliary facilities by military and medical institutions. Although Kamyanets-Podilskyi Teachers' Seminary did not have its own premises, the decision of its military and civilian leadership (indicating the relevant orders and orders) brought its staff, pupils and property into the interior of Russia to Simbirsk.

Emphasis is placed on the specifics of the teacher's seminary, as a certain type of pedagogical educational institution, in the context of the formation of the contingent of pupils and the peculiarities of the organization of the educational process. The analysis of sources and historiography determines the impact of the events of the First World War on the logistics, human resources, student contingent and organization of the initial process in the evacuation. In particular, it is noted that no separate premises were erected at the seminary's temporary residence; in the course of mobilization a certain number of teachers and students of the institution as volunteers filled up the ranks of the armed forces, etc.

The quantitative and professional composition of the educational staff of the educational institution that worked in the evacuation conditions was analyzed. The student contingent of the seminary and the specifics of its formation during the war period were determined. The author classified all students by years of study, religion and social background.

Due to the complexity of the period under study in the history of the seminary, there were organizational and financial difficulties that had to be solved by the staff of the institution in the place of temporary stay (lack of funds, high cost and overcrowding of the city, frequent illnesses of students due to climate change, problems with the acquisition of educational literature, educational process).

Keywords: Kamyanets-Podilskyi teacher's seminary, war, educational process, mobilization, student contingent, evacuation.

Отримано: 08.11.2019

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.338-349

УДК 3.075(1-3):94(477.43)«1917» (09)

Віктор Адамський

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР У РЕВОЛЮЦІЙНІ ДНІ БЕРЕЗНЯ 1917 РОКУ

Адамський Віктор. Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. У статті проаналізовано діяльність останнього Подільського губернатора О. П. Мякініна у революційні дні березня 1917 р. У цьому контексті розглянуто питання щодо обставин його призначення на посаду, найбільш важливі рішення з підтримки функціонування управлінських підрозділів губернії. Показано взаємовідносини з державними, військовими, самоврядними інституціями та громадськістю. На основі комплексу джерельних матеріалів зроблено висновок, що характер передачі влади в Подільській губернії значною мірою залежав від особистісних якостей губернатора, рівня інформаційної поінформованості та консенсусу з військовими підрозділами, першочергово з штабом армії Південно-Західного фронту та головнокомандувачем генералом О. Брусилівим. Продемонстровано, що перебудова управлінського апарату в губернії відбувалася з урахуванням вимог центрального та військового керівництва та з намаганням уникнути загострення відносин із громадським сектором. Засвідчено, що ліквідація інституту губернаторства на Поділлі не викликала серйозних суспільних збурень та була проведена з дотриманням певних правових рамок. Це уможливило О. П. Мякініну залишитися в губернії ще на певний час після зміни політичного режиму.

Ключові слова: губернатор, Поділля, революція, губернський комісар, цензура, місце-ве самоврядування, часописи.

Адамский Виктор. Подольский губернатор в революционные дни марта 1917 года. В статье проанализирована деятельность последнего Подольского губернатора А. П. Мякинина в революционные дни марта 1917 г. В этом контексте рассмотрены вопросы об обстоятельствах его назначения на должность, наиболее важные решения по поддержке функционирования управленческих подразделений губернии. Показано взаимоотношения с государственными, военными, самоуправляющимися институтами и обществом. На основе комплекса исходных материалов сделан вывод, что характер передачи власти в Подольской губернии в значительной степени зависел от личных качеств губернатора, уровня информационной осведомленности и консенсуса с военными подразделениями, в первую очередь со штабом армии Юго-Западного фронта и главнокомандующим генералом А. Брусиловым. Продемонстрировано, что перестройка управленческого аппарата в губернии проходила с учетом требований центрального и военного руководства и с попыткой избежать обострения отношений с общественным сектором. Засвидетельствовано, что ликвидация института губернаторства на Подолье не вызвала серьезных общественных возмущений и была проведена с соблюдением определенных правовых рамок. Это позволило А. П. Мякинину остаться в губернии еще на некоторое время после смены политического режима.

Ключевые слова: губернатор, Подолье, революция, губернский комиссар, цензура, местное самоуправление, журналы.

Лютнева революція 1917 р. в Росії була визначальною щодо характеру подальшого політичного розвитку багатьох країн та народів. Зрозуміло, що передусім це відноситься до тих етнічних груп, які входили до складу імперського державного комплексу. Падіння самодержавства не лише удетермінувало активізацію українського визвольного руху, але й вагомо вплинуло на становлення нових структур державної влади.

Центральне місце в системі апарату управління Російської імперії на її регіональному рівні посідав інститут губернаторства. Згідно нормативно-правових актів саме губернатор головував практично в усіх значимих державних та громадських інституціях. До його компетенції також належав контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування. Врешті, символічним для населення виступав факт призначення та звільнення з посад губернаторів іменним височайшим указом імператора, попри те, що в останній період існування Російської імперії «хазяї губернії» підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ з реально обмеженими за умов Першої світової війни повноваженнями.

З огляду на ці чинники участь царської адміністрації у революційних подіях лютого-березня 1917 р. неодноразово виступала предметом дослідницької уваги. Як правило, з діяльністю губернаторів пов'язувалася реалізація реакційної політики, що своїм основним завданням передбачала призупинення або бодай уповільнення розвитку революційних процесів. Подільська губернія, яка територіально була найбільш наближена до театру військових дій, не становила винятку у цьому плані.

Однією з перших студій, в якій предметно розглядається комплекс питань початкового періоду суспільних перетворень на Поділлі, була праця за авторством Л. Тарнопольського та С. Федулкіна, підготовлена Вінницькою ювілейною комісією у рамках відзначення «10-річчя Жовтневої революції». Оцінюючи реакцію губернатора на Петроградські події, вони, зокрема, констатували, що «2 березня про революцію вже знало все місто й околиці. Робітників звістки про революцію підбадьорили, а по установах викликали розгублення. Проти місцевої газети («Юго-Западный Край» – орган Миської Управи), що до неї вкралися якось звістки про події в Петрограді, військовий цензор вжив репресій. 3 березня, за розпорядженням губернатора випуск газети припинили до 5 березня»¹.

У 1957 р., до чергової річниці жовтневих подій, свої спомини під назвою «Бойове минуле. Жовтнева соціалістична революція на Поділлі» залишив О. Снегов. Характеризуючи дії губернатора, він також наголошує, що «на початку березня, коли обстановка визначилась, навіть у Вінницькій газеті «Юго-Западный край», яка видавалася реакційними колами на чолі з миським головою Овдовим, з'явилися повідомлення про революційні події в столиці. За таку сміливість газети розпорядженням подільського губернатора вона була закрита. Начебто цей адміністративний захід міг анулювати революцію, що відбулася»².

На зміну оцінок дій губернатора не вплинув і новітній період. Зокрема, В. П. Воловик та О. В. Воловик, аналізуючи генезу трансформаційних процесів на Поділлі після зречення Миколи II, стверджують: «Коли ліберальна газета «Юго-Западный Край», що виходила у Вінниці, вмістила повідомлення про події в Петрограді, її тимчасово закрили»³.

Аналогічно дії О. П. Мякініна у зламні дні початку весни 1917 р. оцінюють О. В. Логінов та Л. І. Семенко. У ґрунтовному дослідженні про розгортання революції у Вінниці вони констатують: «Режим, хоча й ослаблений, все ще здавався всесильним і вічним. Коли 3 березня, вже після зречення царя, в № 59 газети «Юго-Западный Край» з'явилось повідомлення про зіткнення в столиці, проти редакції, за вимогою подільського губернатора, військовий цензор миттєво вжив заходів, наказавши конфіскувати весь наклад та опечатати приміщення»⁴.

Відтак питання формування на регіональному рівні нового адміністративного простору та пошуку відповідей на революційні виклики залишається достатньо актуальним. У цій статті автор ставить за мету проаналізувати трансформаційні процеси, що відбувалися у владному вимірі та пов'язані з участю і роллю Подільського губернатора у знакових подіях після падіння самодержавства в Росії.

У якості губернатора О. П. Мякінін прибув на Поділля пізньої осені 1915 р. Його приїзд з різних причин затягувався, що призвело до цілого листування між ним та графом О. М. Ігнат'євим, який через цю обставину не міг відбути на нове місце служби до Києва⁵. Як представник державної влади Росії її пізнього імперського періоду, О. П. Мякінін належав до класу бюрократії, який домінував над іншими факторами історичного процесу та перебував в системі жорсткої ієрархічної підпорядкованості. Однак до 1917 р. вагому частину бюрократичної еліти складали дворяни, котрі заслужили свої посади не через спадковість, а завдяки зв'язку з військовою службою чи іншим якісним надбанням. Необхідно також наголосити, що об'єми повноважень губернатора в стратегічному у військовому відношенні регіоні, були значною мірою обмежені діяльністю військових структур, які, передусім, переймалися станом забезпечення армії продовольством, тягловою силою та ін. Наприклад, 18 лютого 1917 р. О. П. Мякінін дає розпорядження начальникам поліції Подільської губернії на час з 10 березня по 10 квітня призупинити виконання постанов щодо накладення адміністративних стягнень для сільського населення з огляду наближення весняних польових робіт⁶.

Символічно, але у переддень 28 лютого 1917 р., коли в Петрограді розпочалися події, які за лічені дні зметуть інститут самодержавства, у Вінниці розпочала роботу VI губерньська земська рада, засідання якої з різних причин декілька раз переносилося⁷. Відкриваючи зібрання, Подільський губернатор дійсний статський радник О. П. Мякінін вочевидь не передбачав, що це його

останній публічний виступ перед представницьким форумом. Свою основну увагу він сконцентрував на проблемних питаннях, які суттєво впливали на розвиток Поділля. Зокрема, губернатор відмітив факт, що завдяки умовам військового часу економічна міць регіону значно послабилася. Відповідно основне завдання земства та його особисто вбачалося у підтримці цієї могутності. Першочергово необхідно було звернути особливу увагу на питання безпечного та економічного порядку. У цьому контексті губернатор окремо виділив комплекс заходів, які передбачалося реалізувати у 1917 р. з метою покращення протиепідемічної ситуації. Своєю думку О. П. Мякінін обґрунтував тим, що незважаючи на трьохрічний перебіг світової війни загалом та перебуванням Поділля у найближчому сусідстві з театром військових дій, завдяки вчасному застосуванню необхідних рішень губернським земством, вдалося запобігти тому, що епідемія не прийняла великих розмірів, хоча й ні на хвилину не припинялась. Тому й зараз є загроза, що епідемія може набрати загрозливих форм та масштабів. На усі звернення губернатора до центральних урядових структур з метою збільшення кількості медичного персоналу, приїхало лише 18 лікарів⁸.

Інше питання, на якому зосередився губернатор, стосувалося земських податків. О. П. Мякінін визнав, що умови військового часу спровокували велике здорожчання, яке, в свою чергу, істотно збільшило видатки земств. Переважно на повітові самоврядні структури лягло важливе завдання по обслуговуванню та харчуванню армії. Вони справились із ним, але побіжно практично усі змушені були на порядок збільшити оподаткування населення. Так, Могилівське підняло збори на 54%, Ямпільське – на 59%, Гайсинське – на 60%, Вінницьке – на 69%, Проскурівське – на 85%. Ці підвищення з огляду на загальну ситуацію губернське присутстві схвалило, але, з іншого боку, підвищення природно викликало незадоволення місцевого населення, з чим також не можна було не рахуватися. «Земство наше, – стверджував губернатор, – земство молоде, усвідомлення користі його ще не встигло проникнути в мозок селянства. Губернія наша знаходиться близько до фронту, і не можна не рахуватися з підвищеною нервовістю настрою селянської маси. Незадоволення легко може перетворитися в безпорядки. Тому, оскільки охорона спокою та порядку покладена на мене, наполягаю, що подальше підвищення зборів та збільшення податкового навантаження неприпустимо, і, при сучасних обставинах, навіть неможливе»⁹. Як вихід із ситуації О. П. Мякінін пропонував обмежити видатки на різні стипендії, фонди і т. ін.

Після цього земське зібрання взяло перерву до 1 березня 1917 р., зосередивши роботу у комісіях, де мали розглядатися доповіді губернської управи. У визначений день зібрання знову зібралося на засідання. До цього часу про Петроградські події уже стало відомо практично усім. Голова І. Є. Ракович, який щойно повернувся зі столиці, запропонував відкласти до 2 березня засідання загального зібрання, мотивуючи це рішення досить заплутаними

аргументами: «... в даний час просити Комісії розглянути усі доповіді і, головним чином, щоб Фінансова Комісія з початку загального зібрання дала б свої висновки загального огляду кошторису Губернської Управи, тобто, щоб усі доповіді як нових, так і попередніх асигнувань, пройшли через фінансову Комісію, і щоб по усім цим доповідям та асигнуванням були висновки Фінансової Комісії в тому сенсі, чи збільшує, або зменшує дане асигнування кошторис»¹⁰.

У відповідь на цю сентенцію, голова губернської управи запропонував І. Є. Раковичу більш конкретно і чітко формулювати пропозиції. Врешті після невеликого обміну думками гласні вирішили перенести роботу знову у комісії, а загальне зібрання провести 2 березня. Очевидно, що губернське керівництво було заскочене подіями і намагалося виграти час, аби більш чітко з'ясувати обставини того, що відбувалося в Петрограді.

Втім, інформація перестала бути втаємниченою. Ще 28 лютого 1917 р. О. П. Мякінін отримав телеграфне повідомлення від Головнокомандувача про тривожні процеси в столиці. У зв'язку з цим він наказав Вінницькому поліцеймейстеру повідомити керівника Держбанку про заборону перерахувань крупних сум коштів без особистої йому доповіді¹¹. Водночас губернатор відправив телеграму всім справникам, в якій останніх зобов'язував: «Безлад у Петрограді набув надзвичайно серйозного характеру Центральна влада паралізована Тому пропоную жодних розпоряджень крім моїх не виконувати тримати мене в курсі всіх подій що відбуваються на місцях крапка прийміть термінові заходи щодо охорони Казначейства та всіх телеграфів увійдіть у порозуміння з начальниками залізничних відділень охорони станцій»¹².

Наступного дня на ім'я губернатора надійшла чергова телеграма від начальника Окружного штабу генерала Маркса. У ній він наказав не допускати в газети жодної інформації, яка могла б вносити збурення у суспільство, особливо з продовольчого питання. Наразі відомості, які б містили фактаж, що заспокійливо впливали б на населення, віталися. Щодо телеграм Петроградської агенції та їхніх власних кореспондентів, то пропонувалося до цензури їх не подавати, залишивши відповідальність за них на редакціях¹³.

Слід відмітити, що в інформаційних повідомленнях, які надходили на адресу губернатора, жодної послідовності чи якоїсь логіки не було. Це зрозуміло, адже за умов революційних змін навряд чи могло бути інакше. 2 березня О. П. Мякінін отримує телеграму з Києва від військового командування, в якій вимагалось не друкувати телеграми «Військового вісника» до особливого розпорядження¹⁴. Натомість у цей же день командуючий Одеським військовим округом генерал М. Ебелов розпорядився про реалізацію цілком іншої стратегії: «2 цього березня номером 2232 мною видано нижченаведене оголошення по губерніям району Одеського військового округу дві крапки лапки Народні безлади останніх днів Петрограді припинені втручанням голови Державної Думи Родзянко який став на чолі Особливого комітету з членів цієї Думи

крапка Комітет цей проникнутий твердим бажанням довести війну до переможного завершення Стурбований кращим впорядкуванням нашого тилу з метою забезпечення усім необхідним армії і населення посиливши доставку по залізниці з внутрішніх губерній імперії крапка Але успіх цієї важкої і відповідальної роботи з органами вищого та місцевого урядування можливий за умови жорсткого порядку серед населення і робітників які працюють на зміцнення нашої оборони»¹⁵.

Переломним у розвитку революції виявився день 3 березня 1917 р. Факт зречення царя Миколи II мав наслідком чергове інформування провінції, але цього разу у досить чіткій перспективі. Подільський губернатор отримав численні повідомлення від різних інституцій і посадових осіб, але їхній контекст був доволі однозначним. Від губернаторів вимагалася підтримка Тимчасового комітету Державної думи та унормування суспільних процесів у регіоні¹⁶. Хоча при цьому, як зауважував генерал М. Ебелов, необхідно бути обережним, позаяк будь-якої миті можуть надійти інші вказівки¹⁷.

Такий розворот подій уможливив продовжити роботу Подільського губернського зібрання. Відкриваючи його засідання, голова довів до відома гласних, що він отримав чимало записок з пропозицією вести засідання «швидким темпом», у зв'язку з чим він запропонував спершу розглянути доповіді, які мали відношення до витрат кошторису, і відповідно заслухати голову фінансової комісії¹⁸.

Оперативність розгляду справ насправді вражала. За півтора дні було ухвалено рішення з десятків питань, за якими стояло фінансове підґрунтя. Врешті, 3 березня 1917 р. на вечірньому засіданні гласні вирішили висловити своє ставлення на події, що відбулися в Петрограді, оскільки їм в офіційному порядку стало відомо про зміну уряду. У зв'язку з цим було підготовлено вітальну телеграму голові Державної думи М. В. Родзянко та звернення до подолян. Основна ідея першого документу полягала в тому, що земське зібрання схвально оцінило новий порядок «управління Вітчизною» та, з свого боку, зобов'язувалося докласти усіх зусиль впливу на населення з метою «полегшити новій владі заспокоїти Вітчизну і довести війну до переможного кінця»¹⁹. В іншому документі йшлося, зокрема, про підтримку подолянами Тимчасового уряду та знову робився заклик до активної і плідної праці задля перемоги у війні²⁰.

Далі без жодного обговорення та будь-яких коментарів гласні, в зв'язку з тим, що порядок денний був вичерпаний та мотивуючи потребу для багатьох терміновим від'їздом, ухвалили рішення перервати роботу зібрання.

У свою чергу О. П. Мякінін розпорядився, аби наступного дня в офіційному часописі Поділля було надруковано Маніфести про зречення Миколи II та відмову від влади Михайла Олександровича²¹. Крім того, було зроблено розпорядження усім справникам про необхідність термінового розповсюдження цих документів серед населення²².

Отже, як бачимо, О. П. Мякінін позиціонував себе у революційні дні березня 1917 р. вельми обережно. Як державний чиновник він не міг не дублювати тих вказівок, які надходили до нього від різних посадових осіб та військового командування. Як сумлінний виконавець він оперативно доводив їх до необхідних адресатів, але особисто жодної ініціативи не проявляв. За умов знаходження у Кам'янці-Подільському штабу армій Південно-Західного фронту навряд чи могло бути по-іншому. Подальші події яскраво засвідчили це.

4 березня 1917 р. О. П. Мякінін цілковито у руслі нових вимог розпорядився відпустити з місць позбавлення волі політичних в'язнів²³. Він оперативно довів до відома усіх справників телеграфні повідомлення генерала О.О. Брусилова, в яких вимагалось підкоритися новому уряду²⁴. Звертаючись зі свого боку до справників, губернатор констатував: «З огляду на останні події у містах з великою кількістю населення можна очікувати політичні маніфестації які можуть легко перейти у відкрите насильство натовпу над тією чи іншою частиною населення крапка Задля попередження цього пропоную там де можна очікувати маніфестації кома запросити поважних представників населення і попередити їх про можливу небезпеку запропонувавши застосувати усю силу свого впливу і авторитету з метою попередження ексцесів з боку натовпу крапка При виникненні маніфестацій не варто застосовувати ніяких заборон діям маніфестантів допоки їхні дії не порушують безпеки особистості та збереження майна громадян крапка В останньому випадку для ліквідації насилля натовпу вимагаю застосовувати усі необхідні засоби»²⁵.

Окремо О.П. Мякінін звернувся до єпископа Подільського і Брацлавського Митрофана з проханням оприлюднити маніфести імператора Миколи II та великого князя Михайла Олександровича духовенством Подільської єпархії під час богослужінь²⁶.

Наступного дня Подільський губернатор довів до відома Вінницького та Кам'янець-Подільського військових цензорів вимогу начальника Штабу Київського військового округу щодо подальшого цензурування телеграм Петроградського телеграфного агентства. З повідомлень мали виключатися винятково лише ті матеріали або фрагменти текстів, які могли спричинити «цілковиту шкоду армії» або які порушували «засади військової дисципліни і організації»²⁷. Так само усім справникам були переадресовані телеграфні повідомлення, які надходили від військового командування²⁸.

6 березня 1917 р. О. П. Мякінін отримав телеграму від очільника Тимчасового уряду князя Г. Львова. У ній стверджувалося про тимчасове відсторонення губернатора і віце-губернатора від виконання обов'язків за займаними посадами. Управління губернією покладалося на голову Подільської губерньської земської управи, кому і належало передати справи. У повідомленні також йшлося про те, що про подальшу долю губернатора буде повідомлено додатково²⁹.

Однак О. П. Мякінін не став відтягувати справу. У зв'язку з тим, що голова губернської земської управи був відсутнім у місті, він по обіді передав управління губернією члену управи С. Л. Градовському, про що було складено відповідний акт³⁰. Про це рішення у цей же день О. П. Мякінін повідомив Міністра внутрішніх справ³¹, Головнокомандувача та управління постачання арміями Південно-Західного фронту³², Подільське губернське правління³³ та справників усіх повітів губернії³⁴. Крім того, звертаючись до останніх, він зробив заключне розпорядження: «Запрошую всіх чинів поліції Подільської губернії в ім'я благополуччя нашої дорогої батьківщини підкоритися всім розпорядженням, які надходитимуть від нового уряду»³⁵.

Так само своє останнє повідомлення О. П. Мякінін відправив до Штабу Київського військового округу. У ньому фіксувалося: «До цього часу в губернії було все спокійно крапка Цього числа три години дня передав посаду губернатора заступнику Голови Губернської земської Управи члену управи Градовському відповідно розпорядження тимчасового Уряду повідомленому мені в телеграмі Міністра Голови і Міністра Внутрішніх Справ князя Львова від 5 березня номер 873 крапка номер 514»³⁶.

Після цього О. П. Мякінін відправив ще одне повідомлення на адресу Міністра внутрішніх справ. У ньому йшлося: «Клопочу перед Вашим Сіятельством про звільнення мене у відставку за домашніми обставинами»³⁷. Це подання Тимчасовий уряд задовільнив уже 10 березня 1917 р.³⁸

Врешті, настав час розв'язати міф, пов'язаний із випуском «Юго-Западного края» від 3 березня 1917 р. Насправді це число видання не збереглося в жодній книгозбірні України. Тому у контексті сентенцій Л. Тарнопольського та С. Федулкіна, які стверджували про наявність у ньому повідомлень щодо революційних подій у Петрограді, насправді можна було припустити, що тираж видання за вказівкою губернатора був конфіскований. Однак це не так.

Нам вдалося розшукати примірник газети у газетному фонді Російської національної бібліотеки. Як і інші числа, номер від 3 березня був санкціонований до друку військовою цензурою з поміткою «2 березня». На його шпальтах була відсутня будь-яка інформація про події в регіонах Росії, зокрема в Петрограді. На першій і другій сторінці був розміщений великий за обсягом матеріал про весняні плани австро-німецької коаліції³⁹, окремо аналізувалася польська проблема періоду війни⁴⁰, чимало місця було відведено військовим подіям⁴¹, включно з аналізом публікацій у «Армейському вестнику»⁴². У рубриці «Телеграми. Від Петроградського Телеграфного Агентства і наших кореспондентів» містилася інформація з європейських столиць – Лондона, Риму, Парижу та інших міст. У них також здебільшого висвітлювалися питання, пов'язані з перебігом війни⁴³. Досить розлогою за змістом виступала рубрика «Хроніка», але жодного актуального матеріалу про революційні події у ній не було. Зокрема, часопис повідомляв про установчі збори товариства

взаємодопомоги учнів та вчителів початкових шкіл Подільської губернії, що відбулися у Вінниці наприкінці лютого 1917 р. під керівництвом директора народних училищ Н. П. Беляєва. Представник Вінницького повітового земства Й. І. Лозинський висловив згоду пожертвувати на цю справу 1200 карб.⁴⁴

Також заслуговує на увагу повідомлення про засідання правління товариства допомоги бідним євреям м. Вінниці, на якому обговорювалося питання щодо забезпечення місцевих бідних, біженців, сімейств запасних, нижніх чинів-євреїв місцевого гарнізону і військових частин пасхальними продуктами. Захід відбувався в кабінеті керівника Вінницького відділу російського із зовнішньої торгівлі банку під керівництвом І. Б. Бернштейна⁴⁵. Загалом на справу допомоги планувалося витратити біля 2500 карб.

Низка інформативних повідомлень була присвячена подіям, що відбулися в Гайсині. Зокрема, газета повідомляла про нараду з питань продовольства, яке відбулося під керівництвом уповноваженого представника Особливої Наради з питань продовольства в Подільській губернії А. Савостьянова за участі представників від земської управи, мирових посередників, завідуючих касами дрібного кредиту та уповноважених від товариств оптових закупок. При цьому зауважувалося, що в місті заснувалося «третє єврейське товариство споживачів», пайовиками якого виступали біля 300 осіб⁴⁶.

Отже, О. П. Мякінін не вчиняв жодних дій, аби skonфіскувати наклад «Юго-Западного края». Цей факт визнала і сама редакція. В наступному числі часопису на першій шпальті повідомлялося, що «газета виходить після триденної перерви внаслідок цензурних перепон, що виключали саму можливість отримання телеграфних повідомлень»⁴⁷.

У контексті нашого дослідження необхідно зазначити, що після залишення посади губернатора О. П. Мякінін не залишив терени Поділля. Ще тривалий час він продовжував перебувати у Кам'янці-Подільському, влаштувавшись на службу до військового відомства, а саме юрисконсультом Подільської ліквідаційної комісії при керівнику постачання армій Південно-Західного фронту⁴⁸. При цьому разом із колишнім керівником канцелярії Гербстом він продовжував проживати у службовому приміщенні. 22 травня 1917 р. Подільський губернський виконавчий комітет громадських організацій розглянув це питання, ухваливши наступну резолюцію: «запропонувати колишньому губернатору Мякініну і колишньому керівнику Канцелярії Гербсту, з огляду на завершення служби, якнайскоріше звільнити квартири, що вони їх займають та просити Губернського Комісара виконати дане рішення»⁴⁹. О. П. Мякінін, зі свого боку, не заперечував проти цього, але просив лишень відтермінувати виселення до 2 червня 1917 р.⁵⁰

Таким чином, виявлені нами документи та аналіз очевидних фактів не дають підстав стверджувати про реакційність дій Подільського губернатора у революційні дні березня 1917 р. Як «начальник губернії» він дублював на

місцевому рівні рішення та настанови, навіть взаємовиключні, які надходили від керівників військового відомства та державних інституцій в частині забезпечення порядку і унеможливлення соціального вибуху. Але особисто жодних ініціатив не проявляв. О. П. Мякінін одним із перших написав заяву про звільнення з посади, що й було практично відразу задоволено. Він не полишав губернії й надалі, а відтак, очевидно, не хвилювався, що може стати об'єктом фізичної наруги над собою. Це забезпечило на Поділлі достатню оперативність у плані безболісної передачі влади новим структурам, що були зніційовані як Тимчасовим урядом, так і революційною творчістю мас.

Примітки:

¹ Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінниччині (Історичний нарис). Вінниця на Поділлі: Держдрукарня ім. Леніна, 1927. С. 5.

² Снегов А. Боевое прошлое (Октябрьская социалистическая революция на Подолии). Воспоминания участника // Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. П–1475, оп. 1, спр. 248, арк. 12.

³ Воловик В. П., Воловик О. В. Події Лютневої 1917 р. революції на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія: Історія: зб. наук. пр. / за ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т, 1999. Вип. 1. С. 59.

⁴ Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. С. 40.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1792, оп. 1, спр. 21, арк. 6–12.

⁶ Там само, спр. 22, арк. 88.

⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. 233, оп. 1, спр. 35, арк. 23.

⁸ Там само, спр. 37, арк. 2 зв.

⁹ Там само, арк. 3.

¹⁰ Там само, арк. 5.

¹¹ Реєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність / наук. ред. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 9.

¹² ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 30.

¹³ Там само, арк. 33.

¹⁴ Там само, арк. 36.

¹⁵ Поділля у добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / редкол.: І. М. Шоробура (гол.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич та ін.; упоряд. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друккарня Рута», 2017. С. 23–24.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 38, 47–48, 50–51, 56.

¹⁷ Там само, арк. 38.

¹⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. 233, оп. 1, спр. 37, арк. 12.

¹⁹ Поділля у добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / редкол.: І. М. Шоробура (гол.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич та ін.; упоряд. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друккарня Рута», 2017. С. 29.

²⁰ Там само.

²¹ Высочайший манифест // Подольские губернские ведомости. 1917. 4 марта; Манифест Его Императорского Высочества, великого князя Михаила Александровича // Подольские губернские ведомости. 1917. 4 марта.

²² ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 92.

²³ Там само, арк. 94.

²⁴ Там само, арк. 95, 96.

²⁵ Там само, арк. 97.

²⁶ Там само, арк. 99.

²⁷ Там само, арк. 114.

²⁸ Там само, арк. 116, 117–118, 121.

²⁹ Там само, спр. 2, арк. 2.

³⁰ Галатир В. В. Від губернатора до комісара: утвердження місцевої влади в Кам'янці-Подільському в березні-червні 1917 р. // Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.): зб. наук. пр. / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 111–112.

³¹ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

³² Там само, арк. 5, 6.

³³ Там само, арк. 1.

³⁴ Там само, арк. 7.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, спр. 23, арк. 122.

³⁷ Там само, спр. 2, арк. 3.

³⁸ Галатир В. В. Від губернатора до комісара. С. 112.

³⁹ Георгиевский Г. Весенние планы австро-германской коалиции // Юго-Западный край (ежедневная газета). Винница. 1917. 3 марта. С. 1–2.

⁴⁰ Н. К. Польская проблема // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 2.

⁴¹ Обзор последних событий // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 2; Военные расходы Германии // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 3.

⁴² Из «Армейского Вестника» // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 2.

⁴³ Телеграммы. От Петроградского Телеграфного Агентства и наших корреспондентов // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 3.

⁴⁴ Хроника // Юго-Западный край (ежедневная газета). Винница. 1917. 3 марта. С. 3.

⁴⁵ Хроника // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 3.

⁴⁶ К-ский А. По Юго-Западному краю // Юго-Западный край (ежедневная газета). 1917. 3 марта. С. 4.

⁴⁷ От редакции. Юго-Западный край (ежедневная газета) // 1917. 6 марта. С. 1.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

⁴⁹ Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / редкол.: І. М. Шоробура (гол.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич та ін.; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 269–270.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

Adamskyi Victor. Podilskyi governor on the revolutionary days of March 1917. The activities of the last Podillia governor O. P. Myakinin during the revolutionary days of March 1917 have been analyzed in the article. In this context, the question of the circumstances of his appointment to the position, the most important decisions to support the functioning of the administrative divisions of the province has been considered. The relationship with state, military, self-governing institutions and the public has been shown. On the basis of a complex of source materials, it has been made the conclusion that the nature of the transfer of power in the Podilskyi province

depended to a large extent on the personal qualities of the governor, the level of informational awareness and consensus with the military units, first of all, with the headquarters of the Army of the Southwest front and the commander-in-chief of general O. Brusilov. The restructuring of the administrative apparatus in the province took place taking into account the requirements of the central and military leadership and the attempt to avoid aggravation of relations with the public sector has been demonstrated. It has been verified that the liquidation of the provincial governance institute in Podillia did not cause serious social upheaval and was conducted in compliance with certain legal frameworks. This enabled O. P. Myakinin to stay in the province for a certain time after the change of political regime.

Keywords: governor, Podillia, revolution, provincial commissar, censorship, local government, periodicals.

Отримано: 12.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.349-362
УДК 354.32-057/343(477.43-21)«1919»

Олександр Марчук

ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УНР НА ЧОЛІ З ІВАНОМ ОГІЄНКОМ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (ЛЮТИЙ – БЕРЕЗЕНЬ 1919 РОКУ)

Марчук Олександр. Діяльність міністерства освіти УНР на чолі з Іваном Огієнком у Кам'янці-Подільському (лютий – березень 1919 року). Висвітлюється кам'янець-подільський період діяльності Міністерства народної освіти УНР очолюваного Іваном Огієнком. На основі архівних матеріалів, періодичної преси, мемуарних свідчень та праць дослідників, розкриваються обставини переїзду освітнього відомства з Вінниці до адміністративного центру Поділля. З'ясовано долю раніше напрацьованих ініціатив і проектів міністерства поданих до Ради Народних Міністрів та на затвердження Директорії УНР. Показано різні вектори законотворчої діяльності МНО, звернено увагу на зусилля галузевого органу державного управління щодо забезпечення шкіл підручниками, розширення шкільної мережі, вироблення кадрової політики, зокрема щодо підготовки кваліфікованих учителів, звільнення їх від військової мобілізації тощо. Висвітлено участь представників міністерства у діяльності різних комісій, які стосувалися освітніх і культурних справ країни. Автор показав напрямки у роботі міністерства щодо реформуванням освітньої сфери: 1) вироблення нової законодавчої бази для розвитку національної освіти; 2) турбота про розвиток української університетської освітньої галузі; 3) практичні кроки із утвердження нової моделі дошкільних, початкових і середніх навчальних закладів; 4) підготовка педагогів для усіх загальноосвітніх шкіл через створення відповідних українських фахових закладів, з оновленими навчальними програмами; 5) створення видавничої бази для друку україномовних підручників, із залученням земства, кооперативів; 6) захист інтересів закладів освіти в умовах воєнної дестабілізації; 7) вирішення багатьох поточних справ. Робота МНО загалом та її структурних підрозділів була вміло організована, протікала цілеспрямовано, ритмічно, результативно, сприяла певному вдосконаленню освітньо-управлінської сфери і шкільної системи.

Ключові слова: Іван Огієнко, Міністерство народної освіти, Кам'янець-Подільський, Директорія УНР, Рада Народних Міністрів, закони, національна школа, учителі.

Марчук Александр. *Деятельность министерства образования УНР во главе с Иваном Огиенко в Каменце-Подольском (февраль-март 1919 года).* Освещается каменец-подольский период деятельности Министерства народного образования УНР, возглавляемого Иваном Огиенко. На основе архивных материалов, периодической печати, мемуарных свидетельств и трудов исследователей, раскрываются обстоятельства переезда образовательного ведомства из Винницы в административный центр Подолья. Выяснена судьба раньше наработанных инициатив и проектов министерства поданных в Совет Народных Министров и на утверждение Директории УНР. Показаны различные векторы законотворческой деятельности МНО, обращено внимание на усиление отраслевого органа государственного управления по обеспечению школ учебниками, расширение школьной сети, выработка кадровой политики, в частности по подготовке квалифицированных учителей, освобождение их от военной мобилизации и тому подобное. Освещены участие представителей министерства в деятельности различных комиссий, которые касались образовательных и культурных дел страны. Автор показал направления в работе министерства по реформированию образовательной сферы: 1) выработка новой законодательной базы для развития национального образования; 2) забота о развитии украинского университетского образования; 3) практические шаги по утверждению новой модели в дошкольных, начальных и средних учебных заведениях; 4) подготовка педагогических кадров для всех общеобразовательных школ путем создания соответствующих украинских профессиональных заведений, с обновленными учебными программами; 5) создание издательской базы для печати украиноязычных учебников с привлечением земств, кооперативов; 6) защита интересов учебных заведений в условиях военной дестабилизации; 7) решение многих текущих дел. Работа МНО в целом и ее структурных подразделений была умело организована, протекала целенаправленно, ритмично, результативно, способствовала определению совершенствованию образовательно-управленческой сферы и школьной системы.

Ключевые слова: Иван Огиенко, Министерство народного образования, Каменец-Подольский, Директория УНР, Совет Народных Министров, законы, национальная школа, учителя.

Стан освіти будь-якої країни завжди є індикатором цивілізаційного розвитку суспільства. Плідним на освітні демократичні реформи української влади доби Директорії УНР був період, коли Міністерство народної освіти (МНО) очолював відомий український діяч, вчений, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету І. Огієнко. Через зміну воєнно-політичної ситуації в країні, центральні органи державної влади змушені були наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. покинути столицю і евакуюватися до Вінниці, де опинилася частина штатних працівників і освітнього відомства. Там вони не затримались і незабаром перебазувалися до більш спокійного Кам'янця-Подільського, де продовжили раніш розпочату реформаторську діяльність. Про цей період діяльності Міністерства освіти УНР відомо мало. У тій чи іншій мірі в контексті своїх розвідок його досліджували І. Тюрменко¹, А. Боровик², О. Завальнюк³, М. Тимошик⁴, Ю.Телячий⁵, В. Майборода⁶, А. Романюк⁷ та інші.

Виходячи з цього, метою статті є висвітлення доцільності перебезування та спрямування зусиль на оперативне і ефективне вирішення комплексу освіт-

ніх питань у діяльності Міністерства народної освіти на чолі з І. Огієнком, його департаментів у Кам'янці-Подільському, який у лютому-березні 1919 р. відіграв роль урядової резиденції УНР.

Відповідно до зовнішньополітичної ситуації, яка склалася на час другої радянсько-української війни, 13 лютого 1919 р. у Вінниці вимушено відбулася зміна складу Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР. Наступного дня було прийнято тимчасовий закон «Про порядок внесення й затвердження законів в УНР»⁸. Відповідно до змін особового складу виконавчої влади, І. Огієнко залишився в РНМ як керуючий справами освіти. Преса називало його двоюко – «керуючий справами міністр освіти Огієнко Іван Іванович»⁹. На засіданні уряду 20 лютого присутні погодилися з доводами міністра внутрішніх справ про необхідність розвантаження тимчасового державного центру УНР і перебазування деяких міністерств, у т.ч. й народної освіти, з Вінниці до більш безпечних місць¹⁰. Після цього голова Інформаційного бюро МНО підготував відповідне повідомлення для преси¹¹, яке було вміщено 25 лютого в газеті «Життя Поділля»¹². А вже в наступному числі друкований орган повідомив, що 24 лютого міністерство освіти прибуло до свого місця призначення та розмістилося на третьому поверсі будинку Кам'янець-Подільського державного українського університету¹³. Директор департаменту позашкільної освіти С. Русова про цей переїзд згадувала так: «...Разом з міністерством на початку березня [за новим стилем – О.М.] приїхала до Кам'янця, там нас всіх жінок, що служили в міністерстві, примістили в школі мистецтва біля Університету...»¹⁴. Інший топ-чиновник, товариш міністра П. Холодний оселився «в родині Огієнків»¹⁵.

Згідно затвердженого 24 лютого Директорією УНР закону про залишення за штатом урядовців і співробітників державних установ, які опинилися на території, зайнятій більшовиками¹⁶, готуючись до евакуації з Вінниці, РНМ вирішила «взяти з собою лише необхідних співробітників»¹⁷. До Кам'янця-Подільського прибула також не значна частина працівників міністерства освіти. Це підтверджує, зокрема, звіт про діяльність департаменту нижчої освіти за період з 6 січня по 16 квітня 1919 р., з якого відомо про кількість співробітників, яких в Києві було 39, у Вінниці – 7. До Кам'янця-Подільського прибуло лише троє¹⁸. Ще одним свідченням розбалансування кількості чиновників міністерства через постійні евакуації є доклад керуючого департаменту загальних справ М. Лисовського – «Виїхали з Вінниці через евакуацію всіх міністерств 6 березня і приїхали до Кам'янця: М. Лисовський, П. Кудлай, І. Рудецький, С. Батюк»¹⁹. 6 березня міністр І. Огієнко телеграфував своєму заступнику Ю. Шириці, щоб той прибув до Кам'янця-Подільського²⁰. 6 березня уряд та урядовці різних міністерств виїхали з Вінниці і прибули до Кам'янця-Подільського 11 березня²¹.

У цей період Міністерство розгорнуло свою роботу у різних напрямках. Так, 1 березня під головуванням І. Огієнка відбулося засідання дорадчо-кон-

сультативного органу МНО – Ради міністра освіти (РМО). В порядку денному значилися різні питання, зокрема, про видавництво українських книжок і підручників (ухвалено: видати Подільському народному губернському земству 2 млн. крб. позичково з метою видання української художньої, суспільно-політичної і навчальної літератури)²². З ініціативи МНО уряд прийняв закон про організацію видавничого фонду в розмірі 30 млн. крб., з яких 10 млн., станом на початок березня вже були на міністерському рахунку²³. Через декілька днів, ця сума зросла до 20 млн. грн.²⁴ Далі РМО розглядала питання про заснування у Кам'янці-Подільському друкарні для потреб МНО (ідею схвалили). Окремо йшлося про більш активне залучення до справи видання україномовної літератури Всеукраїнського видавничого кооперативного союзу (вирішили надати цій структурі 1 млн. крб. позики з умовою, що частину виготовлених нею шкільних підручників буде передано в розпорядження МНО); друк подільським земством 200 тис. примірників «Правил українського правопису»; необхідність звільнення учителів від військової мобілізації; розміщення губернських органів освіти і вимоги до заміщення посади губернського комісара освіти²⁵.

9 березня міністр освіти звернувся до губернських і повітових народних управ, учительських спілок, «Просвіт», українських видавництв та кооперативів з пропозицією активізувати зусилля у справі видання шкільних підручників²⁶.

Важливим напрямом діяльності МНО стало продовження роботи із вироблення якісно нової національної моделі загальнонародної освіти як одне із найбільш пріоритетних завдань шкільної реформи. У цьому контексті працівники різних департаментів і відділів тимчасово працювали у групі, завданням якої було сприяти завершенню проекту єдиної школи в Україні^{27,28}. Зрештою, серйозних напрацювань у цей час зроблено не було, лише дещо пізніше, влітку 1919 р. шкільна комісія відновила та завершила цю роботу²⁹.

Один із напрямів діяльності МНО стосувався національної вищої школи. І.Огієнко 4 березня дав доручення виробити законопроект про права приват-доцентів державних українських університетів (ДУУ)³⁰. 30 березня РНМ ухвалила закон «Про пільги для приват-доцентів Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів в отриманні наукового ступеня магістра»³¹. Робилися кроки до впорядкування вступної кампанії української молоді до вишів. І. Огієнко 20 березня затвердив «Правила вступу до вищих шкіл України осіб, що скінчили реформовані по закону 14 червня 1917 року учительські семінарії»^{32,33}. Враховуючи гостру потребу країни у національних кадрах, особливо правничого профілю, МНО взяло курс на відкриття відповідного факультету в структурі К-ПДУУ. Вироблення законопроекту було доручено спеціальній комісії, до якої залучили фахівців з юридичною освітою. 14 березня документ був готовий³⁴. Разом з пояснюючою запискою, штатним розписом і обрахунком витрат на 9-місячне утримання його спряму-

вали на розгляд РНМ³⁵, яка у Рівному прийняла 8 квітня закон про заснування правничого факультету К-ПДУУ³⁶. Вочевидь, аналогічно було підготовлено й законопроект про відкриття з 1 квітня 1919 р. у тому ж вищій сільськогосподарського факультету³⁷, який уряд ухвалив з поправками 6 квітня³⁸. Робилися кроки, спрямовані на розвиток цього вишу, зокрема поліпшення його навчальної бази. 20 березня І.Огієнко доручив департаменту вищої школи розробити проект урядової постанови про заснування у м. Жванці на Дністрі біологічної станції К-ПДУУ, відповідно до пропозиції фізико-математичного факультету згаданого вище університету³⁹. Ініціатива набула юридичного оформлення, і 9 квітня уряд ухвалив постанову, за якою на утримання станції виділили 21 тис. 400 грн.⁴⁰ А 24 березня РНМ підтримала законопроект міністерства освіти про надання К-ПДУУ права готувати потрібні анатомічні препарати у Кам'янець-Подільській губерніяльній земській лікарні⁴¹. Працюючи у Кам'янці-Подільському, міністр освіти розпорядився опрацювати питання про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл. Міносвіти УНР вирішило не фінансувати роботу старих педкурсів, а взялося за відкриття нових, з українським характером. Орієнтовний річний бюджет одних курсів не мав перевищувати 2 млн. 67 тис. грн.⁴²

І.Огієнко і очолюване ним МНО активно працювали над підготовкою кадрів для вищих початкових шкіл (ВПШ). 7 березня було завершено вироблення відповідного законопроєкту. Керівництво МНО виробило план, за яким з 1 липня 1919 р. відкриваються вчительські інститути в Кам'янці і Харкові, а у наступному навчальному році – у Херсоні⁴³. Відповідні законопроєкти були швидко підготовлені і подані до уряду. 28 березня І. Огієнко, який вїїхав з Кам'янця-Подільського кількома днями раніше, отримав телеграму такого змісту: «Рада міністрів ухвалила відкрити учительський інститут у м. Кам'янці-Под[ільському]»⁴⁴. Відповідний закон Директорія УНР затвердила лише 9 квітня⁴⁵. Навчання мало бути трирічним. Для підтримки незаможників заснували 30 річних стипендій по 1000 крб. кожна⁴⁶. Команда міністра І. Огієнка запропонувала законопроект про введення до навчальних планів учительських інститутів і семінарій дисциплін із позашкільної освіти і дошкільного виховання⁴⁷. МНО передбачило заснування в учительських закладах бібліотечні підрозділи і підготувало у Вінниці відповідний проект урядової постанови. За повідомленням преси 8 березня, Директорія УНР затвердила цей акт, після чого в розпорядження міністра освіти надходили 1 млн. 220 тис. грн. для створення чи розвитку книгозбірень учительських інститутів і семінарій⁴⁸.

Значні перспективи посилення кадрового потенціалу у ВПШ відкривала затверджена урядом 3 березня 1919 р. постановою «Про утворення тимчасових курсів для підготовки вчителів вищих початкових шкіл». Проект постанови дещо раніше підготували працівники МНО, які тепер приступали до її виконання⁴⁹. Цей крок був дуже на часі, адже до міністерства зверталися

з проханням дозволити відкриття такі школи, зокрема, в містечку Браїлові Брацлавського повіту⁵⁰. У середині березня було утворена міністерська комісія для перегляду існуючих законів про іспити на титул вчителів нижчої і вищої початкових шкіл. До цієї комісії запропонували представників від відділу учительських шкіл, департаменту нижчої школи Міносвіти, Кам'янець-Подільської вчительської семінарії та педагогічних курсів з підготовки учителів для ВПШ, що діяли при К-ПДУУ⁵¹.

Приділялася увага й іншим професійним школам. 15 березня міністр І. Огієнко підписав розпорядження по Головному управлінню мистецтва та національної культури МНО підготувати законопроект про перетворення Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні в художньо-промислову школу ім. Т. Шевченка⁵². В полі зору були й національні школи. 20 березня МНО розіслало «Тимчасову інструкцію про порядкування школами національних меншин на Україні до передачі цих шкіл національним міністерствам»⁵³.

Намагаючись суттєво посилити процес українського книгодрукування, І. Огієнко звернув увагу на можливості у цій справі місцевих «Просвіт». Вже 5 березня у пресі писали, що в МНО виробляється законопроект про надання одноразової грошової допомоги товариству «Просвіта» у Вінниці в розмірі 230 тис. грн. Ці кошти мали бути спрямовані на придбання друкарні⁵⁴. В середині місяця міністр освіти розпорядився видати позичково 750 тис. крб. Подільському товариству «Просвіта» для відкриття своєї друкарні та друкування шкільних підручників, відповідно до його прохання⁵⁵. Департамент позашкільної освіти порушував питання про обов'язковість навчання для дорослих від 21 до 40 років у вищій початковій школі. Організувати це навчання для дорослих мали земські та міські самоврядування, товариства «Просвіта», управління заводів, фабрик і різні культурно-просвітні організації, які працюють у сфері позашкільної освіти при підтримці вищезгаданого департаменту та коштів Міністерства освіти⁵⁶. Зіткнувшись з гострим дефіцитом україномовної літератури у різних типах нової української школи, у МНО шукали шляхи розв'язання цієї проблеми. 7 березня працівники департаменту середньої школи підготували законопроект про асигнування 490 тис. грн. на відкриття українських бібліотек, які мали обслуговувати потреби найвищої ланки шкільної системи⁵⁷. Цей законопроект РНМ ухвалила вже 30 березня⁵⁸.

Під час перебування у Кам'янці-Подільському, до МНО надійшли позитивні звістки про набуття юридичної сили раніш розроблених ним доленосних законів, що стосувалися освітньої сфери і потребували упровадження в життя. Вже у перший день роботи на новому місці, 24 лютого, Директорія УНР затвердила закон «Про управління освітою в Українській Народній Республіці»^{59;60} та закон «Про Головну, Губерніальні, Повітові та Міські шкільні ради та управи» із додатком про їхні тимчасові штати⁶¹. Передбачалося, що

управління освітою мало здійснюватися через головну, губерніяльні, повітові ради та управи⁶². Тоді ж приступили до вироблення плану реалізації постанови «Про зміну штатів вищих початкових шкіл і про асигнування 83 млн. 400 тис. крб. на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл» із штатами раніш відкритих ВПШ^{63,64}.

Значна увага зверталася на національно-патріотичне виховання усіх, хто навчався в різних навчальних закладах УНР. 9 березня міністр освіти звернувся до губерніяльних і повітових народних управ з роз'ясненням, що школа повинна формувати в учнів національний дух, культуру та традиції.

10 березня в усіх державних школах ним оголошувалось днем проведення літературних ранків і вечорів, присвячених Тарасові Шевченку. Міністр з дружиною Домною Данилівною, на запрошення директора української хлоп'ячої гімназії, охоче відвідали такий захід і були приємно вражені його національно-патріотичною складовою^{65,66}.

Про напружений ритм праці усього міністерського колективу свідчить, наприклад, звіт відділу учительських шкіл про діяльність за час перебування у Вінниці, який І.Огієнко отримав і опрацював 26 лютого⁶⁷. Не менш значущими були й інші звітні та деякі нормативні матеріали. Ознайомившись з ними, міністр робив належні висновки, на основі яких давав свіжі доручення. Зокрема, опрацювавши підготовлені директоркою департаменту позашкільної освіти й дошкільного виховання С. Русовою програми підготовки працівників позашкільної освіти, він 26 лютого письмово доручив їй «виготовити відповідний законопроект»⁶⁸. Високого щоденного ритму праці дотримувалися й інші департаменти, зокрема середніх шкіл. За повідомленням, вміщеним у пресі 5 березня, тут працювали над виробленням зразків українських документів, зокрема форм шкільних бланків, які необхідно було запровадити у середніх школах. Цим займалася спеціально створена комісія⁶⁹. 12 березня директор департаменту середньої школи, виконуючи доручення І. Огієнка, подякував керівництву Проскурівської філії Українського Національного Союзу «за добрі вказівки в ділі реформування освіти на Україні»⁷⁰. У тому ж департаменті, виконуючи вказівку міністра, наближено (без врахування фінансової статистики, що залишилася у Києві) обрахували обсяги невикористаних державних кредитів за 1918 р. і з'ясували, що додатково на потреби середньої школи можна спрямувати через відповідні державні механізми 18 млн. 221 тис. 258 крб.⁷¹ Ці кошти можна було спрямувати на підтримку зокрема 39 середніх шкіл, які перебазувалися в Наддніпрянщину під час Першої світової війни⁷².

Фінансовими питаннями займалися й інші підрозділи МНО. 14 березня департамент позашкільної освіти, в межах свої повноважень, підготував документи на асигнування Кам'янець-Подільському Українському клубові 20 тис. грн. з метою організації для його членів національної бібліотеки-читальні. Тоді ж департамент нижчої освіти закінчив розподіл кредитів на утримання вчите-

лів нижчих і вищих початкових шкіл на 4 місяці, з 1 січня по 1 травня 1919 р., відповідно до затверджених нових ставок⁷³.

У зв'язку з реквізицією шкільних будинків Кам'янець-Подільського для військових потреб, МНО довелося втрутитися у цей процес, щоб не зривати навчальну роботу закладів освіти. Негайно було скликано міську нараду, на яку 16 березня прибули представники 16 шкіл. Головував директор департаменту середньої освіти А. Синявський. Учасники наради обговорили проблему та утворили комісію з 7 осіб, якій доручили захищати інтереси шкільних осередків і по змозі впливати на ситуацію так, щоб зменшити гостроту проблеми⁷⁴. Наступного дня департамент середньої школи, з наказу міністра, звернувся до отамана міської залоги з проханням видати посвідчення членам утвореної комісії для вирішення питання про можливе розміщення в одних і тих самих будинках по кілька шкіл, щоб не зривати у них навчального процесу⁷⁵. У вирішенні цього складного питання довелося втручатися й міністру освіти. 17 березня він висловив свій протест Кам'янець-Подільській реквізичійній комісії, яка розпорядилася закрити з 10 березня низку шкіл через перебазування до міста міністерств УНР. І.Огієнко запропонував взагалі розглядати це питання в контексті постанови РНМ від 31 січня 1919 р. про заборону реквізиції шкільних приміщень без погодження з МНО. А тому пропонував переглянути постанову цієї комісії і ввести до її складу своїх представників, які інформуватимуть про згоду МНО щодо реквізиції конкретних шкільних будинків⁷⁶. До І.Огієнка прислухалися частково, і 13 березня прийняли двох делегатів Міністерства освіти – Є.Козинця і А. Синявського⁷⁷.

Представник МНО Васильєв 22 березня взяв участь у засіданні фінансової комісії при Міністерстві фінансів, де погодили проект урядової постанови про асигнування 1 млн. 843 тис. 800 франків на закордонне турне Української капели⁷⁸. Департаменти МОН займалися підготовкою багато десятків різноманітних звернень, дозволів, роз'яснень, прохань та заборон тощо, пов'язаних з освітньою сферою. Зокрема, 26 лютого директор департаменту середніх шкіл А. Синявський, виконуючи розпорядження міністра, звернувся до держсекретаря М. Корчинського з проханням «вжити заходів про перезатвердження давно поданих законопроектів, нові окладні норми комерційним школам, дівочим інститутам, а також надсилати [про це] інформацію «Життю Поділля», оскільки громадськість не знає про наміри діяльності уряду⁷⁹. 21 березня директор повідомляв Товариству польської середньої школи Кам'янець-Подільського про те, що МНО, розглянувши їхнє подання, вирішило надати державні права польським хлоп'ячій і дівочій гімназіям⁸⁰. 26 березня А. Синявський дозволив Липовецькій комерційній школі проводити до кінця навчального року викладання російською мовою⁸¹ тощо. Цей ряд можна було б продовжити.

МНО займалося й іншими питаннями, які стосувалися національно-відродження. Культурно-просвітня комісія Трудового конгресу на почат-

ку березня запропонувала міністрові освіти, щоб очолюване ним відомство взяло на себе турботу, по-перше, про організацію збору матеріалу джерел про Українську революцію в Україні для полегшення праці майбутнім історикам, а по-друге, «подбати про організацію культурного зближення Наддніпрянської України з Галичиною»⁸². Скоріш за все, друге питання в міністерстві розроблялося раніше, адже у кам'янецькій пресі майже відразу з'явилося повідомлення про те, що департамент дошкільної і позашкільної освіти «...живає заходи до об'єднання просвітницької діяльності в Галичині і Наддніпрянській Україні, <...> галицького вчителства з наддніпрянським в одну міцну Всеукраїнську Вчительську Спілку...»⁸³.

МНО займалося вирішенням кадрових питань. У різних джерелах вдалося віднайти накази міністра І. Огієнка про звільнення та призначення різних урядовців і педагогів. Зокрема, з різних причин було звільнено: Хоткевич (3 березня, Ч. 237)⁸⁴, О. Сушицького (27 лютого, Ч. 30), В. Олександрович (4 березня, Ч. 31), Ф. Сушицького (6 березня, Ч. 32), (8 березня, Ч. 33), В. Ємець – (11 березня, Ч. 35), а також ряд урядовців міністерства: Раїсу Кривусеву, Якова Запорожця, Зінаїду Кривусеву, Віру Штомпель, Софію Кривусеву (14 березня, Ч. 36). На вакантні посади було призначено: І. Скотинського – директором Вінницької учительської семінарії імені Т. Шевченка (8 березня, Ч. 33), Кашинського – виконуючим посаду директора 1-ї Вінницької учительської семінарії (9 березня, Ч. 34), Стаднюка – директором Кам'янець-Подільської Марійської дівочої гімназії (14 березня, Ч. 37). Відповідно до чинного законодавства МНО затвердила на різних посадах обраних осіб: Й. Загурського (14 березня, Ч. 38), професорів М. Грушевського, В. Перетця, А. Кримський (14 березня, Ч.40), Є. Сіцінського (13 березня, Ч. 39)⁸⁵, А. Сиявського⁸⁶, Скржинського (3 березня, Ч. 237)⁸⁷. Міністру освіти доводилося реагувати на звернення педагогів-чоловіків посприяти у звільненні їх від військової мобілізації, щоб запобігти припиненню роботи шкіл⁸⁸. На засіданні уряду ухвалили таке рішення: прохати про звільнення вчителів від мобілізації лише у тих випадках, коли їх немає ким замінити⁸⁹. Як свідчить практика розгляду таких звернень, І.Огієнко ділив їх на три групи: 1) для надання обґрунтованої відстрочки⁹⁰; 2) для надання відстрочки без належного обґрунтування⁹¹ і 3) для відмови через відсутність підстав підтримати⁹². Виявлені і такі документи, на яких немає резолюцій⁹³.

МНО готове було продовжити свою діяльність у Кам'янці-Подільському, навіть в умовах появи тут резонансного антиурядового Комітету охорони республіки (22-28 березня)⁹⁴. 22 березня РНМ покинула місто і виїхала до Галичини, віддавши наказ міністрам і їх урядовцям негайно евакуюватися⁹⁵. Через два дні І. Огієнко відбув до Гусятин⁹⁶, залишивши замість себе П. Холодного, якому написав: «Закон про Єдину школу кінчайте якнайшвидше. Евакуації Міністерства не робити, чекайте моїх розпоряджень»⁹⁷. 27 бе-

резня «Життя Поділля» повідомляло, що «урядування в міністерстві освіти йде нормально, за відсутності пана міністра справами керує товариш міністра П. Холодний, питання про евакуацію міністерства розв'язано негативно»⁹⁸. Проте, того ж дня, заступник голови РНМ Є. Архипенко телеграфно розпорядився, щоб усі міністерства негайно переїхали до Рівного, де діятиме «новий державний центр»⁹⁹. 28 березня працівники Міносвіти, захопивши необхідну документацію і спорядження, відправилися на залізничний вокзал, де на них чекав спеціальний потяг¹⁰⁰, тим самим підвівши ризику під кам'янець-подільським періодом своєї діяльності. Увечері «евакуаційна валка» покинула місто¹⁰¹.

Отже, кам'янець-подільський період діяльності Міністерства народної освіти УНР, очолюване І. Огієнком, попри нестабільні умови функціонування української держави, виявився досить плідним і охоплював різноманітні важливі напрямки, пов'язані з реформуванням освітньої сфери: 1) вироблення нової законодавчої бази для розвитку національної освіти; 2) турбота про розвиток української університетської освітньої галузі; 3) практичні кроки із утвердження нової моделі в дошкільних, початкових і середніх навчальних закладах; 4) підготовка педкадрів для усіх загальноосвітніх шкіл через створення відповідних українських фахових закладів, з оновленими навчальними програмами; 5) створення видавничої бази для друку україномовних підручників, із залученням земства, кооперативів; 6) захист інтересів закладів освіти в умовах воєнної дестабілізації; 7) вирішення багатьох поточних справ. Робота МНО загалом та її структурних підрозділів була вміло організована, протікала цілеспрямовано, ритмічно, результативно, сприяла певному вдосконаленню освітньо-управлінської сфери і шкільної системи.

Піднята тема потребує подальшого наукового осмислення, із залученням нових історичних джерел, для більш повної і виваженої оцінки внеску Міністерства народної освіти на чолі з І. Огієнком у процес реформування освітньої галузі взимку-навесні 1919 року.

Примітки:

¹ Тюрменко І. Огієнко І. І. і відродження національної школи в Україні (1918-1920) // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. С.15–16.

² Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. 368 с.

³ Завальнюк О. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.6. С. 80–121; Його ж. Діяльність подільської інтелігенції зі створення української загальноосвітньої школи в добу Директорії УНР (грудень 1918-листопад 1920 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Вип. 7. С. 428–444; Його ж. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського універси-

тету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільського державного українського університету, 2008. Вип. 5. С. 297–321;

⁴ Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18-19 лютого 1997 р.). До 115-річчя від дня народження. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 1997. С. 14–16.

⁵ Телячий Ю. Українські уряди і розбудова культурно-освітньої сфери на Поділлі за Директорії УНР (1919-1929 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10. С. 135–141.

⁶ Майборода В. Іван Огієнко – міністр освіти і мистецтва // Велетень науки: матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 р.) / упоряд. А. Марушевич. Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 97–104.

⁷ Романюк А. Іван Огієнко – ідеолог та організатор національної системи освіти в Україні // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого): матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). Київ: Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка 1997. С. 68–73.

⁸ Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / НАН України; Ін-т історії України та ін.; Н. П. Барановська, В. ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін. Київ: Наукова думка, 2001. С. 145.

⁹ Новий склад ради народних міністрів У.Н.Р. // Життя Поділля. 1919. 20 лютого. Ч.52. С. 2.

¹⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т.1. С. 275.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і правління України (ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 1, спр. 29, арк. 16.

¹² Переїзд не політичних міністрів // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлію. 1919. 25 лютого. Ч.56. С. 4.

¹³ Приїзд Міністерства Освіти // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлію. 1919. 26 лютого. Ч.57. С. 4.

¹⁴ Русова С. Мої спомини. Київ: Україна-Віта, 1996. С. 154.

¹⁵ Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канава // Рятуння України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 119.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 9, арк. 64.

¹⁷ Завальнюк О. Соціальний захист у політиці українських урядів за Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільськи, 2012. Т.22. С. 317–318.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 42, арк. 13.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 19, арк. 89–90.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 4, арк. 22.

²¹ Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канава // Рятуння України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С.67–173.

²² ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 3, арк. 32–35 зв.

²³ В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. 1919. 14 березня. Ч. 71. С. 3.

- ²⁴ В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. 1919. 18 березня. Ч. 74. С. 4.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 3, арк. 32–35 зв.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 172, арк. 37–37 зв.
- ²⁷ Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. С. 94.
- ²⁸ Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ: Логос, 1996. С. 140.
- ²⁹ Телячий Ю., Куриленко Г. Подільський період життя П. І. Холодного (1918–1920 рр.): з хронічки подій // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 7. С. 147.
- ³⁰ Завальнюк О. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець. С. 89.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 21.
- ³² ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 71.
- ³³ Завальнюк О. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні. С.314.
- ³⁴ Його ж. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець. С. 89.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 26–30.
- ³⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. С. 296.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 24–25.
- ³⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. С. 292.
- ³⁹ Завальнюк О. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець. С. 90.
- ⁴⁰ Телячий Ю. Українські уряди і розбудова культурно-освітньої сфери на Поділлі за Директорії УНР (1919–1929 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10. С. 138.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 12, арк. 19.
- ⁴² В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлі. 1919. 20 березня. Ч.76. С. 3.
- ⁴³ До відкриття учительських інститутів в Кам'янці, Харкові та Херсоні // Життя Поділля. 1919. 7 березня. Ч.65. С. 3.
- ⁴⁴ Відкриття учительського інституту у м. Кам'янці-Под. // Життя Поділля. 1919. 28 березня. Ч.83. С. 4.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 153, арк. 18.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 153, арк. 10.
- ⁴⁷ До заведення дисципліни до позашкільної освіти в педагогічних школах // Життя Поділля. 1919. 8 березня. Ч.66. С. 4.
- ⁴⁸ Українські бібліотеки при Вчительських інститутах та семінаріях // Життя Поділля. 1919. 8 березня. Ч.66. С. 4.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 47–48.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 58, арк. 12.
- ⁵¹ В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. 1919. 16 березня. Ч.73. С. 3.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 29, арк. 18.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 130, арк. 32–32 зв.
- ⁵⁴ Допомога Вінницькому Т-ву «Просвіта» // Життя Поділля. 1919. 5 березня. Ч.63. С. 3.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 172, арк. 21.
- ⁵⁶ До обов'язкового навчання дорослого // Життя Поділля. 1919. 5 березня. Ч.63. С. 3.
- ⁵⁷ Улаштування книгозбірень в Укр. середніх школах // Життя Поділля. 1919. 7 березня. Ч.65. С. 3.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 70.
- ⁵⁹ Закон Про Управління Освітою в Українській Народній Республіці // Життя Поділля. 1919. 16 березня. Ч.73. С. 2.

⁶⁰ Закон Про Управління освітою в Українській Народній Республіці // Життя Поділля. 1919. 19 березня. Ч.75. С. 2.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 9, арк. 56 зв.–63 зв.

⁶² Романюк А. Іван Огієнко – ідеолог та організатор національної системи освіти в Україні // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) виховання національно свідомої особистості (до 115-річчя ювілею видатного вченого): матеріали Всеукраїнської наукової конференції (16-17 січня 1997 року). Київ: Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка 1997. С. 72.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 43–44 зв.

⁶⁴ Вістник Державних Законів для всіх земель УНР. 1919. 4 травня. Вип. 18. С. 126.

⁶⁵ Завальнюк О. І. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець. С. 90.

⁶⁶ Дмитрієв С., Завальнюк О. Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. С. 14.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 29, арк. 33–33 зв.

⁶⁸ Майборода В. Іван Огієнко – міністр освіти і мистецтва // Велетень науки: матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 р.) / упоряд. А. Марушевич. Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 101.

⁶⁹ До культурного об'єднання з Галичиною // Життя Поділля. 1919. 5 березня. Ч.63. С. 3.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 141, арк. 6.

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 150, арк. 22.

⁷² ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 4, арк.29.

⁷³ В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. 1919. 14 березня. Ч.71. С. 3.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 131, арк. 30-31.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 133, арк. 356-356 зв.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 131, арк. 34-35.

⁷⁷ Там само, арк. 28-29.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 29, арк. 34.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 152, арк. 28.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 145, арк. 41.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 143, арк. 57.

⁸² Діяльність Культурно-Просвітньої Комісії // Українська ставка. Вінниця. 1919. 5 березня. Ч. 57. С.3

⁸³ До культурного об'єднання з Галичиною // Життя Поділля. 1919. 5 березня. Ч.63. С. 3.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 134, арк. 2.

⁸⁵ Міністерство Народньої освіти // Вістник Української Народної Республіки. Б.м.в. 1919. 1 серпня. Ч. 31. С. 1.

⁸⁶ Катедра політичної економії // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлію. 1919. 29 березня. Ч.84. С. 4.

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 134, арк. 2.

⁸⁸ Тюрменко І. І. І. Огієнко і відродження національної школи в Україні (1918-1920) // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: Видав. відділ. фірми «Імідж», 1992. С. 16

⁸⁹ В справі звільнення учителів від мобілізації // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлію. 1919. 14 березня. Ч.71. С. 3.

⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 227, арк. 10–11;14.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 132, арк. 33.

⁹² Там само, арк. 23.

⁹³ Там само, арк. 7,11;47; 21.

⁹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). Мюнхен:Українське видавництво, 1969. С. 432–435.

⁹⁵ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канава // Рятування України/упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 119.

⁹⁶ Завальнюк О. Іван Огієнко – Міністр Народної освіти УНР. С. 14.

⁹⁷ Телячий Ю., Куриленко Г. Подільський період життя П.І. Холодного (1918-1920 рр.): з хронічки подій // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 7. С.147.

⁹⁸ В Міністерстві Освіти // Життя Поділля. Кам'янець на Поділлю. 1919. 27 березня. Ч.82. С. 4.

⁹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. Прага, 1942. Т.1. С. 146.

¹⁰⁰ Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канава // Рятування України / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 120.

¹⁰¹ Завадський В. Як ми мандрували // Наш шлях. Кам'янець 1920. 14 лютого. Ч.29. С. 2.

Marchuk Oleksandr. Activities of the Ministry of Education of the UNR headed by Ivan Ogienko in Kamianets-Podilskiy (February - March 1919). *The Kamyanets-Podilsky period of activity of the Ministry of National Education of the UNR headed by Ivan Ogienko is covered. On the basis of archival materials, periodicals, memoirs and researches, the circumstances of relocation of the Ministry of education from Vinnitsa to the Podillya administrative center are revealed. It is revealed the scope of previously developed by ministry initiatives and projects submitted to the National Council of Ministers and for approval to the UNR Directory. It is shown various vectors of legislative activity of the MNO. It is pointed out to the efforts of the branch body of state administration in terms of providing textbooks to the schools, school network expansion, personnel policy development including teachers qualification training as well as exempting them from the military mobilization etc. It is covered the participation of representatives of the Ministry in the activities of various commissions related to the educational and cultural affairs of the country. The author showed the directions of the Ministries work on the educational sphere reform: 1) development of a new legislative framework for the improvement of national education, 2) concern for the development of the Ukrainian university education industry, 3) practical steps to adopt a new model in pre-school, primary and secondary schools; 4) pedagogues preparation for all secondary schools through the creation of relevant Ukrainian professional institutions, with updated curricula; 5) publishing base creation for printing Ukrainian-language textbooks, involving zemstva and cooperatives; 6) interests of educational institutions protection in the state of military destabilization; 7) solving many current cases. The work of the MNO in general and its structural units was cleverly organized in an efficient way and contributed to some improvement of the educational and administrative spheres and the school system.*

Keywords: Ivan Ogienko, Ministry of National Education, Kamianets-Podilskiy, UNR Directory, National Council of Ministers, laws, national school, teachers.

Отримано: 31.10.2019

Тетяна Ляскович

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР У БАЧЕННІ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОМАНДНОГО І РЯДОВОГО СКЛАДУ (1919 р.)

Ляскович Тетяна. Проблема створення та використання матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР у баченні представників українського командного і рядового складу (1919 р.). У статті аналізуються мемуарні свідчення українських військовиків різного рангу, у яких зафіксовано їхній погляд на матеріально-технічне становище Дієвої Армії УНР її різних частин, як важливу умову проведення бойових дій на різних фронтах у 1919 р. Авторка зазначає, що, не зважаючи на певну суб'єктивність й інші недоліки мемуарів, вони більш-менш достовірно висвітлюють різні складові піднятої проблеми, що з різних причин не увійшли до архівних чи періодичних джерел, наголошують на загалом малоефективній роботі інтендантських органів. Зокрема, у цих джерелах представлено дані, судження й оцінки командного і частково рядового складу, в яких відверто відображено складний, не завжди достатньо продуманий процес розбудови українського війська, рівень забезпечення його особового складу відповідним одягом, взуттям, харчами, амуніцією, зброєю, боєприпасами та усілякими засобами, що прямо позначалося на настроях, боєздатності і результатах військових операцій. За допомогою цієї літератури встановлено бідність матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР, виявлено неспроможність держави забезпечити своїх захисників на достатньому рівні одягом, взуттям, медикаментами, харчами, зброєю, боєприпасами, припинити нерациональне використання і розкрадання цих ресурсів, що прямо чи опосередковано позначалося на бойовій діяльності українських частин і у підсумку спричинило її драматичні результати. Мають певне значення висловлені деякими авторами судження щодо можливих шляхів розв'язання матеріально-технічних питань війська. Виявлено цікаві факти, на які дослідники або ж ще не звертали уваги, або ж використовували українською рідко, збіднюючи тим самим складну картину збройної боротьби за українську державність.

Ключові слова: Дієва Армія УНР, мемуари, спогоди, командний склад, рядовий склад, матеріально-технічна база, інтендантство, селянство.

Ляскович Татьяна. Проблема создания и использования материально-технической базы Действующей Армии УНР в видении представителей украинского командного и рядового состава (1919 г.). В статье анализируются мемуарные свидетельства украинских военных разного ранга, в которых зафиксировано их взгляд на материально-техническое положение Действующей Армии УНР, ее различных частей, как важное условие проведения боевых действий на различных фронтах в 1919 г. В частности, представлены данные, суждения и оценки командного и частично рядового состава, в которых откровенно отражено сложное, не всегда достаточно продуманное развитие украинского войска, уровень обеспечения его личного состава соответствующей одеждой, обувью, продуктами, амуницией, оружием, боеприпасами и всевозможными средствами, прямо сказывалось на настроениях, боеспособности и результатах военных операций. Выявлено интересные факты, на которые исследователи или еще не обращали внимания, или же использовали крайне редко, обедняя тем самым сложную картину вооруженной борьбы за украинскую государственность.

Ключевые слова: Действующая Армия УНР, мемуары, воспоминания, командный состав, рядовой состав, материально-техническая база, интендантство, крестьянство.

Для захисту свого суверенітету кожна самодостатня сучасна держава світу має збройні сили, на утримання яких спрямовується значна частка національного доходу. Для розбудови дієздатної, міцної армії велике значення має її добре налагоджене та ефективне матеріально-технічне постачання. Ця проблема гостро стояла в період національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., коли молода українська держава змушена була боронитися на різних фронтах від іноземних завойовників. Одним із джерел, які проливають світло на стан і поступове вирішення різних військово-матеріальних проблем, є спогади військовиків того часу, які, займаючи у війську різні керівні, командні чи рядові посади, безпосередньо планували військові операції, брали активну участь у бойових діях і були обізнані з військово-технічним станом війська взагалі чи його окремих структурних підрозділів.

Підняте нами питання в цілому ще не було предметом спеціального дослідження. Виняток становлять кілька робіт Р. Мельника¹ і В.Мельник², де представлені теоретичні аспекти та досягнення української військово-історичної думки щодо забезпечення війська у міжвоєнний період, а також невеличка стаття О. Демчунена³, у якій показано зусилля української влади із «всебічного забезпечення» армії впродовж усього періоду Директорії УНР.

Метою статті є аналіз понад півсотні мемуарних праць українських військовиків, у яких подано як об'єктивний, так і суб'єктивний погляд на низку проблем, що стосувалися військово-технічного забезпечення збройних сил УНР, з'ясовано їхні причини та наслідки.

Масив зазначених робіт утворюють свідчення різної ваги, залишені як військовою елітою (О. Доценком, старшим ад'ютантом Головного Отамана С. Петлюри, підполковником, О. Удовиченком, командиром Третьої Залізної Стрільцької Дивізії, П. Єрошевичем, генерал-поручником, М. Капустянським, генерал-хорунжим, В. Оскілком, генерал-хорунжим і командувачем Північної групи військ, Є. Коновальцем, командиром групи Січових стрільців, полковником, П. Шандруком, командиром 1-го рекрутського полку, генерал-хорунжим, М. Омеляновичем-Павленко, командувачем армії під час Першого Зимового походу, генерал-поручником, Ю. Тютюнником, командувачем армії УНР та ін.), так і багатьма сотниками і навіть козаками-фронтовиками.

З приходом до влади Директорія УНР зайнялася військовим будівництвом, без якого не можна було реалізувати плани державотворення. Цьому, однак, не сприяла соціально-економічна ситуація в Україні: довготривала криза охопила усі сфери матеріального життя, державна казна була пустою, частина військових складів опинилася під контролем російських військ. Чекати на допомогу європейських сусідів було марно, бо Антанта не визнавала Директорії, ставилася до неї як до більшовицької сили. Самопроголошеній українській державі довелося самостійно вирішувати намічені плани.

Зі спогадів О. Удовиченка дізнаємось, що на початку січня 1919 року лише 50 тис. військовослужбовців української армії були забезпечені амуні-

цією. Технічних і авіаційних військ майже не було, а окремі полки кінноти існували в складі лише піхотних дивізій⁴. Командир гарматної бригади січових Стрільців Дієвої Армії УНР Р. Дашкевич зазначав, що під час часткової демобілізації, яка проводилася у середині січня 1919 р., вояки покидали армію у нових одностроях, бо іншого одягу не мали. Коли ж почали прибувати новобранці, то корпусні інтенданти не могли забезпечити їх одягом та взуттям. Тому військовики не рідко обмежувалися здобутими у ворога трофеями⁵. Зокрема, згадуючи про відступ армії на Ямпіль у лютому 1919 року, козак Марківської сотні зафіксував, як їм пощастило захопити харчі та одяг, котрий був пошитий у місцевих майстернях, на замовлення більшовиків⁶. Про самозабезпечення військами засвідчує сотник Дієвої армії УНР Б. Монкевич. Кожна частина самостійно здобувала військове майно, адже, за його словами, корпусне постачання не було організоване⁷. Коли ж не вдавалось самотужки роздобути речі, допомагало небайдуже селянство⁸. Проте, такі випадки були рідкістю, бо в переважній більшості населення сприяло розкладанню армії. Як зауважував В. Сім'янів, сільські жителі грабували навіть білизну, призначену для шпиталів⁹.

Помилки військового командування у забезпеченні важливого і необхідного для боротьби з ворогом людського ресурсу негативно позначалися на чисельності армії. Адже новоприбулі козаки не хотіли воювати, якщо держава їх не утримувала. Не маючи зимового одягу і взуття, вони покидали свої позиції та, що найгірше, не раз переходили на сторону більшовиків. Іноді, за спогадами учасника тих подій І. Криловецького, причиною дезертирства були і самі отамани, які не переймалися матеріальним становищем у своїй частині. Ставши свідком подібного свавілля, сотник 5-ї бригади 3-ї Залізної дивізії пише, що в той час, коли вони стояли на позиціях без теплого одягу і взуття, їх отаман Мілюшкевич відпочивав у одному із сіл, а коли старшини надіслали до нього гінця з проханням про допомогу, отаман його застрелив¹⁰. Щоправда, не всі керівники частин ставилися до виконання своїх обов'язків безвідповідально. Для прикладу, в спогадах М. Середи, вміщених у «Літописі Червоної калини», наведено факт про те, що отаман Божко пильно стежив за інтендантством своєї групи. Коли козакам запізно подавали харчі, то порушники каралися за це «канчуками»¹¹.

Наприкінці зими так і не вдалося налагодити матеріально-технічне становище у армії. Фронтові частини були забезпечені не рівномірно. Так, В. Сім'янів, автор спогадів «Роки козакування (1917-1923)», наголошує, що за час служби бійців його полку лише один раз одягли і взули та виплатили платню за службу¹². В інших підрозділах армії матеріальний стан військовослужбовців був не задовільний. Зокрема, командувач Північної групи військ В. Оскілко визнавав свою безпорадність у цій справі, згадуючи: «...лицарі-козаки просили, просто зі слізьми на очах, зміни та відпочинку, лазні, чистої бі-

лизни, – а я не міг дати ні того, ні другого, бо все, що тільки можна було кинути на фронт, було кинуте»¹³. Поки вище керівництво намагалось опанувати ситуацію, знаходились такі, які просто нею зловживали – скарбники, начальники частин. Полковник армії УНР В. Кедровський свідчив, що як тільки щось появлялось у військовому інтендантстві одразу все розкрадали. Процвітала спекуляція, населення задовольняло свої інтереси за рахунок армії. Траплялося, що під час відступу, через не налагоджену роботу органів постачання, величезні склади одягу й взуття потрапляли до рук ворога¹⁴. Поділяє думку попередника В. Прохода, який зафіксував неналежне транспортування і охорону військового майна, яке часто діставалось більшовикам¹⁵. Не зважаючи на те, що військо бідувало, не мало елементарного, інтенданти таємно вивозили майно зі складів і продавали на «чорному» ринку. Начальник відділу контррозвідки армії М. Чеботарів згадував, що у Жмеринці староста села крав із військових інтендантських магазинів майно і вивозив на возах у невідомому напрямку¹⁶. На кінець березня ситуація не покращилась. Єдине, що було сильніше від усіх матеріальних проблем, – жага перемоги ворога. Стрільць Сумського куреня при 4-му полку Січових стрільців наголошував на тому, що молоді добровольці, котрі прибували на допомогу війську, не маючи зброї, сподівались знайти її на полі бою¹⁷.

Активний учасник воєнних подій Р. Дашкевич, котрий займав посаду командира гарматної бригади Січових стрільців, розповів про неналежну організацію заплілля, що виявлялося, зокрема, у нестачі робітників для пошиття одягу і взуття. Згідно з твердженням мемуариста, навесні 1919 року у Києві було знайдено багато військового сукна, частину якого спрямували артилеристам. Військові частини мали самі шукати кравців, щоб пошити однострої. В одному випадку їх знайшли аж у Тернополі. Утім, комендант міста сотник Цьокан розпорядився конфіскувати частину сукна, бо цього потребували захисники ЗУНР. Він заявив: «в галицькій армії навіть старшини не мають таких гарних одностроїв, як мають мати гармаші-рядовики...»¹⁸.

На початку квітня армія УНР була близькою до загибелі. Проблема нестачі військового спорядження і провіанту ще більше прогресувала. В цей час Румунія роззброїла Запорізький корпус. Цілі частини повернулися без військового спорядження¹⁹. Румунській владі дісталися бронепотяги, радіостанції, похідні майстерні, автомобільний парк, склади гарматного та санітарного майна, набої, гранати, зброя, амуніція, велика кількість цукру (єдина валюта на той час). Опинившись в скрутному становищі, розповідав Д. Антошук, багато старшин нищили свою зброю або викидали в Дністер, бо не хотіли, щоб вона потрапила до ворога і згодом була застосована проти них²⁰. Ліквідаційна комісія, створена для передачі цього майна румунам, успіху не мала. Як стверджував О. Удовиченко, перед штабом української армії постало нове завдання: обмундирувати і озброїти 10 тис. вояків. Однак лише для

половини складу спромоглися дістати рушниці з 25-30 набоями, решта ішли в бій з голими руками, або залишались в запілл²¹. Невідомий автор стверджував, що кіннотники також просувались надто повільно, бо бракувало коней²².

Через ведення постійних бойових дій та зміну дислокації військових частин, інтендантське управління вчасно не доставляло продукти харчування та боєприпаси. Брак медикаментів також давався взнаки – військо потерпало від різних хвороб. Більшість військових складів, за тим же джерелом, залишалась на окупованій території країни²³. М. Капустянський уточнює, що військове майно, яке не встигли евакуювати, було розкрадено місцевим населенням і представниками державної влади. Ті ж речі, які все таки вдалося вивезти на українську базу в районі Броди-Тернопіль-Волочиськ, захопили польські війська. Серед награвованого ворогом була авіаційна база в м. Красному, рухома майстерня і радіотелескопи в м. Бродах. Та найбільшою втратою для армії УНР стало залишення складів з боєприпасами та зброєю²⁴.

Представник військового керівництва Петро Єрошевич, виконуючи обов'язки командувача I волинського корпусу, зафіксував цікавий факт: тільки на одному складі у Клевані нараховувалося близько 30 млн. набоїв для гвинтівок, а на інших військових базах Волині сумарно зберігалася подібна кількість. Проте на фронті набоїв та одягу чомусь завжди бракувало, хоч засобів для доставки їх було досить. Козаки босоніж виконували бойові завдання²⁵ та, за свідченням майора армії УНР Ф. Мелешка, часто стримували більшовицький наступ, не маючи достатньо набоїв²⁶.

У травні завдяки активній роботі майстерень вдалося частково забезпечити потреби армії. За словами В. Оскілка: «На протязі 3-х місяців пошито було для армії 65 тисяч чобіт і черевиків»²⁷. Не менш важливі відомості містять й інші мемуаристи. За спостереженням В. Проходи, найкраще апарат постачання працював в 1-й козацько-стрілецькій (Сірожупанній) дивізії Армії УНР, маючи вагони борошна, круп, тютюну, зброї, патронів, снарядів. Тут працювали майстерні для пошиття одягу та взуття. Вдалося зробити запас ліків, яких вистачило б для цілого шпиталю. Вояки були завжди забезпечені одягом і харчами, 20-го числа щомісяця отримували платню. Дивізія жила лише за рахунок своїх запасів, бо від інтендантства нічого не надходило²⁸.

Якщо попередній автор не пояснював звідки бралось те майно, то П. Єрошевич наголошував, що для забезпечення війська необхідними припасами проводились реквізиції у населення. У кожному районі існували комендатури, які займалися збором збіжжя, одягу, чобіт. Щоправда, часто такі реквізиції були незаконними. Замість того, щоб розраховуватися за вилучені речі грошима, населенню видавали «квитки», на які нічого не могли придбати. Іноді отамани так захоплювалися примусовим вилученням майна, що не бажали виходити на позиції²⁹. Уряд перешкоджав подібним діям, щоб не налаштовувати населення проти себе, але не приймав жодних заходів для покращення матері-

ального становища армії. М. Капустянський пише у своїх спогадах, що військо замість харчів і зброї отримувало «пустопорожні обіцянки»³⁰. На середину травня, за В. Проходою, організація забезпечення війська була лише в проекті, а вояки вели безупинні бої з ворогом, не маючи для цього необхідних засобів³¹. Останню думку конкретизує О. Доценко. Володіючи неспростовними даними, він стверджує, що в групі отамана Ю. Тютюнника, яка нараховувала 1000 бійців, лише половина була озброєна³².

Одним із джерел забезпеченням ресурсами армії було українське село, яке переживало важкі часи. Утім не усі сільські громади допомагали воякам. Сотник-січовик О. Думін пише, що, засліплені більшовицькою агітацією, вони ховали зброю від вояків УНР, у той час як їхні захисники з «голими» руками йшли на ворога. Накази про добровільну здачу зброї не давали очікуваних результатів³³. До того ж, становище погіршував той факт, що боеприпаси вимушено залишилися на території, яку зайняла Червона армія³⁴. Не завжди допомагали українському війську і єврейські підприємці, які займалися шкіряною промисловістю і мали значні запаси сировини. Щоправда, за свідченням військовиків, євреї м. Звенигородки прихильно поставилися до потреб українських бійців і зібрали для них 300 комплектів білизни³⁵.

Щодо харчової допомоги, то селяни неохоче продавали військовим частинам сільгосппродукцію за твердими цінами, хоча врожай 1919 р. був багатий³⁶. За А. Тарнавським, у 4-му запорізькому полку, через брак продуктів, їжу готували один раз на день, а за хліб доводилося віддавати селянам останню сорочку³⁷. Треба було бути справжнім патріотом своєї батьківщини, щоб за таких важких умов продовжувати боротьбу та вірити у перемогу.

В перших числах червня, після визволення південно-східної частини Поділля, за свідченням учасника бойових дій, бійці окремих частин потребували відпочинку та зміни одягу³⁸. У той же час продовжувала гнітити ситуація із боеприпасами. В. Сальський стверджує, що через брак набоїв командири часто відміняли атаку³⁹. Хоча в окремих спогадах зафіксовано, що бували випадки, коли селяни забезпечували українські підрозділи набоями⁴⁰. Інший представник військової еліти – П. Шандрук наголошував, що деякі інтенданти дивізій виконували свою роботу справно. Коли відчувалася сильна нестача обмундирування, вони переводили майстерні кравців і кожум'як в тил, організовували там їхню безперебійну роботу, щоб бійці на фронті були усім забезпечені⁴¹.

За свідченням мемуаристів, на початку липня 1919 р. становище частин, які відступали під натиском Червоної армії, було жакливим. Не вистачало набоїв, через що вони не могли виконати бойових наказів. Військо доставало їх або у ворога, або ж у населення. Щоправда, такий спосіб був дуже не надійний: не завжди вдавалось здобути багато трофеїв та й селяни, не знаючи того, могли продавати зіпсовані патрони, що були розграбовані з прифронтових скла-

дів, які залишила після себе російська армія. Комендатура запліла армії УНР проводила заходи по збору боєприпасів у населення, однак, як стверджував М. Чеботарів, це не приносило відчутних результатів⁴². Деякі вояки, щоб не потрапити до рук ворога випускали останній патрон у себе⁴³. За свідченням М. Омеляновича-Павленка, через не налагоджене постачання відповідних військових установ, козакам доводилося і битися, і водночас здобувати собі зброю⁴⁴. М. Капустянський стверджував, що систематична доставка обмундирування та амуніції по армії взагалі не виконувалась⁴⁵. З іншого джерела дізнаємося, що організація запліла не контролювалася, а це, в свою чергу, призводило до розладу апарату постачання та зловживання своїми обов'язками окремих інтендантів⁴⁶. За інформацією, поданою історіографом дивізії сірожупанників В. Проходою, українським підрозділам заборонялося власними коштами здобувати необхідне обмундирування, бо про це мали турбуватися головні органи постачання. Однак останні працювали лише на папері⁴⁷.

Причиною такого невтішного становища було й те, що Україна опинилася в цілковитій ізоляції, з-за кордону майже нічого не надходило, а виготовляти військове спорядження на своїй території не було змоги. До цього всього додалась ще й епідемія тифу, яка забирала життя сотень українських бійців. Та протистояти цьому ні уряд, ні штаб Дієвої армії не міг через відсутність медикаментів. Генерал-полковник О. Удовиченко звернув увагу на відсутність у рядах збройних сил найнеобхіднішого - матеріалів для перев'язування та йоду. Зафіксовано й те, що за кордон відправлялись спеціальні місії для закупки санітарних матеріалів та ліків, але навіть якщо й вдавалось щось придбати, то через блокаду кордонів препарати не потрапляли на територію УНР⁴⁸.

Під час спільного походу наддніпрянської армії і УГА на Київ, становище Дієвої армії залишало бажати кращого. М. Палій-Сидорянський і П. Дяченко висловили спільну думку про те, що армія не могла себе забезпечити і бійці надіялися здобути обмундирування у ворога⁴⁹. Для поповнення продовольчих запасів, за М. Капустянським, на початку серпня 1919 р. було використано багатий район Летичівського і Літинського повітів. Так, як із запліла армії нічого не надходило, то у Летичеві вдалося закупити майже 2 тис. пар чобіт⁵⁰. При цьому, жителі сіл з розумінням ставились до бійців і допомагали всім можливим. У ворога вдалося захопити значну кількість військового майна. На середину серпня військове спорядження почало надходити також з Румунії⁵¹.

За оцінкою генерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка, фронт не раз працював більш ефективно ніж запліла, що призводило до певних перекосів, зокрема, інколи військовим частинам поступали накази йти у наступ в той час, коли на передову не були доставлені набої. Командування у таких випадках відповідало просто – у нас нічого немає⁵². Утім, не зважаючи на такі негаразди, воякам вдалося наприкінці серпня здобути Київ. Захопленого майна, згадував О. Доценко, не можна було порухувати: амуніція, зброя, медикаменти, вагони

з обмундируванням і харчами⁵³. Але скористатися цим багатством не вдалося через білогвардійців.

Щоб примножити матеріально-технічну базу армії, у середині серпня до Польщі була відправлена спеціальна місія із закупки військового майна. Добре обізнаний О. Доценко з цього приводу писав, що керівник польської держави Ю. Пілсудський заявив її членам таке: постачання зброєю, амуніцією та одягом української армії буде можливе, але в незначній кількості⁵⁴. У середині вересня подібна місія була відправлена і до Румунії. Після цього в Україну, за відповідні кошти, невеликими партіями відправлялася зброя, амуніція, які швидко потрапляли на фронт, хоча їх і далі не вистачало⁵⁵. М. Палій-Сидорянський вважав, що постачання військ амуніцією ускладнювалося відсутністю в Україні фабрик з її виготовлення. Тому доводилося різними методами діставати одяг і зброю у ворога⁵⁶, через що армія, як зазначав М. Гавришко, втрачала свою бойовитість⁵⁷.

Наприкінці серпня Південна група військ прорвала фронт Червоної армії і відійшла до Балти і Бірзули. Про події, що розвивалися на цій території, залишив спогади, зокрема, генерал-поручник армії УНР П. Єрошевич. За його словами, у цій місцевості проводились заходи із забезпечення дивізії, зокрема взуттям, бо після безперервних боїв та через погодні умови, чоботи козаків повністю розмокли. Примусово вилучати речі у населення було категорично заборонено. Коли дивізійні інтенданти почали розраховуватись за придбане, то виявилось, що у Балті є багато різного майна, яке в свій час приховали підприємці⁵⁸.

На початку вересня активізувалася праця уряду, спрямована на покращення матеріального стану військовиків. Був виданий наказ, ч. 146 про платний збір одягу, теплої білизни і взуття для армії. Цю роботу детально проаналізував О. Доценко. Він стверджував, що, після відозви до українського селянства, на місцях почався збір речей, який проходив загалом успішно. Щоправда, рівень організованості цієї кампанії був відверто слабким: через відсутність відповідних комісій, селяни часто не мали кому передати привезений одяг⁵⁹.

24 вересня уряд УНР оголосив війну Добровольчій армії, збройна боротьба набирала нових обертів. Треба було зібрати всі можливі сили і засоби, спрямувавши їх проти денікінців. О. Удовиченко у зв'язку з цим наголошує, що у Директорії не було належного військового потенціалу для активного, результативного наступу. Українська армія не мала зброї, екіпірування та ліків. Після підписання Версальського договору та замирення, на складах країн, які раніш воювали, псувалося десятками тисяч одиниць санітарне майно, яке хотіли придбати українці. Через його дефіцит вояки Дієвої Армії помирили від тифу. А ті медикаменти, які все ж таки були закуплені, наприклад, в Італії, не можливо було доставити в Україну через заборону сусідніх держав. У той самий час Денікін отримував велику допомогу від Англії і Франції, яка використовувалася проти українського народу⁶⁰. Тож, як зазначає П. Шандрук, Дієва

Армія і надалі не була одягнута і взута; черевики, які виготовляли самостійно із довоєнного запасу брезенту, не могли довго служити і захищати козаків від негоди, застуди та інших хвороб. Полкова взуттєва майстерня, про яку розповідає генерал-хорунжий, виготовляла всього 65-70 пар черевиків на день, що було тимчасовим виходом із ситуації⁶¹.

Колишній сотник 3-ої Залізної гарматної бригади Л. Романюк розповідає, як восени 1919 р. доводилось міняти сіль і цукор на харчі і фураж у населення, щоб годувати бійців і тяглових коней⁶². Про невтішний стан забезпечення усієї Дієвої Армії одягом і взуттям наприкінці вересня згадує її командувач В. Тютюнник. Цю ситуацію він пояснив неналежним обсягом фінансування та контролем за витрачанням виділених державних коштів. На його думку, краще було б виділяти необхідні суми не прямо в розпорядження армії, а кооперативам, які брали на себе відповідальність за виконання військових замовлень. У такому разі бійці не були б босими⁶³. Хоча і до кооператорів були претензії, які, зобов'язуючись постачати військовим частинам харчі, в першу чергу завозили на склади конфітур і повидло, а не борошно чи випечений хліб⁶⁴.

На початку жовтня 1919 р. уряд УНР організував збір речей для армії, було оголошено «Тиждень українського козака». Селяни збирали і привозили на підводах одяг і взуття. Українські жінки вступали до масової позапартійної організації «Союз Українок», яка мала на меті шити білизну воякам, які воювали на фронті чи лікувалися у шпиталях. Досить успішно працювала майстерня у Кам'янці-Подільському. М. Безручко зазначає, що при групі січових стрільців у Проскуріві були засновані магазини харчових продуктів, а також великі майстерні із заготівлі одягу та взуття. Щодо зброї, то основним засобом придбання її у селян був цукор⁶⁵.

П. Шандрук розповів про факт присяги новобранців частин Дієвої Армії 14 жовтня у Кам'янці-Подільському. Для того, щоб командування збройних сил не помітило жахливого матеріального стану військових підрозділів, які вийшли на площу присягнути на вірність українському народові, було вирішено босих і погано одягнутих козаків забрати зі строю⁶⁶. 20 жовтня 1919 р. Штаб Головного Отамана був переповнений телеграмами про неможливість отримати замовлене майно для армії через затримку грошових розрахунків з поставщиками. О. Доценко стверджує, що як тільки в Державній скарбниці з'являлися кошти, вони відразу витрачались на допомогу урядовцям (інколи вони отримували річну платню), а про військові питання чомусь забували⁶⁷. Коли наприкінці жовтня до Кам'янця-Подільського доставили двома автомобілями українські грошові знаки, то на потреби війська виділили мізерну суму - усього 5 млн. крб., яких не вистачало, щоб розрахуватися з постачальниками майна для армії. Через це всі доставки по замовленнях для армії припинилися, козаки по 2-3 місяці не одержували платні. Була загроза, що Директорія втратить і тих вояків, які ще продовжували боротьбу в українських лавах⁶⁸.

Для з'ясування військової і політичної ситуації в УНР, Головний Отаман С. Петлюра скликав нараду у Жмеринці 4 листопада 1919 р. Звіти командирів бойових частин про матеріальний стан армії, як засвідчив Є. Коновалець, були дуже песимістичні⁶⁹. О. Доценко пов'язував погану забезпеченість українського війська необхідним спорядженням із втратою позицій на фронті і вимушеним відступом в район Нова-Ушиця – Дунаївці⁷⁰. Полковник С. Самійленко згадував, як йому самому доводилося забезпечувати взуттям вояків своєї групи. Штаб дивізії ні в чому не допомагав, а лише давав вказівки розв'язувати проблему самостійно. Замість того, щоб слідкувати за виконанням бойових завдань, він був змушений покидати свою частину у пошуках майстерні для пошиття чобіт⁷¹.

Тодішня драматична ситуація стосувалася практично усіх складових військового забезпечення. В. Филонович підсумував її одним лаконічним реченням: «На фронті йде боротьба без набоїв - в шпиталях без медикаментів»⁷². Організація лікарень взагалі була на примітивному рівні. Шпиталь, який був розрахований на 100 хворих, уміщував до 2 тис. Санітарне майно було поганої якості. Бійці спали на долівках, вкритих солом'яною, у зруйнованих війною приміщеннях. У подібних ситуаціях вояки хворіли, гинули при сильних морозах. Громадськість усього світу знала про муки українських вояків, але благодійні європейські організації не вважали за потрібне допомагати армії УНР⁷³.

Деякі автори наголошують, що у війську не було порядку. Деякі командири частин виходили з-під контролю, відмовлялись виконувати накази. Як згадує свідок тих подій О. Вишнівський, у той час, як вояки терпіли від дефіциту найнеобхіднішого для продовження збройної боротьби, отаман Волох пограбував базу постачання армії, вивіз звідти багато продовольства⁷⁴.

На середину листопада ситуація складалася не на користь Української держави. У критичний момент, 17 листопада 1919 р., Галицька армія уклала мирний договір з білогвардійцями і припинила збройну боротьбу за українську соборну державу. Наддніпрянська армія опинилася в так званому «трикутнику смерті». В умовах ворожого оточення 26 листопада в Старокостянтинові відбулася військова нарада, на якій з'ясували, що практично всі армійські резерви вичерпані. Дані про катастрофічний стан війська, яке опинилося без зброї, амуніції, ліків, дезінфекційних засобів, перев'язувальних матеріалів тощо, зафіксували В. Филонович і П. Шандрок⁷⁵. Щоб хоч якось підтримати боєздатність, вояки продовжували обмінювати цукор на зброю у румунів⁷⁶. Наприкінці листопада розпочалися перші заморозки, а козаки не мали взуття, тому їхали на возах і складали, за А. Тарнавським, так звану «босу команду»⁷⁷. В тих надзвичайно важких умовах, згадує М. Миронович, Головний Отаман переконував усіх, що не потрібно припиняти боротьби за незалежність своєї держави, ініціював у зв'язку з цим переговори з Польщею⁷⁸.

6 грудня 1919 р., коли розпочався Зимовий похід української армії, командири частин не знали чи вдасться виконати поставлені завдання. Адже

розпочались морози, а козаки через відсутність обмундирування, несли свій військовий обов'язок без одягу та чобіт, про що у своїх спогадах згадують учасники подій В. Корніїв та Ю. Тютюнник⁷⁹. Погодні умови змушували шукати вихід із тієї ситуації - щоб не померти, обмотували ноги ганчір'ям⁸⁰. Через нестачу зимового одягу, бійці відморожували кінцівки⁸¹. За свідченням І. Козака, санітарний стан армії був жахливий. Воякам не надавалась медична допомога, бо не було ліків і санітарних матеріалів⁸². М. Битинський пише, що у тих умовах найважче було дістати зброю, запаси якої повністю вичерпались. Штаб не міг організувати транспорт, через що справу постачання було покладено на дивізії. З великими труднощами вояки вимінювали зброю в селян на залишки цукру та солі, бо грошей взагалі не було⁸³. Готівки, яку передав командуванню армії перед початком Зимового походу І. Мазепа, не вистачило навіть на елементарне спорядження. За спогадами генерала М. Омеляновича-Павленка, поширювалася епідемія тифу, українські військовослужбовці гинули від хвороб, бо не мали ліків і не могли отримати їх з-за кордону на протипагу денікінському війську, яке підтримувала і забезпечувала Антанта⁸⁴. І лише наприкінці грудня, увійшовши до Уманського району, армія поповнилась кіннями, харчами і зброєю⁸⁵. Поодинокі селяни, дізнавшись про нестачу набоїв, намагалися якось допомогти їй⁸⁶.

Отже, у мемуарних виданнях, які належать перу воєначальників, командирів і частково рядових Дієвої Армії УНР, опублікованих переважно у міжвоєнний період та у 1940-1970-х рр. (згодом частково перевидані), вміщено чимало цінного, конкретно-історичного матеріалу, який у більшій чи меншій мірі окреслює її матеріально-технічне становище, зокрема, від початку до кінця 1919 року. Не зважаючи на певну суб'єктивність й інші недоліки, вони більш-менш достовірно висвітлюють різні складові піднятої проблеми, що з різних причин не увійшли до архівних чи періодичних джерел, наголошують на загалом малоєфективній роботі інтендантських органів. За допомогою цієї літератури встановлено бідність матеріально-технічної бази Дієвої Армії УНР, виявлено неспроможність держави забезпечити своїх захисників на достатньому рівні одягом, взуттям, медикаментами, харчами, зброєю, боєприпасами, припинити нераціональне використання і розкрадання цих ресурсів, що прямо чи опосередковано позначалося на бойовій діяльності українських частин і у підсумку спричинило її драматичні результати. Мають певне значення висловлені деякими авторами судження щодо можливих шляхів розв'язання матеріально-технічних питань війська. Пошук спогадів про події сторічної давнини слід продовжувати і вводити їх у науковий обіг.

Примітки:

¹ Див. Мельник Р. Проблема матеріально-технічного забезпечення збройних сил у теоретичних розробках військовиків інтернаціональної армії УНР у міжвоєнний період // Аналітичний інформаційний журнал «Схід». № 5. Донецьк, 2010. С. 97-103; Мельник Р.

Теоретичні основи матеріально-технічного забезпечення збройних сил в українській військовій літературі 20-30 рр. XX ст. // Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». 2014. №784. С. 153-161.

² Мельник Р., Мельник В. Матеріально-технічне постачання армії УНР в українській військово-теоретичній думці 20-30 рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. Ч. 3. С. 69-73.

³ Демчучен О. До питання про всебічне забезпечення армії Української Народної Республіки в період Директорії (1918-1920 рр.) // Питання історії України / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, історичний факультет. Чернівці, 2013. Т. 16. С. 67-70.

⁴ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. С. 48.

⁵ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью-Йорк: Червона калина, 1965. С.128.

⁶ Кетрос Д. Так творилося українське військо (1917-1919). Лондон, 1958. С. 57.

⁷ Монкевич Б. Слідами Запорозжців // Табор. Варшава, 1928. ч.7. С. 56.

⁸ Монкевич Б. Слідами запорожців // Табор. Варшава, 1927. ч.5. С. 74.

⁹ Сім'янцев В. Роки козакування (1917-1923). Філадельфія, 1976. С. 78.

¹⁰ Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. Торонто. 1964. Ч. 10. С. 224.

¹¹ Середа М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Ч.1. С.11.

¹² Сім'янцев В. Вказ. праця. С. 84.

¹³ Оскілко В. Між двома світами. Рівне-Волинь, 1924. С. 38.

¹⁴ Кедровський В. Деякі психологічні підклади при творенню Армії У. Н. Р. // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1929. С. 36.

¹⁵ Прохода В. Коростень-Бердичів-Житомир // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1969. Ч. 2. С. 19.

¹⁶ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): наук.-документ. вид. Київ: Темпора, 2003. С. 48.

¹⁷ Аفسький В. Бій під м. Житоїром // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 15.

¹⁸ Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 162-163.

¹⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. С.60.

²⁰ Антончук Д. «Вапнярська республіка». «Переворот» у Вапнярці на провесні 1919 р. // За державність. 1939. Ч. 9. С.162-163.

²¹ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 60.

²² Невідомий автор. Бій за Кам'янець-Подільський (1-3 червня 1919 р.) // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори» 2006, 2015. С. 216.

²³ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 61.

²⁴ Капустянський М. Похід український армій на Київ-Одесу. Мюнхен: Вид. «Хвильового», 1946. Ч. 1.2. С. 51-52.

²⁵ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. Варшава: Українське воєнно-історичне товариство. 1938. Ч. 8. С. 45-46.

²⁶ Мелешко Ф. Південно-східна Група Армії УНР // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1970. Ч. 5. С. 10.

²⁷ Оскілко В. Вказ. праця. С. 48.

²⁸ Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників) // За державність. Каліш. 1929. Ч. 1. С. 100,116.

- ²⁹ Єрошевич П. Вказ. праця. С.36.
- ³⁰ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 105-106.
- ³¹ Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // Табор. Варшава, 1928. Ч. 7. С. 44.
- ³² Доценко О. Рейд от. Ю. Тютюнника // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 4. С. 5.
- ³³ Крезуб А. Напад большевиків на Крем'янець в травні 1919 Р. // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів. 1930. Ч. IX. С. 57.
- ³⁴ Прохода В. Симон Петлюра, Вождь Українського Війська // Табор. Варшава, 1936. ч. 28-29. С. 37.
- ³⁵ Доценко О. Рейд от. Ю. Тютюнника // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 5. С. 21.
- ³⁶ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 66-67.
- ³⁷ Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені полковника Богуна // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. 7-8. С. 32.
- ³⁸ Невідомий автор. Вказ. праця. С. 216.
- ³⁹ Витяги із спогадів генерала Сальського // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори» 2006, 2015. С. 243-244.
- ⁴⁰ Доценко О. Рейд отамана Мірошніченка: ст. Хирівка – с. Кирилівка // Літопис Червоної калини. Львів, 1933. Ч. 1. С. 10.
- ⁴¹ Шандрук П. Сила доблесті Київ: Вища школа, 1999. С. 72.
- ⁴² Визвольні змагання очима контррозвідника... С. 52.
- ⁴³ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 86-87.
- ⁴⁴ Омелянович-Павленко М. На чолі запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1930. С. 50.
- ⁴⁵ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 102.
- ⁴⁶ Крезуб А. Вказ. праця. С. 27-28.
- ⁴⁷ Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників // Табор. Варшава, 1928. Ч. 6. С. 30.
- ⁴⁸ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 104.
- ⁴⁹ Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини командира полку Чорних Запорожців, газетні вирізки на правах рукопису. Київ: Стікс, 2010. С. 47; Палій-Сидорянський. «На рейді» // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 9.
- ⁵⁰ Капустянський М. Вказ. праця. Ч. 1.2. С. 123.
- ⁵¹ Там само, с. 136.
- ⁵² Омелянович-Павленко М. Державна інспектура // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1933. С. 40.
- ⁵³ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. С. 18.
- ⁵⁴ Там само, с. 46.
- ⁵⁵ Там само, с. 87.
- ⁵⁶ Палій-Сидорянський. «На рейді» // Гуртуймося. Прага, 1930. С. 12.
- ⁵⁷ Гавришко М. Без керми // Сім спогадів визвольної війни / В. Моренець. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», ПП «Медобори-2006», 2015. Кн. 8. С. 65.
- ⁵⁸ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина II. Боротьба армії УНР з червоною й білою Москвою в р. 1919. (Продовження) // За державність. 1939. Ч. 9. С. 51.
- ⁵⁹ Доценко О. Літопис української революції... С. 247.
- ⁶⁰ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 115.

- ⁶¹ Шандрук П. Вказ. праця. С. 79.
- ⁶² Романюк Л. Від Бершаді до Чарторії (Напередодні Зимового походу) // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1972. Ч. 2. С. 24.
- ⁶³ Е. М. Памяти Василя Тютюнника // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1931. С. 109.
- ⁶⁴ Доценко О. Літопис української революції... С. 145.
- ⁶⁵ Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. Каліш, 1932. С. 68.
- ⁶⁶ Шандрук П. Вказ. праця. С. 79-80.
- ⁶⁷ Доценко О. Літопис української революції... С. 143.
- ⁶⁸ Там само, с.145.
- ⁶⁹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928. С. 31.
- ⁷⁰ Доценко О. Генеза зимового походу (6. XII. 1919 – 6. V. 1920) // Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів. 1933. С. 121.
- ⁷¹ Самійленко С. Дні слави // Моренець В. Невідома спадщина. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. С. 110.
- ⁷² Филонович В. С. Петлюра - постать національно-державного чину // Гуртуймося. Прага, 1936. Ч. I-II (XVII-XVIII). С. 15.
- ⁷³ Удовиченко О. Вказ. праця. С.121; Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 197.
- ⁷⁴ Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Детройт, 1973. С. 64.
- ⁷⁵ Филонович В. Зимовий похід. // Гуртуймося. Прага, 1935. Ч. I (XIII). С. 6; Шандрук П. Вказ. праця. С. 80.
- ⁷⁶ Куц В. За визволення // Табор. Варшава, 1927. Ч. 3. С. 25.
- ⁷⁷ Тарнавський А. Вказ. праця. С. 34.
- ⁷⁸ Миронович М. Між молотом і ковадлом // Календар-альманах Дніпро. Львів. 1936. С. 39.
- ⁷⁹ Корніїв В. Бій під Вознесенськом // Гуртуймося. Прага, 1931. Ч. VI. С.16; Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. С. 119.
- ⁸⁰ Удовиченко О. Вказ. праця. С. 124.
- ⁸¹ Дашкевич Р. Вказ. праця. С. 198.
- ⁸² Козак І. Перший Зимовий похід // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1963. Ч. 1. С. 6.
- ⁸³ Битинський М. Воїм'яВірности, Чести і Слави // Гуртуймося. Прага, 1935. Ч. I (XIII). С. 3.
- ⁸⁴ Омелянчик-Павленко М. Зимовий похід (6-XII-1919 - 6-V-1920 р. р.) // За державність. Каліш. 1929. Ч. 1. С. 7; Омелянчик- Павленко М. На чолі запорожців в 1919 р... С. 39.
- ⁸⁵ Филонович В. Вказ. праця. С. 8.
- ⁸⁶ Сім'янців В. Рушниця в лаві // Вісті комбатанта. Торонто-Нью-Йорк. 1971. Ч. 6. С. 38.

Liaskovich Tetiana. Problem of creation and use of material-technical base of Acting Army of UPRas viewed by representatives of Ukrainian command and ranks (the year of 1919). The article analyses memoirs evidence of the Ukrainian military of different ranks giving their vision of material-technical state of Acting Army of UPR, its different divisions. The represented views are considered to be an important condition of conducting military actions on various fronts in 1919. It is noted that, despite some subjectivity and other shortcomings of memoirs, they more or less reliably cover various components of the raised problem, which are not included in archival or periodical sources, emphasize the generally inefficient work of the quartermaster bodies. In particular, the data, speculations and estimation of the army command and partly of the ordinary ranks, openly stating a complicated, not always well-thought process of developing the Ukrainian troops, the level of providing appropriate clothes, shoes, provision, ammunition, weapons, munitions for military personnel and different stuff directly influencing their mood, efficiency and outcomes of military operations have been introduced. Using this literature, the pov-

erty of the material base of the Acting Army of UPR was identified, the state's inability to provide its defenders with the necessary things necessary for life, to stop the irrational use and theft of these resources, which directly or indirectly affected the combat activity of the Ukrainian units and in it ultimately led to its dramatic results. Some considerations made by some authors about possible ways of addressing logistical issues of the military are of some importance. Interesting facts left beyond attention or rarely used have been found out enriching a poorly depicted but complicated picture of military struggle for Ukrainian statehood.

Keywords: Acting Army of UPR, memoirs, reminiscences, the army command, ordinary ranks, material-technical base, intendency, peasantry.

Отримано: 16.09.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.377-387

УДК 94 (477) (092) «1874/1937» Гребенецький Олександр

Леонід Могильний

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ ОЛЕКСАНДРА ГРЕБЕНЕЦЬКОГО

Могильний Леонід. Суспільно-політичні переконання Олександра Гребенецького. Дослідження персоналій, які проявили свою чітку громадянську позицію і загинули через свої переконання в роки СРСР, є надзвичайно актуальним для сучасних наукових студій. Життя і діяльність значної частини таких людей, зокрема й Олександра Гребенецького, не отримали належного висвітлення в наукових працях. Історіографія питання надзвичайно мала, тому потребує суттєвого розширення за рахунок створення нових досліджень із залученням архівних матеріалів. Мета статті полягає у висвітленні суспільно-політичних поглядів О. Гребенецького на основі раніше не опублікованих архівних джерел. У дослідженні використано методи об'єктивності, історизму, біографістики та ін.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про особистий внесок кожного для розвитку свого народу у сфері освіти, науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик представників громадівського руху, став Олександр Зиновійович Гребенецький. Він здобув освіту в Київській духовній семінарії та Київській духовній академії, проте обрав шлях не священика, а учителя в школі. Роботу з дітьми він вважав своїм життєвим покликанням. Йому не одразу вдалося стати свідомим прихильником і учасником українського освітнього руху, для цього довелося пройти складний і тривалий еволюційний шлях від людини, яка співчувала українському народові у його прагненні мати свою національну школу, до громадянина з мрією про незалежну Українську державу. З цією метою в Україні представники української інтелігенції таємно від радянської влади створювали нелегальні гуртки та об'єднання, до складу одного з яких належав і О. Гребенецький.

Ключові слова: Гребенецький Олександр, Дурдуківський Володимир, Єфремов Сергій, Київська духовна академія, Київська трудова школа імені Т.Г. Шевченка, Спілка визволення України.

Могильний Леонід. Общественно-политические убеждения Александра Гребенецкого. Исследование личностей, которые проявили свою четкую гражданскую позицию и погибли из-за своих убеждений во времена СССР, имеет глубокую актуальность для современной науки. Жизнь и деятельность значительной части таких людей,

включая А. Гребенецкого, пока не получила должного всестороннего освещения в научных трудах. Историкография этого вопроса чрезвычайно ограничена, поэтому требует существенного расширения путём создания новых исследований на основе архивных материалов. Цель нашей статьи – охарактеризовать общественно-политические взгляды А. Гребенецкого на основе ранее не опубликованных архивных источников. В исследовании использованы методы объективности, историзма, биографистики и др.

В конце XIX – начале XX века в среде украинской интеллигенции сформировалось мнение о важности личного вклада каждого в развитие образования, науки и культуры своего народа. Одним из тех, кто откликнулся на подобный неофициальный призыв украинофилов, стал Александр Зиновьевич Гребенецкий. Он получил образование в Киевской духовной семинарии и Киевской духовной академии, но избрал путь не священника, а учителя в школе. Работу с детьми он считал своим жизненным призванием. А. Гребенецкому не сразу удалось стать сознательным сторонником и участником украинского образовательного движения, – для этого ему пришлось пройти сложный и длительный эволюционный путь от человека, сочувствующего украинскому народу в его стремлении к национальной школе на родном языке, к гражданину с мечтой о независимом украинском государстве. С этой целью в Украине представители украинской интеллигенции тайно от советской власти создавали нелегальные кружки и объединения; в состав одного из них входил и А. Гребенецкий.

Ключевые слова: Гребенецкий Александр, Дурдукивский Владимир, Ефремов Сергей, Киевская духовная академия, Киевская трудовая школа имени Т. Г. Шевченко, Союз Освобождения Украины.

Протягом останніх десятиліть в українській історичній науці відбулися великі зрушення. Закриті і цензуровані в радянські часи сторінки української історії врешті-решт отримали можливість для повноцінних досліджень і об'єктивних суджень. За цей період дослідникам вдалося створити не лише монументальну картину історії українського національного руху, але й підготувати велику кількість робіт з української біографістики різноманітного спрямування – загальні праці, галузеві, історіографічні та ін. Водночас дослідження так званих діячів «другого або навіть третього плану» залишається на сьогодні одним із перспективних напрямів історичної науки. Серед таких персоналій потрібно згадати одного із так званих керівників Спілки визволення України, київського педагога О. Гребенецького. Його політичні погляди й громадська робота досі залишаються маловідомими. У загальних працях практично немає інформації про О. Гребенецького як громадського діяча та учасника різноманітних освітніх організацій. Тому дане дослідження є надзвичайно актуальним, зважаючи на невелику кількість публікацій, у яких по крихтах можна знайти відомості про суспільно-політичні переконання О. Гребенецького та його оточення.

Серед авторів, які описували досліджуваний період і допомогли частково реконструювати суспільно-політичні погляди О. Гребенецького, варто назвати С. Єфремова¹, О. Кошиця² й О. Лотоцького³. Однак праць безпосередньо про О. Гребенецького досі немає. Основна інформація про переконання О. Гребенецького розміщена в матеріалах ГДА СБУ, зокрема в томах 63-64

справи «Спілки визволення України»⁴, а окремі біографічні дані можна знайти і в справах інших учасників цього політичного процесу, зокрема в томах зі свідченнями В. Дурдуківського⁵.

Мета статті полягає у висвітленні суспільно-політичної позиції О. Гребенцького та еволюції його переконань у контексті подій першої третини ХХ ст.

О. Гребенцький народився у 1874 р. в с. Фурси Васильківського повіту Київської губернії в родині священника⁶. Своє походження і родину О. Гребенцький описував як таку, яка не мала «сталих суто українських симпатій, українських традицій», родина була «не чисто українська, мати моя не українка, побутова мова у нас в родині була й є зараз не українська»⁷. Дитинство і юність пройшли на селі. Друзями були звичайні селянські діти, в середовищі яких в О. Гребенцького «заклалися перші симпатії до українського люду, любов до всього українського»⁸. З часом вона помалу поглиблювалася і збільшувалася під час навчання в семінарії та академії, де діяли українські гуртки⁹.

Навчався в Київській духовній школі, Київській духовній семінарії (1892 – 1896) і Київській духовній академії (1896–1900)¹⁰. Про цей період залишились спогади його знайомого, видатного диригента О. Кошиця¹¹. Під час навчання О. Гребенцький цікавився історією України та її народу, з осудом ставився до заборони використовувати українську мову у сфері освіти і релігійних обрядах. За спогадами О. Кошиця і О. Лотоцького українофільство було надзвичайно поширене в Київській семінарії. Були цілі гуртки, що мали зв'язки зо Старою Громадою. Потайки від семінарського начальства ходили слухати лекції проф. В. Антоновича¹², «носили вишивані сорочки (хоч це й заборонялось), іноді сиві шапки, бо тоді уніформи семінаристи не мали. [...] По руках у семінаристів ходило багато українських книжок. Завдяки страшному семінарському режимові ці конспіративні гуртки мали на собі таємничий характер якогось страхіття (*для влади – авт.*)»¹³. В Духовній академії оточення було переважно російське, а земляків «важко було знайти, бо сиділи по кутках, виключаючи небагатьох, як от Володимир Чехівський. Здавалось, що я попав на якусь чужу планету, де й своїх людей нема, а все чужі»¹⁴.

Зважаючи на походження О. Гребенцького з правобережної частини України, керівництво Київської духовної академії направило молодого випускника на роботу на Закавказзя. У 1901 р. він був призначений учителем історії в Кутаїську семінарію, після закриття якої в 1903 р. переведений до Кишинєва в духовну чоловічу школу учителем географії, де і працював до червня 1918 р. Паралельно також читав лекції в недільній школі для робітників. Після окупації Бессарабії румунськими військами переїхав жити до Києва. Влаштувався на роботу в Подільську чоловічу і художню школи, де викладав географію¹⁵.

Під час революційних подій 1917-1921 рр. О. Гребенцький продовжував працювати учителем і явною політичною роботою не займався. Однак суспіль-

не піднесення не залишило його байдужим до долі України. Досить позитивно він оцінив прийняття IV Універсалу Українською Центральною Радою, який проголосив самостійність України. Як і більшість українських інтелігентів того часу, О. Гребенецький прихильно ставився до думки про побудову незалежної Української держави. Допомога Німеччини у стримуванні більшовицької агресії залишила також свій слід у його світогляді. Він вважав, що для успішної розбудови державності сильного покровителя у особі Німеччини було б мати не зайвим, і зважаючи, у той час, на прихильне ставлення цієї країни до України, Німеччину часто розглядали як основного союзника. Неодноразово оточення О. Гребенецького обговорювало і можливість співпраці з Польщею та Румунією.

Незважаючи на домінування ліберальних політичних поглядів, О. Гребенецький мав друзів і серед представників інших політичних сил. Зокрема, за спогадами О. Гребенецького, під час наступу денікінців влітку 1919 р. він переховував у своїй квартирі О. Любченка, який залишався у місті «для підпільної роботи»¹⁶. Поразку Директорії на чолі з С. Петлюрою О. Гребенецький пояснював «великим зросійщенням України» та тим, що ідея національного відродження, а особливо ідея самостійного державного життя тоді ще не увійшла «глибоко в товщу українського народу, особливо селянства»¹⁷.

З 1920 р. О. Гребенецький став працювати учителем географії і заступником (з 1924 р.) завідувача Першої київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка (раніше колегії Павла Галагана) В. Дурдуківського по адміністративній роботі¹⁸, а також співробітником Інституту наукової мови ВУАН. У 1927 р. викладав короткий курс економічної географії командному складу конвойного полку, брав участь у засіданнях об'єднання географів шкіл Києва та в Географічній секції Наукового товариства при УАН¹⁹.

О. Гребенецький писав, що в школі він зустрів «осередок вчителів, що захоплено й віддано працювали над утворенням національної української школи», «тут воскресли мої дитячі симпатії, моя любов до українського народу», «я бачив, що вони робили велике національне діло, що принесла для українського народу революція серед потоків крові великих жертв», «на ділі справджуються ті мрії, якими жили кращі українські люди за всі часи царського поневолення і гніту»²⁰.

За спогадами О. Гребенецького, на своїх лекціях з географії України «вищовував любов до рідного краю, приводячи приклади такої сильної любові Т. Шевченка, І. Франка та ін., читаючи відповідні уривки», звертав увагу на «етнографічні кордони України, зазначав всі природні скарби» на теренах республіки. Підкреслював, що вони виступають важливою складовою економіки, що «могло приводити дітей до думки про можливість окремого державного життя Великої України»²¹.

Частина колективу школи разом зі своїми друзями інколи збиралася у когось вдома для обговорення свого життя і вражень від сучасного станови-

ща у країні. «Збиралася наша корпорація ... «на чашку чаю» бувало щомісяця, бувало раз на два місяці, бували такі випадки, що збиралися й двічі на місяць. Збиралися частіше у Прохорової»²². «На цих «чашках чаю» бувало нас небагато – О. Гребенецький, В. Дурдуківський, М. Прохорова, Ю. Трезвинський, А. Заліський. Розмови були переважно про школу, на педагогічні теми, інколи про загальне сучасне політичне й економічне становище СРСР, про внутрішню опозицію в Компартії, про становище селянства, про чистку ВИШів, яка торкалася переважно українців, про міжнародне становище»²³.

Щодо освітнього питання, то В. Дурдуківський та С. Єфремов часто говорили, що «влада всіх душить і гнітить», «за сучасних умов не можна працювати», дії влади «ведуть до загибелі», тому потрібно «не допускати до школи комсомольців» і нікого «стороннього»²⁴. Проведення українізації в таких формах, що «викликають обурення та неприязнь до української культури, що замість вичищених призначалися не українці, а українізовані представники інших національних меншостей»²⁵. Усі ці думки поділяв і О. Гребенецький, який додавав, що освітяни були незадоволені «суворим класовим підходом при прийомі до профшкіл та ВУЗів, особливо щодо інтелігенції»²⁶. Перед школою ставляться одне за одним нові завдання, програма перевантажена, додатково уведено також заняття з воєнної підготовки («воєнізація школи») ²⁷.

«Поруч з гарною науковою педагогікою та розвитком дітей, ми ставили своїм завданням виховувати гарячу любов до України, до свого народу, до його мови, літератури та ін.»²⁸. Для реалізації цих завдань «ми намагалися, щоб діти менше підпадали під комуністичний вплив, не денационалізувалися, щоб після закінчення школи вони почували потребу в об'єднанні українських культурних сил, щоб вони ніколи не забували, що вони українці»²⁹. Кожен учитель із свого предмету, де тільки можна було, повинен був підкреслювати роль і значення України, її економічні переваги, її природні багатства, можливості широкого всебічного розвитку, «щоб кожен учень був свідомим українським громадянином»³⁰. Школа, на думку О. Гребенецького, має виховуватися «любов до культурних цінностей» – українських пісень, музики, гри, літератури, етнографічно-побутових рис³¹. Саме такі випускники потім будуть розбудовувати успішну країну і не забудуть про її потреби.

Питання аграрного характеру оточення О. Гребенецького критикувало, зокрема «говорилось, що наближається крах господарства, що села грабують неможливими податками»³², хлібозаготовчі кампанії «проводяться жорстко», селяни «незадоволені»³³, відбувається «спішне проведення колективізації, коли населення ще до цього не підготовлено»³⁴. У розмовах з С. Єфремовим, поки той «набивав собі папіроси», О. Гребенецький обговорював з ним складне становище селян, які «несуть головний тягар на собі всієї держави під час відбудови і реконструкції промисловості», що «їм тяжко», що «хлібозаготівля забирає під виглядом лишків весь хліб, що приходиться, щоб виконати на-

ложене, купляти на приватному ринку по дуже дорогій ціні та вносити, що при неясності хто куркуль, руйнуються часто й середняцькі господарства»³⁵. Внутрішньо-економічне становище О. Гребенецький розцінював як надзвичайно тяжке і напружене, з яким важко впоратися за короткий проміжок часу.

Релігійні питання О. Гребенецького, як це не дивно, зважаючи на його походження, майже не цікавили, тому виявлено надзвичайно мало інформації про його ставлення до церкви і релігії. Колеги О. Гребенецького, зокрема В. Дурдуківський, лише інколи зауважували «про антирелігійний карнавал» в країні, який виступав «справжнім біснуванням» над церквою³⁶. За словами О. Гребенецького, «сувора політика радвлади до церкви, суворі заходи проти духовенства»³⁷ засуджувалися багатьма українськими діячами старшого покоління. На його думку, церква в таких умовах виконувала роль своєрідного неформального центру впливу – вона отримала широку підтримку з боку українського населення, яке сприймало її як свою єдину національну інституцію в оточенні більшовицьких та пробільшовицьких організацій.

Обговорюючи причини поразки української національної влади, О. Гребенецький погоджувався зі своїми колегами, що «в разі боротьби треба всім об'єднатися і забути всі партійні суперечки»³⁸, оскільки саме така міжпартійна боротьба і стала однією з причин втрати своєї державності. Українська інтелігенція має об'єднатися на «базі єдиного національного фронту»³⁹, на відміну від попереднього періоду, коли отаманщина розколола Україну на багато центрів влади і тим самим полегшила більшовикам захоплення її земель. Серед можливостей для відновлення державності О. Гребенецький бачив перспективи використати внутрішні суперечності серед більшовиків, які «наближають можливості визволення України»⁴⁰. Тобто використати саме той фактор, яким у свій час скористалися більшовики проти роз'єднаних українських сил.

Що ж до міжнародного становища, то, на думку О. Гребенецького, головним чином, обговорювалося питання можливості війни більшовиків із сусідніми державами, які можуть бути зацікавлені (звичайно, враховуючи їхні меркантильні геополітичні інтереси) у створенні незалежної Української держави. Більшість дотримувалася думки, що війни найближчим часом чекати не потрібно, що, коли багато пишуть про війну, «то це має на меті скерувати увагу незадоволених мас в інший бік»⁴¹. Аналізуючи міжнародне становище, в оточенні О. Гребенецького зауважували, «що за кордоном готують план розподілу України на дві частини»⁴². «Говорили про можливість інтервенції, яка здавалася більш близькою»⁴³. «На випадок такої інтервенції ми гадали, що у нас буде демократична республіка з загальним правом вибору, волі, друку, правом власності. Президентом називали С. Єфремова, а міністром освіти В. Дурдуківського, В. Чехівського – міністром культів, митрополитом – В. Липківського», «міністром хліборобства – К. Мацієвича». «Щодо гетьманства, то всі ставилися проти» повернення такої форми влади⁴⁴.

За спогадами О. Гребенецького, в один з таких вечорів у М. Прохорової в 1925 – 1926 рр. відбулася розмова про становище України і української інтелігенції. «Говорилося, що Україна знаходиться під гнітом Москви, що панують в Україні чужинці», ще селяни «експлуатуються на користь Росії», що українська інтелігенція «розпорошена» і її «випирають зовсюди», що політика українізації «є лише маскування дійсного стану речей, колоніального стану речей»⁴⁵. Завданням української інтелігенції повинна бути боротьба «за визволення українського народу» і для цього потрібно об'єднатися й утворити об'єднання учителів школи, яке має виховувати молодь в національному дусі, готувати з них свідомих діячів для боротьби за визволення країни⁴⁶. За свідченнями О. Гребенецького, даними під час процесу СБУ, шкільне об'єднання мало назву «Спілка Визволення України»⁴⁷. Цікаво, що О. Гребенецький практично єдиний, хто категорично не відмовлявся від існування шкільної групи під такою назвою.

У розмовах про майбутнє країни «говорилося, що Україні потрібен демократичний устрій, воля слову, друку та ін.»⁴⁸. «Ми мріяли за соборну Україну з Буковиною, Галичиною, Холмщиною, Лубенщиною», яка може «бути наслідком революції у сусідів»⁴⁹. «На той час» потрібно, щоб в Україні сформувалися у великій кількості свідомі національні кадри інтелігенції. Від кого можна було б «одержати» широку автономію «при Соборній Україні ми не говорили», «це була наша мрія»⁵⁰. «Щодо можливої форми державного устрою, то це не так важко. Нехай хоть буржуазна влада – головне велика соборна Україна»⁵¹.

Восени 1928 р. на іменинах у С. Єфремова і в січні 1929 р. у сестри В. Дурдуківського «говорилось тоді з приводу проти єфремовських виступів», що це схоже на «похід проти української інтелігенції»⁵². О. Гребенецький у розмові з С. Єфремовим «радив йому за краще поїхати за кордон, бо його тут чекає арешт»⁵³. С. Єфремов не погоджувався і відповідав, «що він за царських часів не тікав, то тепер тим більш»⁵⁴. Ці розмови перекликаються з записами, які робив С. Єфремов у своєму щоденнику і таким чином, їх можна вважати цілком достовірними.

У розмовах з В. Дурдуківським, С. Єфремовим, В. Чехівським О. Гребенецький погоджувався з думкою про те, що «українська стара інтелігенція роз'єднана, що немає спільної думки, що немає сили та значення», «що треба шукати засобів налагодити цю справу», та «повести роботу об'єднання інтелігентських сил»⁵⁵. У цих розмовах фактично констатувалася основна причина поразки українців у боротьбі з більшовиками – відсутність єдності, яка дала іншим народам створити свої національні держави, зокрема полякам, фінам, естонцям, латишам і литовцям.

У 1926 р. під враженнями від убивства С. Петлюри на святкуванні дня народження С. Єфремова В. Чехівський запропонував за прикладом закордонних українців створити в Києві Комітет увічнення пам'яті Петлюри і до-

помогти українцям в еміграції зібрати гроші на пам'ятник загиблому голові Директорії⁵⁶. О. Гребенецький разом зі своїми однодумцями підтримав цю ідею. Він звернувся до своїх колег і, зібравши «біля 10 крб.» передав їх В. Дурдуківському⁵⁷. Колеги О. Гребенецького вважали вбивство С. Петлюри «актом вже непотрібним», «Петлюра зійшов зі сцени, історія вже своє сказала», «Петлюра був проти погромів, що він нічого не міг зробити зі своїми отаманами у провінції»⁵⁸. Українська опозиційна до більшовиків інтелігенція припускала, що вбивство С. Петлюри було, в першу чергу, вигідне саме радянській владі, яка позбувалася таким чином символу української боротьби за незалежність.

За своїми переконаннями О. Гребенецький вважав себе людиною з ліберальними поглядами. Не заперечував, що «поділяв погляди» свого оточення, до якого входили С. Єфремов, В. Дурдуківський, В. Чехівський, О. Черняхівський, М. Прохорова та ін. і «приймав участь в обговоренні політичних питань» при особистих і колективних зустрічах⁵⁹. Інколи О. Гребенецький намагався обмежувати свої часті перебування на різноманітних заходах, особливо, якщо там любили добре випити. В цьому випадку хитрував і пояснював свою відсутність хворим серцем⁶⁰.

Заарештований 4 липня 1929 р. за адресою вул. Леніна, 53 б, кв. 8⁶¹. Допити і «очні ставки» О. Гребенецького із обвинуваченими проводили уповноважені Київського Окремого відділу ДПУ С. Гольдман і Долинський. Свідчення разом з доповіднями датуються з 9 липня 1929 р. по 2 січня 1930 р.⁶²

8 жовтня 1929 р. О. Гребенецький остаточно зламався і написав листа під назвою «Моє каяття»⁶³, яке потім неодноразово доповнював, визнаючи свої так звані помилки перед радянською владою. О. Гребенецький належить до того незначного кола обвинувачених, які майже з самого початку не заперечували своєї участі у таємному об'єднанні вчителів Київської трудової школи під назвою «Спілка визволення України», при тому, що він заперечував свою роботу в антирадянській організації з ідентичною назвою, за якою відбувалися слідчі дії.

У процесі слідства був визнаний ДПУ як один із організаторів і член президії СВУ (за матеріалами процесу належав до її центральної шістки), засуджений до смертної кари, згодом замінені п'ятирічним ув'язненням⁶⁴.

Ув'язнення відбував у Ярославській тюрмі (РСФРР). У 1936 р. звільнений, але згодом знову заарештований і 7 грудня 1937 р. постановою особливої трійки Управління НКВС Марійської АРСР засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 8 грудня 1937 р.⁶⁵. Реабілітований 11 вересня 1989 р. рішенням Пленуму Верховного суду УРСР, який скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину⁶⁶.

Таким чином, у еволюції і становленні громадської позиції О. Гребенецького можна виділити три періоди: 1) 1896 – 1917 рр. присвяче-

ні переважно культурно-просвітницькій діяльності, яка заклала його перші світоглядні переконання під час спілкування з учасниками українофільської громади Київської духовної академії, Київської Старої громади і Товариства українських поступовців; 2) 1917 – 1920 рр. – період вироблення політичних переконань, орієнтованих на підтримку державності України, участь у становленні та розвитку української шкільної освіти; 3) 1920 – 1929 рр. – участь у шкільному об'єднанні учителів під назвою «Спілка визволення України», національно-патріотична робота з учнями. Надзвичайно перспективними є дослідження роботи О. Гребенцького у Київській трудовій школі та роботі підпільного шкільного об'єднання вчителів від якого, ймовірно, і пішла назва вигаданої ДПУ всеукраїнської Спілки визволення України.

Примітки:

- ¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. Київ: «Газета Рада», 1997. 848 с.
- ² Кошиць О. Спогади Олександра Кошиця. У 2-х тт. О. Кошиць. Вінніпег, Манітоба: Друком Нового Шляху, 1947–1948. Т. 1. Ч. 1. 367+272 с.
- ³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1. 286 с. (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 6. Серія мемуари. Кн. 2-4).
- ⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), спр. 67098 ФП, т. 63, 182 арк.; т. 64, 112 арк.
- ⁵ Там само, т. 50, 344 арк.
- ⁶ Там само, т. 63, арк. 6.
- ⁷ Там само, арк. 98.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само, арк. 6.
- ¹¹ Кошиць О. Спогади. У 2-х т. Вінніпег, Манітоба: Друком Нового Шляху, 1947. Т. 1. С. 287, 289, 313, 315.
- ¹² Там само. С. 258; Лотоцький О. Сторінки минулого (Праці Укр. наук. ін-ту. Т. 6. Серія мемуари. Кн. 2-4). Варшава, 1932. Ч. 1. С. 169-170, 172.
- ¹³ Кошиць О. Спогади. С. 227.
- ¹⁴ Там само. С. 330-331, Т. 2, С. 231-232.
- ¹⁵ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 6, 98.
- ¹⁶ Там само, арк. 6.
- ¹⁷ Там само, арк. 139.
- ¹⁸ Там само, арк. 6, 7, 8, 12.
- ¹⁹ Там само, арк. 6, 49-40, 93.
- ²⁰ Там само, арк. 99.
- ²¹ Там само, арк. 45.
- ²² Там само, арк. 8-9, 12, 83.
- ²³ Там само, арк. 9, 12, 20, 23, 29-30
- ²⁴ Там само, арк. 12; Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. – Київ: «Газета Рада», 1997. – С. 431.
- ²⁵ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 30.
- ²⁶ Там само, арк. 30.
- ²⁷ Там само, арк. 37-38.
- ²⁸ Там само, арк. 42.

- ²⁹ Там само, арк. 42.
³⁰ Там само, арк. 43.
³¹ Там само, арк. 43.
³² Там само, арк. 12-13.
³³ Там само, арк. 20.
³⁴ Там само, арк. 30.
³⁵ Там само, арк. 57; Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929. Київ: «Газета Рада», 1997. С. 777.
³⁶ ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 13.
³⁷ Там само, арк. 30.
³⁸ Там само, арк. 14, 21.
³⁹ Там само, арк. 21.
⁴⁰ Там само, арк. 20.
⁴¹ Там само, арк. 20, 30-31; Єфремов С. О. Щоденники. С. 444-445.
⁴² ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 13, 14, 31.
⁴³ Там само, арк. 31.
⁴⁴ Там само, арк. 31, 81.
⁴⁵ Там само, арк. 19, 29.
⁴⁶ Там само, арк. 19-20, 29.
⁴⁷ Там само, арк. 80-81.
⁴⁸ Там само, арк. 20.
⁴⁹ Там само, арк. 37.
⁵⁰ Там само, арк. 37.
⁵¹ Там само, арк. 86.
⁵² Там само, арк. 13, 17, 21.
⁵³ Там само, арк. 23.
⁵⁴ Там само, арк. 23.
⁵⁵ Там само, арк. 45.
⁵⁶ Там само, арк. 16, 23, 139.
⁵⁷ Там само, арк. 16, 23, 32, 165.
⁵⁸ Там само, арк. 32, 139.
⁵⁹ Там само, арк. 6, 17.
⁶⁰ Там само, арк. 57.
⁶¹ Там само, арк. 1; Репресоване «відродження» / Упорядн. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. Київ: Україна, 1993. С. 78.
⁶² ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 63, арк. 3-174.
⁶³ Там само, арк. 97.
⁶⁴ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Київ: Інтел, 1995. С. 213, 241, 354; Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 606.
⁶⁵ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки Визволення України». С. 85; Репресоване «відродження». С. 103.
⁶⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Кн. 2. Київ: Основа, 2007. С. 47; Репресоване «відродження». Київ: Україна, 1993. С. 118.

Mohylnyi Leonid. Social and political beliefs of Oleksandr Hrebenetskyi. *The research on personalities who openly demonstrated their public position and died for their beliefs during the Soviet times is a topical and urgent issue. Lives and activities of such people, including O. Hrebenetskyi, have mainly received little attention in scientific works so far. The historiography of the issue is extremely limited, therefore there is a need to considerably expand it through*

conducting new research based on the archival materials. The purpose of the article is to consider social and political views of O. Hrebenetskyi on the basis of the archival sources which have never been published before. The methodologic framework includes methods of objectivity, historicism, biography, etc.

At the end of the XIXth – the beginning of the XXth century the Ukrainian intelligentsia fostered the idea of personal contribution of each and everyone to the development of education, science and culture of their people. Oleksandr Hrebenetskyi was one of those national-minded intellectuals who responded to the unofficial appeal of Ukrainophiles. He studied at the Kiev Theological Seminary and the Kiev Theological Academy. However, he did not become a priest since he chose a career path of a school teacher. He considered working with children to be his life's calling. O. Hrebenetskyi did not immediately become a conscious Ukrainian and a participant of the Ukrainian educational movement, for this he had to go a long evolutionary way of a man who sympathized with the Ukrainian people in their desire to have their own national school to a man who dreamed of an independent Ukrainian state. To pursue this goal, the Ukrainian intelligentsia secretly from the Soviet authorities set up illegal clubs and associations, and O. Hrebenetskyi belonged to one of such foundations.

Keywords: Oleksander Hrebenetskyi, Volodymyr Durdukiivskyi, Sergii Yefremov, Kyiv Theological Academy, T. Shevchenko Kyiv Labor School, Union for the Liberation of Ukraine.

Отримано: 10.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.387-396
УДК 94(477.43)«1941-1944»

Андрій Хоптяр,
Юрій Хоптяр

УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МІСТЕЧКА НА ЗАЛІЗНИЧНІЙ СТАНЦІЇ ЯРМОЛИНЦІ (1930-1940-ті рр.)

Хоптяр Андрій, Хоптяр Юрій. Утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці (1930-1940-ті рр.). У статті робиться спроба розглянути процес утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці Хмельницької області у 1930-1940-х рр., дослідити як змінювались історичні події, що визначали подальшу долю людей, які у ньому мешкали. Створення військового містечка припадає на травень 1936 р., коли за розпорядженням Міністерства оборони СРСР розпочалося будівництво всього необхідного для дислокації військ у важливому стратегічному пункті – на залізниці Проскурів – Кам'янець-Подільський. Містечко зводилося досить швидкими темпами й уже на початку 1939 р. сюди на постійну дислокацію прибула танкова дивізія та артилерійський полк – головна ударна сила 8-го механізованого корпусу. Поруч із військовими частинами, що розквартирувалися тут, тут утворили також табір для утримання військовополонених. Спочатку, з вересня 1939 р. це були поляки, чехи та словаки, а з липня 1941 р. – червоноармійці. У жовтні-листопаді 1942 р. тут знайшли свій останній притулок, унаслідок Голокосту, євреї, кількість розстріляних яких тоді склала 8-12 тис. осіб. Значну роботу по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів в Ярмолинському районі провела відповідна комісія, що розпочала роботу 20 червня 1944 р. Нею встановлено, що німецько-фашистські загарбники розстріляли до 15 тис. мирних громадян чоловіків, жінок, дітей і військовополонених. Після визволення станції Ярмолинці 27 березня 1944 р. у ярмолинському таборі

продовжували утримувати військовополонених, однак на цей раз гітлерівських. Нині у військовому містечку на станції Ярмолинці дислокується танкова частина ЗСУ. На її території встановлено меморіал пам'яті розстріляних в 1941-1942 рр. євреїв і військовополонених бійців Червоної армії.

Ключові слова: визволення, залізнична станція, військовополонені, Голокост, єврейське населення, окупаційна влада, окупована територія, режим терору, розстріли.

Хоптяр Андрей, Хоптяр Юрий. Возникновение и развитие военного городка на железнодорожной станции Ярмолинцы (1930-1940 гг.). В статье производится попытка рассмотреть процесс возникновения и развития военного городка на железнодорожной станции Ярмолинцы в 1930-1940-х гг., исследовать, как протекали исторические события, что определяли дальнейшую судьбу населения, которое в нём проживало. Возникновение военного городка началось в мае 1936 г., когда по распоряжению Министерства обороны СССР, началось строительство всего необходимого для дислокации войск в важном стратегическом месте – на железнодорожной магистрали Проскуров – Каменец-Подольский. Местечко строилось быстрыми темпами и уже к началу 1939 г. сюда на постоянную дислокацию прибыла танковая дивизия и артиллерийский полк – главная ударная сила 8-го механизированного корпуса. Однако рядом с воинскими частями, которые расквартировывались здесь, был устроен также лагерь для военнопленных. Поначалу, с сентября 1939 г. это были поляки, чехи и словаки, с июля 1941 г. – красноармейцы. У октябре-ноябре 1942 г. здесь нашли свой последний приют, вследствие холокоста евреи, количество расстрелянных тогда достигало 8-12 тыс. чел. Большую работу по выявлению и расследованию преступлений нацистов в Ярмолинском районе провела соответствующая комиссия, которая начала работу 20 июня 1944 г. Было установлено, что немецко-фашистские захватчики, имея цель уничтожение советского народа, в массовом порядке расстреляли до 15 тыс. мирных граждан мужчин, женщин, детей и военнопленных. После освобождения станции Ярмолинцы 27 марта 1944 г. в ярмолинском лагере продолжали пребывать военнопленные, но на сей раз уже немецкие. Ныне военный городок на станции Ярмолинцы заселён танковой частью ЗСУ. На её территории открыт мемориал памяти расстрелянных в октябре-ноябре 1941-1942 гг., евреев и военнопленных бойцов Красной армии.

Ключевые слова: освобождение, железнодорожная станция, военнопленные, холокост, еврейское население, окупационная власть, оккупированная территория, режим террора, расстрелы.

Україна, здобувши омріяну століттями державну незалежність, відкрила для дослідників доступ до утаємниченого масиву документальних джерел, розірвала пута політико-ідеологічних застережень. Тому настав час сказати правду про Другу світову війну, поглянути на причини та трагічний перебіг трагедії світового масштабу – Голокосту, з позицій реальної істини.

Відносно проблематики, що піднімається у даній статті, то пряме відношення до неї має значний масив архівних матеріалів, що зберігаються в Архіві Управління СБ України в Хмельницькій області, Держархіві Хмельницької області. Документальні матеріали також опубліковані в ряді збірників документів на кшталт «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944», «Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.)» та ін. Ті чи інші

питання, пов'язані з запропонованою тематикою, знайшли своє відображення у працях ряду істориків та краєзнавців, зокрема П. Слободянюка і Ю. Хоптяра, О. Снігура та ін.¹

Метою цієї статті є спроба дослідити історичний процес утворення та становлення військового містечка на залізничній станції Ярмолинці, проаналізувати історичні події, що відбувалися у цій місцевості напередодні і під час Другої світової війни.

На захід, в 5-ти км від смт Ярмолинці Хмельницької області розташувалась залізнична станція Ярмолинці. Залізниця, спорудження якої проходило ще у 1897-1914 рр., мала стратегічне значення для обороноздатності країни, і відіграла важливу роль у веденні бойових дій ще за часів Першої світової війни². З огляду на це, 18 травня 1936 р. за розпорядженням Міністерства оборони СРСР розпочалося будівництво військового містечка на землях села Нове Село, що розташовувалось поруч. За планом передбачалося зведення казарм для особового складу РСЧА, гуртожитків для членів сімей офіцерів (будинки офіцерського складу), ангарів для технічної служби і навіть польового аеродрому, що незабаром розташувався на полях двох ярмолинських колгоспів (праворуч від шляху Ярмолинці – Хмельницький, за поворотом на с. Сутківці). Містечко зводилося досить швидкими темпами й уже на початку 1939 р. сюди на постійну дислокацію прибула танкова дивізія та артилерійський полк – головна ударна сила 8-го механізованого корпусу³. В танковій дивізії утворили навчальний підрозділ для підготовки молодших командирів танкових екіпажів. У зв'язку з агресивною політикою фашистської Німеччини та ускладненням відносин на міжнародній арені у липні того ж року сюди, ближче до кордону, «підселили» перекинутий з-під Пскова 278-й окремий зенітно-ракетний дивізіон, що входив до 5-го кавалерійського корпусу.

Сталінська пропаганда подавала підтягування військ до кордонів винятково як заходи для зміцнення рубежів «самої миролюбивої держави світу» і як відповідь на «загрозу вторгнення пілсудчиків (поляків)». Насправді сталінське керівництво готувалося до війни. Стратегічні плани будуть оспівуватись у піснях на кшталт «Якщо завтра війна..», так і виписуватись у секретних статтях пакту Молотова-Ріббентропа про одночасний поділ Польщі. Отож, танки і кавалерія складали разом міцний кулак для наступальних операцій радянського командування, що особливо не приховувало своїх намірів. Зокрема, відому колонату зведену над р. Збручем у Гусятині прикрашав не лише напис «УРСР», але й «Комунізм змете усі кордони!». І вже тоді запахло новою війною⁴.

Довго не довелося чекати, й згідно з радянсько-німецькими домовленостями 14 вересня 1939 р. надійшов наказ згідно директиви №16634 «Про початок наступу проти Польщі», виданої за підписом наркома оборони К. Ворошилова і начштабу РСЧА Б. Шапошнікова. У директиві наказувалося: «До кінця 16 вересня приховано зосередити і бути готовими до рішучого наступу з метою –

миттєвим ударом розгромити ворожі війська. Кам'янець-Подільська група, командарм 2-го рангу тов. Тюленев... виходить у район Ярмолинець, Гусятина... Далі завдати потужного удару по польським військам, надійно прикриваючи лівий фланг і відрізати польські війська від румунського кордону, при цьому рішуче і швидко наступати в напрямку на Чортків, Станіславів і в кінці 17 вересня вийти на р. Стрипу. До кінця 18 вересня захопити Станіславів і діяти в напрямку Старий Дрогобич»⁵. Так, 17 вересня СРСР вступив у Другу світову війну. Сталін навмисно відтягував з 1 вересня наступ на Польщу, щоб світове товариство побачило лише одного агресора – гітлерівську Німеччину. Сталін вже тоді застосовував елементи гібридної війни, що стало традицією для сучасної Росії.

З початком Другої світової війни військово-містечко на станції Ярмолинці почало жити активними прифронтовим життям, через яке рухалися ешелони з військовими та технікою. Однак незабаром у містечка з'явилась ще одна функція. 20 вересня 1939 р. вийшла директива №12 наркома внутрішніх справ Л. Берії про організацію пунктів прийому полонених. У директиві значилися залізничні станції Волочиськ, Кам'янець-Подільський, Олевськ, Шепетівка та Ярмолинці. На станції Ярмолинці облаштували табір для польських полонених, обнесли колючим дротом велику територію, включаючи частину території військового містечка. Спочатку перші партії полонених поляків розташували у віддаленій казармі, потім коли полонених прибувало все більше і більше – поселяли їх у наметах на прилеглому полі, а коли ті закінчились, то утримували їх просто неба.

Ярмолинецький табір військовополонених не створювався як концентраційний, а лише як фільтраційний і пересильний, завданням якого було виявлення польських полонених як найбільш небезпечних, так і можливо корисних для радянської держави. Щоправда статус табору не мав значення, адже умови утримання поляків були жахливими, а ставлення до «панів» – нелюдськими. Скільки саме полонених пройшло через табір з'ясувати важко, оскільки статистичні документи відсутні. Однак мова може йти про десятки тисяч. Через непрямі документальні свідчення дізнаємося, що в останній декаді вересня 1939 р. НКВС отримало вказівку від уряду СРСР організувати будівництво шосейної дороги Новоград-Волинський – Львів. Тому вже 27 вересня заступник Л. Берії В. Чернишов видав розпорядження: відрядити на нове будівництво 6 тис. польських полонених, ув'язнених у ярмолинецькому таборі⁶.

Крім поляків у ярмолинецькому таборі утримували ще й чехів та словаків. Як виявилось ще 3 вересня президент Польщі Ігнацій Мосьціцький видав декрет про формування в Польщі чехословацького легіону під командуванням генерала Лева Прхали та підполковника Людвіга Свободи. До легіону увійшли чеські та словацькі військові, які свого часу не змирилися із окупацією Німеччиною Чехії й перебралися до Польщі. Бойовий шлях легіону проходив 15 вересня 1939 р. у районі Тернополя, які підсилювали протиповітряну обо-

рону і навіть збили один бомбардувальник. Однак 18 вересня Червона армія оточила чехословацьких легіонерів і примусила їх здатися. Легіонерів у кількості 725 осіб доправили 6 листопада до Ярмолинець. На відміну від поляків, чехи й словаки отримали статус інтернованих і мали певну свободу пересування, хоча умови їх утримання мало чим відрізнялися від умов, у яких жили польські полонені. Перебували чехословацькі легіонери у ярмолинецькому таборі до 23 березня 1940 р. Далі впродовж 1940-1941 рр. більшість вояків були відправлені на Близький Схід, де успішно воювали у складі Британської армії, зокрема під Тобруком у Лівії. В СРСР залишилася група з 93 офіцерів, які згодом стали осередком військового формування в складі Червоної армії, що формувався за Волгою у м. Бузулук. Ярмолинецький табір військовополонених протримався до червня 1941 р. На той час у ньому знаходилося 1138 полонених, яких використовували на будівництві військових об'єктів. У перші дні радянсько-німецької війни всіх полонених вивезли в радянський тил⁷.

22 червня 1941 р. мешканці військового містечка були підняті по тривозі. Танки, артилерійські тягачі з гарматами, вантажівки, гужеві підводи загромадили західне шосе на Городок. Частина війська добиралася іншими шляхами, щоб вчасно виконати завдання і вийти у задані райони. Відчувалась неузгодженість у діях військових, а місяцями цілковитий хаос. Жінки офіцерів, їх сім'ї почали терміново збиратись і поїздами вибиратися на схід. Шокуючий вплив на мирне населення мав перший наліт німецької авіації, після чого з'явилися поранені, а один зенітник загинув. Авіаційний наліт 6 липня повторився з більшою силою так, як фашистські льотчики спрямували бомбовий удар по скупченню пасажирських і вантажних ешелонах, санітарному поїзду – евакошпиталю. Тоді загинули десятки солдат і офіцерів, четверо мирних мешканців с. Нове Село. Руйнувань від бомбардування зазнав і райцентр, через який почали відходити війська і техніка у напрямку на Сутківці⁸.

Ярмолинецький табір у військовому містечку при цьому залишився неушкодженим, тому фашисти, які захопили 8 липня Ярмолинці⁹ продовжили його використання, тепер уже для полонених червоноармійців¹⁰. Як свідчать старожили, за гіркою іронією долі сюди потрапили і ті, хто тут служив до німецької окупації. З початком війни всіх курсантів, які проходили курси молодших командирів для танкових військ, відправили на фронт. Водночас, залишилися щойно призвані до лав РСЧА, які навіть не прийняли присяги. Так ось, перед тим як їм повідомити про початок війни молодих бійців в терміновому порядку привели до присяги, озброїли «дідівськими трьохлінійками» Мосіна моделі 1891 року і кинули проти німців. До лінії фронту добиралися пішки, але так і не вступивши в бій, були оточені і потрапили в полон. Німці повернули червоноармійців назад до «своєї частини», однак уже в якості полонених.

Жахливі події розгорнулися у військовому містечку восени 1942 р. Місце польських, чехословацьких і радянських полонених зайняли цивільні осо-

би – євреї. Ще з осені 1941 р. у самому центрі Ярмолинців гітлерівці утворили гетто, де збирали євреїв із кількох районів – Дунаєвецького, Городоцького, Хмельницького та Ярмолинецького. З кінця жовтня 1942 р. за наказом гебіткомісара Еміля Мертеса фашисти почали ліквідацію гетто в Ярмолинцях. Діяли німці шаблонно, за старими шахрайськими схемами. Євреям оголосили про переведення їх до нових місць перебування, начебто для відправки поїздом до Німеччини, після чого їх загнали на залізничну станцію Ярмолинці у військове містечко¹¹.

Про деталі тих жахливих подій голокосту дізнаємося з архівних матеріалів СБУ у Хмельницькій області, зокрема із свідчень поліцейя М. Мельника, заарештованого 21 квітня 1948 р. і переданого до рук правосуддя¹². Він служив у сільській поліції з червня 1941 р. Окрім нього у поліцейському загоні служили П. Благий, П. Чиж, М. Славський, М. Нестор. Комендантом поліції було обрано П. Чижя, а П. Благий був призначений секретарем поліції, а решта були рядовими поліцейями.

У вересні 1942 р. М. Мельник, а також Й. Петрушка і Т. Мельников (із числа полонених) вступили до Ярмолинецької школи поліції, де провчилися три місяці і всі троє залишилися служити поліцейями при Ярмолинецькій окружній жандармерії. В останній місяць (листопад) у поліцейській школі занять не було, та як всі поліцаї використовувалися жандармерією і СД для охорони під час конвоювання перед розстрілом радянських громадян єврейської національності та вкопування ям у військовому містечку.

На початку листопада 1942 р. усіх курсантів вишикували у дворі поліцейської школи, після чого офіцери з СД відібрали осіб, які були краще взуті і взяли на облаву і конвой євреїв з містечка Фельштин (тепер с. Гвардійське Хмельницького району).

За свідченнями М. Мельника він особисто приймав участь у двох таких облавах і арештах євреїв. Зокрема, разом з іншими поліцейями виїжджав у Солобківці. Тут німецька жандармерія та СД проводили арешти євреїв і на підводах відправляли їх до військового містечка Ярмолинці в одну віддалену чотириповерхову казарму¹³. Ряд джерел вказують, що казарма була триповерховою¹⁴. Загалом, в одну чотириповерхову казарму, за свідченнями М. Мельника, було зігнано зі всієї округи до 12 тис. громадян єврейської національності¹⁵. Разом з тим, більшість дослідників даної проблеми вважають, що вказаний показник знаходився в межах 8 тис. євреїв, яких тоді упродовж трьох днів розстріляли¹⁶.

В день масового розстрілу (очевидно перша декада листопада – авт.), вранці всі поліцаї району були зведені до військового містечка і вишикувались у дві шеренги від виходу з казарми до загорожі з колючого дроту, утворивши таким чином коридор, по якому мали виводити євреїв до величезних ям на розстріл. Ями знаходились за 100-150 м від казарми, де утримувалися аре-

штовані євреї. Всього ям було три, одна довжиною до 12 м, дві інші – по 8 м. Ширина – 4-5 м, а глибина не перевищувала 3 м¹⁷.

За колючим дротом, у 15-ти метрах від казарми, біля воріт стояли групи поліцаїв, які повинні були конвоювати жертви прямо до ям.

Коли всі приготування закінчили, німецькі офіцери із СД наказали вести першу партію, приблизно 100-150 осіб. Коли євреїв підвели до воріт офіцер СД наказав здати всім речі, гроші, золото і далі поліцаї повели їх до місця розстрілу. Біля ями інший офіцер наказував усім роздягатися догола і ставати в чергу до ями, на дні якої стояв інший німецький кат з автоматом, який уже був готовий розстрілювати. По три особи заходили в яму лягали на землю, а німець вистрілом в затилок скоював вбивство, про що свідчив М. Мельник¹⁸. Подібні вбивства характерні для військовополонених. Згідно висновків комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів розстріли євреїв, у більшості, відбувались автоматними чергами, тому жертви не одразу помирали, а були приречені на жакливу повільну смерть, будучи заживо засипаними землею¹⁹. Кров застигає в жилах від однієї уяви про такі злодіяння, а особливо від того, що євреїв арештовували сім'ями і дітей розстрілювали разом із дорослими.

Спочатку все йшло як задумали вбивці, однак після розстрілу першої партії, євреї, що знаходились у казармі зрозуміли в чому справа і виходити більше не хотіли, піднявши величезний галас. До казарми побіг перекладач і два німецьких офіцери, один із яких невдовзі вискочив назад, а іншого винесли непритомного, прибитого каменем. Перекладача знайшли після розстрілу зарізаним в казармі²⁰.

Через піднятий галас і єврейський бунт розстріл було призупинено, а німці з поліцаями все намагалися продовжити виведення євреїв з приміщення казарми. Проте євреї почали чинити збройний опір. Із казарми в бік німців і поліцаїв пролунали вистріли. Двоє євреїв, у т.ч. один з гвинтівкою, намагалися прорватися з казарми, але на їхньому шляху стояв кулемет й одного з них було вбито. Озброєний гвинтівкою єврей сховався за двері, вистрілив і попав в начальника ярмолинецької поліції Ковбасюка²¹, поранивши його у плече²².

Того листопадового дня розстрілів більше не було. Наступного дня були зігнані поліцаї зі всіх районів округи і навіть викликані додаткові підрозділи з Луцька, що прибули на кількох автомобілях.

У казармі, де знаходилось єврейське населення було тісно й спрага допікала живих людей. Цю обставину кати використали, щоб виманити людей вийти з приміщення і з цією метою викотили у двір дїжку з водою. Це подіяло і люди почали виходити, набирати воду і безперешкодно заходили назад у казарму. Проте таке положення проіснувало недовго і через певний час ті, хто виходив по воду назад уже не поверталися.

У закритому дворі казарми збирали у групи до 50 осіб, викрадених у такий спосіб чергових жертв, і за вказаною послідовністю розстрілювали²³. До кінця

дня майже всі євреї з казарми були розстріляні. Залишилося небагато молодих людей, які вилізли на дах чотириповерхової казарми і спускатися звідти не мали наміру нізащо. Кільком поліцаям вдалось через забарикадовані двері вдертися до казарми на останній поверх, а звідти залізти на дах. З десяток молодих єврейських хлопців кинулись з висоти четвертого поверху і розбилися.

Після закінчення розстрілу М. Мельник особисто бачив чимало євреїв, які покінчили життя самогубством у кімнатах казарми. Всі групи євреїв були винесені з казарми до ями. Німці навмисно залишили з десяток чоловіків, фізично здорових євреїв, щоб засипати ями, однак після закінчення цієї роботи їх також розстріляли. В основному ями засипали поліцаї, у т.ч. М. Балакер, М. Вербицький, Ф. Зелін, М. Мельник, Т. Мельников, Й. Петрушко. Всі вони брали участь у масових розстрілах єврейського населення і були покарані в судовому порядку²⁴.

Значну роботу зі встановлення і розслідування злочинів нацистів в Ярмолинецькому районі провела відповідна комісія, що розпочала роботу 20 червня 1944 р. у складі: голови комісії П.К. Томашенка (голови виконкому Ярмолинецького району) та членів комісії Ф.А. Бохонського (райпрокурора), А.А. Заїкіна (капітана медичної служби в/ч 05879), М.Д. Ремовського (головного лікаря райлікарні), Ф.П. Осипенко (лікаря), О.Селітрєннікова (священника), К. Заокіпної (колгоспниці)²⁵.

Комісія шляхом проведених розкопок і досліджень виявила, що на території військового містечка знаходиться шість великих ям довжиною 35 м, шириною 7 м, глибиною 3 м. В одній із них укладено 10 шарів трупів у кількості близько 8 тис. осіб, у п'яти інших – понад 7 тис. осіб²⁶. Таким чином, за період окупації фашистськими нелюдьми було знищено близько 15 тис. осіб мирних мешканців чоловіків, жінок, дітей та військовополонених²⁷.

У ті трагічні роки казарми військового містечка виконували ще одну трагічну місію. В них у 1942-1943 рр. утримували зігнаних українців для відправки на примусові роботи до Німеччини. Хлопці і дівчата, чоловіки і жінки, навіть літні люди та підлітки відправлялися з військового містечка у неволю. Далеко не всім судилося повернутися додому, а ті хто повернулися пройшли крізь випробування фільтраційних таборів. Більше десятка ярмолинчан померли в неволі чи були вбиті²⁸.

Після визволення станції Ярмолинці 27 березня 1944 р. у ярмолинецькому таборі продовжували утримувати військовополонених, але на цей раз гітлерівських. Збереглися спогади місцевих мешканців про те, що полонені німці після війни відбудовували залізничну станцію і саме військове містечко.

Нині на території військового містечка на станції знаходиться танкова частина ЗСУ. На її території встановлено меморіал пам'яті розстріляних у жовтні-листопаді 1941-1942 рр. євреїв та військовополонених бійців червоної армії. Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам Вітчизни, героям-визволителям.

Примітки:

¹ Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький, 2004; Снігур О. С. Ярмолинці: короткі історичні нариси. Ярмолинці, 2000.

² Хоптяр Ю. А. Залізничне будівництво на Поділлі (II пол. XIX – початок XX ст.) (на матеріалах Дунаєвського району) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзнавч. пр. Вип. 7. Дунаївці-Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2019. С. 181-186.

³ Слободянюк П. Я., Хоптяр Ю. А. Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 35.

⁴ Снігур О. С. Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 29.

⁵ Гордость и слава Подолии / под ред. М. Є. Манухина. Львов, 1985. С. 251-253.

⁶ Держархів Хмельницької області, ф. р. 863, оп.2, спр. 48, арк. 2-4.

⁷ Там само.

⁸ Снігур О. С. Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 33.

⁹ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. Київ, 1971. С. 647.

¹⁰ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: док. і матер. / за ред. М.П. Вавринчука, О.М. Завальнюка та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 9.

¹¹ Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 36-37.

¹² Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 11942, арк. 26-28.

¹³ Там само.

¹⁴ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): зб. док. / вступ. ст. О.М.Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника; упоряд.: В.Г. Байдич та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 397.

¹⁵ Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 11942, арк. 26-28.

¹⁶ Снігур О. С. Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 35.

¹⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. С. 166-167.

¹⁸ Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 11942, арк. 26-28.

¹⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.). С. 398-399.

²⁰ Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 11942, арк. 26-28.

²¹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.). С. 400.

²² Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. С. 166.

²³ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.). С. 397-398.

²⁴ Архів Управління СБ України в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 11942, арк. 26-28.

²⁵ Держархів Хмельницької області, ф. р. 863, оп.2, спр. 48, арк. 2-4.

²⁶ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.). С. 398.

²⁷ Там само. С. 400.

²⁸ Ярмолинці: короткі історичні нариси. С. 35.

Khoptiar Andriy, Khoptiar Yuriy. The emergence and development of a military camp at the Yarmolyntsi railway station (1930-1940). The article focuses on the process of the emergence and development of a military camp at the Yarmolintsy railway station in the 1930s and 1940s, to investigate how historical events flowed, which determined the future fate of the population that lived in this small settlement. The emergence of a military town began in May 1936, when, by order of the USSR Ministry of Defense, everything necessary for the deployment of troops in an important strategic place was constructed - on the Proskuriv-Kamianets-Podilskiy railway. The

place was built rapidly and a tank division and an artillery regiment arrived here for permanent deployment by the beginning of 1939 p. - the main striking force of the 8th mechanized corps. However, next to the military units that were stationed here, a prisoner of war camp was also set up. At first, there were Poles, Czechs and Slovaks, from July 1941 p. - the Red Army soldiers there from September 1939. In October-November 1942, the last refuge was found here by the Jews, as a result of the Holocaust, the number of 12-14 thousand people were shot there. The work on the identification and investigation of Nazi's crimes in the Yarmolyntsi district was carried out by the relevant commission, which began work on June 20, 1944.

It was found that the Nazi invaders massively shot up to 15 thousand civilians of men, women, children and prisoners of war. After the liberation of the Yarmolyntsi station on March 27, 1944, prisoners of war continued to stay in the Yarmolyntsi camp, but there were German at that time. Now the military camp at the Yarmolyntsy station is populated by the tank unit of the Armed Forces of Ukraine., The memorial to the memory of executed Jews and prisoners of war fighters of the Red Army in October-November 1941-1942 was opened on its territory.

Keywords: liberation, railway station, prisoners of war, Holocaust, Jewish population, occupation power, occupied territory, terror regime, executions.

Отримано: 08.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.396-402

УДК 811.161.2'373 + 929 Жадан

Ігор Коляда, Юлія Коляда

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. ЖАДАНА

Коляда Ігор, Коляда Юлія. Волонтерська діяльність С. Жадана. У статті аналізується волонтерська діяльність сучасного українського поета, прозаїка, перекладача, громадського активіста Сергія Вікторовича Жадана, одного з найбільш яскравих представників сучасної української інтелігенції, який займаючи активну громадську позицію, докладає значних зусиль у поширенні української мови. Будучи патріотом, він активно займається волонтерською діяльністю, уособлюючи приклад українця з європейським рівнем свідомості. Тому ця тематика є актуальною, науково значимою та суспільно важливою проблемою для сучасної української історичної науки.

Автори стверджують, що волонтерська діяльність С. Жадана досить важлива та має не лише гуманітарну функцію, а й суспільно-політичну. У дослідженні з'ясовано напрями та форми такої допомоги. Доведено, що його волонтерські проекти допомогли сотням людей, в тому числі сім'ям ветеранів антитерористичної операції на Сході України та навчальним закладам і родинам, що постраждали від бойових дій. Окрім того, він є одним з ініціаторів та найбільш активних волонтерів-артистів, за кількістю концертів та творчих вечорів проведених на Сході України для бійців АТО та дітей-школярів навчальних закладів Луганської та Донецької областей.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи об'єктивності, системності та історизму, а також методи історичного дослідження – історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний, метод інтерв'ю.

Ключові слова: волонтерська діяльність, Євромайдан, війна на Сході, благодійний фонд, С. Жадан.

Коляда Игорь, Коляда Юлия. Волонтерская деятельность С. Жадана. В статье анализируется волонтерская деятельность современного украинского поэта, прозаика,

переводчика, общественного активиста Сергея Викторовича Жадана, одного из самых ярких представителей современной украинской интеллигенции, который занимая активную гражданскую позицию, прилагает значительные усилия в распространении украинского языка. Будучи патриотом, он активно занимается волонтерской деятельностью, олицетворяя пример украинском с европейским уровнем сознания. Поэтому эта тематика актуальна, научно значимой и общественно важной проблемой для современной украинской исторической науки.

Авторы утверждают, что волонтерская деятельность С. Жадана достаточно важна и имеет не только гуманитарную функцию, но и общественно-политическую. В исследовании установлено направления и формы такой помощи. Доказано, что его волонтерские проекты помогли сотням людей, в том числе семьям ветеранов анти-террористической операции на Востоке Украины и учебным заведениям и семьям, пострадавшим от боевых действий. Кроме того, он является одним из инициаторов и наиболее активных волонтеров-артистов, по количеству концертов и творческих вечеров проведенных на Востоке Украины для бойцов АТО и детей-школьников учебных заведений Луганской и Донецкой областей.

Методологическую основу исследования составляют общенаучные принципы объективности, системности и историзма, а также методы исторического исследования – историко-генетический, историко-системный, историко-типологический, метод интервью.

Ключевые слова: волонтерская деятельность, евромайдан, война на Востоке, благотворительный фонд, С. Жадан.

В умовах соціально-політичних змін в країні, інтелігенція завжди виступає провідником та натхненником нових ідей, що лягають в основу громадської думки та часто визначають подальший перебіг розвитку подій. Україна не є виключенням, як і 200 років тому, українська інтелігенція, займаючи активну громадсько-політичну позицію, бере безпосередню участь у вирішенні важливих дискусійних питань у житті країни. Один з найбільш яскравих представників сучасної української інтелігенції є український поет, прозаїк, перекладач, громадський активіст Сергій Вікторович Жадан. Будучи патріотом, він активно займається волонтерською діяльністю, уособлюючи приклад українця з європейським рівнем свідомості. Дослідження громадсько-політичної та націо-культурної діяльності С. Жадана є актуальною та науково значимою і суспільно важливою проблемою для сучасної української історичної науки.

Серед наукових праць, які присвячені творчій діяльності та життєвій позиції сучасного поета та письменника, переважають роботи філологічного спрямування, зокрема, це дослідження: І. Бондаря-Терещенка¹, І. Дзюби², О. Коваленко³, Б. Пастуха⁴, Я. Поліщука⁵, О. Різниченка⁶. Проте, у цих працях в недостатній мірі розкрито такий важливий напрямок у його громадській діяльності як волонтерська. Це і становить наукову новизну нашого дослідження, яка полягає у спробі охарактеризувати напрями волонтерської діяльності С. Жадана та її місце у суспільно-політичних процесах, що характеризують нинішній стан українського суспільства.

Життєвий шлях письменника та поета нерозривно пов'язаний з активною громадянською позицією, яка окрім багатой творчості проявляється також

безпосередньою участю у всіх найважливіших подіях в житті країни, зокрема, участю у «Помаранчевій революції» 2003-2004 р. та «Революції гідності» 2013-2014 рр. У одному з інтерв'ю, пригадуючи події «Помаранчевої революції», С. Жадан зазначив: «Цей Майдан запам'ятався великою кількістю цікавих людей, з якими вдалось там познайомитись. Я пам'ятаю, коли після другого туру виборів стало зрозумілим, що були масштабні перекручення і фальсифікації, ми з друзями йшли на перший мітинг в Харкові. Він був оголошений опозиційними партіями, і ми йшли зі скептичним настроєм, бо думали, що прийде декілька харківських опозиціонерів, до яких ми звикли і яких знали в обличчя. І тут раптом побачили заповнену площу (а в нас велика площа, яка вміщує десятки тисяч людей). На відміну від київського, наш майдан був студентський. Там були світлі обличчя людей, ідеалістів, які дійсно хочуть змінити країну»⁷.

Проте все ж таки апогеєм його громадської діяльності стала участь у подіях, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., що увійшли до нашої історії як «Революція Гідності». Маючи прогресивні погляди та будучи палким патріотом незалежності України, С. Жадан від самого початку харківського майдану був його активним учасником, неодноразово приїздив і на київський Євромайдан. Пропагуючи ідеї необхідності євроінтеграції України та відстоюючи права й свободи українців у лютому 2014 р. він став жертвою нападу учасників так званого «антимайдану» у центрі Харкова. Сам С. Жадан прокоментував цей інцидент так: «Друзі, зі мною все гаразд. Два розсічення на голові, розсічена брова, струс мозку, підозра на перелом носа. Били бітами ззаду по голові. Нападали виключно зграєю». Наступного дня, поет закликав харків'ян стояти до останнього і обіцяв якнайшвидше повернутися: «Всі, хто підтримував і підтримує харківський Євромайдан. Розумію ваш сьогоднішній стан і настрої, розумію ваші почуття з приводу позавчорашнього побоїща. Але хочу сказати таку річ. Дуже важливо сьогодні не впадати у відчай та зневіру. Але так само важливо триматись своїх поглядів і своєї позиції», – написав він. «Згадайте, з чим ми прийшли на майдан три місяці тому. Згадайте, проти кого ми весь цей час боролись. Згадайте, хто є сьогодні джерелом розбрату й дестабілізації в Харкові. Це не війна харків'ян із харків'янами. Це не війна між співвітчизниками. Пам'ятайте про це», – додав Жадан. «Поїдуть белгородські гастролери, сяде харківська солодка парочка, розбіжаться їхні бойовики. А з рештою учасників позавчорашнього «мирного» мітингу нам доведеться далі жити в цьому місті. Так, саме з тими жіночками, котрі тішились позавчора зі знуцань над харківськими підлітками, з чоловіками, які тягли майданом харківських студенток, із міліцією, з таксистами, з працівниками швидких. Іншого Харкова в нас немає, всім нам випало жити саме тут», – вважає письменник. «Тому зберігайте голови холодними, а серця – гарячими. Ви ж самі розумієте, хто стоїть за позавчорашньою зачисткою. Ви знаєте прізвище людини, яка вбиває це місто, ви чули позавчора його заяви про мир, ви

бачили його позавчора після погрому в коридорах ОДА. Не забувайте про це. В нас попереду важка боротьба. Але якщо сьогодні відступити – ми зрадімо самих себе. Разом і до кінця»⁸.

Громадянська активність С. Жадана не обмежувалася лише участю в мітингах, вже 5 лютого 2014 р. він зі своїми колегами О. Забужко, А. Курковим та экс-міністром охорони здоров'я В. Князевичем з метою адресної підтримки людей, що потребують допомоги та реабілітації, ініціювали створення благодійного фонду «Гуманітарна солідарність». Трагічний розвиток подій, що відбулися в Україні 18-21 лютого того ж року, зробили певні зміни у попередні плани «Гуманітарної солідарності». 18 лютого надійшли термінові звернення щодо негайної закупівлі медичного обладнання, необхідного для рятування життя людей. Силами новоствореної організації та за підтримки урядів Канади та Естонії було придбано целл-сейвер для реінфузії крові вартістю 402 300 грн. Целл-сейвер дозволяє збирати, очищати кров постраждалого та переливати її одразу ж самому пацієнту. Його передали у київську лікарню №17⁹.

Саме починаючи з 2014 р. письменник активно займається волонтерською діяльністю – допомагає українській армії та цивільному населенню Донбасу, яке постраждало від бойових дій, проводить благодійні акції. Особлива увага приділяється дітям, незалежно від підконтрольної зони надається допомога, адже за переконанням С. Жадана діти не винні, що до них прийшла війна. За період ескалації військового конфлікту на Донбасі та проведення АТО С. Жадан разом зі своїми друзями – музичними гуртами «Собаки у космосі», «ТНМК», «Папа Карло» та ін. неодноразово проводив концерти для військових, крім того передав 100 тис. грн родинам загиблих воєнків¹⁰.

У вересні 2016 р. С. Жадан разом з видавництвом «Клуб Сімейного Дозвілля» були нагороджені президентською премією «Українська книжка року» у розмірі 100 тис. грн за книгу «Месопотамія». Спільним рішенням письменника та видавництва отримані кошти було витрачено на купівлю холодильника, м'ясорубки, копіювальних машин, ноутбуку, тканини для постільної білизни, лінолеуму, знаряддя для спортзалів, пральної машини та дитячих меблів для шкіл та дитячих садочків Станиці Луганської та Станично-Луганського району. У відповідь на відзначення премією його книги «Месопотамія» Сергій Жадан зауважував: «Стосунки українського мистецтва з українською владою ніколи не були простими. Не є вони простими й сьогодні – за тієї надзвичайно складної ситуації, в якій знаходиться наша з вами країна. Але мені здається, що саме сьогодні і позиція мистецтва, і позиція влади мають характеризуватись словом відповідальність». Генеральний директор видавництва «Клуб Сімейного Дозвілля» Олег Шпільман висловив підтримку активну громадянську позицію письменника: «Ми підтримали ідею Сергія Жадана, отримані кошти витратити на потреби дитячих закладів Луганської області. Розуміємо, що в ці складні часи наша спільна підтримка не буде зайвою. Вважаємо, що такий вчинок є прикладом справжнього патріотизму»¹¹.

У січні 2017 р. було засновано «Благодійних фонд Сергія Жадана»¹². Основні напрямки роботи фонду: підтримка дітей загиблих військовослужбовців (особливо – з багатодітних родин Донеччини, Луганщини, Харківщини); матеріальна допомога інтернатам та дитячим садкам; підтримка шкіл та бібліотек на звільнених територіях та у віддалених районах Харківщини (забезпечення літературою, підтримка освітніх та культурних проєктів); забезпечення медичних закладів прифронтових регіонів; безперервна культурна взаємодія, включення віддалених регіонів у загальноукраїнський культурний контекст: мистецькі фестивалі, концерти та інші культурні акції, знайомство решти України з культурними проєктами східних регіонів і навпаки¹³. За перші два місяці функціонування зусиллями фонду було зібрано 100,6 тис. грн., з яких було надано допомогу десяти родинам військовослужбовців на суму 52,2 тис. грн. Ще через місяць, у квітні 2017 р. благодійний фонд С. Жадана надав допомогу ще 17 родинам військовослужбовців, що перебувають чи загинули у зоні проведення АТО на загальну суму 102 596 грн. У березні 2018 р. благодійний фонд С. Жадана передав новий комп'ютер учням школи села Георгіївка Донецької області та нові книги для бібліотеки, про що команда фонду звітувала на своїй офіційній сторінці у соціальних мережах¹⁴. Коментуючи волонтерську діяльність своєї команди, зокрема напрям допомоги державним установам на сході України (школам, дитячим садочкам, інтернатам) С. Жадан відмічав: «З одного боку це державні інституції і вони мають підтримуватися державою. І вони дійсно підтримуються нею, я далекий від тез про те, що довкола суцільна зрада і держава нічого не робить. Але коли ми спілкуємося з людьми, які працюють в цій сфері, дуже чітко видно, як змінилося для них розуміння ситуації, приналежності до цієї країни і свого громадянства. Ці люди – це вчителі, бібліотекари, вихователі, активісти. Видно, наскільки для них все змінилося, як вони себе інакше позиціонують і відчувають зовсім інший рівень причетності»¹⁵.

С. Жадан та його команда абсолютно прозорі у своїх благих намірах допомагати патріотам України, так саме за ініціативної підтримки письменника та його соратників було зібрано кошти та організовано допомогу зустрічі з мамою кримчанина, патріота України Олександра Кольченка, що був політичним в'язнем у Російській Федерації, засудженого до 10-ти років ув'язнення у таборах суворого режиму¹⁶.

Починаючи з 2014 р., С. Жадан та його команда багаторазово відвідувала Маріуполь, що фактично став українським форпостом, але разом з тим через безпосередню близькість до зони проведення АТО та наполовину зруйновані шляхи сполучень, неофіційно отримав статус такого собі віддаленого острова. У квітні цього ж року, С. Жадана запросили приєднатися до акції [«#MRPLconnection»](#) завданням якої через електронну петицію до Президента України покращити транспортне сполучення з Маріуполем. Реакція не змусила довго чекати, й поет написав відкритого листа з підтримкою: «Маріуполь за

три роки війни перетворився на певний форпост, місце, яке демонструє силу й лишається в центрі уваги. За великим рахунком, сьогодні це брама, що утримує собою наше мирне життя. Тому особливо важливим є постійний контакт із цим форпостом, дотичність до нього, його доступність. Маріуполь справді не острів, він не має бути відрізаним від «материкової України», оскільки сьогодні він, так чи інакше, й визначає межі та наповнення нашого українського материка. Тому давайте разом долати цю відрізанисть міста, його відірваність від решти країни. Маріуполь може бути близьким і досяжним. Це відкрите місто відкритих людей, добре було б про це пам'ятати»¹⁷.

С. Жадан також виступив одним з ініціаторів та реалізаторів проекту «культурної мобілізації на схід» або «Української весни». Першими місцями, які відвідали учасники проекту у лютому 2015 р., стали Слов'янськ, Краматорськ, Северодонецьк. Мета даної акції зміцнити гуманітарні зв'язки з населенням Сходу. Від поїздки першої «культурної бригади» у зону АТО у вересні 2014 р. її склад постійно збільшувався. Взимку 2015 р. на запрошення С. Жадана до його команди долучилися такі відомі письменники як Андрій Курков, Олександр Ірванець, Світлана Поваляєва, Мар'яна Садовська та музиканти – гурт KozakSystem і «Собаки у космосі»¹⁸. Діяльність ініціативної групи українських митців вже четвертий рік має надзвичайно важливе значення для підтримки морального та патріотичного духу як цивільного населення прифронтової зони так і серед бійців АТО.

Варто зазначити, що активна волонтерська діяльність письменника та літератора, громадського діяча С. Жадана не припиняється та продовжується і по сьогоднішній день.

Таким чином, С. Жадан є одним з найбільш яскравих представників сучасної української інтелігенції, який займаючи активну громадську позицію, не лише докладає значних зусиль у поширенні української мови, а й замається важливою суспільною діяльністю, зокрема волонтерською діяльністю. Волонтерські проекти, які були ініційовані митцем допомогли сотням людей, зокрема сім'ям ветеранів антитерористичної операції на Сході України та навчальним закладам і родинам, що постраждали від бойових дій у Донецькій та Луганській областях. Окрім того, С. Жадан є одним з ініціаторів та найбільш активних волонтерів-артистів за кількістю концертів та творчих вечорів проведених на Сході України для бійців АТО та дітей шкіл Луганської та Донецької областей.

Примітки:

¹ Бондар-Терещенко І. Незворушний «Ворошиловград» Жадана // Українська літературна газета. 2010. Вип. 22(28). С. 18-20.

² Дзюба І. Чорний романтик: Сергій Жадан. Київ: Либідь, 2017. 112 с.

³ Коваленко О.В. Мотиви дороги (рух і процесуальність) у поезії Сергія Жадана (на матеріалі збірки «Цитатник») // Магістеріум. Літературознавчі студії. 2010. Вип. 38. С. 90-93.

⁴ Пастух Б. Миські пасторали Сергія Жадана. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2012/03/07/120646.html>

⁵ Поліщук Я. Ревізії пам'яті: літературна критика. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 216 с.

⁶ Різниченко О. Післямова. Жадан С. Цитатник (Вірші для коханок і коханців). Київ: Смолоскип, 1995. С. 55–59

⁷ Жадан С. Для мене найважливіше, щоб поруч були хороші люди. URL: <http://pro.berdyansk.biz/content.php?id=35298>.

⁸ Жадан С. Оголошую культурну мобілізацію на Схід. URL: <http://vsiknygy.net.ua/news/40352/>.

⁹ Жадан С. Президентську премію «Українська книжка року» передали на потреби людей. URL: <http://vsiknygy.net.ua/news/46752>

¹⁰ Жадан С. Передали 100 тисяч гривень. URL: https://vk.com/serhiy_zhadan

¹¹ Жадан С. Президентську премію «Українська книжка року» передали на потреби людей URL: <http://vsiknygy.net.ua/news/46752>

¹² Жадан С. Не розумію нащо вони це роблять. URL: https://vk.com/serhiy_zhadan

¹³ Там само.

¹⁴ Жадан Сергій. URL: <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/posts/1588834274498168/>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Український поет Жадан допоміг кримському політв'язню Кольченку зустрітися з матір'ю. URL: <https://ua.krymr.com/a/news/28470370.html>

¹⁷ Жадан підтримав Маріуполь. URL: <https://vk.com/tu.mariupol>

¹⁸ Жадан С. Оголошую культурну мобілізацію на Схід. URL: <http://vsiknygy.net.ua/news/40352/>

Kolyada Igor, Kolyada Julia. Volunteer activity of S. Zhadan. The article analyzes the volunteer work of a contemporary Ukrainian poet, prose writer, translator, public activist Sergei Zhadan, one of the most prominent representatives of the modern Ukrainian intelligentsia, who, taking an active civic position, is making significant efforts to spread the Ukrainian language. As a patriot, he is active in volunteering, exemplifying the example of a Ukrainian with a European level of consciousness. That is why this topic is an urgent, scientifically important and socially important problem for contemporary Ukrainian historical science.

The authors argue that S. Zhadan's volunteering activities are quite important and have not only a humanitarian function but also a socio-political one. The study clarifies the directions and forms of such assistance. His volunteer projects have proven to help hundreds of people, including families of veterans of the anti-terrorist operation in eastern Ukraine and educational institutions and families affected by the fighting. In addition, he is one of the initiators and the most active volunteers-artists, in terms of the number of concerts and creative evenings held in the east of Ukraine for ATO fighters and children-schoolchildren of educational institutions of Luhansk and Donetsk regions.

The methodological basis of the study is the general scientific principles of objectivity, systematic and historicism, as well as the methods of historical research - historical-genetic, historical-systemic, historical-typological, interview method.

Keywords: volunteer activity, Euromaidan, war in the East, charity fund, S. Zhadan.

Отримано: 07.10.2019

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.403-407

Олександр Комарніцький

**КОРИСНЕ І СВОЄЧАСНЕ ВИДАННЯ ПРО
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1920 рр. ХОПТЯР АНДРІЙ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ –
СТОЛИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ІСТОРИЧНИЙ
НАРИС / ТУРИСТИЧНИЙ ПУТІВНИК. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:
ФОП БУЙНИЦЬКИЙ О.А., 2019. 49 с. / 71 с.**

Процеси розбудови суверенної України передбачають діяльність, спрямовану на створення об'єктивної історичної науки, вимагають глибокого знання і розуміння як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема. Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, сприяє всеохоплюючому аналізу історичних процесів.

З огляду на це туристичний путівник кандидата історичних наук Андрія Юрійовича Хоптяра «Кам'янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки» є досить актуальним. Історико-краєзнавче видання побачило світ у серпні 2019 р. у видавництві «ФОП Буйницький О.А.» (м. Кам'янець-Подільський).

Особливістю цього видання є те, що автор здійснив спробу вперше скомпонувати матеріал у вигляді «книжки-перевертня»: з одного боку – «Туристичний путівник», а з іншого – «Історичний нарис». У рецензованому виданні автор оригінально і популярно висвітлив основні процеси, події і факти, пов'язані з роллю і місцем Кам'янця-Подільського в Українській революції 1917-1920 рр., яка стала важливим періодом в реалізації основних завдань розвитку молоді української нації.

Структурно книга складається, як вже зазначалося, із двох рубрик. «Туристичний путівник» складається із двох частин, а «Історичний нарис» – із шести розділів.

У туристичному путівнику подаються історичні довідки про 30 визначних місць, пов'язаних із діяльністю Директорії УНР у Кам'янці-Подільському. У першій частині під назвою «Новий план» подається історична довідка про залізничний вокзал, Подільський державний аграрно-технічний університет, міський будинок культури, коледж будівництва, архітектури та дизайну, загальноосвітню школу №8, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка тощо. Нашу увагу привернула розповідь про маєток родини Осавулових і приміщення Станції юних техніків, де розміщувалася відповідно резиденція і канцелярія Директорії. Розповідаючи про приміщення пра-

вославної духовної семінарії, де нині знаходиться один із навчальних корпусів Подільського державного аграрно-технічного університету, автор акцентує увагу на те, що тут на станках фірми «Карл Краузе» з серпня 1919 р. друкували українські гроші – карбованці. Цей важливий об'єкт охороняла окрема сотня армії УНР, у лавах якої служив майбутній письменник і поет В. Сосюра.

Друга частина «Старе місто» путівника присвячена видатним місцям давньої острівної території міста над Смотричем. Серед них будинки і церкви, вулиці і мости, банки і фортеця, і, звісно, історичні постаті, що відчутно оживлюють матеріал, примушують його загравати усіма барвами. Портрети С. Петлюри і В. Сосюри, В. Приходька і П. Шандрука, І. Огієнка і Ю. Сіцінського, Б. Мартоса і К. Солухи вдало переплетені з документальним матеріалом, що ще більше підсилює позитивне враження від видання.

Поєднання автором минулого і сьогодення, намагання до дрібниць архітектурно відтворити вулиці міста, фасади будівель одразу зацікавлює читачів – не тільки туристів, але й місцевих жителів. Так, досліджуючи забудову в районі Троїцької площі, автор із документальної хроніки 1920 року, знятої у часи короткого польського панування у місті, визначив, що одразу за мостом, обабіч дороги, що входить у Старе місто, височіли два триповерхові будинки, зведені у XIX ст. У правому – будинку Неймана – з 1901 р. функціонував кінотеатр «Біоскоп» (згодом «Мін'йон») на 25 місць, а у лівому – будинку Ландвігера – розташовувалася друкарня і кінотеатр «Ілюзіон» (згодом «Бомонд»). Будівлі було зруйновано в часи Другої світової війни та у післявоєнний період (с. 38).

Значну увагу автор приділив функціонуванню банків. Зокрема, сучасне приміщення коледжу культури і мистецтва, зведене наприкінці XIX ст., спочатку займав Південноросійський промисловий банк, а з 1909 р. – Об'єднаний банк. Із прибуттям до міста Директорії у червні 1919 р. у будівлю банку переїхав Голова Державної скарбниці УНР. Тут у сейфосховищах зберігалися золотовалютні резерви республіки. Фінансове становище Директорії у той період можна назвати катастрофічним. Урядовці міністерств часто втікали із значними коштами, що виділялися для внутрішніх потреб чи закордонних місій. Навесні 1919 р. військову скарбницю Директорії відчутно спустошив отаман В. Оскілко, який після заколоту проти С. Петлюри у м. Рівне, «прихопив» із собою до Польщі близько 50 млн. крб.

Чимало місця у виданні відводиться церковним святиням, як збереженим, так і знищеним. Перед читачами постають Кафедральний костел Св. апостолів Петра і Павла, Католицька семінарія, Подільська православна консисторія, Православна церква Св. апостолів Петра і Павла, Троїцька церква, Православний собор Св. Олександра Невського, Казанський собор та ін.

Зрозумілу деталізацію у виданні отримала центральна частина Старого міста – міська рагуша, яка з 1967 р. є одним із об'єктів Кам'янець-Подільського іс-

торичного музею-заповідника. Тут нині розташований музей Магдебургського права та самоврядування, музей грошей, де представлена розгорнута колекція українських банкнот часів визвольних змагань 1917-1921 рр.

Перлиною історичних пам'яток упродовж віків залишається Кам'янець-Подільський замок-фортеця. Тому не дивно, що автор з особливою теплотою і піклуванням поставився до його представлення у частині «Туристичний путівник». Збулись пророчі слова наведені автором із звернення Подільської «Просвіти» до міністерства мистецтв Української Держави у жовтні 1918 р.: «Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький, став би музеєм» (с.67).

Інша частина видання під назвою «Історичний нарис» у шести розділах вміщує цікавий і різноплановий матеріал про Українську революцію 1917-1920 рр. У першому розділі автор зосередився на розгортанні революційних подій у 1917-1918 рр. То був час коли 25-ти мільйонне українство розселене від Сяну до Дону вкотре спробувало вибороти собі незалежність. Автор слушно з цього приводу зазначає: «З початком революції у 1917 р. українська національна ідея «панувати у своїй сторонці» нарешті перестала бути прерогативою лише української інтелігенції. Ця ідея, вирвавшись за межі високих залів університетів і таємних зібрань політичних товариств, стала загальнонаціональним надбанням. Український народ почав усвідомлювати, що творять історію лише ті, хто здатен до боротьби. І, хоча визвольні змагання зазнали поразки, роки боротьби українського народу за незалежність навчили українців не лише помирати за Україну, але й жити заради неї, зберігаючи досвід державницьких традицій, закладених у буремний час Революції» (с. 3). У цьому розділі дещо порушені хронологічні межі, оскільки автор, хоча і анотовано, але згадує і 1919 р. Будемо вважати це як місток у наступний розділ. Як додаток до першого розділу автор вміщує «Державні центри України», аналізує сім місць перебування центрального апарату управління УНР, а також робить висновок, що у Кам'янці-Подільському український уряд перебував найдовше (після Києва) – 155 днів з 14 червня по 16 листопада 1919 р. (Див. відповідну схему с. 11).

У другому розділі «Кам'янець – остання столиця УНР (1919-1920 рр.)» автор, цитуючи голову уряду УНР Ісаака Мазепу, зазначає, що «Кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії наших визвольних змагань за революцію 1917-1921 рр. Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єданого українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами». Цими словами автор пояснює причини поразки Директорії УНР (с. 12).

У цьому розділі Андрій Хоптяр аналізує основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики українського владного органу, показує роботу урядовців ЗОУНР. Завершує другий розділ схема «Розташування державних установ у Кам'янецький період УНР (червень-листопад 1919 р.)». Цікавим елементом цієї схеми є те, що у ній не тільки подається перелік установ УНР, але й вказується, у яких історичних будівлях вони знаходилися із уточненням сучасної адреси.

Третій розділ «Історичного нариса» присвячений війську УНР (1917-1921 рр.). У ньому автор прослідковує витоки організації армії і зауважує, що зародження українських збройних сил розпочалося ще на зорі Української революції у першій половині 1917 р. Однак через непослідовну політику Центральної Ради та відсутність єдиної думки щодо ролі та чисельності армії серед вищого керівництва, формування українського війська просувалося вкрай повільно. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. збройні сили УНР все ще перебували у зародковому стані. Тому в ході Першої радянсько-української війни (грудень 1917 – червень 1918 рр.) більшовицькі війська мали значну чисельну перевагу над українськими з'єднаннями (с. 26-27).

У розділі наводиться перелік вищого командного складу збройних сил УНР у 1919-1920 рр. із викладкою персональних портретів (18 осіб) (с. 31). На с. 33 вміщено «Знаки розрізнення звань армії УНР (квітень-серпень 1919 р.)».

У четвертому розділі «Третя «Залізна» дивізія Дієвої армії УНР» досліджується бойовий шлях цього військового формування, що розпочався на початку травня 1919 р. Цей військовий підрозділ брав активну участь у визволенні нашого міста від більшовиків. На с. 36 вміщено карту-схему, на якій показано сили сторін під час проведення «Кам'янецької операції» з 1 по 6 червня 1919 р. 2 червня українській дивізії вдалося увійти в місто, після чого вона стійко тримала оборону, відбиваючи численні контратаки більшовиків.

У п'ятому розділі «Освітнє і культурне життя останньої столиці» зазначається, що революційні події 1917 року стали поштовхом для розквіту українського національного руху на Поділлі. Особливо активно діяла представницька організація «Просвіта». З осені 1917 р. навчання в школах планувалося перевести на українську мову, щоправда відчувалася нестача українських підручників. Їх випуск налагодили лише з вересня 1918 по лютий 1919 рр. (тираж сягнув майже півмільйона примірників). На сторінках видання вміщено портрети діячів українського національного руху на Поділлі – В. Приходька, К. Солухи, О. Пашенко (с. 38). Автор на декількох сторінках (с. 39-42) розповідає про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету та його активну роботу наступні роки.

Заключний шостий розділ під назвою «Гроші в останній столиці: доставка, друк, різновиди», присвячений проблемам грошового обігу. Цікаво, що за Кам'янецької доби УНР з початку літа 1919 р. до Кам'янця з Берліна постійно доставляли гроші (гривні), що друкувалися у Німеччині. Доставку на замовлення Директорії здійснювали трьома літаками, викупленими у Німеччини.

Перша партія (760 кг) надійшла 20 червня 1919 р. За 18 рейсів встигли перевезти 1,2 млрд. грн.

Загалом, запропоноване дослідження, в якому присутні історичний, етнографічний, етнолінгвістичний аспекти, А. Ю. Хоптяр створював протягом тривалого часу. У ньому ми зустрічаємо не тільки історичний аналіз подій пов'язаних з Кам'янецькою добою Директорії, але й численні копії документів (окремі з них мовою оригіналу), тому це ще й без перебільшення, певною мірою, збірник документів та фотоматеріалів. Особливо варто відзначити світлини, яких налічується близько 150! Чорно-білі і кольорові, давні і сучасні, вони викладені на сторінках у бездоганній якості і додають виданню особливого колориту, гостроти відчуття у широкого загалу читачів, роблять його популярним та затребуваним.

В цілому книга А. Ю. Хоптяра «Кам'янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки» вміщує цікавий фактографічний та аналітичний матеріал про історію Кам'янця-Подільського, при цьому значна його частина подається вперше. В зв'язку з цим, вказана праця є корисною і своєчасною.

Водночас, висловимо і побажання, яке автор може врахувати у подальшій роботі. Без сумніву Андрій Юрійович використав значну джерельну базу, залучивши архівні, документальні матеріали, монографічні роботи українських та іноземних авторів, статистичні матеріали, періодичну пресу, мемуари, на які у тексті роботи необхідно було зробити посилання. Крім того, доцільно було б подати список використаних джерел та літератури, у якому відобразити внесок у вивчення теми попередників. Наприклад, у 2010 р. О. М. Завальнюк і автор цих рядків видали навчальний посібник «Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.» (Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.). У 2011 р. Г. Юркова, І. Пустиннікова, М. Мошак опублікували путівник «Кам'янець – остання столиця УНР» (Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2016», 2011. 64 с.).

Отримано: 20.11.19

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.407-415

*Анатолій Філінюк,
Юрій Клімчук*

RUES R. A BRIEF HISTORY OF THE SS-POLICE IN OSSOLA AND LAGO MAGGIORE 1943-1945. MINUSIO (SWITZERLAND): EDIZIONI INSUBRICA HISTORICA, 2018. 165 p. (ПРО ПРАЦЮ РАФАЕЛЯ РУЕСА «КОРОТКА ІСТОРІЯ ПОЛІЦІЇ СС В ОССОЛА І ЛАГО-МАДЖОРЕ 1943-1945 рр.).»

Вивчення та переосмислення питання про участь і внесок українців у Русі Опору країн Західної Європи в період Другої світової війни набуває на сучасному

етапі дедалі більшої актуальності та гостроти з огляду на необхідність об'єднання зусиль українського народу, європейської і світової спільноти проти російської агресії на південному сході України. Тому цілком закономірно, що без вивчення та аналізу іноземної історичної літератури з цієї проблематики неможливо сформувати цілісне уявлення, а тим більше домогтись повного й всебічного розуміння різноманітних аспектів боротьби наших співвітчизників проти гітлерівських окупантів у рядах європейських месників, які зі зброєю в руках чинили активний опір численним угрупованням німецько-фашистських військ у роки Другої світової війни. Серед останніх були і поліцейські батальйони СС, які змушені були вести відчайдушну боротьбу з європейськими, зокрема італійськими партизанами.

У цьому контексті особливого значення мають праці сучасних дослідників різних європейських країн, які ґрунтуються на значному архівному матеріалі, що раніше не вводився в науковий обіг. Саме такою є праця швейцарського ученого Рафаеля Руеса «Коротка історія поліції СС в Оссола і Лаго-Маджоре», яка побачила світ 2018 р. в м. Мінусіо, Швейцарія¹.

В руках авторів цієї розвідки вона опинилася завдяки особистим науковим контактам з її автором, налагоджених із допомогою італійських колег, котрі займаються проблематикою європейського Руху Опору.

Як зазначає Рафаель Руес, «уповноважені німецькі представники в Італії, не мали конкретної, чітко визначеної стратегії ведення партизанської війни: послідовна низка активних дій у вигляді 45-ти великих операцій проти партизан за 16 місяців, не мали чіткої мети або стратегії у своїй сутності. А тому «звільнивши» територію від партизан, поліція СС гітлерівської Німеччини не змогла утримати на ній свій контроль, а, як засвідчують наступні події, навпаки, це підштовхувало до ще більш активної боротьби італійських партизан проти окупантів².

Цінною для нас дана книга передусім тим, що в Русі Опору Італії серед вихідців із СРСР брали участь українці. Для знешкодження підрозділів італійських месників нацифашисти направляли надзвичайно досвідчені каральні загони, в т. ч. і СС-поліцейських. Робота Р. Руеса, докторанта (Ph.D.) університету Лестра (Великобританія) з сучасної європейської історії, представляє собою вагоме, побудоване на значній історіографічній і джерельній базі, дослідження про діяльність трьох гітлерівських СС-поліцейських батальйонів, які діяли в районі Оссола і Лаго-Маджоре Італії протягом 1943–1945 рр.

Методологічну основу книги визначено на ґрунті найновіших наукових підходів, розроблених швейцарською історичною школою. Це дало можливість простежити функціонування особового складу та офіцерів конкретних батальйонів СС-поліції до і під час перебування на італійських землях й показати протистояння нацистських підрозділів та італійських месників, зокрема їх участь у каральних акціях проти партизан.

Композиційно книга складається з передмови, подяки, восьми розділів, які доповнюються переліком скорочень, списком використаних джерел, допо-

міжних карт і фотоматеріалів. Підкреслимо, що текст подано трьома мовами – італійською, німецькою та англійською, що спрямовує її на більш широке коло науковців та простих читачів.

Джерельна та історіографічна база роботи справляє позитивне враження, оскільки складається з документів і матеріалів із фондосховищ архівів Німеччини, Швейцарії та Італії, що містять надзвичайно цінний фактичний матеріал періоду Другої світової війни. Особливу увагу привертають архівні джерела Федерального архіву Німеччини, Федерального архіву Швейцарії в м. Берн, Інституту історії Опору в провінції Верчеллі та ін. До того ж, у дослідженні широко представлений матеріал із друкованих і періодичних видань Італії, Англії, Німеччини, Швейцарії та низки електронних ресурсів, які дозволяють більш детально дізнатися про основні події конфлікту в районі Оссола і Лаго-Маджоре і участь у них підрозділів СС-поліції³.

В передмові одного з очільників Асоціації Спротиву в Фондоточе Джанмарії Оттолїні, якою розпочинається праця, акцентовано увагу на сутність дослідницького проекту Рафаеля Руеса, яка полягає в намаганні «... ретельно відновити партизанську історіографію та меморіалізм, який би базувався не лише на усних і письмових спогадах учасників тих подій, а й на німецьких та швейцарських архівах, щодо виявлення німецьких і фашистських підрозділів у зазначеному регіоні»⁴. Ця історіографічна робота, на його думку, має «безліч джерел та свідому «зовнішню» перспективу, що нейтралітет, не означає приховування злочинів і відповідальність за свої вчинки вказаних підрозділів та офіцерів»⁵. Характеризуючи матеріал розділів книги, Д. Оттолїні справедливо підкреслює, що «жодна з репресій проведених СС-поліцією у цьому регіоні, не підлягала кримінальному переслідуванню або не була завершеною і до нині»⁶. Далі він пояснює роботу очоленої ним Асоціації, яка займається створенням колективної пам'яті, яка базується на внеску Руху Опору у возз'єднанні країни та розробці республіканської Конституції, здатної стати «спільним волокном» для їхньої громади. У його розумінні, синтез «живої» та «спільної пам'яті», «побудова пам'яті має відбуватися на декількох рівнях: збір документальних та інших джерел, спогади головних героїв конфлікту, порівняння з історіографією та її основними подіями, а потім вже представлення результатів студентам і дорослим відвідувачам... і саме такі дослідження, як робота Р. Руеса створюють фундаментальний аспект побудови такої «пам'яті»⁷.

В розділі «Подяка» автор адресує вдячність усім, хто брав участь у створенні книги, її перекладі, укладанні, фінансуванні та виданні. Особливу подяку Р. Руес адресує своїй дружині – Катерині Руес і доньці Анні, яка супроводжувала батька у багатьох поїздках й надихала його⁸.

У вступі дослідник вказує на неточні відомості в італійській історіографії щодо ідентифікації італійських і німецьких військових частин, зумовлені відсутністю інформації, до яких конкретно підрозділів належали ті чи інші гру-

пи «тадескі» (німці). Р. Руес звертає також увагу на істотні фактичні помилки, пов'язані із зазначенням чисельності німецьких солдатів, котрі брали участь у каральних операціях проти учасників Руху Опору. Йдеться як про перебільшення, що стосуються ролі підрозділів, так і завищенні кількості загиблих у бойових діях з боку німецької сторони, зокрема німецьких офіцерів, які насправді вижили та залишилися безкарними після конфлікту⁹.

Далі автор вказує, що серед багатьох німецьких та італійських підрозділів є один з певною історією, яку варто детально проаналізувати, особливо стосовно його діяльності в цьому регіоні, здійснити конкретну реконструкцію його історії навіть більше ніж через сімдесят років. Йдеться про три полки поліції СС, дислоковані між Оссола і Маджоре:

- SS-Pol.Rgt.12, який спочатку був сформований із 103, 104 і 105 поліцейських батальйонів і дислокувався на Східному фронті;
- SS-Pol.Rgt.15, сформованого з 305 (253), 306, 310 поліцейських батальйонів, а з літа 1943 р. – із четвертого батальйону 27-го полку поліції СС, які також дислокувалися на Східному фронті;
- SS-Pol.Rgt.20, повністю сформований і був розташований у Чехії.

Швейцарський дослідник вказує, що «ця робота присвячена виключно діяльності СС-поліції у даній географічній зоні, розташованій на кордоні із Швейцарією, не продовжуючи її історію діяльності в інших частинах Італії. Він не вивчає інших підрозділів СС, італійських підрозділів, поліції тощо. Ця інформація представлена у двох основних розділах: перша частина охоплює генезис SS-Pol.Rgt.15 до літа 1943 р., де важливе значення приділяється аналізу підрозділу, який згодом був об'єднаний в один батальйон, який дислокувався в регіонах Оссола та Лаго-Маджоре. В другій частині розповідається про діяльність трьох підрозділів СС-поліції у регіоні. Тому ця книга має бути стислим вступом до однієї з менш задокументованих розділів історії партизанської війни в Оссола та Лаго-Маджоре, присвячена майже виключно операціям проти Німеччини. Для наочності в книзі широко використані карти, спрямовані на належне вивчення читачем різних подій. Ця книга також є уривком з великого розслідування, проведеного автором щодо німецьких та італійських військових сил, котрі діяли в регіоні з вересня 1943 р. до квітня 1945 р.»¹⁰.

У другому розділі «15 полк поліції СС перед відправкою в Оссолу» автор детально зупиняється на тому, як ізвідки прибув на італійську землю зазначений полк поліції. Зокрема, підкреслено, що 11 жовтня 1939 р. SS-Reichsführer і начальник німецької поліції Г. Гімлер видав циркуляр про мобілізацію на службу 26000 новобранців – чоловіків 1905-1912 років народження в якості поліцейських для підтримання безпеки в окупованих Німеччиною регіонах. Новобранцям, переважно німцям Рейху, а також із Прибалтики і Балкан, було обіцяно: звільнення від фронткових обов'язків, швидке просування по службі

і можливість працювати в регулярній поліції після закінчення конфлікту¹¹. Саме такі новобранці згодом становили особовий склад 15-го поліцейського полку СС. Його основою став 306 батальйон, створений 3 жовтня 1940 р. і відразу ж розташований у Любліні. Підрозділи батальйону були безпосередньо причетні до масового геноциду польського і єврейського цивільного населення навколо Любліна. Зокрема, в 1941 р. вони брали участь у супроводі численних єврейських ешелонів до Освенціма. Пізніше їх залучали до конвоювання депортованих у Мілані, Римі, Вероні і, швидше за все, і в Норвегії.

З вересня 1941 по лютий 1942 р. 306-й батальйон перебував у Східній Галичині, біля Замостя, де його силами за кілька днів було знищено 780 радянських військовополонених. Далі батальйон був перекинтий під Ленінград, Пінськ, Білгород, Сталінград, де продовжував знищувати євреїв. Після важких боїв біля дельти річки Дон, у січні 1943 р. його перевели спочатку в Харків, а згодом на поповнення – до Києва. Проте, становище на Східному фронті погіршувалося і 15-й поліцейський полк перекинули в березні 1943 р. до Чехії¹². З тим, щоб приховати великі втрати на Східному фронті, 24 лютого 1943 р. Г. Гімлер наказав змінити назви всіх поліцейських полків на SS-Поліцейські. На переконання автора, ця зміна була формальною, лише на папері, «оскільки ні форма, ні відзнаки підрозділів цих SS-поліцейських полків ніколи не мали рунічної подвійної емблеми СС»¹³.

Після перебування в Чехії 15-й полк був передислокований у Мисен у Норвегії і звідти після поповнення новими призовниками в середині вересня 1943 р. прибув до Італії Перша його штаб-квартира перебувала в Мілані. Згодом, перший батальйон перевели до Турина, після повторної окупації Оссоли. П'ята і сьома роти батальйону були переведені до Риму, де залишалися до вступу союзників у місто – 4 червня 1944 р. Третій батальйон був достроково виведений зі складу полку і діяв автономно у районі Трієста на північному сході Італії в межах Адріатичної оперативної зони, залишаючись у ній до закінчення війни¹⁴. Ця документальна історія засвідчує, що проти учасників Руху Опору гітлерівці направляли відбірні, добре вишколені та загартовані у боях на Східному Фронті полки і батальйони. Цим значною мірою пояснюється факт незначних військових втрат німецької сторони.

В третьому розділі «Динаміка діяльності поліції СС в Оссоле і Лаго-Маджоре» зосереджено увагу перебуванні трьох полків поліції СС в Оссоле і Лаго-Маджоре (SS-Pol.Rgt.12, SS-Pol.Rgt.15, SS-Pol.Rgt.20). Р. Русс зазначає цікаві факти, зокрема, що «іноді розгорталася лише одна рота з конкретного полку, як це було у випадку з ротами SS-Pol.Rgt.12 (десята рота) і SS-Pol.Rgt.20 (третя рота). Повністю SS-Pol.Rgt.15 ніколи не був задіяний, навіть під час великих каральних операцій, таких як: облава на партизанів і цивільних осіб у Валь-Гранде (на північ від Інтри) в червні 1944 р. або повторна окупація Оссоли у жовтні 1944 р. На нашу думку, це важливий аспект щодо функціонування

полку як бойової одиниці, оскільки дослідник підкреслює, що SS-Pol.Rgt.15 не була автономною одиницею, а повністю залежала від інших підрозділів, принаймні, з січня 1944 по березень 1945 р.»¹⁵.

Командиром поліції СС в Італії був призначений Карл Вольф, який наприкінці липня 1944 р. став Верховним головнокомандувачем усіх військ СС на території країни.

З січня 1944 р. активізувалася партизанська діяльність на півночі Італії. У відповідь на це, К. Вольф створив п'ять спеціальних територіальних команд СС-поліції, які повинні були зупинити Спротив італійців. Допомогати їм у цьому мали фашистські формування Італійської соціальної Республіки на чолі Б. Муссоліні, створеної на контрольованій нацистами території. Проте ймовірна допомога, на переконання дослідника, залишилась на папері¹⁶. В 1943-1945 рр. на території західної частини північної Італії, менше ніж за 16 місяців, було проведено близько 45 великих операцій, зокрема: операцію в Валь-Гранде, оперативний код «Кельн» у червні 1944 р., повторну окупацію «Партизанської Республіки» в Оссола у жовтні 1944 р., оперативний код «Аванті» і в середині січня 1945 р. – у Вальді.

З книги випливає, що нацисти ретельно готувались до проведення кожної операції, розробляючи для кожної свою стратегію і тактику. Як правило, перед початком операції, на невеликому розвідувальному літаку типу «Fieseler Storch» один із відповідальних за операцію, пролітав над необхідною місцевістю і зібрані розвіддані передавав своєму командуванню. Лише після інформації приймалося рішення про початок конкретних каральних дій нацистів. Основу гітлерівського війська склали: перший і другий батальйони 15-го полку поліції СС, мотострілецькі війська жандармерії, східні батальйони (російські і грузинські добровольці) та легкі танки «Леонесса», підсилені ротою штурмового батальйону «Понтіда» – приблизно 1000-1500 солдатів, до якого, відповідно до інтенсивності операцій, прикомандировували додаткові підрозділи. Наприклад, у повторній окупації Оссола брало участь до 30 німецьких і фашистських підрозділів¹⁷.

У четвертому розділі йдеться про перебування в районі Оссоли 12-го полку поліції СС (SS-Pol.Rgt.12). У січні-лютому 1944 р. він діяв під командуванням Е. Сімона. Як зазначає Р. Руєс, кульмінацією перебування 12 полку поліції СС у цьому районі стала операція в Меголо 13 лютого 1944 р., в результаті якої загинуло 12 партизан і лише 1 гітлерівець. Саме в ході нацисти знищили одну з основних партизанських груп Руху Опору. Після «успішної» операції Е. Сімон повернувся до Верони для відновлення роботи з направлення італійських євреїв до таборів смерті Рейху. Восени 1944 р. цей полк був повністю демобілізували, а залишки особового складу перевели в інші підрозділи поліції¹⁸.

Наступний розділ «SS-Pol.Rgt.15: з січня 1944 до кінця квітня 1945 р.» зроблена характеристика командного складу полку. Зокрема, підкреслено, що командирами полку були Лео фон Брауншвейг, Людвіг Бух, Ернст Вайс¹⁹.

Восени 1943 р. SS-Pol.Rgt.15 брав участь у боях у Монте-Сан-Мартіно і Варезе. В лютому 1944 р. дві роти полку брали участь у каральній операції в Меголо проти партизан. SS-Pol.Rgt.15 покинув Оссолу 15 лютого 1944 р. Далі він брав участь у великих операціях проти учасників Руху Опору в П'ємонті і Лігурії, повернувшись в Оссолу лише у червні 1944. в рамках операції «Кельн». З 11 по 22 червня чисельністю близько 4200 нацистів здійснили рейд у район Валь-Гранде (на північ від Інтри) в рамках операції «Кельн». Ось чому на цьому полку лежить відповідальність за всі криваві розправи під час операції «Валь-Гранде», що Операція проводилася з вілли «Карамора» в Інтра: було вбито близько 200 партизан. Саме на віллі 20 червня 1944 р. Ернст Вайс відзначив своє 50-річчя, на честь якого було страчено 43 партизана і тих хто їм допомагав²⁰.

25 червня 1944 р. полк був передислокований у район Аогсти, де перебував до 9 жовтня 1944 р. Це дало змогу партизанам звільнити значну частину території і створити «партизанську республіку». Повернувшись для повторної окупації Оссоли, SS-Pol.Rgt.15 під час операції «Аванті», за 15 днів заволодів даною територією. 28 жовтня 1944 р. в Гарньяно, на озері Гарда, у присутності Муссоліні, 38 «героїв» операції – офіцерів поліцейського полку отримали нагороди.

Після окупації Оссоли, полк більше виконував роль контролю безпеки в даному регіоні. Операція, в якій була задіяна лише одна рота полку, проводилася з 12 по 25 січня 1945 р. і охоплювала район Валь-Гранде і район між озерами Маджоре і Орта²¹.

В шостому розділі «SS-Pol.Rgt.20 з червня 1944 р. по квітень 1945 р.» Р. Руес подано коротку історію третьої роти полку та його діяльність на території Італії. Створений полк був у 1942 р. як поліцейський батальйон під командуванням Л. Стемма і розміщувався на території Чехії та Моравії. Згодом його перекинули в Італію, де він брав участь разом з підрозділами 15-го полку поліції СС в рейдах на Римське гетто 16 жовтня 1943 р. У наступні місяці їхні каральні акції призвели до арешту понад 1000 італійських євреїв, депортованих і знищених в Освенцимі. Після повторної окупації «партизанської республіки» в Оссола, третя рота 20 полку поліції СС відігравала другорядну роль, виступаючи в якості простого допоміжного елемента і не беручи активної участі в боях²².

Сьомий розділ «Поліція СС в регіоні наприкінці квітня 1945 р.» повідомляє про останню фазу Руху Опору в Італії та звільнення італійських міст силами партизан і союзних військ. Швейцарське радіо «Радіо Монте-Кенері» увечері 24 квітня 1945 р. вперше заявило, що Оссола або, принаймні, столиця Домодоссоло були визволені від німецько-фашистських військ. Німецькі війська почали відступ до кордонів зі Швейцарією. Частина їхніх вояків здалась у полон, а інша перейшла кордон у нейтральну Швейцарію. З тексту формується уявлення про те, що партизани діяли рішуче і звільняли все більше і більше територій. Німецьким командуванням було прийнято рішення зібрати всі поліцейські війська, що залишилися і створити так звану «Колону Штамма», куди входило біля

300 поліцейських. На світанку 26 квітня 1945 р. партизанські сили, дислоковані в Новарі, почали переговори про повну капітуляцію противника. Фашистський апарат у регіоні на той час вже повністю призупинив свою діяльність. Декілька днів тривали невеликі сутички. Проте, 28 квітня 1945 р. німці і фашисти здалися союзним силам 34-ї піхотної дивізії «Червоний Бик» армії США²³.

Союзники 2 травня 1945 р. передислокували полонених у табір інтернованих військовополонених у Колтай під Пізою. Німці, особливо солдати, залишалися в Італії всього кілька днів. Більшість із них була переведена або інтернована у Вільдфлекскен, в районі Баварії.

Завершуючи розділ, Р. Руес робить висновок, що «після війни, незважаючи на те, що поліція СС зробила так багато військових злочинів на Східному фронті і в Італії, більшість колишніх солдат швидко і легко знайшли роботу в поліції Німецької Федеративної Республіки...». Автор це пояснює тим, що «з 1948 р. в Німеччині спостерігалася тенденція, пов'язана з нестачею поліцейських, які були змушені повернутися до лав своїх союзників, і в результаті цього їх початкові військові злочини не були пов'язані з реінтеграцією»²⁴.

У прикінцевих висновках Р. Руес дає загальну характеристику викладеному в книзі матеріалі, вказуючи, що попри те, що діяння поліції СС залишились безкарними, а ті справи, які й були відкриті, згодом були закриті з приписом «... особистість німецьких військ встановити не вдалося...»²⁵, ми не повинні забувати, що всі три підрозділи поліції СС, про які йшлося в книзі, були активно залучені до арештів, конвоювання і депортації щонайменше 6 0000-7 000 італійських євреїв, особливо з районами Риму, Емілії-Романії, Мілану та Верони й знищенні сотень партизан та мирного населення²⁶.

Цікавими та корисними для українських дослідників, які вивчать як Рух Опору в Європі, так і тих хто цікавиться перебуванням німецьких підрозділів на території України, можуть стати додатки книги у вигляді карт. Серед семи наявних у ній карт, особливу увагу привертають декілька, зокрема карта № 2 «Pol.Batl.306, Pol.Rgt.15 і SS-Pol.Rgt.15 з 1940 по 1945 рр.»²⁷, де зазначені напрями їх руху та дислокації у період війни, зокрема їх перебування на території України, в містах Прип'ять у жовтні 1942 р., Київ і Харків у лютому 1943 р. та Італії, в містах Мілан, Турин, Трієст і Рим. При вивченні участі українців в італійському Спротиву корисними можуть бути карти № 4-6, де зображено склад, напрями та кількість ворогуючих сторін (нацифашистських підрозділів і партизан) й місця страт партизан під час каральних операцій нацифашистів: операції «Кельн» (12.06.1944 – 22.06.1944)²⁸ та «Аванті» (09.10.1944 – 23.10.1944)²⁹ в районі Оссоли і Лаго-Маджоре.

Не менше зацікавлення викликає додатковий матеріал у вигляді світлин. Автор подає фотоматеріали офіцерів і рядових солдат підрозділу нацистської поліції SS-Pol.Rgt.15 під час їх перебування в Норвегії, Римі та у районі долини Аоста, Оссоли і Лаго-Маджоре в 1943-1945 рр.³⁰

Привертає увагу обкладинка видання: на лицевій стороні подано назву книги трьома мовами, а нижче фото з архіву музею Руху Опору в Фондоточе – поліція Другого батальйону SS-Pol.Rgt.15 ведуть на розстріл 43 партизани біля озера Лаго-Маджоре, в районі Вербанія-Інтра, 20.06.1944 р. На звороті подана інформація про автора і коментар одного з адміністраторів Асоціації Руху Опору в Фондоточе Джанмарія Оттоліні: «Робота надзвичайно важлива, оскільки вона не лише заповнює значну прогалину в дослідженнях і знаннях, але й дозволяє пізнати основні події конфлікту більш повно та точно».

Загалом, книга Рафаеля Руеса стала помітною подією сучасної швейцарської історіографії і має вагоме науково-пізнавальне значення в справі вивчення європейському Руху Опору і діяльності поліцейських підрозділів СС, які брали участь в каральних операціях проти італійських партизан.

Примітки:

¹ Rues R. E brief history of the SS-Police in Ossola and Lago Maggiore 1943-1945. Minusio: Edizioni Insubrica Historica, 2018. 165 p.

² Там само. Р. 43-44.

³ Там само. Р. 46-48.

⁴ Там само. Р. 13.

⁵ Там само. Р. 13.

⁶ Там само. Р. 14.

⁷ Там само. Р. 15.

⁸ Там само. Р. 16.

⁹ Там само. Р. 17.

¹⁰ Там само. Р. 18.

¹¹ Там само. Р. 19.

¹² Там само. Р. 20-22.

¹³ Там само. Р. 23.

¹⁴ Там само. Р. 23-24.

¹⁵ Там само. Р. 25.

¹⁶ Там само. Р. 26.

¹⁷ Там само. Р. 27.

¹⁸ Там само. Р. 28-29.

¹⁹ Там само. Р. 30-31.

²⁰ Там само. Р. 33.

²¹ Там само. Р. 34.

²² Там само. Р. 36-38.

²³ Там само. Р. 39-40.

²⁴ Там само. Р. 41.

²⁵ Там амо. Р. 43.

²⁶ Там само. Р. 42.

²⁷ Там само. Р. 138.

²⁸ Там само. Р. 140-141.

²⁹ Там само. Р. 142.

³⁰ Там само. Р. 151-165.

Отримано: 10.11.2019

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, академік УАІН України

Боровець Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділом актових археографій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Газін Володимир Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Глушковецький Анатолій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Головко Олександр Борисович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, академік АНВШ України (м. Київ)

Гуцал Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, завідувач лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Деревінський Василь Федорович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Дмитренко Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Добржанський Сергій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Дубінський Володимир Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Капінос Аліна Геннадіївна, студентка магістратури Київського національного університету будівництва і архітектури

Клімчук Юрій Аркадійович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кліщинський Павло Володимирович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Колесник Віктор Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Коляда Юлія Ігорівна, студентка магістратури історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Комарницький Олександр Борисович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ, академік НАНВО України

Копилов Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України

Лоза Анна Миколаївна, студентка II курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ляшкович Тетяна Вікторівна, аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Магась В'ячеслав Олегович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту ім. С.П. Корольова

Магась-Демидас Юлія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

Марчук Олександр Ігорович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Могильний Леонід Петрович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Павловська Світлана Володимирівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Слісаренко Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри європейського та міжнародного права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Степанков Віталій Валерійович, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Стецюк Вадим Борисович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Таранцова Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін комісії суспільних дисциплін Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж»

Федьков Олександр Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України

Хоптяр Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, асистент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Хоптяр Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ціватий Вячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чухліб Тарас Васильович, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, директор науково-дослідного інституту козацтва.

Юга Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 30

До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ №20172-9972 ПП від 06.03.2013 р., видане Міністерством юстиції України*

Підписано до друку ????.2019 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 22,2.
Тираж ____ Зам. № 875.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.